

OCHIL ROZIQOV, MELS MAHMUDOV,
BAXTIYOR ADIZOV, ALIJON HAMROYEV

ONA TILI DIDAKTIKASI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

**OCHIL ROZIQOV, MELS MAHMUDOV
BAHTIYOR ADIZOV, ALIJON HAMROYEV**

SO'ZBOSHI

ONA TILI DIDAKTIKASI

*Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan (Boshlang'ich
ta'lim va sport tarbiyaviy ish (5141600), filologiya (5220100),
pedagogika institutlarining ona tili va adabiyoti (5141300) —
bakalavriat tal'im yo'nalishi talabalari uchun darstik sifatida
tavsiya etilgan*

Toshkent
«Yangi asr avlodi»
2005

Ushbu darslikda ona tili didaktikasining tamoyillari xususida fikr yuritiladi. Bundan tashqari, ona tili ta'limi metodlari, ona tili ta'limining o'ziga xos xususiyatlari, lingvistik mashq va ularning tiplari, ona tilidan dars tiplari, ta'lim texnologiyasi, ta'limni optimallashtirish, shuningdek, ona tilini ta'lim etaloni vositasida loyihalash kabi masalalari o'z ifodasini topgan.

Mazkur darslik talabalar, magistrant, aspirant va tadqiqotchilar uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

O.T.SAFAROV, filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

H.G'.NE'MATOV, filologiya fanlari doktori, professor

SH.R.BAROTOV, psixologiya fanlari doktori

SSIFL LIBRARY

ISBN 5-633-01820-6

© O.R.Roziqov, M.H.Mahmudov, B.R. Adizov, A.R.Hamroyev
«Ona tili didaktikasi» «Yangi asr avlodi», 2005 yil.

*Mustaqillik tufayli o'zbekni olam tanidi.
Istiqlolning ilk shabadasi
ufura boshlagan ayyom —
Mustaqillik kuniga bag'ishlaymiz.*

SO'ZBOSHI

Hurmatli kitobxon! Fikrlashni o'zaro egizak ikki atamani muqoyasa qilishdan boshlaymiz: ona tili metodikasi va ona tili didaktikasi. Ona tili metodikasi pedagogik fan bo'lib, uning maqsad, vazifalarini oliy o'quv yurtlarida o'qib yurgan talabalik yillarida o'rgangansiz. Binobarin, «ona tili metodikasi» atamasi ham, shu atama asosida idrok va tasavvur qilinadigan o'quv kursi ham sizga tanish. Shu bilan birga yaxshi bilasizki, maktablarda o'rganiladigan har bir o'quv predmetining o'z metodikasi mavjud. Matematikani o'qitish masalalarini matematika metodikasi o'rgansa, fizika ta'limini tashkil etish muammolari bilan fizika metodikasi shug'ullanadi. Barcha metodik fanlarga o'xshab, ona tili metodikasi ham ona tili o'qitishning mazmuni, maqsadi, tamoyillari, metodlari, tashkiliy shakllarini o'rganadi; ona tili didaktikasi ham maktablarda ona tili o'qitishning mazmuni, maqsadi, vositalari, tashkiliy shakllari kabi hodisalarni o'rganadi. Shunday bo'lgach, «ona tili metodikasi» bilan yonma-yon «ona tili didaktikasi» atamasini ishlatishga, shu atama bo'yicha tasavvur qilinadigan fanga ehtiyoj bormi, degan savolning tug'ilishi tabiiy. Savolga javobni ona tili metodikasi fanining o'zidan izlaymiz.

Ona tili metodikasi to'lig'icha XX asr mobaynida shakllanib, rivojlangan fandır. Uning rivojlanib, fan shaklini olishida rus tili metodikasining ta'siri katta bo'ldi. Natijada, rus milliy maktablarida rus tili o'qitish metodikasiga o'xshatish yo'li bilan asoslangan ona tili metodikasi fani hozirgi shakl-shamoyilini oldi. Rus tili metodikasi bo'yicha o'tkazilgan ilmiy tadqiqotlarga o'xshatish yo'li bilan ona tili metodikasi sohasida ilmiy izlanishlar olib borildi. Bularning natijasi o'laroq, rus tili va ona tili metodikasi sohalarida dublet ko'rinishdagi ilmiy ishlar ko'payib ketdi. Bir nechta misol keltiramiz: «Словарная работа учащихся на уроках русского языка» va «Ona tili darslarida lug'at ustida ishlash»; «Самостоятельная работа учащихся на уроках русского языка» va «Ona tili darslarida o'quvchilarning mustaqil ishlari»; «Развитие речи учащихся при изучении имени «Существительного» в начальных классах» va «Boshlang'ich sinflarda «Ot» so'z turkumini o'qitishda o'quvchilarning nutqini o'stirish» va sh.k. Rus va ona tili metodikasi sohasida aynan olingan mavzularda ketma-ket yozilgan ilmiy tadqiqot ishlari shunchalik ko'pki, ular kishini ona tili metodikasini o'zbek maktabi dalillari bilan boyitilgan rus tili metodikasining tarjimai sifatida qarash fikriga olib keladi. Bunday fikrlash uchun qat'iy asoslarimiz bor: o'zbek tilshunosligining rus tilshunosligi izidan borishiga o'xshab, ona tili metodikasi zimmasiga ham rus tili metodikasida muhokama qilinayotgan muammolar doirasidan chiqmaslik majburiyati yuklatilgan edi. Bu oxir-oqibatda, ona tili metodikasining tarjima darajasida qolib ketishiga sabab bo'ldi, bu birinchidan. Ikkinchidan, o'tgan asrning 20-yillaridan boshlab ona tili metodikasi o'z tarixiy o'zanidan tashqarida rivojlana boshladi. Maktab, masjidlarda domulla va imomlar dars berishgan bo'lsa, qiz bolalarning o'qish va tarbiyasi bilan otinbibi (Toshkentda), bibixalifa (Buxoroda), eltabibi (Xivada)lar mashg'ul bo'lishgan. Biroq bunday pedagogik tajriba «o'limga» mahkum etildi. Shu va boshqa

sabablarga ko'ra, ona tili metodikasi o'z asosidan ajraldi. Buyuk o'zbek mutafakkiri Abu Rayhon Beruniyning fikricha, «Asosi bo'lmagan fandan voz kechsa ham bo'ladi»¹.

Maktab ona tili ta'limini o'z tarixiy o'zanida tashkil etish, boshqarish, nazorat qilish, til ta'limining samaradorligini mo'ljallab tamoman yangi yo'l — ona tili didaktikasini asoslashni ko'zladik. Siz, hurmatli kitobxon, ona tili metodikasi fanini, uning tadqiqot predmeti, vazifalari, ta'limni tashkil etish shakllarini yaxshi bilasiz. Biz sizga ona tili metodikasi bilan yonma-yon, parallel o'rganiladigan ona tili didaktikasi fanini taklif qilyapmiz. Ona tili didaktikasi qator afzalliklari bilan ona tili metodikasidan farq qiladi. Bu tafovutlar quyidagilar:

— maktablarda ona tili o'qitish tajribasini pedagogik, psixologik umumlashmalar darajasiga ko'tarish;

— til o'qitish tajribasining pragmatik yo'nalishini — amaliy muammolarni tanlash va bajarish jarayonida o'quvchining o'z intilishlari, xatti-harakatlari ustuvorligini ta'minlash;

— bolalarning o'quv-biluv faoliyatini ta'lim jarayoni subyekti sifatida sharhlash;

— ona tilidan o'tkaziladigan mashg'ulotlarni tilni o'zlashtirishning tabiiy laboratoriyasi sifatida qarashni asoslashdan iborat.

Ushbu kitobda ona tili didaktikasi xususida fikr yuritildi. Unda maktabda ona tili o'qitishning qator muammolariga yangicha yondashildi. Ona tili didaktikasiga oid asosiy kategoriyalar tavsifi, o'zbek tilshunosligi fani maktab ona tili predmeti va ona tili darsliklari, ona tilidan ma'lumot va ta'lim mazmuni, ona tilini o'zlashtirish qonuniyatlari va tamoyillari, maktablarda lingvistik mashqlarning mohiyati, qurilishi, tiplari, ta'lim etaloni vositasida ona tili ta'limini loyihalash kabilar shu xildagi muammolar sirasiga kiradi.

¹ Beruniy Abu Rayhon. Hikmatlar. —T.: «Yosh gvardiya», 1973. 20-bet.

Ona tili didaktikasidan ilk tayyorlangan darslikni o'qib, uning yutuq va kamchiliklarini ko'rsatishni Siz hurmatli kitobxonlarga havola qilamiz. Kitobni qayta nashrga tayyorlashda tanqidiy fikrlaringizni inobatga olish niyatidamiz.

Ushbu darslikning 1-bobini O.Roziqov, B.Adizov, A.Hamroyev, 2-bobini M.Mahmudov, O.Roziqov, A.Hamroyev, 3-bobini O.Roziqov, A.Hamroyev, 4-bobini O.Roziqov, 5-bobini B.Adizov, A.Hamroyev, 6-bobini O.Roziqov, 7-bobini B.Adizov, A.Hamroyev, 8-9-boblarni O.Roziqov, 10-bobini O.Roziqov, M.Mahmudov, B.Adizov, 11-bobini O.Roziqov, 12-bobini M.Mahmudov yozdi.

I BOB

ONA TILI DIDAKTIKASI, UNING TADQIQOT PREDMETI, ASOSIY KATEGORIYALARI TIZIMI

Ona tili didaktikasi metodik izlanishlarni umumlash-tiruvchi pedagogik fandir. U tilshunoslik, umumiy didaktika, bolalar psixologiyasi, metodika kabi qator fanlarning yutuqlariga tayanib, o'z tadqiqot predmeti, vazifalari, tushunchalar tizimini belgilaydi. Ona tili didaktikasi boshqa fanlarga nisbatan amaliy fanmi? Agar ona tili didaktikasi amaliy fan bo'lsa, uning nazariy asoslari mavjudmi? Maktabda ona tili o'qitish amaliyotini ona tili metodikasi ham o'rganadi. Ona tili didaktikasi til o'qitish tajribasini qaysi jihatlariga ko'ra, tadqiq qiladi? Bu savollarga ona tili didaktikasi tadqiqot predmeti, uning vazifalarini aniq chegaralash yo'li bilan javob izlash mumkin.

1-fasl. Ona tili didaktikasining tadqiqot predmeti

Umumiy didaktika ijtimoiy tajribani yoshlarga o'rgatish muammolarini tadqiq qiluvchi fandir. Ona tili didaktikasi esa yoshlarda ijtimoiy tajribaning alohida xususiyati — fikrni til vositasida shakllantirish va uni ro'yobga chiqarish tajribasini rivojlantirishdan iborat. Til yashagan, yashayotgan va bundan keyin yashaydigan avlodlar o'rtasidagi vorislikni ta'minlaydigan asosiy vosita bo'lib, uni maktabda o'quv predmeti sifatida o'qitish tilning ta'lim-tarbiyaviy qimmatini yanada oshiradi. Shunday ekan, ona tili didaktikasining tadqiqot predmetini qanday tushunmoq kerak?

Adabiyotlarda til o'qitish metodikasining tadqiqot predmetini ajratishga urinishlar istagancha topiladi. L.P.Fedorenko «ona tilini o'zlashtirish qonuniyatlari va til bilimlarini bolalarga o'rgatish vositalarini» bu fanning tadqiqot predmeti sifatida ajratgan. L.P.Fedorenkoning ta'rifida ikki

xil hodisa metodikaning tadqiqot predmeti sifatida qayd etilgan. Tilni o'zlashtirish qonuniyatlari keng hodisa bo'lib, u ona tili metodikasi fani doirasidan chiqishga olib keladi. Birinchidan, ona tili o'quv predmeti sifatida ta'lim jarayonida o'qitiladi. Tilni o'zlashtirish qonuniyatlari, avvalo, tilning o'z tabiatiga, urf- odat, an'analar, jamiyat a'zolari o'rtasidagi muloqot, fiziologik va psixologik hodisalarga daxldor. Ko'p qirrali, rang-barang jarayonlarga mansub hodisani ona tili metodikasining tadqiqot predmeti sifatida ajratish mantiqan to'g'ri bo'lmaydi. Ikkinchidan, til bilimlarini bolalarga o'rgatish vositalarini metodikaning tadqiqot predmeti shaklida tan olish, bu fanning harakat doirasini toraytirishga sabab bo'ladi. Aslida esa, ona tili metodikasi va uning qobig'ida shakllanayotgan ona tili didaktikasi didaktika o'rganadigan hodisalarni xususiy holatlarda — ona tili o'qitish nuqtai nazaridan o'rganadi. Binobarin, ona tili didaktikasi umumiy didaktikaga o'xshab, ta'lim jarayoni, ona tilidan ma'lumot va ta'lim mazmuni, ta'lim turlari, metodlari, tashkiliy shakllari, vositalari kabi muammolarning barchasi bilan aloqadordir.

Barcha o'quv predmetlariga o'xshab ona tili ham maktabda ta'lim jarayonida o'rganiladi. Ta'lim jarayoni esa bola uchun tilni o'zlashtirishning yangi shart-sharoiti bo'lib, u makon va zamonda yuz beradi. Til ta'limining ma'lum sharoitda — ta'lim jarayonida amal qilishi, uni tashkil etish, boshqarish, nazorat qilishga oid hodisalarni ma'lum darajada osonlashtiradi, o'quv-tarbiya jarayonida uchraydigan stoxastlikni² (kutilgan va kutilmagan, rejalashtirilgan va rejalashtirilmagan, muqarrar va tasodifiy hodisalar mavjudligi) chegaralash imkoniyatini beradi.

Ona tilidan qanday mashg'ulot bo'lmasin, o'qituvchi va o'quvchining o'zaro ta'siri ma'lum o'quv materialiga yo'nalgan. O'qituvchi faoliyati (o'qitish), o'quvchilar faoliyati (o'qish), bolalarning real o'quv imkoniyatlariga mos o'quv materiali tilni ta'lim sharoitida o'zlashtirishning barqaror

² Stoxastik — grekcha «stochatikos» so'zidan olingan bo'lib, o'zbekcha «tasodifiy», «kutilmagan», «to'satdan» so'zlarining ma'nolariga to'g'ri keladi.

uzvlari sanaladi. Ulardan birontasi qatnashmasa, ta'lim zuhur etmaydi. O'qituvchi o'rganilayotgan mavzu doirasida o'z bilimlarini tushuntirish yo'li bilan bolalarga ta'sir qilsa, o'quvchilar o'qituvchi tushuntirishini tinglash, savollarga javob izlash, topshiriqlarni bajarish yo'llari bilan unga ta'sir qiladi. Ikki xil ta'sirning amal qilish natijasi o'laroq, ta'lim ijtimoiy institutining alohida turi sifatida amal qiladi. O'quv materiallariga ko'ra, o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro ta'siri ona tili didaktikasining tadqiqot predmeti hisoblanadi.

2-fasl. Ona tili didaktikasining maqsad hamda vazifalari

Ona tili didaktikasining maqsadi. O'zbek tili O'zbekiston Respublikasining davlat tilidir. Fan yutuqlari, urf-odat, an'analar davlat tili vositasida e'zozlanadi, asraladi, avloddan-avlodga meros qilib qoldiriladi. Hayotning barcha sohasida to'plangan ijtimoiy tajriba ona tili orqali o'zlashtiriladi, ona tili vositasida o'rgatiladi. Shu tufayli ona tili birinchi muallim sanaladi. Maktabda ona tilini o'quv predmeti sifatida o'qitish uning ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatini yanada oshiradi.

Bola o'zining ilk tasavvurlarini, ichki kechinmalarini til vositasida yuzaga chiqaradi. U o'zini va o'zgalarni, atrofdagi narsa-hodisalarni til yordamida taniydi, bilib oladi. Maktabda til o'qitish — uni o'zlashtirishning tabiiy davomi bo'lib, u bolalarning maktabga kelguncha hosil qilgan nutq tajribasi asosida tashkil etiladi.

Ona tili predmeti o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish, ularning fikrini yuzaga chiqarish shakllari (og'zaki va yozma nutq), vositalari (tovush, harf, so'z, gap, matn), usullarini (aytish va eshitish, gapirish va tinglash, o'qish va yozish) egallashlari bilan qo'shib olib borishning yetakchi omilidir.

Ona tili didaktikasining maqsadi o'quvchilarda fikrlash mahsulini adabiy til me'yorlari hamda nutq maqsadiga

muvofig, og'zaki va yozma shaklda ongli, to'g'ri, ravon, ta'sirchan bayon qilish qobiliyatlarini rivojlantirish qonuniyatlari, tamoyillari, vositalarini tadqiq qilishdan iborat.

Ona tili didaktikasining vazifalari. Ona tili didaktikasi pedagogik fanlar sirasiga kirib, maktabda ona tili o'qitishning mazmuni, mundarijasi, yo'nalishlari, tamoyillari, vositalari, tashkiliy shakllarini o'rganadi. U maktabda ona tili o'qitish muammolarini tadqiq qilar ekan, qator savollarga javob izlaydi.

Nima uchun o'qitiladi? Shu savol asosida maktabda ona tili o'qitishning maqsadi qayd etiladi. Maktabda ona tili ta'limining asosiy maqsadi bolalarda nutq madaniyatini tarbiyalashdir. Nutq madaniyati tarkiban bilim, ko'nikma-malaka, ijodiy faoliyat tajribasi va tilga oid munosabatlar tizimidan iborat.

Nega shunday o'qitiladi? Bu savol ona tilini o'zlashtirish jarayonida rioya qilinadigan qonuniyatlar, til o'qitishning o'zigagina xos me'yoriy talablar — xususiy didaktik umda (prinsip)lar bilan daxldordir. Qonuniyatlar ona tili materiallarini o'zlashtirish jarayonida takrorlanib turadigan universal bog'lanishlardir. Bunday qonuniyatlar jumlasiga shakl va mazmun, og'zaki va yozma nutq, til va nutq, nazariya va amaliyotning o'zaro aloqadorligi kiradi. Qonuniyatlarga ko'ra, til o'qitish prinsiplari me'yoriy talablar shaklida ishlab chiqiladi.

Nima o'qitiladi? Ona tilidan ma'lumot va ta'lim mazmuni shu savolga ko'ra aniqlanadi. Ma'lumot va ta'lim mazmunida tilning fonetikasi, leksikasi va grammatikasiga oid nazariy bilimlar hamda shu bilimlarga mos orfoepik, orfografik, uslubiy, punktuatsion, prosodik³ malakalar ko'zda tutiladi.

³ Prosodik — grekcha «prosodia» so'zidan olingan bo'lib, nutqning tembri, kuchi, ovoz balandligi, ton, urg'u, urg'u tushgan bo'g'inlarni baland ovoz bilan aytishni anglatadi.

Qanday o'qitiladi? Ona tilidan ta'lim metodlari, usullari, vositalari shu savol bo'yicha o'rganiladi.

Ona tili ta'limi qanday tashkiliy shakllar asosida amalga oshiriladi? Ona tili didaktikasi shu savol bo'yicha ta'limning tashkiliy shakllari (dars, uy ishi), turlarini (izohliko'rgazmali, differensial, muammoli va sh.k.) yakka (individual), guruh, jamoa asosida tashkil etish muammolarini tahlil etadi.

Yuqoridagi savollardan ko'rinadiki, ona tili didaktikasi didaktika o'rganadigan muammolarning barchasiga xususiylik nuqtai nazaridan yondashadi. Tadqiq qilinadigan muammolarga ko'ra, ona tili didaktikasi keng qamrovli fan bo'lib, u maktabda tilning fonetik, leksik, grammatik tomonlari bo'yicha nazariy ma'lumotlarni o'zlashtirish, nazariy bilimlar asosida bolalarda nutq malakalarini shakllantirish masalalari bilan shug'ullanadi.

Ona tili didaktikasining nazariy muammolari. Ona tili didaktikasi ona tili metodikasi fani qobig'ida shakllanayotgan fan bo'lib, u metodika yutuqlaridan, dalillardan o'z tadqiqot predmetini aniqlashda foydalanadi. Shu bilan birga, u metodika erishgan natijalarni umumlashtirib, nazariya darajasiga olib chiqadi. Ona tili metodikasining hozirgi taraqqiyot darajasida quyidagi muammolarni nazariya darajasiga ko'tarish imkoniyatlari mavjud:

— maktabda ona tilini o'zlashtirish qonuniyatlari, prinsiplari;

— ona tilidan ma'lumot va ta'lim mazmuni hamda ularni moddiylashtirish masalalari;

— ona tili mashg'ulotlarida lingvistik tushunchalar ustida ishlash muammolari;

— ona tilidagi ta'lim metodlari;

— lingvistik mashqlar, ularning qurilishi, tiplari;

— ona tilidagi dars tipologiyasi, tiplari hamda ularni tashkil etish texnologiyasi;

— ona tilidan nutq o'stirish tizimi.

3-fasl. Maktabda ona tili o'qitishning umumiy asoslari

Tilning jamiyatda tutgan o'rni, til va tafakkur hamda til va nutqning o'zaro bog'liqligi to'g'risidagi g'oyalar maktabda ona tili ta'limining nazariy asoslari sanaladi. Binobarin, ona tili didaktikasi davlatimizning til to'g'risidagi siyosatini amalga oshirish yo'llari, vositalari, tashkiliy shakllarini ishlab chiqish, ularni maktab o'qituvchilari faoliyatiga tatbiq etishda til va jamiyat, til va tafakkur, til va nutqning o'zaro daxldorligi, aloqadorligi xususidagi qarashlar hamda tamoyillarga asoslanadi.

Til va jamiyat. Til — ijtimoiy hodisa. U kishilarning eng muhim aloqalashuv va fikrlashuv qurolidir. Til jamiyat a'zolarining tabiiy-biologik tuzilishlari, ijtimoiy kelib chiqishlaridan qat'i nazar, ularning barchasi uchun teppa-teng xizmat qiladi. Jamiyat rivojlangan sari, til ham rivojlanib, takomillashib boradi. Til kishilik jamiyati bilan bir paytda paydo bo'lgan. Tilsiz jamiyat, jamiyatsiz til bo'lmaydi. Til bo'lmaganda, jamiyat a'zolari o'rtasida o'zaro aloqa bo'lmas edi. Kishilar o'rtasida o'zaro aloqa bo'lmaganda, jamiyat a'zolari uchun yetarli miqdorda moddiy ne'matlar ishlab chiqara olmasdi. Til inson faoliyatini jamiyatning moddiy negizini yaratish vositasi — ishlab chiqarish qurollari bilan uyg'unlashtiradi.

Inson — ijtimoiy mavjudot. Jamiyat til vositasida boshqariladi. Inson o'z maqsad va orzularini tabiatdagi narsa-hodisalarga nisbatan belgilaydi. Shu maqsadni amalga oshirishda, ishlab chiqarish qurollaridan foydalanadi. Ishlab chiqarishni boshqarishga oid tajriba bir avloddan ikkinchi avlodga til vositasida meros bo'lib qoladi. Bilim, tajriba til tufayli keyingi avlodning mulkiga aylanadi. Til jamiyatni rivojlantirish qurolidir.

Til insonning har qanday faoliyati bilan bevosita bog'langan. U shunday zaruriy aloqa qurolidirki, bu qurolni puxta egallamasdan turib, ijtimoiy hayot va jamiyat

to'g'risida to'la tasavvur hosil qilib bo'lmaydi. Shunday ekan, til yoshlarni ijtimoiy hayotning faol ishtirokchisi, jamiyatning ongli fuqarosi qilib tarbiyalash vositasidir.

Maktabda ona tilini o'quv predmeti sifatida o'rgatish — uning tarbiyaviy rolini oshirish, uni tarbiya quroliga aylantirish demakdir. Tilning ijtimoiy vazifalari va tarbiyaviy ahamiyatini faqat o'qituvchigina emas, balki o'quvchi ham sezsın, his qilsın. Kishining o'zi uchun gapirib, o'zi uchun yozmasligini, aksincha, kishilar uchun gapirib, kishilar uchun yozishni o'quvchilar ijtimoiy zaruriyat deb anglamoqlari shart.

Maktabda til o'qitilar ekan, til va jamiyatning o'zaro bog'liqligi to'g'risidagi quyidagi xulosalarga tayaniladi.

1. Til — kishilarning eng muhim aloqalashuv vositasi. Tilning aloqalashuv va fikr almashuv vazifasi uni puxta o'zlashtirish zaminida yanada o'tkirlashadi.

2. Kishilik jamiyati va til o'zaro dialektik bog'liqdir. Tilni mukammal egallash orqali o'quvchilar jamiyatdagi o'zgarishlarni qiynalmasdan tushunib oladilar.

3. Til — jamiyatni boshqarish va rivojlantirish quroli. Tilni atroflicha bilish tufayli o'quvchilar jamiyat a'zolarining ishlab chiqarish qurollarini boshqarishga oid tajribalarini, moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish usullarini atroflicha bilib oladilar.

4. Til insonning faoliyati bilan uzviy bog'langan. Tilni o'rganish vositasida o'quvchilar moddiy va ma'naviy hayotning faol ishtirokchilari bo'lib yetishadilar.

5. Til — jamiyat a'zolarini tarbiyalash vositasi. Uning qonuniyatlari va grammatik qurilishini anglash bolalarda nutq qobiliyati va nutq madaniyatini shakllantirishda, estetik did va fahm-farosatni takomillashtirishga xizmat qiladi.

Til va tafakkur. Til va tafakkurning o'zaro munosabati masalasi fanda uzoq tarixga ega. Bu muammo yuzasidan o'tkazilgan munozaralarda doimo quyidagi savollar o'rtağa tashlangan:

— til va tafakkur bir narsami yoki ular o'zaro bog'langan, boshqa-boshqa narsalarmi?

— til va tafakkur doimo o'zaro bog'langanmi yoki tafakkur tilsiz, til tafakkursiz zuhur etadimi?

— agar til va tafakkur alohida-alohida hodisalar bo'lib, ular o'zaro bog'langan bo'lsa, fikrlash jarayonida tilning, so'zlash jarayonida tafakkurning roli qanday?

Qadim zamonlardan toki hozirgi kunlarga qadar olimlar shu savollar ustida bosh qotiradilar. Antik faylasuflar o'zlarining logos-koinot to'g'risidagi ta'limotlarida «so'z va fikr borliqni birgalikda ifodalaydi» degan xulosani chiqarishgan edi. Yunon faylasufi Aristotel «til va tafakkur o'zaro aloqador ikki narsa» deb talqin qiladi. So'z narsalarni tasavvur etish ramzi, yozuvni so'zlarning ramzi shaklida qayd etadi. Ammo u tafakkur qonda paydo bo'ladi deb, tafakkurning fiziologik zaminini noto'g'ri tushuntiradi. Gippokrat tafakkurni bosh miya bilan bog'laydi, o'zaro so'zlashuv jarayonida nafas olishni e'tiborga olib, «fikr kishi ongiga havo orqali kiradi», deb yozadi.

Rus olimi A.A.Potebnya so'z va tafakkurning o'zaro munosabatini tahlil qilib, shunday xulosa chiqaradi: til tayyor fikrlarni ifodalash vositasigina emas, balki u fikrni tug'diruvchi hamdir. A.A.Potebnya fikrlash jarayonida so'zning rolini juda to'g'ri ko'rsatadi. Inson so'z vositasida fikrlaydi. Fikr so'z vositasida olg'a siljiydi.

Til tafakkur bilan bevosita bog'langan. Tilni tafakkursiz, tafakkurni tilsiz rivojlantirib bo'lmaydi. Binobarin, ona tili mashg'ulotlarida o'quvchilarning nutqini o'stirish uchun. qilingan har bir ish bolalarning tafakkurini o'stirish omili ham sanaladi. Shu tufayli, ona tili ta'limida o'quvchilarning nutqini o'stirish ona tili didaktikasining dolzarb muammosi hisoblanadi.

Ong borliqning inson miyasidagi in'ikosidir. Ko'rish, eshitish, sezish, ta'm bilish organlari vositasida tashqi olamdagi narsalar kishi ongida aks etadi. Inson tafakkur

vositasida tabiat va jamiyatdagi narsa-hodisalarning o'xshash va farqli tomonlarini ajratadi, ularni taqqoslaydi, tahlil va sintez qiladi. Bular til vositasida moddiylashadi, kishilar uchun tushunarli bo'ladi.

Fikrlash jarayonida abstraksiyalash va umumlashtirishning roli katta. Abstraksiyalash va umumlashtirish bilan uzviy bog'liq bo'lgan nutq insonning haqiqatni eng yuksak darajada in'ikos etishini ta'minlaydi. Abstraksiyalash va umumlashtirish bilan uzviy bog'liq bo'lgan ikkinchi signallar tizimi moddiy borliqni in'ikos etishning eng yuksak darajasi bo'lishi bilan birga, insonning nerv faoliyatini, uning butun xatti-harakatini boshqarishning ham eng yuksak regulyatoridir.

Til va tafakkurning o'zaro bog'liqligi to'g'risidagi ta'limotga tayanib, quyidagicha pedagogik xulosalar chiqariladi.

1. Til va tafakkur o'zaro dialektik bog'liq. Qurilayotgan binoning devorlari g'ishtlar yordamida bunyod etilganidek, fikrlashning har bir bosqichi so'z — gaplar vositasida mustahkamlanadi. Demak, o'quvchilarning so'z boyligini o'stirish maktab ta'limining asosiy vazifasidir.

2. Tilga oid bilimlarni o'zlashtirish natijasida o'quvchilar so'z, so'z birikmasi va gapni to'g'ri ishlatish sirlarini bilib oladi. Bu o'quvchi nutqining, shuningdek, ular tafakkurining ham barkamolligini ko'rsatadi.

3. U yoki bu mavzu doirasida hosil qilingan bilimlarning yaroqliligi o'quvchining shu bilimlarini o'z so'zlari bilan aytib bera olish darajasiga ko'ra belgilanadi. Shu tufayli mashg'ulotlarda o'quvchilarga ko'proq yozdiriladi, o'qitiladi, gapirtiriladi.

Til va nutq. XX asrning I choragida tilshunoslik fani erishgan ulkan muvaffaqiyatlardan biri — til hodisalarini o'rganishga sistem-struktur yondashish metodologiyasining kirib kelishi bo'ldi. Til hodisalariga sistem-struktur yondashish metodologiyasi shveytsar tilshunosi Ferdinand

de Sosyurning 1916-yilda nashr qilingan «Umumiy tilshunoslik kursi» nomli asarida asoslangan edi. U tilshunoslik fani tarixida birinchilardan bo'lib, til va nutq masalalariga alohida-alohida qarashni, til hodisalari tarixiy taraqqiyotini diaxroniya⁴, uning hozirgi ahvoli sinxroniya⁵ to'qnashuvida tahlil etishni asosladi. Hozir qator o'zbek tilshunos olimlari o'zbek tilshunosligi masalalarini sistem-struktur lingvistika nuqtai nazaridan o'rganayotgan bo'lsalar-da, maktab o'qituvchilari, hatto tilshunos olimlar orasida ham til va nutq hodisalarini o'zaro ajratmaslikka moyillik uchrab turadi.

Ona tili didaktikasining asosiy vazifalaridan biri, tilshunoslik fani erishgan yutuqlarga tayanib, til va nutqning dialektik bog'liqligi hamda ularning farqlarini ajratishga yo'nalgan o'qitish tizimini asoslashdan iborat. Tilni o'quv predmeti sifatida o'qitishning hozirgi-amaldagi tajribasida tildan, til haqidagi tasavvurlardan, ta'rif va qoidalardan nutq amaliyotiga qarab borish yetakchi g'oya sanaladi. Til hodisalariga sistem-struktur yondashish metodologiyasiga asoslangan o'qitish tizimida nutqdan tilga qarab borishga moyillikning ustuvorligi tan olinadi. Bunda til va nutqning o'zaro dialektik aloqasiga, ularning farqlariga rioya qilinadi.

Til ijtimoiy-psixologik hodisa bo'lib, quyidagi xususiyatlarga ega: uning elementlari: tovush, bo'g'in, so'z, so'z birikmasi, gap modellari tayyor holda inson ongida mavjuddir; til elementlari shu tilda so'zlovchilarning barchasi uchun umumiy hisoblanadi. Bu kishilarning birbirlarini tushunishlarini ta'minlaydi; ona tili elementlari barcha uchun majburiy. Shu tilda so'zlovchilarning hammasi adabiy til me'yorlariga rioya qilib so'zlashlari

⁴ Diaxroniya — o'rganilayotgan til hodisasining tarixiy taraqqiyoti jihatidan.

⁵ Sinxroniya — hozirgi zamon tilshunosligi nuqtai nazaridan.

lozim. Binobarin, «Til fikrni shakllantirish va ifodalashga xizmat qiladigan ma'lum jamiyatning barcha a'zolari uchun tayyor, umumiy va majburiy bo'lgan elementlar va ularning o'zaro bog'lanish qonuniyatlari haqidagi tasavvurlar yig'indisidir» (H.Ne'matov).

Nutq tilning turli (yozma, og'zaki, imo-ishora, yorug'lik, elektromagnit to'lqinlari, turli shartli belgilar-yozuv, kelishib olingan belgilar-rasm, formula va shu xildagi) shakllarda ro'yobga chiqish, fikrni paydo qilish, shakllantirish, ifodalash jarayonlaridir.

Til va nutqning o'zaro aloqadorligi va farqlariga asoslangan didaktik tizim quyidagi qoidalar asosida ish ko'radi.

1. Bolalarni nutq hodisalarini kuzatish va ulardan xulosalar chiqara olishga o'rgatish.

2. Nutqdan tilga, til dalillaridan qoidalarga qarab borish tamoyili asosida ona tili mashg'ulotlarini tashkil etish.

3. Berilgan tayyor va tuzilgan matnlar ustida o'quvchilar faoliyatini tashkil etish.

4. Ona tilini o'qitishda qoidabozlikni kamaytirish, nutq amaliyoti ustuvorligini ta'minlash.

Til va faoliyat. Maktabda ona tili ta'limining asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarda nutq madaniyatini tarkib toptirishdir. Madaniy nutq milliy tilning o'ziga xosligi, ma'no jihatidan aniqligi, so'zlarning rang-barang, turli-tumanligi, badiiy ifodaliligi bilan ajralib turadi. Madaniy nutqning og'zaki shakli adabiy tilning orfoepik me'yorlariga, yozma shakli orfografiya, uslub va shu kabi me'yorlariga mos bo'lishi lozim.

Nutq madaniyati adabiy til me'yorlari ustida o'quvchilarning aqliy va amaliy faoliyatini tashkil etish natijasida shakllanadi. Hamma tomonidan e'tirof etilgan, shu tilda so'zlovchilarning barchasi rioya qilishi lozim bo'lgan qonun-qoidalar adabiy til me'yorlari hisoblanadi. Adabiy til me'yorlariga ma'lum tilda mavjud so'zlar, so'zlarning

qurilishi, soʻz yasash va soʻz oʻzgartirish modellari, soʻz birikmasi, gapni nutqda toʻgʻri qoʻllash qoidalarini kiradi.

Tilning mohiyati uning inson faoliyati ekanligida. Nutq faoliyati bir individning oʻz mulohazalari, istak va talablarini ikkinchi individga uzatishi, ikkinchi individ esa birinchisining fikrlarini tushunib olishi, uning talablariga tasdiq yoki inkor shaklida javob qaytarishi bilan xarakterlanadi. Demak, nutq faoliyatida ikki shaxs: xabar uzatuvchi-gapiruvchi va qabul qiluvchi-tinglovchi ishtirok etadi.

Nutq faoliyati jarayonida soʻzlovchi ham, tinglovchi ham soʻz, soʻz birikmasi va gapga tayanadi. Soʻz, soʻz birikmasi va gapning «aytilish» xususiyati soʻzlovchiga, «eshitilish» xususiyati tinglovchiga xizmat qiladi. «Aytilish» va «eshitilish» maʼnoli jarangdorlik boʻlib, u tilning birinchi shakli-jonli nutqdir. Soʻzning koʻriladigan (yozuv) va oʻqiladigan xususiyati tilning ikkinchi shakli-yozma nutqdir.

Taʼlimda ogʻzaki va yozma nutqning oʻziga xos xususiyatlarini hisobga olish, ularning oʻzaro aloqadorligiga rioya qilish nihoyatda zarur. Grammatika mashgʻulotlarida nutq maqsadiga muvofiq soʻz tanlash yoʻllarini oʻquvchilarga oʻrgatish, soʻzlarning maʼnolarini ochish orqali bolalar toʻgʻri nutq tuzish sirlarini egallab boradilar. Oʻquvchi nutq maqsadiga muvofiq soʻzlarni qancha tez tanlay olsa, nutq faoliyatida shuncha faol qatnashadi. Maktab grammatikasini izchil oʻrganish natijasida oʻquvchilarning nutq jarayonida faol qatnashishlarini taʼminlaydigan nutq qobiliyatlari tarkib topadi. Nutq qobiliyati nima?

Hozirgi zamon psixologiyasi oʻrganayotgan muammolardan biri shaxs qobiliyati masalasidir. Shaxs psixologiyasiga koʻra, qobiliyat inson faoliyati talablariga javob bera oladigan shaxsiy individual xususiyatlarning ansambli yoki sintezidir. Nutq qobiliyati inson qobiliyatining bir koʻrinishi sanaladi. Tilni muvaffaqiyatli oʻzlashtirish uchun zaruriy qobiliyatlarni oʻrganib chiqish va shu qobiliyatlar taraqqiyotiga bevosita taʼsir etadigan oʻqitish tizimini

yaratish ona tili didaktikasi sohasida eng dolzarb muammo hisoblanadi.

Metodikada, aniqrog'i, rus tili o'qitish metodikasi tarixida, o'quvchilarda nutq qobiliyatini o'stirish masalasi allaqachon qo'yilgan masaladir. K.D.Ushinskiy til o'qitishning asosiy vazifalaridan biri o'quvchilarda «so'z chechanligini» taraqqiy ettirishdan iborat, deb o'qituvchilarga maslahat bergan edi. U «Xalq tili bolaning tabiatida shunday bir qobiliyatni o'stiradiki, bu qobiliyat kishida nutq yaratadi», — deb yozadi.

F.I.Buslayev maktabda til o'qitish xususida gapirib, yozadi: «...ona tili bolalarning ...til sezgirligini istiqbolli taraqqiy ettirishga asoslangan bo'lishi lozim...». A.V.Tekuchev nutq qobiliyatini «nutqiy intuitsiya» termini bilan izohlaydi.

So'z va gapni aytish, eshitish psixofiziologik jarayondir. «Bola, — deb yozadi N.I.Jinkin, — kattalarning «Bu it. Natasha keldi» tipidagi hukmlarini «ochko'zlik» bilan qabul qiladi. Bu so'z yordamida borliqni bilib oladi. Idrok etish jarayonida o'zlashtirilganida, kishi uni to'g'ri tanlash va to'g'ri qo'llashni o'rganadi».

Fikr nutq maqsadiga muvofiq so'z tanlash, tanlangan so'zlarga fikrdagi turli bog'lanishlarni ifodalaydigan yordamchi vositalarni (yordamchi so'z va qo'shimchalarni) qo'shish orqali yuzaga chiqadi. Maqsadga muvofiq so'z tanlash, ularni grammatik jihatdan uyg'unlashtirib nutq tuza olish so'zlovchining qobiliyatini ham ko'rsatadi. Kishi o'zi ishlatadigan so'zlarining ma'nosini tushunsa, uni to'g'ri tanlaydi, uni to'g'ri tanlay olsa, nutqini maqsadga muvofiq tuza oladi. So'zni aytish va eshitish psixofiziologik jarayon ekanligini hisobga olib, S.F.Ivanova «psixolingvistik qobiliyat» terminini ishlatgan. So'zning ma'nosi borliqdagi narsa-hodisalarni, ularning belgisi, harakati, miqdori va shu kabilarni ifodalash bilan bog'langan. «Har qanday narsa umuman boshqa biror narsani eslatganidek, so'z ham o'z

ma'nosi ustida kishini o'ylashga majbur qiladi,» — deb yozgan edi mashhur rus olimi L.S.Vigotskiy. «Aniq narsa, voqea-hodisa inson ongidan o'tib, tilda o'z ifodasini topgach, uning ana shu ifodasi tilning ham obyektiga aylanadi. Masalan, «O'simliklar qovjiradi» gapida qovjirab qolgan narsa — o'simlik biolog uchun o'rganish obyektidir. Biolog obyekt sifatida o'rganadigan o'simlik (narsa)ni, uning tildagi ifodasini — «o'simlikni» tilshunos subyekt deb talqin qiladi. Inson ongi lingvistik kategoriyalar — so'z, gap vositasida obyektiv borliqni bilishning faol omiliga aylanadi.

So'zni nutqda qo'llash ikki xil omil bilan xarakterlanadi; nutq maqsadiga muvofiq so'z tanlash, tanlangan so'zlarni grammatik jihatdan uyg'unlashtirib gap tuzish. Shunday qilib, nutq maqsadiga muvofiq so'z tanlash, so'z va gaplarni to'g'ri aytish hamda to'g'ri eshitish psixolingvistik qobiliyat komponentlari hisoblanadi.

Adabiyotlarda til o'qitishda ikki narsa: nazariy bilimlar, nazariy bilimlarga oid hosil qilinadigan malakalar hisobga olinadi. Ammo bolada kishilar bilan aloqa qilish vositasida yoshligidan shakllana boshlagan, maktabda taraqqiy ettirilishi lozim bo'lgan uchinchi narsa — nutq qobiliyati e'tibordan chetda qoladi. Shunday o'qitish tizimini yaratish kerakki, tildan beriladigan nazariy bilim, hosil qilinadigan malakalar, bir tomondan, bolalarda mavjud bo'lgan nutq qobiliyatlariga mos bo'lsin, ikkinchi tomondan o'quvchilarda mavjud bo'lgan qobiliyatlar taraqqiyotiga samarali ta'sir etsin.

4-fasl. Ona tili didaktikasi va uning asosiy kategoriyalari

Ona tili didaktikasi umumiy didaktika bo'yicha o'rganilgan bilimlarni, masalan, ta'lim prinsiplari, ma'lumot va ta'lim mazmuni bo'yicha hosil qilingan tasavvurlarni inkor etmaydi. Aksincha, ona tili didaktikasi bo'yicha o'rganiladigan bilimlar umumiy didaktikada hosil qilingan

tushunchalarni to'ldirishga, ularni yanada oydinlashtirishga xizmat qiladi. O'z navbatida umumiy didaktika sohasida to'plangan bilimlar xususiy didaktika muammolarini atroflicha chuqur o'zlashtirish imkoniyatlarini yaratadi.

Umumiylik va xususiylikning o'zaro munosabati shaklida amal qiladigan umumiy didaktika va ona tili didaktikasi bir-biri bilan uzviy bog'liq fanlardir.

Ona tili didaktikasining umumiy didaktika bilan aloqadorligini yanada oydinlashtirish maqsadida ta'lim prinsiplari bilan xususiy didaktik umda (prinsip)larni chog'ishtiraylik. Maktabda ona tili o'qitish jarayonida **ilmiylik, tushunarlilik, onglilik, ko'rsatmalilik** kabi umda (prinsip)larga rioya qilib, tilni o'zlashtirish tashkil qilinadi, boshqariladi, nazorat qilinadi. Shu bilan birga, maktabda ona tili ta'limining o'ziga xos prinsiplari ham mavjud. Til hodisalarini ajratishga o'rgatish, nutq organlarini yetarli mashq qildirish, nutqdan tilga qarab borish, yozma nutqni og'zaki nutqqa chog'ishtirib o'rgatish xususiy didaktik umda (prinsip)lar hisoblanadi. Demak, har bir o'quv predmetini o'rgatishda ta'limning umumiy umda (prinsip)lari bilan bir qatorda, aynan olingan o'quv predmetining o'z mohiyatidan kelib chiqadigan umda (prinsip)larga ham rioya qilib, o'quv-tarbiya ishlari o'tkaziladi.

Umumiy didaktika o'z tadqiqot predmetini o'rganish, asoslash va bayon etishda xususiy didaktika yutuqlaridan foydalanadi. Ona tili didaktikasi, o'z navbatida, umumiy didaktika yutuqlariga ham tayanib, o'z tadqiqot predmetini aniqlaydi, kategoriyalar tizimini belgilaydi. Ana shunga ko'ra, ona tili didaktikasi ham umumiy didaktik kategoriyalar, ham o'ziga xos xususiy didaktik kategoriyalardan foydalanadi.

Ona tili didaktikasi sohasida qo'llanadigan kategoriyalar va ularni chegaralashda qo'llanadigan atamalar qator vazifalarni bajaradi: fanning tadqiqot sohasi, predmeti, maqsadi, vazifalari, vositalarini o'rganish va asoslash; fan

sohasida fikrlashuvni ta'minlash; fan hodisalarini tasvirlash.

Umumiy didaktika va ona tili didaktikasining o'zaro aloqadorligi asosida xususiy didaktika sohasida qo'llanadigan kategoriyalar ikki guruhga ajraladi: **umumiy didaktik kategoriyalar; xususiy didaktik kategoriyalar.**

Umumiy didaktik kategoriyalar sirasiga ma'lumot mazmuni, ta'lim mazmuni, ta'lim jarayoni, prinsiplari, metodlari, tashkiliy shakllari kabilar kiradi. Umumiy didaktik kategoriyalar hamkorlik asosida yaratilgan qo'llanmada batafsil bayon etilgan.⁶

Xususiy didaktik kategoriyalar u yoki bu o'quv predmetining ayni holatda ona tili predmeti, o'z mohiyatiga ko'ra ajratiladigan hodisalardir. «Grammatik tushuncha», «grammatik mashq» shunday kategoriyalar jumlasiga kiradi.

Grammatik tushuncha — lingvistik fikrlash shakli, grammatik mashq esa ona tilidan o'rganilgan bilimlarni turli o'quv sharoitlariga tatbiq etish yo'li.

Ona tili didaktikasida umumiy va xususiy didaktik kategoriyalarga asoslanib, pedagogik hodisalarning mohiyati ochiladi. Maktablarda ona tilini o'qitish jarayoni bilan daxldor hodisalarni tavsiflashda qo'llanadigan kategoriyalar tizimi ona tili didaktikasi logikasi sanaladi.

⁶ Qarang: Didaktika. — T.: «Fan», 1997. 14-20-bet.

II BOB

MAKTABDA ONA TILI PREDMETI VA UNING MAZMUNINI MODDIYLASHTIRISH DARAJALARI

Muammo. Ona tili didaktikasining asosiy vazifalaridan biri maktab ona tili predmetining xususiyatlari, tarkibiy qismlarini tavsiflash, uning mazmunini moddiylashtirish darajalarini asoslashdan iborat. Maktab ona tili predmeti tilshunoslik fanining umumiy asoslarini yoshlarga o'rgatishga mo'ljallangan. Shunday ekan, o'zbek tilshunosligi va ona tili predmetining o'xshash hamda farqli tomonlari nimalardan iborat? Ona tilining umumiy asoslarini qanday tushunmoq kerak? Hali ham maktab o'qituvchilari, mutaxassis-metodistlar faoliyatida ona tilidan ma'lumot va ta'lim mazmunlarini farqlamaslik hodisasi uchrab turadi. Agar ona tilidan ma'lumot va ta'lim mazmuni o'zaro daxldor ikki xil hodisa bo'lsa, ularning har birini moddiylashtirish darajalari mavjudmi? Ona tili predmeti va ona tili darsliklari bir narsami yoki ularni bir-biridan farqlash zaruriyati bormi? Bu savollarga javob izlash maktablarda ona tili o'qitishning nazariy va amaliy xususiyatlarini tavsiflashga imkoniyat yaratadi.

1-fasl. Ona tili predmetining mazmuni

Ona tili didaktikasi sohasidagi eng dolzarb muammolardan biri ona tilidan ma'lumot mazmunini turli ijtimoiy institutlarga — maktabgacha ta'lim muassasalari, boshlang'ich ta'lim, umumiy o'rta ta'lim maktablari, kollej, litsey hamda oliy o'quv yurtlariga moslab tanlashdan iborat. Ona tilidan ma'lumot mazmuniga pedagogik ishlov berish va uni bolalarning bilish imkoniyatlariga moslashtirish yo'li bilan turli ijtimoiy institutlar o'rtasida vorislik o'rnatiladi.

Ma'lumot mazmuniga pedagogik ishlov berish masalalari bilan mutaxassis olimlar, muassasa vakillari shug'ullanadi. Shu jihatdan qaraganda, ona tilidan ma'lumot mazmuniga pedagogik ishlov berish ijtimoiy institutning alohida turi sanaladi. Ma'lumot mazmuniga pedagogik ishlov berish jarayoni ishtirokchilari o'z sohalarini bekamu ko'st bilishsa, o'quvchilarning yoshi, bilish imkoniyatlari, tayyorgarlik darajalari, psixofiziologik xususiyatlarini to'liq tasavvur etishsa, tayyorlanadigan loyihalar shuncha samarador bo'ladi.

Ona tilidan ma'lumot mazmuni

Ona tilidan ma'lumot berish yo'nalishlari. Barcha o'quv predmetlariga o'xshab ona tilidan ma'lumot berish ham uch yo'nalishda tashkil etiladi: hozirgi o'zbek tilshunosligining umumiy asoslaridan ma'lumot berish va shu orqali bolalarni fikrlashga, nutqni tuzish va ijro eta olishga o'rgatish; o'quvchilarning aqli, zehni, tafakkurini rivojlantirish; bolalarda o'z nutqi, o'zgalar nutqi, tilga munosabatni tarbiyalash.

Hozirgi o'zbek tilshunosligi fanining umumiy asoslari tilning fonetikasi, leksikasi, grammatikasi to'g'risidagi tasavvurlardan iborat. Til haqidagi tasavvurlarning mohiyati va jamiyatda bajaradigan ishiga qarab ikki guruhga ajratmoq ma'qul: a) kundalik turmush va kishilarning o'zaro aloqalashuvi uchun zarur bilimlar; b) tilni, til to'g'risidagi tasavvurlarni, binobarin, tilshunoslikni rivojlantirishga daxldor bilimlar. Maktab ona tili predmeti negizini kishilarning o'zaro aloqalashuvi uchun zarur bilimlar tashkil etadi.

Kishilarning o'zaro aloqalashuvi, o'z fikr va mulohazalarini nutq sharoitiga mos shakllarda bayon qilish uchun zaruriy bilimlar tilning fonetikasi, leksikasi, grammatikasi to'g'risidagi tasavvurlardan tanlab olinadi. Garchand, maktabda fonema, leksema, sintagma, morfema kabi

qator tushunchalarni o'rgatish ko'zda tutilmagan bo'lsa-da, nutq tovushi va uning yozuvdagi belgisi — harf, nutq tovushlarining ma'no ajratish xususiyatlari, ularning artikulyatsiyasi, nutq tovushlarining turlari (unli va undosh, jarangli va jarangsiz), bo'g'in, uning turlari (ochiq va yopiq va sh.k.), urg'u va uni nutqda to'g'ri qo'llash, so'z ma'nolari (o'z va ko'chma ma'no, yaqin ma'no, qarama-qarshi ma'no), so'z yasovchi, so'z o'zgartuvchi, tuslovchi, turlovchi qo'shimchalar, so'z turkumlari, turli sintaktik qurilma (konstruksiya)lar (so'z birikmasi, gap, sodda va qo'shma gap) kabilar ona tili ta'limining asosini tashkil etadi.

Ona tilidan ma'lumot mazmuni tarkibi. Ona tilidan ma'lumot mazmuni tarkiban to'rt xil birlikdan iborat: bilimlar — til hodisalarini tahlil qilish, ularning asosiy va ikkilamchi belgilarini ajratish yo'llari bilan chiqarilgan ta'riflar, aniqliklar, qoidalardir. Ta'rif, aniqliklar o'ziga oid dalillarning barchasi uchun umumiydir. Masalan, «belgining yoki harakatning belgisini bildirgan so'zlarga ravish deyiladi» ta'rifi ravishga oid so'zlarning barchasi uchun umumiydir. Demak, lingvistik bilimlar til hodisalarining modeli bo'lib, ularni o'rganish, faoliyatda ishlatish mumkin; ko'nikma-malakalar bilimlarga rioya qilib faoliyat ko'rsatish yo'li bilan shakllanadi. Nutqning ravonligi, to'g'riligi, mazmundorligi, ifodaliligi, emotsionalligi, tushunariligi malakalarning taraqqiyotiga bog'liq; ijodiy faoliyat tajribasi ma'lumot mazmunining yana bitta birligi bo'lib, ularni shakllantirish mutlaqo o'qitish usuliyotiga bog'liq. Olimlar til hodisalarini ijodiy o'rganganlaridek, maktab ta'limi ham ijodiy tashkil etilganda bolalarda ijodiy faoliyat tajribasi shakllanadi; munosabatlar tizimi — tilga, o'z va o'zgalar nutqiga munosabatdan iborat. Ona tili predmetiga oid bilimlar munosabat shaklini olgan sari ona tili ta'limi tarbiya darajasiga ko'tariladi. Ona tilidan ma'lumot mazmuni

yoshlarning ma'lumoti, taraqqiyoti, tarbiyasini mo'ljallab, hozirgi o'zbek tilshunosligi fanining umumiy asoslariga pedagogik ishlov berish yo'li bilan tanlangan bilimlar, nutq malakalari, ijodiy faoliyat tajribasi, tilga va nutqqa oid munosabatlardir.

Ona tilidan ta'lim mazmuni

Ta'lim mazmuni to'g'risida tushuncha. Ona tilidan ta'lim mazmuni ma'lumot mazmunidan tanlanadi. Shu jihatdan qaraganda, ma'lumot mazmuni umumiylik, ta'lim mazmuni xususiylikni ifodalaydi. Ta'lim mazmuni ma'lumot mazmunining dinamikasi-harakati bo'lib, uni o'zlashtirish yo'li bilan ma'lumot mazmunini amalga oshirishga, binobarin, yoshlarni bilimli qilish, rivojlantirish, tarbiyalashga qarab boriladi.

Ona tilidan ta'lim mazmuni-yoshlarni ona tilidan ma'lumotli qilish, rivojlantirish, tarbiyalash maqsadida ma'lumot mazmunidan tanlanib, ta'lim jarayoniga olib kirilgan bilim, ko'nikma, malaka, ijodiy faoliyat tajribasi, til hodisalarini baholashga oid munosabatlardir.

Shunday o'quv materiallari darsga olib kirildi, deb tasavvur qiling: shakli bir xil, ma'nolari har xil bo'lgan so'zlarga omonimlar deyiladi: o't-o't.

Bu mavzu tarkiban bilimlar (shakli bir xil bo'lgan so'zlar, ma'nolari har xil bo'lgan so'zlar, turli so'z turkumlariga mansublik, turli so'roqlarni olish va sh.k.), ko'nikma-malakalar (omonimlarni boshqa so'zlardan, masalan, sinonimlardan farqlash, ular ishtirokida nutq tuza olish va sh.k.), ijodiy faoliyat tajribasi (omonimlarni yangi-yangi matnlar tarkibida taniy olish, ular haqidagi bilimlarni turli o'quv va hayotiy sharoitlarga tatbiq eta bilish va sh.k.), omonimlarning nutqdagi ahamiyatini baholay olishdan iborat. «Ma'lumot mazmuni» keng tushuncha bo'lib, ta'lim mazmuni ma'lumot mazmuni matnida ifodalanadi. Bir tomchi suvda quyosh aks etganidek, ma'lumot mazmunini

tashkil etgan tarkibiy qismlar (bilim, malaka, ijodiy faoliyat tajribasi, munosabatlar) ta'lim mazmunining ham elementlari sanaladi.

O'zbek tilshunosligi fani va ona tili predmeti. Ona tilidan ma'lumot mazmuni ona tili predmetida mujassamlangan bo'lib, u kishilarning o'zaro aloqalashuvi uchun zarur bilimlarni izchil bayon qilishga mo'ljallangan. Binobarin, ona tili predmeti hozirgi o'zbek tilshunosligi fanining ilmiy yutuqlari, tilning hozirgi taraqqiyoti xususidagi tasavvurlar, tilni sinxronik o'rganish natijalari negizida tuzildi. Ammo bu «hozirgi o'zbek tilshunosligi» va «ona tili predmeti» bir xil, o'zaro teng degan xulosaga olib kelmasligi kerak. Maktablarda o'qitiladigan ona tili predmeti o'zbek tilshunosligi fanidan quyidagicha farq qiladi.

Fan va o'quv predmeti. Fan va o'quv predmetining vazifalari turlichadir. O'zbek tilshunosligida kishilar tomonidan kashf etilgan bilimlarning barchasi mujassamlangan bo'lib, uning vazifasi ona tilini bundan keyin taraqqiy ettirishdir. Ona tili predmeti yoshlarni ijtimoiy hayotga, ishlab chiqarishga tayyorlash maqsadida kishilarning o'zaro aloqalashuvi uchun zarur bilimlar bilan qurollantiradi. Binobarin, o'zbek tilshunosligi fani va ona tili predmeti jamiyatda bajaradigan vazifasiga binoan o'zaro farq qiladi. O'zbek tilshunosligi fani nihoyatda murakkab bo'lib, unda grammatik bilim va tushunchalarni, til hodisalarini ajratish uchun ishlatilgan terminlarning barchasi o'z aksini topgan. Ona tili predmeti esa o'quvchilarning bilish imkoniyatlari, tayyorgarlik darajasi, yoshiga mo'ljallab tuzilgan. Demak, ona tili predmetida ta'limning lingvodidaktik, psixologik, fiziologik tomonlari hisobga olinadi.

Fan mazmun va hajm jihatidan o'quv predmetiga nisbatan keng. Unda kishilarning o'zaro aloqalashuvi uchun zaruriy bilimlar ham, til taraqqiyotini belgilab beruvchi omillar ham

o'z aksini topadi. Shu jihatdan qaraganda, fan ijtimoiy institut sanaladi. U fanning barcha sohalarini, shu sohalar bo'yicha ilmiy-tadqiqot olib boruvchi olimlar faoliyatini ham o'ziga qamrab oladi.

O'zbek tilshunosligi fanining umumiy asoslariga pedagogik ishlov berish yo'li bilan ma'lumot mazmuni shakllantiriladi. Ona tilidan ma'lumot mazmunini bolalarbop holatga olib kelish uchun mutaxassis olimlar faoliyat ko'rsatishadi. Ma'lumot mazmunini maktab o'quvchilariga yetkazish borasida o'qituvchilar xizmat qiladi. Bilimlarni o'zlashtirishda o'quvchilarning o'zlari ham faol ishtirok etishadi. Metodist olimlar, maktab o'quvchilari, o'quvchilar jamoalari ishtiroki nuqtai nazaridan maktabda ona tili o'qitish ham o'ziga xos ijtimoiy institut hisoblanadi.

Ona tili predmetining ta'rifi. Ona tili predmeti to'g'risida gapirib, A.V.Tekuchev bunday deb yozgan edi: «Grammatika fonetika bilan, orfografiya, punktuatsiya, orfoepiya, leksika (garchand bularning har biri o'ziga xos ichki tuzilishi, mazmuni, maqsadi, vazifasi, metodlari bo'lsa-da) yaxlit bitta o'quv predmetini tashkil etadi».

Ta'lim sharoitida til va nutqni o'rgatish (o'qituvchi) hamda o'rganish (o'quvchi) obyekti sifatida ishtirok etadigan sohalar majmui ona tili predmeti sanaladi. Tilning fonetikasi, leksikasi, grammatikasiga doir nazariy bilimlar, ularga oid nutq ko'nikmalari, bolalarda shakllantiriladigan ijodiy faoliyat tajribasi, til va nutqqa munosabat ona tili predmeti matnida qaraladi.

Ta'lim maqsadining tarkibiy qismlari — nutq o'stirish talabiga muvofiq o'zaro bog'langan, ona tilining grammatik qurilishi to'g'risida izchil bilim berishga mo'ljallangan. I-IX sinflarda o'rganiladigan, o'quvchilarda nutq malakalarini (orfoepik, grafik, orfografik, prosodik, uslubiy, punktuatsion) rivojlantirishga qaratilgan o'quv kursiga ona tili predmeti deyiladi.

Ona tili predmetining tarkibi

Ona tili predmetining vazifalari. O'quv predmeti sifatida ona tilining oldiga quyidagi vazifalar qo'yiladi:

— bolalarda nutq tovushi, bo'g'in, urg'u, so'z, so'z birikmasi, so'zning tarkibi, so'z turkumi, gap haqidagi tasavvurlarni rivojlantirish, ularni ijro etish, o'qish, yozish, eshitishga oid malakalarni shakllantirish;

— o'quvchilar nutqini turli so'z, ibora va qurilmalar bilan boyitish yo'llari bilan ularni nutq tuzishga o'rgatish;

— o'quvchilarda aqliy, estetik va etik tasavvurlarni, nutqqa munosabatni tarkib toptirish, ularda ilmiy dunyoqarashni tarbiyalash;

— bitiruvchi o'quvchilarni o'qish-o'rganishni bundan so'ng davom ettira olishga tayyorlash.

Maktab ona tili predmetining tarkibi. Yuqoridagi vazifalar tilning fonetik, leksik, grammatik tomonlarini o'zlashtirish zaminida amalga oshiriladi. Maktabda tilning har bir tomonini o'zlashtirishda ikki narsa: a) maktab dasturlari chegarasida nazariy bilim berish; b) o'rganilgan nazariy bilimlar doirasida nutq malakalarini shakllantirish turadi.

Ona tilidan bajariladigan ishlarning barchasi bolalarda nutq madaniyatini tarbiyalashga bo'ysundiriladi.

Tilshunoslikdagi barcha lingvistik kategoriyalar mavhum (abstrakt) tushunchalardir. «Ot», «sifat», «gap», «ergash gapli qo'shma gap» kabi terminlar ostida o'rganiladigan bilimlar abstrakt tafakkur mahsuli sanaladi. Kishilar til dalillarini o'rganish, ular ustida abstraksiyalash, til dalillariga xos juz'iy va umumiy xususiyatlarni ajratish natijasida «ot», «gap» kabi lingvistik kategoriyalarni yaratganlar.

Ona tili predmetining fonetik tomoni. Tilning fonetikasi uning birdan-bir aniq tomoni hisoblanadi. Masalan, «a» tovushi faqat va faqat «a» tovushini bildiradi. Fonetika, fonema, bo'g'in, urg'u kabi lingvistik kategoriyalar abstrakt

tafakkur mahsuli bo'lsa-da, nutq tovushi (b), so'zning bir qismi (bo-bo), so'z bo'g'inlaridan bittasining kuchli aytilishi (xiz-mat-chi-man) bizning ongimizga bog'liq bo'lmagan hodisalardir.

Fonetikani o'zlashtirish o'quvchilarning tafakkurini o'stirish bilan bevosita bog'langan. Buning uchun har bir nutq tovushi so'z tarkibida o'rgatiladi. Natijada o'quvchi so'zning fizik tomoni hisoblangan nutq tovushlarini so'z tarkibida farqlash ko'nikmalarini hosil qiladi. Ma'lum nutq tovushiga binoan so'z ma'nolarining o'zgarishi ustida mashq qilish (o'n-en-in-un; il-ich-iz-in-ish), so'zlarni tovush va bo'g'inlar jihatidan tahlil qilish, berilgan harf va bo'g'inlar yordamida so'z, so'zlar ishtirokida gap tuzish o'quvchilarda analitik-sintetik faoliyatni tarbiyalaydi.

Nutq tovushlari, ularning o'zaro farqlari ustida mashq qilish natijasida o'quvchilarda, bir tomondan, lingvistik tushuncha shakllansa, ikkinchi tomondan, fonematik eshitish (nutq tovushini so'z tarkibida to'g'ri anglash, fahmlash, eshitish) taraqqiy etadi. Lingvistik tushunchalar haqida to'g'ri tasavvur hosil qilish, fonematik eshitishni taraqqiy ettirish o'quvchilarning til sezgirligini rivojlantiradi. Shunday qilib, fonetikaga oid nazariy bilimlarni o'rganish jarayonida o'quvchilarda orfoepik, grafik, orfografik va shu kabi malakalar hosil qilinadi.

Ona tili predmetining leksik tomoni. Maktab ona tili kursida leksika materiallarini ikki bosqichda o'rgatish ko'zda tutilgan: birinchi bosqich (boshlang'ich sinf)da so'zning ma'nosi, ko'p ma'noli so'zlar, yaqin ma'noli so'zlar, qarama-qarshi ma'noli so'zlar, uyadosh so'zlar, ularning uslubiy imkoniyatlari; ikkinchi bosqich (yuqori sinf)da so'z va termin, lug'at boyligi, lug'atning boyish manbalari va shu kabi mavzularni o'rgatish rejalashtirilgan.

Maktabda tilning leksik tomonini o'rgatish dasturlarda ko'rsatilgan qisqa vaqt bilan chegaralanmaydi. O'quvchi

har bir sinfda yangi-yangi o'quv predmetlarini o'rganadi. Fan o'qituvchilari o'quv predmetlariga oid terminlarni tushuntirib beradi. Morfologiya mashg'ulotlarida har bir so'z turkumiga oid so'zlarning ma'nolari ustida ham mashq qilinadi. Nutq o'stirish nuqtai nazaridan qaraganda, tilning leksik tomonini o'rganish birinchi sinfdan o'n birinchi sinfni bitirgunga qadar davom etadi.

Leksika materiallariga bog'langan holda o'quvchilarda har bir so'zni nutqda to'g'ri qo'llash ko'nikmalari ham hosil qilinadi. Nutq maqsadiga muvofiq so'z tanlash, har bir so'zni o'z o'rnida ishlatish ustida mashq qilish yo'li bilan o'quvchilarda uslubiy malakalar hosil qilinadi, ularga bog'li nutq tuzish yo'llari o'rgatiladi. Shunday qilib, leksikaga oid nazariy materiallarni o'zlashtirish natijasida o'quvchilarda uslubiy malakalar hosil bo'ladi.

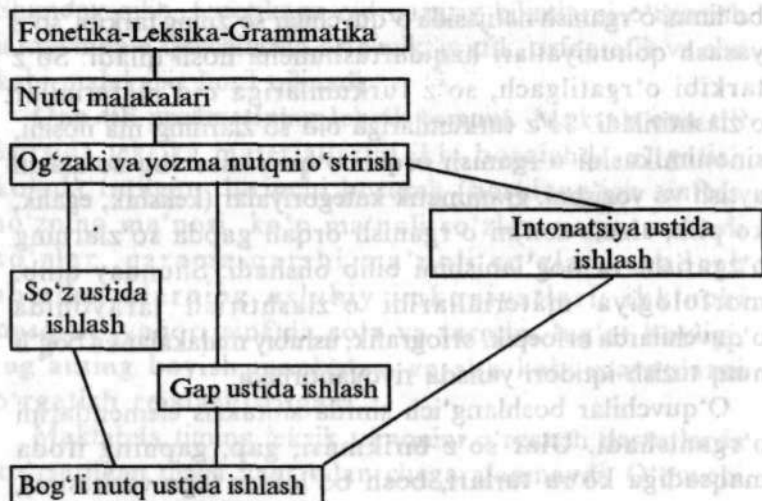
Ona tili predmetining grammatik tomoni. Maktab ona tili predmetining grammatik tomonini morfologiya va sintaksisdan o'rganiladigan ilmiy bilimlar va shu bilimlar asosida hosil qilinadigan nutq malakalari tashkil etadi. Maktab morfologiyasi o'zaro aloqador ikki qismdan iborat: a) so'z tarkibi va so'z yasash; b) so'z turkumlari. Birinchi bo'limni o'rganish natijasida o'quvchilar so'zning tarkibi, so'z yasash qonuniyatlari haqida tushuncha hosil qiladi. So'z tarkibi o'rgatilgach, so'z turkumlariga oid materiallar o'zlashtiriladi. So'z turkumlariga oid so'zlarning ma'nosini, sinonimikasini o'rganish orqali o'quvchilar shu so'zlarni aytish va yozishni, grammatik kategoriyalar (kelishik, egalik, ko'plik, shaxs-son)ni o'rganish orqali gapda so'zlarning o'zgarishi va bog'lanishini bilib olishadi. Shunday qilib, morfologiya materiallarini o'zlashtirish jarayonida o'quvchilarda orfoepik, orfografik, uslubiy malakalar va bog'li nutq tuzish iqtidori yanada rivojlantiriladi.

O'quvchilar boshlang'ich sinfda sintaksis elementlarini o'rganishadi. Ular so'z birikmasi, gap, gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari, bosh bo'laklar (ega va kesim),

ikkinchi darajali bo'laklar kabi lingvistik hodisalar bilan tanishadi. Yuqori sinflarda esa sintaksisning izchil kursi o'zlashtiriladi. Sodda va qo'shma gap sintaksisiga oid nazariy bilimlarni o'zlashtirish bilan bir qatorda, o'quvchilar gapni to'g'ri tuzish, to'g'ri talaffuz etish, gap tarkibida tinish belgilarini to'g'ri ishlatish qoidalarini egallab olishadi. Demak, sintaksisga doir nazariy bilimlarni o'zlashtirishga bog'langan holda o'quvchilarda uslubiy, punktuatsion malakalar shakllanadi.

Ona tili tarkibi jihatidan murakkab o'quv predmeti bo'lib, u ikki qavat (yarus)dan iborat: uning ustki qavatini tilning fonetikasi, leksikasi, grammatikasiga oid nazariy bilimlar, ikkinchi qavatini nazariy bilimlar asosida shakllantiriladigan nutq ko'nikmalari-orfoepik, grafik, orfografik, uslubiy, punktuatsion, prosodik malakalar tashkil etadi. Tildan o'zlashtiriladigan nazariy bilimlar, hosil qilinadigan nutq malakalari bolalar nutqini rivojlantirish maqsadiga xizmat qiladi. Ona tilining predmeti tarkibiy qismlari va ularning o'zaro bog'liqligi 1-chizmada berildi.

Ona tili predmeti tarkibi

Chizmadan ko'rinadiki, ona tili predmeti nihoyatda murakkab bo'lib, uning asosini til haqidagi bilimlar tashkil etadi. Bolalarning tilni ongli o'zlashtirishlarini ta'minlash maqsadida fonetika, leksika va grammatikaga doir nazariy bilimlar o'rgatiladi. Bular zamirida bolalarda og'zaki va yozma nutq malakalari shakllantiriladi. Tildan o'zlashtiriladigan bilimlar, hosil qilinadigan malakalarning barchasi o'quvchilarda nutq va nutq madaniyatini taraqqiy ettirishga xizmat qiladi.

Ona tiliga oid malakalar. L.P.Fedorenko tilni o'zlashtirish jarayonida hosil qilinadigan malakalarni ikki guruhga ajratadi: **jismoniy malaka.** Nutq organlari, qo'l muskullari harakatiga oid malakalar jismoniy malaka sifatida qaraladi. Bular, o'z navbatida, yana ikki guruhga bo'linadi: a) og'zaki nutqqa doir malakalar; b) yozma nutqqa doir malakalar — yozish malakalari; d) **intellektual malakalar.** Bular, o'z navbatida, uch guruhga bo'linadi: a) tushunishga oid malakalar — leksik va grammatik ma'nolarni anglash malakalari; b) til uzvlarining fikr anglatish va emotsional funksiyalarni baholay olish malakalari; d) xotirlay olishga, esga tushirishga doir malakalar — til dalillarini ishlatishning an'anaga aylanib qolgan xususiyatlariga rioya qilish malakalari.

Bog'li nutq. Nutq o'stirishning eng keyingi maqsadi o'quvchilarda bog'li nutq tuza olish malakalarini shakllantirishdir. Kishi ko'pincha o'z fikrlari, qarashlari, mulohazalarini bog'li nutq shaklida beradi. Chunki biror voqea, hodisa, narsa to'g'risida xabar berish, ularni izohlashda gapning doirasi torlik qiladi. Shu sababli, ko'proq bog'li (monolog xarakteridagi) nutqdan foydalaniladi.

Mantiqan o'zaro bog'langan, bir-birini to'ldiradigan, izohlaydigan, biri ikkinchisini taqozo qiladigan abzatslarga bo'linadigan, monolog xarakteridagi yozma nutqqa — matnga bog'li nutq deyiladi.

O'quvchilarning yozma ishi ham grammatik tomondan (yozma ishning lug'at tarkibi, sinonimikasi, sintaktik oborotlar va shu kabilar), ham mantiqiy tomondan (mavzuning mazmunini bayon qilish, tahlil qilish, fikrni mantiqiy izchillikda bayon qilish va sh. k.) hisobga olinadi. Nutq maqsadga muvofiq so'z tanlash, tanlangan so'zlar yordamida tahlil qilinayotgan sohaning turli belgilarini ifodalaydigan gaplar tuzish, gaplarni mantiqan bog'lash, gap va abzatslardan yaxlit matn hosil qilish monologik nutqning tarkibiy qismlari sanaladi.

Joylarda o'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish, o'quvchilarning yozma ishlarini tahlil etish shuni ko'rsatadiki, maktab o'quvchilari gap tuzishda ancha qiynaladilar, o'z fikrlarini mantiqiy izchillikda bayon qila olmaydilar. Gap ustida ishlash qandaydir chegaralangan ma'lum vaqtdagina emas, balki butun o'quv yillari davomida o'tkaziladigan izchil mashqdir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari sintaksis elementlari bilan ta'limning ilk kunlaridanoq tanisha boshlaydilar. Bolalar dastlab nutq birligi — gap to'g'risida, gapning bosh harf bilan boshlanib, uning oxiriga nuqta qo'yilishi haqida ma'lumot oladilar. Keyinroq esa gapning mazmuniga ko'ra turlari, ularning intonatsiyasi, gapning bosh va ikkinchi darajali bo'laklari bilan tanishadilar. Bularning hammasi gapning mazmuni, uning tuzilishini mustahkam egallashga qaratiladi.

Gap mavzusi yuzasidan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda o'quvchilar gapning so'zlardan tuzilishini, uning kim yoki nima haqida ekanini, gapni tashkil etgan so'zlarning o'zaro bog'langanligi va bu bog'lanishni so'roqlar yordamida aniqlash mumkinligini o'zlashtiradilar. O'quvchi o'z fikrini gap vositasida ro'yobga chiqarish yo'li bilan tilning grammatik qurilishini amaliy o'rganadi. U gap tuza olish malakasini o'rgangan sari bog'li nutq tuzish sirlarini ham egallay boradi.

Boshlang'ich sinflarda ham, yuqori sinflarda ham nutq ustida ishlash usullari to'rt guruhga bo'linadi: a) lug'at ustida ishlash; b) gap tuzishga o'rgatish; d) bog'li nutq tuzishga o'rgatish; e) talaffuz ustida ishlash. Quyi sinflarda gap ustida ishlashni sodda yig'iq gapdan boshlagan ma'qul. Bunda jonli va jonsiz narsalarga, ularning harakat va holatiga asoslanib ish qilinadi. Sodda yig'iq gap tuzishni o'rgatishda o'quvchilarga fikr obyektini farqlash malakasi singdiriladi. Masalan, samolyot, traktor, ishchi so'zlari ishtirokida tuzilgan gaplarni olaylik. O'quvchi «Samolyot uchdi», «Traktor yurdi», «Ishchi ishladi» gaplarida narsalar va ularning harakatini bildirgan so'zlar gap tuzish uchun asos ekanligini ongli his qilsin. «Ishchi ishladi» gapini tuzish orqali bolalar fikr ketayotgan obyektini kim? shu obyektning harakatini anglatgan so'zni nima qildi? so'roqlari bilan ajratadi. Shu yo'l bilan ega va kesim terminsiz o'zlashtiriladi.

O'quvchilar sodda yig'iq gap tuzish malakasini hosil qilgach, ularga sodda yig'iq gapni ikkinchi darajali bo'laklar bilan kengaytirishni o'rgatishga o'tiladi. Bu sodda yoyiq gaplar ustida ma'lum vaqtgacha ishlanmas ekan, degan fikr emas. O'quvchilar sodda yoyiq gaplarni ham o'z nutqlarida ishlataveradilar. Bu yerda fikr nutq o'stirish darslari va bu darslarda qilinadigan ishlar tizimi xususida ketmoqda.

Birinchi sinfdan boshlab, keyingi sinflargacha o'quvchilarga gapni tahlil qilish, gap tarkibidagi so'zlarning so'roqlarini aniqlash, o'qituvchi savollariga javob qaytarish malakasi singdiriladi. Sen qachon uyg'onding? O'quvchilar nima terdi? Arra bilan nima qilinadi? Bu so'roq gaplarga birinchi sinf o'quvchisi shunday darak gaplar bilan javob qaytaradi: *Men ertalab uyg'ondim. O'quvchilar olma terdi. Arra bilan arralanadi.*

O'quvchilar savollariga javob qaytarish jarayonida fikr obyektlari va ularga mos so'zlar (men, o'quvchilar — ega)

hamda ular to'g'risida aytilgan hukmlar (uyg'onmoq, termoq) bilan chegaralanib qolmasdan, balki harakat yuz bergan payt (ertalab), harakatning yuz berishidagi vosita (arra bilan) to'g'risida ham tasavvur hosil qiladilar.

Demak, bunday ishning ahamiyati o'quvchilarni gap tuza olishga, gapning bosh va ikkinchi darajali bo'laklarini (terminsiz) amaliy farqlashga, narsa va hodisalar o'rtasidagi makon, zamon hamda sababiy bog'lanishlarni anglashga o'rgatishdan va nihoyat, o'quvchilar nutqidagi so'zlarni faollashtirishdan iborat.

Bog'li nutq o'stirishning ham o'ziga xos usullari mavjud. Bog'li nutqni o'stirish uchun grammatik vazifali hikoyalar, bayon va insholar yozdiriladi, ish qog'ozlari ustida mashq qilinadi. Matnni abzatslarga, abzatslarni gaplarga ajratish, shuningdek, ajratilgan matnlar ustida ishlash (mantiqan bog'langan gaplarni topib, yaxlit holga keltirib yozish) yuqori sinflarda davom ettiriladi.

2-fasl. Ona tilidan ma'lumot mazmunini moddiylashtirish darajalari

Ona tilidan ma'lumot mazmuni. Ma'lumot mazmunini moddiylashtirish — bu bilim, ko'nikma, malaka, ijodiy faoliyat tajribasi, munosabatlarni yozuv (shartli belgilar, texnik qurilmalar) vositasida shakllantirish jarayonidir. Moddiylashtirish yo'li bilan ma'lumot mazmunini kishilar tushunadigan, qabul qiladigan, o'rganadigan shaklga olib kelinadi. Ma'lumot mazmunini moddiylashtirish jarayonida o'quvchilarning yoshi, tayyorgarlik darajasi, psixofiziologik xususiyatlari inobatga olinib, o'quv predmeti mazmuniga pedagogik ishlov beriladi. Ma'lumot mazmuniga pedagogik ishlov berish o'ziga xos konstruktiv jarayon bo'lib, ona tili predmetining hajmi, ko'lami, bolalarga mosligi aniqlanadi.

Ona tilidan ma'lumot mazmunining hajmi, ko'laminin o'quvchilarga mosligi. Ma'lumot mazmunining hajmi — bu

ona tili predmetining bo'limlari, mavzulari, tushuncha va terminlari, shuningdek, ta'rif, aniqlik, qoidalar miqdoridir.

Ma'lumot mazmunining ko'lami — bu ona tilidan o'rganiladigan bilimlarning chuqurligi, ularning bolalar uchun tushunarliigidir. Ma'lumot mazmuni ko'lamiga ko'ra boshlang'ich va yuqori sinflarda o'rganiladigan bilimlar o'zaro farqlanadi. Boshqacha aytganda, ma'lumot mazmuni ko'lamiga asoslanib, boshlang'ich sinflarda o'rganiladigan bilimlar ommabop, yuqori sinflarda esa yanada ilmiyroq shaklga olib kelinadi.

Ona tilidan ma'lumot mazmunining hajmi uning miqdori, ko'lami esa sifat ko'rsatkichidir. Hajm va ko'lam tushunchalariga rioya qilinib, ona tilidan o'rganiladigan bilimlar turli ijtimoiy institutlarga — maktabgacha ta'lim muassasalari, boshlang'ich va yuqori sinf, kollej yoki litsey o'quvchilariga moslashtiriladi. Ma'lumot mazmuniga bosqichma -bosqich ishlov berish yo'li bilan turli loyihalar — o'quv rejalari, dasturlari va darsliklar yaratiladi. Loyihalarning (mas., o'quv rejası) bir turidan ikkinchisiga (mas., o'quv dasturi), undan navbatdasisiga (mas., o'quv darsligi) o'tgan sari ma'lumot mazmuni konkretlashib, o'qitish uchun sinfga olib kiriladigan holatga olib kelinadi. Binobarin, o'quv rejalari, dasturlari, darsliklari ona tilidan ma'lumot mazmunini moddiy lashtirish darajalari sanaladi.

O'quv rejalari. O'quv rejalari tuzishning ikki ko'rinishi mavjud: a) o'quv predmetlariga ko'ra tuzilgan o'quv rejalari; b) kompleks asosida tuzilgan rejalalar. Respublikamizda o'quv rejalari o'quv predmetlari bo'yicha tuzish an'anaga aylangan. Bunda ona tili predmeti o'quv rejasining bir elementi — birligi hisoblanadi. Bu prinsipga ko'ra, materiya va ong shakllari alohida-alohida, izchil o'zlashtirishga erishiladi. Bolalar jonli va jonsiz tabiatni, jamiyat va tafakkur hodisalarini analitik yo'l bilan-nisbatan bir-biridan (masalan, boshlang'ich sinflarda o'qish va ona tili, yuqori

sinflarda adabiyot va ona tili) ajratilgan holda o'rganiladi. Hozirgi an'anaviy o'quv rejalarining zaif tomoni ham ana shundadir.

Bu kamchiliklarni bartaraf etish uchun imkoniyatlar nihoyatda ko'p: 1) **predmetlararo aloqa o'rnatish**. Masalan, ona tili mashg'ulotlarida adabiyotdan o'rganilgan bilimlardan foydalanish; 2) **bir obyektни bir paytning o'zida ikki o'quv predmeti** — ona tili va adabiyot nuqtai nazaridan **parallel tahlil qilish**. Masalan, ma'lum hikoyani oldin til jihatidan, keyin esa badiiy vositalar yuzasidan o'rganish; 3) **o'quv predmeti ichida tushunchalararo aloqa o'rnatish**. Masalan, antonim va sinonimlarni bir-biriga bog'langan holda o'rgatish; bir sinonimik qatorni (uyani) tashkil etgan so'zlar (katta, ulkan, bahaybat va shu kabilar)ning ziddi (kichik, mitti, mayda va shu kabilar) — antonimik qatorni tashkil etadi. Binobarin, sinonim va antonimlarni o'zaro qarama-qarshi qo'yib o'rgatish imkoniyatlari mavjud; 4) **bir usuldan ikki o'quv predmeti doirasida foydalanish**. Masalan, u yoki bu matnni oldin til jihatidan kuzatish, so'ngra badiiy vositalari, timsollari bo'yicha kuzatish va hokazolar.

O'quv dasturlari. O'quv rejalariga o'xshab o'quv dasturlari ham maktabning asosiy hujjati sanaladi. Ularni ikki xil yo'l bilan tuzish mumkin: **deduktiv va induktiv**.

Deduktiv dasturlarda til hodisalaridan nutq hodisalariga qarab borish tamoyiliga rioya qilingan. Ularda tilning turli sohalariga — fonetika, leksika, grammatikasiga oid bilimlardan nutqda qo'llanishga, binobarin, mashq qilishga qarab boriladi.

Induktiv dasturlar nutqdan til hodisalariga — ta'rif, aniqlik, qoidalariga qarab borish tamoyili asosida tuziladi. O'quv materiallariga oid dalillarni tahlil qilish, berilgan va tuzilgan matnlar ustida ishlash, kuzatilgan, tahlil qilingan dalillardan xulosalar chiqarish ona tilini o'qitishning yetakchi usuliga aylanadi.

O'quv dasturlari tarkiban tushuntirish xati, dastur mazmunidan iborat.

Dasturlarning tushuntirish xati qismida maktablarda ona tili o'qitishning maqsadi, vazifalari, yo'nalishlari aniqlanadi.

Maktablarda ona tili o'qitishning o'ziga xos yo'nalishlari mavjud bo'lib, ular muayyan vazifalarni hal etishni taqozo qiladi.

Birinchi yo'nalish — bolalarda nutq va tilga oid tasavvurlarni shakllantirish. Bu yo'nalish bo'yicha quyidagi vazifalar ajratiladi:

— tilning fonetik, leksik, grammatik tomonlari, nutq malakalariga oid bilimlarini o'zlashtirish;

— til va nutqqa oid intellektual hamda amaliy malakalarni shakllantirish.

Ikkinchi yo'nalish — o'quvchilarda ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish. Til hodisalarini kuzatish, kuzatilgan dalillar asosida mustaqil xulosalar chiqarish, berilgan o'quv va hayotiy holatlarga muvofiq nutq tuzish yo'llari bilan bolalarda ijodiy qobiliyatlar takomillashadi.

Uchinchi yo'nalish — ona tili materiallari asosida o'quvchilarda Vatanni ardoqlash, boshqa xalqlar, tillarga hurmat hissini tarbiyalash. Buning uchun quyidagi vazifalar belgilanadi:

— tilga va elga e'tiborini tarbiyalash;

— atrof-muhitni himoya qilishga o'rgatish;

— so'z va faoliyat birligiga rioya qilishga odatlantirish;

— nutqni tinglay olish, o'zi va boshqalarning nutqini baholay bilish ko'nikmalarini tarkib toptirish.

Dasturlarning ikkinchi qismida ona tilidan o'rganiladigan bilimlar ularning o'quv yillari osha hajm va ko'lam jihatdan rivojlanib borishi, o'quv predmeti bo'limlari, mavzulariga ajratilgan o'quv soatlari ko'rsatiladi, har bir o'quv yilida shakllantiriladigan malakalar tizimi, ijodiy faoliyat tajribasi, munosabatlarini takomillashtirish vositalari rejalashtiriladi. O'quv rejalari va dasturlari ona

tilidan darslik tuzish, ma'lumot mazmunini darsliklarda moddiylashtirish ishlarini osonlashtiradi.

Ona tili predmeti. Ona tili predmeti bola o'qish va yozishni o'rgangandan boshlab, toki o'rta umumiy ma'lumot olgunga qadar davom etadi. Ona tili predmeti, uning mohiyati, mazmunida ko'zda tutilgan muammolar, ularning hajm va ko'lam jihatdan takomillashib borishi nazarda tutilib, ona tili darsliklari tuziladi. Binobarin, ona tili predmeti to'g'risidagi ilmiy tasavvurlar darslik tuzish uchun asos hisoblanadi.

Ona tili o'zbek tilshunosligi fanining umumiy asoslariga pedagogik ishlov berish yo'li bilan loyihalanadigan, tilning fonetika, leksika, grammatikasidan nazariy bilimlarni o'zlashtirishga mo'ljallangan, bolalarda orfoepik, grafik, orfografik, uslubiy, punktuatsion, prosodik malakalarni rivojlantirish orqali nutq madaniyatini taraqqiy ettirishga yo'nalgan o'quv predmetidir.

Ona tili o'quv predmeti sifatida ham nazariy, ham amaliy asosga ega: fonetika, leksika va grammatikadan maktab dasturlarida ko'zda tutilgan bilimlar uning nazariy asoslari hisoblanadi: nazariy bilimlarga rioya qilib nutq malakalari va nutq madaniyatini rivojlantirish uning amaliy asoslari sanaladi.

Ona tili predmeti to'g'risidagi tasavvurlarga ko'ra, ona tili darsliklari tuziladi. Boshqacha aytganda, darslikni tuzishga kirishilgunga qadar, muallif ona tili predmeti to'g'risidagi tasavvurlarga rioya qiladi. Turli sinflarga mo'ljallangan ona tili darsliklari tuzilganda sinf o'quvchilarining tayyorgarligi, fiziologik, psixologik xususiyatlari inobatga olinadi. «Ona tili predmeti» tushunchasi mohiyatga, «Ona tili darsligi» tushunchasi voqelikka doir kategoriyalardir. Zotan, ona tili predmeti ona tili darsligi vositasida o'rganish va o'zlashtirish hodisasiga aylanadi.

Ona tili darsliklari. Darsliklarda sinf o'quvchilarining tayyorgarlik darajasi, ularning psixofiziologik xususiyatlari

hisobga olinadi. Har bir darslik aynan olingan sinf (masalan, 3-sinf yoki 7-sinf) o'quvchilarining real o'quv imkoniyatlariga mo'ljallab yoziladi. Bunda ona tili o'qitishning vorislik prinsipiga qat'iy rioya qilinadi.

Ona tili darsliklari⁷ tarkiban darslik matnlari va matndan tashqari kiritmalardan iborat.

Ona tili darsliklarida berilgan matnlar mohiyati, mazmuni, bajaradigan ishi jihatidan uch turli bo'ladi; **asosiy matn**, **qo'shimcha matn**, **izoh matn**.

Ona tili darsliklarining yadrosi asosiy matnlardan iborat.

Asosiy matn — darslik muallifi yoki mualliflar jamoasi tomonidan darslikda u yoki bu (masalan, 3-yoki 5-sinf) sinf o'quvchilarining bilish imkoniyatlari asosida shakllantirilgan bilimlardir. Shaki jihatidan asosiy matnlar lingvistik ta'rif, lingvistik aniqlik, lingvistik qoida ko'rinishida bo'ladi. Asosiy matnlarni o'zlashtirish yo'li bilan bolalarda lingvistik tushunchalar shakllantiriladi, til hodisalarini bir-biridan farqlay olish qobiliyatlari taraqqiy ettiriladi, tilga va nutqqa munosabat tarbiyalanadi. Asosiy matnlar darslikning har bir bo'limi, har bir mavzusi tarkibida yetakchi qism sanaladi. Asosiy matnlarning o'zi ham ikki turli bo'ladi: nazariy matnlar — tilning fonetika, leksika, grammatikasiga oid ta'riflar, aniqliklar. Ularni o'zlashtirish yo'li bilan bolalarda til hodisalarini farqlashga oid intellektual malakalar rivojlantiriladi. Nazariy matnlar tarkiban lingvistik tushunchalar, terminlar hamda shu tushuncha, terminlarga

⁷ Taniqli usulshunos olim Y.A.Abdullayevning yozishicha, ona tili ta'limini darsliklar asosida tashkil etish tajribasi uzoq tarixga ega. Bu tajriba, ayniqsa, XX asrning boshlarida yanada rivojlandi. S.Saidazizovning «Ustodi avval», P.A.Badanovning «Sullami avval», A.A.Kalininning «Muallimi soniy», A.Avloniy, H.H.Niyoziy, A.Zohiriy tuzgan maktab darsliklari pedagogik fikrlash taraqqiyotiga qo'shilgan hissadir. Bu asarlarni qiyosiy o'rganish, xulosalar chiqarish imkoniyati har qachongidan ham oshdi. Qarang: Я.А.Абдуллаев. Очерки по методике обучения грамоте в узбекской школе. — Т.: «Укитувчи», 1966. стр. 94-134.

oid dalillar — til materiallari misol va matnlardan iborat: amaliy matnlar — nutq ko'nikmalariga doir qoidalar, mashqlardir. Amaliy matnlarning bosh vazifasi o'quvchilarda orfoepik, grafik, orfografik, uslubiy, punktuatsion, prosodik malakalarini rivojlantirishdan iborat.

Qo'shimcha matnlar darslikka dasturdan tashqari kiritilgan, bolalarni qiziqtiradigan, u yoki bu sohada o'quvchilar bilimini kengaytirishga mo'ljallangan materiallardir. Darsliklarga muallif yoki mualliflar jamoasi kiritgan qo'shimcha matnlar (bunday matnlar asosan, yuqori sinf uchun tayyorlangan ona tili darsliklariga kiritilishi mumkinligini ham unutmash kerak) o'quvchilarni ilmiy izlanishga jalb qilib, ularda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish, darslikning emotsional ta'sirini kuchaytirish maqsadida tuziladi. Masalan, leksika materiallari o'tilganda Mahmud Qoshg'ariyning «Devoni lug'otit turk» asaridan ko'chirmalar tanlash mumkin. Hujjatlar (masalan, davlat tili haqidagi Qonun), ona tili taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shgan tilshunos olimlar biografiyasi, ilmiy-ommabop va badiiy asarlaridan olingan qisqa matnlar, ma'lumotlar (masalan, dunyoda necha million kishi o'zbek tilida so'zlashadi) darsliklarga qo'shimcha matnlar sifatida kiritiladi.

Izoh matnlar — asosiy va qo'shimcha matnlarni o'rganish uchun yordam beradigan vositalardir. Ta'lim sharoitida ona tilini o'rganishda izoh matnlarning ahamiyati nihoyatda katta. Ular darslik ustida o'quvchilarning mustaqil ishlarini tashkil etish (masalan, mashqda berilgan yulduzcha, uni mustaqil bajarishni bolalarga eslatib turadi), bir hodisani ikkinchisidan ajratishga oid eslatmalar (masalan, tire defisga nisbatan uzunroq chiziqcha bilan ko'rsatiladi) o'quvchilar diqqatini ma'lum hodisaga to'playdi. Izoh matnlar sirasiga eslatmalar, darslikka ilova qilingan lug'at, alfavit, rasm, chizma va ularga berilgan izoh, turli shakllar (masalan, ega va kesimning tagini chizish

belgilari), qisqartmalar kiradi. Bulardan ko'rinadiki, «izoh matn» iborasining o'zi ham shartli bo'lib, ular matn, chizma, shartli belgi shakllarida ishlatiladi.

Matndan tashqari kiritmalar darslik matnlarini to'liq o'zlashtirishni tashkil etish, darslikni bezash, bolalar faoliyatini yo'naltirish maqsadiga xizmat qiladi. Bajaradigan ishiga qarab kiritmalarni uch guruhga ajratamiz: a) Darslik mazmunini to'liq o'zlashtirishni tashkil etishga oid kiritmalar — savollar, topshiriqlar, umumlashtiruvchi chizmalar; b) Darslikni bezashga oid kiritmalar — kursiv, katta shriftlar bilan yozilgan so'zlar, rasm — polotnolar; d) O'quvchilar faoliyatini yo'naltirishga oid kiritmalar — sarlavhalar, shartli belgilar, mavzu ko'rsatkichi, mundarija.

Ona tili darsliklari o'qituvchilar uchun metodik qo'llanma, o'quvchilar uchun bilim manbai sanaladi.

Axborot berish vazifasi bu darsliklarning o'quvchilarni tilning turli sohalariga oid bilimlar bilan tanishtirishda bajaradigan ishidir.

O'quvchilarning bilim o'rganish, izlanishga qiziqishlarini oshirish vazifasi — darslikning bolada ona tilini o'rganishga oid motivlarni uyg'otish, rag'batlantirishga oid bajaradigan ishi.

Ona tili darsliklarining yana bir vazifasi o'quvchilarda tilga munosabatni tarbiyalash bilan izohlanadi. Ular bolalarda ona tiliga, uning qonun-qoidalariga, o'zining va o'zgalarning nutqiga munosabatlarni tarbiyalaydi.

3-fasl. Ona tilidan ta'lim mazmunini moddilashtirish darajalari

Ona tilidan ta'lim mazmuni turli shakllarga ega: ta'rif, qoida, aniqlik, mashq, savol, kartochka, o'quv topshirig'i, ko'rgazma qurol va shu kabilar. Shuningdek, ta'limga olib kiriladigan misollar, matnlar, o'qituvchi doskaga yozadigan bitiklar, tayanch so'zlar, so'z birikmalari, bolalarning o'zlari

o'ylab topgan dalillar, ular tuzgan matnlar ham ta'lim mazmuni matnida qaraladi. Demak, ta'lim mazmuni deganda, ma'lumot mazmunidan tanlanib, dars jarayonida o'rganish uchun sinfga olib kiriladigan materiallarni tushunamiz.

Lingvistik ta'riflar. Mohiyati jihatidan ona tili bo'yicha o'rganiladigan ta'riflarni uch guruhga bo'lamiz: a) **fonetik ta'riflar** — unli va undosh, jarangli va jarangsiz undosh tovushlarga berilgan ta'rif, urg'u, bo'g'in, ochiq va yopiq bo'g'inlar ta'rif; b) **leksik ta'riflar** — so'zning ma'nosi, lug'at boyligi, antonim, sinonim, omonimlarning ta'rif; d) **grammatik ta'riflar** — gap, uning mazmuni va qurilishiga ko'ra turlari xususidagi, gap bo'laklari, so'z turkumlari to'g'risidagi bilimlar lingvistik ta'riflarga misol bo'ladi. Ona tilidan o'zlashtiriladigan bilimlarning katta qismini grammatik ta'riflar tashkil etadi.

Mantiqan lingvistik ta'riflar ikki qismdan iborat: **ta'rifning chap qismi** — aniqlanadigan til hodisasi, **ta'rifning o'ng qismi** — til hodisasi xususida aytilgan fikr. Uning chap va o'ng qismi birgalikda xulosa va ta'rif sanaladi. Masalan, shunday xulosani olaylik: so'z bo'g'inlaridan birining boshqasiga nisbatan kuchli aytilishiga urg'u deyiladi.

Ta'rifning chap qismida (so'z bo'g'inlaridan birining boshqasiga nisbatan kuchli aytilishi) shu hodisaning asosiy belgisi, o'ng qismida (urg'u deyiladi) asosiy belgi haqida aytilgan fikr umumlashgan holda aks etadi.

Lingvistik ta'riflar o'ta murakkab, qiyin, abstrakt xususiyatga ega. Hozir maktablarda aksariyat o'qituvchilar tajribasida oldin ta'riflarni o'rgatish, so'ngra shu ta'riflar bo'yicha mashq qilish odatga aylangan. Buni lingvistik ta'riflarni o'zlashtirishning samarali yo'li deb bo'lmaydi. Ta'rifni o'quvchining o'zi mustaqil chiqargan paytdagina u samarali o'zlashtiriladi. Bunga nutqdan o'rganilayotgan hodisaning nutqda qo'llaniladigan namunasidan ta'rifga qarab borish yo'li bilan erishiladi.

Lingvistik aniqliklar. Agar lingvistik ta'riflar til hodisasining asosiy belgisi va shu belgi haqidagi hukmdan iborat bo'lsa, lingvistik aniqliklar nuqul hukmdan tashkil topadi. Misol keltiramiz: 1) **fonetikadan** — ochiq bo'g'inlar unli bilan tugaydi; yopiq bo'g'inlar undosh bilan tugaydi; 2) **leksikadan** — bir sinonimik qatorni (uyani) tashkil etgan sinonimlar bir so'z turkumiga oid bo'ladi: yuz, aft, bashara, turq; 3) **morfologiyadan** — otlar kim? yoki nima? so'rog'ini oladi; 4) **sintaksisdan** — sifatlovchi aniqllovchi, ko'pincha, sifat bilan ifodalanadi, darak gapning oxirida ovoz pasayadi va shu kabilar.

Darsliklarda, shuningdek, o'quv materiallarini bayon etishda lingvistik aniqliklardan lingvistik ta'rifga qarab borish ma'qul yo'ldir. Chunki har bir lingvistik aniqlikda o'rganilayotgan til hodisasining xususiyatlari aks etadi. Masalan, ot narsalarni bildiradi, kim? yoki nima? so'rog'ini oladi, gapning bosh va ikkinchi darajali bo'laklari vazifasida kela oladi, turdosh otlar bir turdagi (masalan, o'simliklar) narsalarning nomini bildiradi va shu kabilar. Shu sanalganlarni mohiyat jihatdan ikki guruhga ajratish mumkin: otning asosiy belgisi — narsalarning nomini bildirish, qolgan xususiyatlari uning ikkinchi darajali belgilaridir.

Lingvistik qoidalar. Agar ta'rif, aniqliklar o'rganilayotgan til hodisalari tabiatidan chiqarilgan umumlashgan bilimlar bo'lsa, qoidalar, shartlilik asosida qabul qilingan bilimlardir. Binobarin, qoidalarda shartlilik ustun bo'ladi. Ular bevosita nutq faoliyati bilan daxldor. Qoidalarni o'rganish yo'li bilan orfografik, grafik, orfoepik, uslubiy, punktuatsion, prosodik malakalar rivojlantiriladi. Lingvistik qoidalar ona tili predmetining ikkinchi qavat (yarusi) bilan bog'langan holda o'rganiladi. Yuqoridagi nutq malakalari turlarini hisobga oladigan bo'lsak, lingvistik qoidalarning quyidagicha turlarini ajratish mumkin; orfografik qoidalar, grafik qoidalar (harfni qabul qilingan shaklda, bosh va

kichik harf shakllarida yozish), orfoepik qoidalar, punktuatsion qoidalar, uslubiy qoidalar, prosedemalar⁸ xususidagi qoidalar.

O'rganilayotgan mavzuga oid dalil (misol)lar. Har bir mavzuga oid ta'rif, aniqlik, qoidalarni tushuntirish jarayonini osonlashtirish, hodisalarni konkretlashtirish maqsadida darsliklarga o'rganilayotgan hodisaga doir dalil — misollar ham kiritiladi. Mavzu doirasida qo'llanadigan misollar o'quv-tarbiya jarayonida qator vazifalarni bajaradi: lingvistik hodisalarni kuzatish; ta'rif, aniqlik, qoidalarni konkretlashtirish; mavzu yuzasidan o'quv yumushlari (misollarni o'qish, o'xshash misollar topish va hokazolar) va aqliy faoliyat usullarini (tahlil va sintez, taqqoslash, guruhlarga ajratish, xulosa chiqarish, tasnif etish va hokazolar) ishga solish; o'z mulohazalarini asoslash; bilimlarini turli sharoitlarga tadbqiq qilish.

Ona tilidan ta'lim mazmuni murakkab va qiyin hodisa bo'lib, dars berishdan avval pedagogik ishlovdan o'tkaziladi. Ta'lim mazmunining murakkabligi obyektiv hodisa sanaladi. O'rgatiladigan ta'lim mazmunining ko'p elementliliigi tufayli, ularni murakkab hodisa deb qaraymiz. Ta'lim mazmunining qiyinligi subyektiv hodisa hisoblanadi. Ta'lim mazmunining qiyinligi ularning abstraktligi, tushunish jarayonidagi qiyinchiliklar, aqliy faoliyat usullari ishtiroki bilan o'lchanadi.

Ona tilidan ta'lim mazmunini moddiylashtirish shakllari. Ta'lim mazmuni murakkab hodisa bo'lganligi uchun ta'lim jarayoniga olib kirgunga qadar ularga pedagogik ishlov beriladi. Avvalo, darslik mualliflari ta'lim mazmuniga ishlov berib, uni o'quv material shakliga olib kelishadi: ta'rif, aniqlik, qoidalarni bolalarning yoshi, tayyorgarligi, bilish imkoniyatlariga moslashtirishadi, dalillarni tanlashadi. Maktab o'qituvchilari esa, o'zlari dars beradigan sinf

⁸ Prosedemalar — urg'uning ta'rifi.

o'quvchilarining real o'quv imkoniyatlarini hisobga olib, ko'rgazma qurollar, tarqatma materiallarni tanlashadi, topshiriqlar tizimini aniqlaydi, dars o'tish metodlarini belgilashadi, mashg'ulotlarni konspektlashtirishadi. Bularning barchasi ona tilidan ta'lim mazmunini moddiy-lashtirish shakllari sanaladi.

O'quv materiali. O'quv materiali ma'lumot mazmunini moddiy-lashtirishning eng oxirgi darajasidir. U ta'lim boshlanguncha me'yoriy loyiha — darslik tarkibida tayyor holda bo'ladi. O'quv tarbiya jarayonida ta'lim o'quv materialini o'rganishdan boshlanadi. Unda ta'limning mazmuniy va jarayoniy xususiyatlari o'z aksini topadi. O'quv materialining ta'lim boshlangunga qadar tayyor ekanligi va o'qish-o'rganish jarayoni undan boshlanganligini hisobga olib, uni ma'lumot va ta'lim mazmuni o'rtasidagi oraliq zveno sifatida qaraymiz.

O'quv materiali ma'lumot mazmuniga darslik mualliflari pedagogik ishlov berishlarining eng oxirgi darajasi, ta'lim mazmunini o'zlashtirishning boshlang'ich nuqtasidir. Unga bundan keyin pedagogik ishlov berish o'qituvchiga, uning xohish-istagiga, intilishlariga bog'liq. O'qituvchi o'zi dars beradigan sinf o'quvchilarining real o'quv imkoniyatlarini hisobga olib, o'quv materialiga qo'shimchalar kiritadi, ortiqcha, ikkinchi darajali hodisalarni chiqarib tashlaydi.

O'qituvchining o'quv materialiga pedagogik ishlov berishi ijodiy jarayon bo'lib, shu yo'l bilan ta'limning eng mahsuldor varianti tanlanadi. Ta'limning eng mahsuldor, optimal variantini tanlashda o'rganiladigan material o'quv elementlariga ajratiladi, ta'lim metodlari, vositalari tanlanadi, u yoki bu mashg'ulotdan ko'zlangan natijaga erishish me'yorlari aniqlanadi. Demak, o'quv materialiga pedagogik ishlov berish yo'li bilan mashg'ulotni tashkil etishning rejasi ishlab chiqiladi.

O'quv elementi. O'quv materiallari tarkiban o'quv elementlaridan iborat. O'quv elementi — o'quv materia-

lining pedagogik ishlov berilgan eng kichik birligidir. O'quv elementlari miqdoriga ko'ra, sodda va murakkab o'quv materiallari farqlanadi. Agar o'quv materiali tarkibida bitta o'quv elementi ajratilsa, u sodda mavzu sanaladi. Tarkiban ikki yoki undan ortiq o'quv elementlaridan iborat mavzu murakkab o'quv materiali hisoblanadi. Masalan, atoqli otlar imlosiga oid o'quv materiali quyidagi o'quv elementlaridan iborat: kishilarning ism-familiyalari, taxallus va laqablar (1); shahar, qishloq, ko'chalar, korxonalarning nomi (2); hayvonlarga atab qo'yilgan nomlar (3); ro'znoma, oynoma, asarlarning nomi (4). O'quv elementlari miqdoriga ko'ra, atoqli otlar imlosiga oid o'quv materiali murakkab mavzudur.

U yoki bu o'quv materiali tarkibida o'quv elementlari ajratilganda qator pedagogik talablarga rioya qilinadi.

Adekvatlik — o'quv elementining makondagi xususiyati bo'lib, u o'quv elementining o'quv materialiga mosligini taqozo etadi. Har bir o'quv materiali tarkibida faqat va faqat unga oid o'quv elementi ajratilishi zarur.

Bir-biriga bog'liqlik — o'quv elementining informatik xususiyati bo'lib, u bir o'quv elementi to'liq o'zlashtirilgach, ikkinchisiga o'tish zarurligini taqozo qiladi.

Bir-birini to'ldirish — o'quv elementining xususiyati bo'lib, u keyingi o'quv elementini o'rganish bilan oldingi o'quv elementini o'zlashtirish o'rtasida vaqtli interval bo'lishini talab etadi.

O'quv elementining qiyinligi — uning funksional xususiyati bo'lib, u o'zlashtirish jarayonida bola faoliyatining intensivligini (aqlga zo'r berib ishlashni) belgilash o'lchovidir.

Optimallik — o'quv elementining miqdoriy xususiyati bo'lib, unga ko'ra o'rganilayotgan axborotning ko'lami-kengligi aniqlanadi. Optimallik talabiga ko'ra, boshlang'ich va yuqori sinflarda o'rganiladigan qoidalar, aniqliklar, ta'riflarning soddaligi yoki murakkabligi belgilanadi.

O'quv savoli. Ona tili mashg'ulotlarida bolalarga beriladigan savollar o'rganilgan yoki endi o'rganiladigan mavzular mazmunidan kelib chiqib aniqlanadi. Binobarin, o'quv savoli — bu javobi ta'lim mazmunida berilgan so'roqdir. O'quv savollari ko'zlangan maqsad, ta'limda bajaradigan ishiga ko'ra tasnif etiladi.

O'quv-tarbiya jarayonida qo'llanish maqsadiga ko'ra, o'quv savollarining quyidagi turlari farqlanadi: o'tganlarni takrorlashga oid savol. Bu xil savollar o'rganilgan va o'rganiladigan o'quv materiallari o'rtasida vorislik, mantiqiy aloqadorlik o'rnatish maqsadida tashkil etiladi. Masalan, qaratqich aniqlovchini o'tishdan oldin sifatlovchiga oid bilimlarni takrorlash zarur. Shu maqsadda bolalarga qator savollarni berish mumkin: qanday gap bo'lagiga sifatlovchi deyiladi? Kim misollar vositasida sifatlovchining xususiyatlarini tushuntira oladi? va hokazo; sinov savollari vositasida bolalarning bilim, malakalari tekshiriladi; yangi o'quv materialini o'rganishdan oldin tayyorlovchi o'quv savolidan foydalaniladi; yangi mavzuni tushuntirish jarayonida qo'yiladigan savollar «hamroh» so'roq hisoblanadi; umumlashtiruvchi savollar ikki yoki undan ortiq mavzular doirasida beriladi. Masalan, aniqlovchilarning barcha turlari (sifatlovchi, qaratqich, izohlovchi) uchun umumiy xususiyatni kim aytib beradi?

Ta'lim jarayonida bajaradigan vazifasiga ko'ra ham o'quv savollari ikki guruhga bo'linadi: a) **asosiy savol** (aniqlovchining barcha turlari uchun umumiy xususiyatini kim aytib beradi?); b) **yetaklovchi savol**. Bolalar asosiy savolga javob qaytara olmaganda, yetaklovchi savol beriladi (sifatlovchining umumiy xususiyatini kim aytadi? Qaratqich aniqlovchining umumiy xususiyati nimadan iborat? Nimaga asosan izohlovchini aniqlovchining bitta turi sifatida o'rgangan edik?). Yetaklovchi savol asosiy savol uchun tayyorgarlik vositasini o'taydi.

O'quv kartochkalari. O'quv kartochkalari ona tili mashg'ulotlarida o'quvchilar faoliyatini individuallashtirish vositasi hisoblanadi. Ulardan ona tili darslarining turli bosqichlarida foydalaniladi. O'quv kartochkalari ona tilidan ta'lim mazmunini moddiylashtirishning boshqa vositalaridan quyidagicha farq qiladi: darslik materiallariga qo'shimcha sanaladi; harakatchan bo'ladi: o'qituvchidan o'quvchiga, o'quvchidan o'qituvchiga siljiydi; darsning barcha bosqichlarida ishlatiladi; o'quvchilar faoliyatini individuallashtiradi; kartochkadagi topshiriqni bajarish jamoada muhokama qilinadi. Binobarin, kartochkani bajarish natijasi o'quvchilar jamoasiga mo'ljallangan.

O'quv topshiriqlari. O'quv topshiriqlari murakkab hodisa bo'lib, ularning mohiyati, o'quv-tarbiya jarayonida bajaradigan ishi boshqa pedagogik hodisalar bilan taqqoslab o'rganilgandagina aniqlanadi. Ana shunday kategoriyalardan biri o'quv materialidir.

Misol tariqasida «Darak gap» mavzusini olaylik. Bu o'quv materiali tarkiban quyidagi birliklardan iborat: **bilim** — xabar anglash, uning (darak gapning) oxirida ovozning pasayishi, nuqta qo'yish bilan yakunlanishi; **malaka** — darak gapni gapning boshqa turlari (masalan, so'roq gap)dan farqlash, darak gapni ijro etish, darak gaplarning oxiriga nuqta qo'ya bilish; **ijodiy faoliyat tajribasi** — darak gaplarni matndan topa olish, undan nutqda foydalanish; **metod** — fikrni darak gap shaklida bayon qila olish.

Darak gap mavzusida o'quv topshiriqlari tuzilganda, o'quv materialini yangicha shaklga keltiriladi. Masalan, bahor haqida o'zaro bog'langan darak gaplar tuzing; matndan darak gaplarni topib o'qing; «sabr — qanoat» so'zlar ishtirokida bitta darak gap tuzing va hokazolar.

O'quv-tarbiya jarayonida o'quv materialini o'zgartirilib topshiriq shakliga olib kelinadi. Yanada soddaroq qilib aytganda, o'quv materialini ta'limning aynan olingan maqsadidan kelib chiqib o'zgartiriladi. O'quv materialini

o'zgartirish yo'li bilan u bolalarning real o'quv imkoniyatlariga moslashtiriladi. O'quv topshirig'i — ona tilidan ta'lim mazmunini o'rgatish (o'qituvchi faoliyati) va o'rganish (o'quvchi faoliyati) ehtiyojiga ko'ra, o'quv materialining ma'lum shart asosida o'zgartirilgan shaklidir.

O'quv materialining o'quv topshirig'i shaklida o'zgarib turishi qancha rang-barang bo'lsa, ta'lim mazmuni shuncha puxta o'zlashtiriladi. Shu bilan birga, o'quv topshirig'i bilimlarni tanish va yangi sharoitlarga ko'chish, ularni amaliyotga tatbiq etishning asosiy vositasidir. Ona tiliga oid topshiriqlarni bajarish yo'li bilan larda nutq faoliyati takomillashadi, nutq ko'nikmalari rivojlanadi. Binobarin, o'quv topshirig'i o'quvchida ijtimoiy qimmatga ega bo'lgan faoliyatini o'stirish va tarbiyalashning bosh omillaridan hisoblanadi.

Ona tilidan o'quv topshiriqlarini bajarish jarayonida qator talablarga rioya qilinadi: topshiriqni bajarish uchun zaruriy bilimni o'quvchi o'z shaxsiy bilimlari orasidan izlaydi yoki o'rganilgan bilim va o'zlashtirilgan faoliyat usulini tanish sharoitga tatbiq etadi yoxud bilim va faoliyat usullarini notanish — yangi sharoitga tatbiq etadi, yangi bilim va yangicha faoliyat usullarini egallab oladi. O'quv topshirig'ini bajarish jarayonida rioya qilinadigan normativ talablariga ko'ra, ularning quyidagi tiplari ajratiladi.

Mashq qilishga oid o'quv topshiriqlari — o'rganilgan bilim, o'zlashtirilgan usulni tanish sharoitiga tatbiq etishga oid o'quv vazifasidir. Ularni bajarishda zaruriy bilimlar, usullar esga tushirilib faoliyat ko'rsatiladi. Yanada ommaboproq qilib aytganda, topshiriqni bajaruvchi o'z tezaurusini⁹ qayta qurib, kerakli axborotni — bilimni ajratadi, shu ajratilgan bilimga rioya qilib, faoliyat ko'rsatadi.

⁹ Tezaurus — insonning shaxsiy faoliyatida mavjud bo'lgan bilim, faoliyat usullari tizimi ma'nosida.

Shunday topshiriq berilgan bo'lsin: otlarni o'qib, ikki guruhga ajratib yozish (daftar, o'quvchi, xaskash, piyoz, bola, o'qituvchi, albom, ishchi).

Topshiriqni otlarning so'roqlarini bilgan o'quvchigina bajara oladi. O'quvchi o'z bilimlari orasidan otlarning so'roqlariga oid bilimlarini ajratadi, esga tushiradi, so'ngra esga tushirilgan bilimni berilgan o'quv holatiga tatbiq etadi. Shu tipdagi o'quv topshiriqlarini bajarish yo'llari bilan bolalarda so'roqlar yordamida otlarni ikki guruhga ajratish malakasi shakllantiriladi.

Bilishga oid o'quv topshiriqlari — yangi bilimlarni mustaqil o'rganishga oid o'quv vazifasidir. Ot so'z turkumiga oid so'roqlarni o'rgatishdan oldin bolalarga shunday o'quv topshirig'ini berish mumkin: O'qing. Daftar, o'quvchi, xaskash, piyoz, bola, o'qituvchi, albom, ishchi. Shu so'zlarni qanday qilib ikki guruhga ajratish mumkin.

Topshiriqni otlarning so'roqlarini qo'llay olgan o'quvchigina bajara oladi: bolalar kishini anglatgan so'zlar (o'quvchi, bola, o'qituvchi, ishchi), kishidan boshqa narsalarni anglatgan so'zlarni (daftar, xaskash, piyoz, albom) ikkita guruhga ajratishadi. Guruhlarga ajratilgan so'zlar qayta tahlil etilib, xulosa chiqariladi: kishini bildirgan so'zlar kim? so'rog'iga javob bo'ladi; kishidan boshqa narsalarni bildirgan so'zlar nima? so'rog'iga javob bo'ladi. Topshiriqni bajarish, bajarilgan ishni qayta tahlil etish yo'li bilan chiqarilgan xulosa o'quvchi uchun yangi bilim, mustaqil faoliyat natijasi sanaladi.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, bir o'quv topshirig'idan turli maqsadlarda foydalanish mumkin. Agar o'quv topshirig'i oldin o'rganilgan bilimlarga oid bo'lsa, mashq qilish vositasi, agar o'quv topshirig'i mustaqil xulosa chiqarishga mo'ljallangan bo'lsa, ijod qilish vositasi sanaladi. O'quv topshiriqlarining bu xususiyatlariga — mashq qilish, ijodkorlik, ta'limni individuallashtirish va tabaqalashtirishga doir ishlar keyingi boblarda muhokama qilinadi.

III BOB

TA'LIM SHAROITIDA ONA TILINI O'ZLASHTIRISH QONUNIYATLARI VA PRINSIPLARI

Ona tili ta'limining murakkabligi, bir tomondan, o'quvchilarga tilimizning grammatik qurilishini o'rgatish, ularda lingvistik bilim, tushunchalarni shakllantirish bilan, ikkinchi tomondan, til bilimlari asosida bolalarda nutq ko'nikmalarini (orfoepik, grafik, orfografik, uslubiy, punktuatsion, prosodik) hosil qilish bilan izohlanadi. Til bilimlari va ularga oid nutq ko'nikmalari ta'lim sharoitida o'zlashtiriladi.

Ona tilidan bilimlar darslik, ko'rgazma qurol, bosma asosli didaktik material, shuningdek, o'qituvchida o'z ixtisosligiga oid hosil qilingan bilimlar sifatida shakllangan. Nazariy bilimlarni o'zlashtirish natijasida o'quvchi o'z tajribasidan tashqariga chiqadi. U kishilar tajribasidan o'tgan, o'zgalar tomonidan kashf etilgan bilimlarni egallaydi. Binobarin, dastur va darsliklar asosida o'zgalar kashf etgan bilimlarni o'zlashtirish ta'lim sharoitida til materiallarini o'zlashtirishning o'ziga xos xususiyati bo'lib, tilni tabiiy o'zlashtirishdan o'z maqsadi, vazifasi, vositalari jihatidan farq qiladi.

Ta'lim sharoitida tilni o'zlashtirish masalalari an'anaviy metodikada o'qituvchiga, uning faoliyatiga, o'quv-tarbiya ishlarini tashkil etish usullariga ko'ra bayon etilgan. Bu, o'z navbatida, metodikaning shakllanishiga olib kelgan bo'lsa-da, usuliy g'oyalarning nazariya darajasiga ko'tarilishiga monelik qilmoqda. Tilni ta'lim sharoitida o'zlashtirish masalalariga bolalarning o'quv-biluv faoliyati, til materiallarining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilish

yo'li bilan ham erishsa bo'ladi. Fikrimizcha, shunday yo'l tutilganda, tilni ta'lim sharoitida o'zlashtirish qonuniyatlari va prinsiplarini asoslash uchun mustahkam zamin yaratiladi.

1-fasl. Ta'lim sharoitida ona tilini o'zlashtirish qonuniyatlari

Qonuniyat tilni o'zlashtirish jarayonida eng ko'p takrorlanib turadigan universal bog'lanishlardir. Tilda shakl va mazmunning, til va nutqning, nazariya va amaliyotning, og'zaki va yozma nutqning o'zaro bog'liqligi har bir mashg'ulotda uchrab turadigan hodisalardir. Shunga ko'ra, ularni ta'lim sharoitida tilni o'zlashtirish qonuniyatlari deb belgilash asoslidir. Bu qonuniyatlarining mohiyatini to'g'ri tushunish uchun tildan o'zlashtiriladigan o'quv materiallarining umumiy xususiyatlarini, bolalarning o'quv-biluv faoliyatini tahlil etish zarur.

Ona tili materialining umumiy xususiyati. Ta'limda ona tili ikki xil vazifa bajaradi: a) barcha o'quv predmetlariga oid bilimlarni bolalarga o'rgatish vositasi; b) o'quv predmeti. O'quv predmeti sifatida tilning fonetika, leksika va grammatikasidan nazariy bilimlar, bu bilimlar asosida esa nutq ko'nikmalari shakllantiriladi. Ona tilidan o'zlashtiriladigan o'quv materiallari quyidagi umumiy xususiyatlarga ega.

1. Tildan o'rganiladigan har bir hodisaning ma'nosi va shu ma'noga xos jarangdorlik — fizik tomoni. Masalan, ravishdoshga oid so'zlarning holatini anglatish ularning ma'no tomoni sanalsa, «-b, -ib, -a, -y, -gali, -gani, -gach» kabi qo'shimchalarning o'ziga xos jarangdorligi ularning fizik tomoni hisoblanadi.

2. Tildan o'rganiladigan har bir hodisa ma'lum tushunchani anglatadi. Bu tushuncha, o'z navbatida, hajm jihatidan kengroq ikkinchi bir tushuncha matnida

qaraladi. Ravishdosh fe'l tushunchasi, fe'l so'z turkumi tushunchasi, so'z turkumi morfologiya tushunchasi doirasida o'rganiladi.

3. O'rganiladigan hodisa til tizimiga kirganligi, bu tizimning ma'lum tomonini ifodalagani uchun u til va nutqqa doir juda ko'p omillar bilan daxldor, ular bilan aloqador bo'ladi: ravishdoshga oid so'zlar gapdagi vazifasi jihatidan sintaksis, «-gach, -kach, -qach, -guncha, -kuncha, -quncha» qo'shimchalarning imlosi yuzasidan orfografiya, ularning ko'p variantligiga ko'ra fonetika, nutqda qo'llanish xususiyatlariga ko'ra uslubiyat bilan bog'liq bo'ladi. Demak, bu hodisaning og'zaki va yozma nutqda tutgan o'rnini bolalarga yetkazish o'qituvchining asosiy vazifasi hisoblanadi. «Ravishdosh» mavzusi o'tilganda: qo'rqib, titrab, xavfsirab; nolib, o'kinib, o'pkalab; kulib, iljayib, jilmayib; gaplashib, so'zlashib, suhbatlashib; bahslashib, tortishib, talashib; anglab, tushunib, uqib; maqtab, ulug'lab, hurmatlab; sharaflab, olqishlab; pichirlab, shivirlab; quvonib, zavqlanib, shodlanib; qarab, tikilib, termulib; bukilib, egilib, engashib; tezlab, jadallab, oshiqib, shoshilib; bo'shashib, imillab; kerilib, gerdayib, kekkayib kabi juda ko'p sinonimlarning qo'llanishi tahlil qilinadi.

Demak, ravishdoshlarning ma'nosi, ularning fe'llik va ravishlik xususiyatlari, ravishdoshning boshqa morfologik bilimlar bilan bog'liqligi, ularning uslubiy imkoniyatlari kabilar shu o'quv material tuzilishining o'ziga xos, shu bilan birga umumiy xususiyati sanaladi. Bu mavzuni induksiya asosida quyidagi reja orqali o'tish mumkin.

1. Mavzuga oid dalil to'plash va ularni tahlil qilish: Salim sirkda ko'rganlarini kula-kula ayta boshladi. Quyosh yarqirab ko'rindi. Biz quvnay-quvnay olma terdik.

2. Gaplarni tahlil qilish yo'li bilan juz'iy xulosalar chiqarish: ravishdoshlar fe'lga o'xshab holatni anglatadi. Gaplar tarkibidagi ravishdoshlarning sintaktik vazifasi tekshiriladi: ravishga o'xshab gapda hol vazifasida keladi.

3. Chiqarilgan juz'iy xulosalar birlashtiriladi: ravishdosh fe'lga o'xshab holat ma'nosini anglatadi, zamonni ko'rsatadi, gapda hol vazifasida keladi.

4. Ravishdoshning nutqda qo'llanishi o'rganiladi.

Ta'lim sharoitida bolalarning o'quv-biluv faoliyati. Maktab o'quvchilarining o'quv-biluv faoliyati turli shakllarda bo'ladi: kuzatish va tajribalar vositasida o'rganish; o'yinlar vositasida yangi so'z, iboralarni bilib olish; katta kishilarning *ostensiv*¹⁰ tushuntirishidan ona tilini o'rganish; ijtimoiy va ma'naviy hayotda faol qatnashish jarayonida tilni o'zlashtirish; ta'lim sharoitida tilni egallash.

Tilni o'zlashtirishning turli shakllari o'zaro aloqador bo'lsa-da, ular bir-biriga ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bolalardagi maktabga kelguncha hosil qilingan nutq malakalari: nutq tovushlarini fahmlash, ularni ayta olish, bolalar nutqida turli-tuman so'zlarning qo'llanishi, so'z ma'nolarini ajrata bilish, gap, nutq tuza olish, fikrni o'zgalarga yetkaza bilish tajribasi ona tili ta'limi uchun baza hisoblanadi. Maktab ona tili ta'limi bolalarning maktabgacha hosil qilgan nutq tayyorgarligi asosida tashkil etiladi. O'quvchilar maktabga kelguncha ba'zi bir nutq tovushlarini, ayrim so'zlarning ma'nosini noto'g'ri o'zlashtirib olgan bo'lishlari tabiiy. Bola nutqida juda ko'p sheva elementlari ham uchrab turadi. Bular ona tili ta'limiga salbiy ta'sir etadi. Ularni bartaraf etish yo'li bilan ona tili ta'limining samaradorligi oshiriladi. Ona tili ta'limi sharoitida bolalarning o'quv-biluv faoliyatini kuzatish shu xulosaga olib keldiki, ma'lum mavzuga oid bilimlar o'rganilganda, shu bilimlarga rioya qilib turli intellektual (aqliy) va amaliy topshiriqlarni bajarishda o'quvchilar xatoga yo'l qo'yishlari ham mumkin. Bu o'quvchilarning bilimni yomon o'rganishgani natijasi emas, balki o'zlashtirilgan bilim bilan uni nutq faoliyatida qo'llash o'rtasida mustahkam aloqadorlikning

¹⁰ Ostensiv — sharqona tushuntirish ma'nosida.

yoqligidir. Bilim va uning nutq faoliyatida qo'llanishi o'rtasidagi bog'liqlik mashq qilish orqali o'rnatiladi. Mashq qilish yo'li bilan bolalarning nutq faoliyatidagi nuqsonlar tugatiladi.

An'anaviy metodikaga ko'ra, ona tilidan o'quv materiallarini o'zlashtirishda o'quvchilar qator bosqichlarni bosib o'tishadi:

a) mavzu doirasida ma'lum ta'rif, qoidalarni o'rganish. Bu bosqichda o'rganilgan bilimlarni isbotlash, sharhlash uchun dalillar yetishmaydi, bolalar o'rganilgan ta'rif, qoidalarga oid misollar keltirishda qiynalishadi;

b) bilimlarga oid dalil to'plash. Bu bosqichda o'rganilgan qoidalar, tushunchalarga rioya qilib turli topshiriqlar bajariladi. Endi o'quvchilar ta'rif, qoidalarni sharhlash uchun yetarli miqdorda misollar keltira olishsa-da, shu bilimlarni yangi sharoitlarga ko'chirish paytida qiynalishadi. Binobarin, mavzu bo'yicha mashq o'tkazishga tabiiy ehtiyoj tug'iladi;

d) o'rganilgan bilimni turli o'quv sharoitlariga tatbiq eta bilish malakasini hosil qilish. Bu bosqichda o'rganilgan mavzuga oid dalillar turli matnlardan izlanadi, o'qituvchi topshirig'iga ko'ra berilgan misollar (so'z, so'z birikmasi va shu kabilar)dan matn yaratiladi;

e) o'rganilgan ta'rif, qoida, tushunchalar o'quv predmetining keyingi bo'limlarini o'zlashtirish jarayonida yanada mustahkamlanadi, kengaytiriladi.

Bolalarning o'quv-biluv faoliyatini tahlil qilish, nutqdan tilga qarab borish tamoyiliga rioya qilish yo'li bilan yuqoridagi bosqichlarni kamaytirish, u yoki bu o'quv materialini o'zlashtirishda o'quvchilar faoliyatining optimal — tezkor va eng maqbul kechishini ham ta'minlash mumkin. Shunday yo'llardan biri, ona tilini o'qitishda induksiyaning ustuvorligini ta'minlashdir.

Tilshunoslik o'z mohiyatiga ko'ra induktiv fandir. Uning umumiy asoslarini o'qitishga mo'ljallangan ona tili

predmetini ham induktiv yo'l bilan o'rgatish eng ma'qul yo'l sanaladi. Bunda o'rganilayotgan mavzularga oid dalillarni kuzatish, tahlil etish orqali xulosa chiqariladi. Shu yo'l bilan til o'qitish tajribasida cheklanmagan mavqega ega bo'lgan «akademizm» — tilga oid qonun qoidalarni yodlatish ma'lum darajada chegaralanadi.

Falsafiy nuqtai nazardan bilish — bu tabiat, jamiyat, tafakkur hodisalarining inson ongida in'ikos etishidir. Narsa-hodisalar inson ongida sezgi va timsollar, belgi va simvollar, juz'iy va umumlashgan, aniq (konkret) va mavhum (abstrakt) shakllarda aks etadi. Shuningdek, tarixiy evolyutsion taraqqiyot natijasida insonda ham o'zgalar, ham o'zining tajribasidan o'tgan narsa-hodisalarni xotirada saqlab qolish, zaruriyat tug'ilganda foydalanish qobiliyati shakllangan.

Ta'lim sharoitida bolalarni ona tilini o'rgatishga oid faoliyatini tahlil qilish maqsadida ushbu o'quv holatini ko'zdan kechiraylik: so'zlarni o'qib, ochiq bo'g'inlarni topib ko'rsating.

O'quvchi topshiriqni bajara turib, o'z faoliyatini «oxiri unli bilan tugagan bo'g'inlarga ochiq bo'g'in deb aytiladi» qoidasi asosida boshqaradi. Topshiriqni bajarishda rioya qilinadigan bilim (ochiq bo'g'inlar ta'rifi) olimlar, darslik mualliflari, til-adabiyot o'qituvchisi, shuningdek, o'quvchi-ning o'z faoliyatidan bir necha bor o'tgan. O'zgalar va o'zining tajribasidan o'tgan bilimlarni bir-biriga qo'shib amal qilish-faoliyat ko'rsatish bashariyatining o'ziga xos hodisadir. Topshiriqda qo'yilgan talab (ochiq bo'g'inlarni ko'rsatish) o'quvchida turli hissiyot, qiziqish, hayajonlarini ishga tushiradi. Hayajon va qiziqishlarsiz insonning bilishi mumkin emas. Ular tafakkur hodisalari — tahlil va sintez taqqoslash, konkretlashtirish va abstraksiyalash kabilarning ta'limda faol ishtirokini ta'minlaydi. Ta'lim sharoitida ona tilini o'rganishda so'zni bo'g'in, tovushlarga ajratish, so'zning o'zagi, so'z yasovchi, so'z o'zgartiruvchi

qo'shimchalarni ma'nolariga ko'ra guruhlash, so'z va turli sintaktik qurilma (konstruksiya)larning ma'no va shakllariga ko'ra farqlarini ko'rsatish, til materiallarini ma'lum belgi asosida umumlashtirish, berilgan, tahlil qilingan dalillarga ko'ra xulosalar chiqarish kabi lingvistik usullar ham ishtirok etadi. Bola u yoki bu topshiriqni bajarishda lingvistik usullarni qancha ongli his qilsa, anglasa, muammo shuncha samarali hal qilinadi. Binobarin, ona tilidan o'quv materiallariga bog'langan holda o'quvchilarga til dalillarini «guruhlarga ajratish», «tasnif qilish» kabi lingvistik usullarni ham terminlar asosida o'rgatmoq nihoyatda zarur.

Ta'lim sharoitida bolalarning o'quv-biluv faoliyati o'ta murakkab, yaxlit tizim bo'lib, tarkiban hissiyot va emotsiyalar, xotira, tafakkur, mantiqiy va lingvistik usul kabilardan tarkib topgan. Uning markazida bilish hodisalari, bilim yotadi. O'quvchi bilishi — umuminsoniy bilishning alohida shakli. Uning o'ziga xos hissiy va ratsional tomonlari mavjud. Bolalarning o'quv-biluv faoliyatining boshlanishi, davomi va yakuniy nuqtalari bo'lib, ma'lum bilim vositasida boshqariladi, o'ziga xos vositalar yordamida amalga oshadi, ma'lum natija bilan yakunlanadi. Demak, o'quv-biluv faoliyati anglangan, maqsadga yo'nalgan, natija bilan yakunlanadigan faoliyatdir.

Ona tili didaktikasining vazifasi o'quv materiallarining umumiy xususiyatlari, bolalarning o'quv-biluv faoliyati mohiyatiga tayanib, hozirgi amaliyotda qo'llanilayotgan ona tili o'qitish tajribasi bilan yonma-yon yangi tajribani asoslashdan ham iborat. Endigina shakllanib, ilg'or o'qituvchilar tajribasida qo'llanayotgan yangi amaliyotning markazini «dalillardan xulosalarga o'tish» tamoyili tashkil etadi va u «nutqdan tilga qarab borish» normativ talabiga ko'ra boshqariladi. Yangi tajribada bolalar faoliyati quyidagi bosqichlarda amal qiladi: berilgan va tuzilgan matnlar asosida o'rganilayotgan mavzularga oid dalillarni kuzatish, tahlil qilish; kuzatilgan va tahlil qilingan dalillardan

xulosalar chiqarish; chiqarilgan xulosalarni turli o'quv sharoitlarida sinab ko'rish, ishlatish.

2-fasl. Til ta'limi prinsiplari

Til ta'limi prinsiplari, avvalo, tilning o'z tabiatiga bog'liqdir. Til ta'limi bo'yicha o'rganiladigan bilimlarning manbai o'zbek tilshunosligi fani hisoblanadi. Zotan, tildan beriladigan bilimlarning nazariy asoslari, ularning o'ziga xos xususiyatlari tilshunoslik fanida batafsil bayon etilgan. Ammo tilshunoslik fanida tilni qanday o'qitish kerak, tildan o'zlashtiriladigan bilimlarning hajmi va mundarijasi qanday bo'ladi degan masalalar o'rganilmagan. Bular tilshunoslik fanining vazifasi ham emas. Bu savollar bilan ona tili didaktikasi shug'ullanadi. Til ta'limi prinsiplari, avvalo, ona tilining o'z xususiyatlaridan kelib chiqib belgilanadi. Ona tili o'qitishda umumdidaktik prinsiplar bilan birga, til ta'limi prinsiplariga to'liq rioya qilish mashg'ulotlarning samaradorligini oshiradi.

Nutqdan tilga qarab borish prinsipi. Bola o'zini va o'zgalarni, narsa va hodisalarni til vositasida taniydi, bilib oladi. Ular to'g'risidagi o'z hissiyot, kechinmalari, fikrini nutq vositasida yuzaga chiqaradi. Til va nutqning o'zaro munosabati bolalar uchun ham, kattalar uchun ham umumiylik va xususiylik, imkoniyat va reallik o'rtasidagi munosabatlar bog'lanishlar shaklida amal qiladi.

Til umumiylikdir. Uning elementlari ongda to'planadi, asraladi va yashaydi. Nutq xususiylikdir. U odamlarning o'zaro munosabat, muloqot, bahslashuvlarida yuzaga chiqadi. Hozirgi maktablar tajribasida ona tili o'qitishni «tildan nutqqa» qarab borish qolipida tashkil etish an'anaga aylangan. Shu qolipga ko'ra oldin qoida, ta'riflar tushuntiriladi, so'ngra esa ularni mustahkamlash, nutqda qo'llash ustida ishlashga o'tiladi. Bu ma'lum darajada o'quv-tarbiya jarayonida bolalarning ijodkorligiga monelik qiladi.

Til va nutq hodisalari o'rtasidagi munosabatlarga asoslanib, ona tili o'qitishni «nutqdan tilga» qarab borish shaklida ham tashkil etish mumkin. Nutqdan tilga qarab borish shakli ilg'or, ijodkor o'qituvchilar faoliyatida uchraydi. Bu toifadagi o'qituvchilar oldin o'rganilayotgan mavzuga oid dalillar ustida bolalar faoliyatini tashkil etishadi. Ular o'quvchilar faoliyatini olimlarning ijodiy izlanishlariga o'xshatib ishlashga o'rgatishadi. Buning uchun turli-tuman matnlarda til elementlari — nutq tovushlari, so'z, so'z birikmalari, obrazli iboralar, turli sintaktik qurilma (konstruksiya)lar ajratiladi, ular bilan o'quvchilarning ongi, binobarin, nutqi boyitiladi. Bu, o'z navbatida, o'quvchilar ijodkorligini ta'minlaydi.

Til va nutqning o'zaro munosabatiga asoslanib, maktablarda ona tili o'qitishning usuliyatini ham o'zgartirish mumkin. Til induktiv fan bo'lgani uchun uni o'qitishda induktiv metodlar (suhbat, dialog, muammo, o'quv topshiriqlari)ga ko'proq imtiyoz berish zarur.

Til ta'limida tayyor matnlar ustida ishlash va matnni shakllantirish (tuzish) ona tili o'qitishning yetakchi usuli bo'lmog'i shart. Bobomiz Alisher Navoiy o'zining «Lisonut tayr» dostonida ta'kidlab o'tganidek, «Istabon tashxisi xotir ustod, Nazm o'qiturkim ravon bo'lsun savod». Xotiraning tashxisi, ya'ni jonlanishi, savodning ravonligi-yu barkamolligi, til chechanligi nazmiy va nasriy matnlar ustida ishlashga mutlaqo bog'liq. Matnlar ustida ishlash, ularni tahlil etish yo'llari bilan yangi-yangi so'zlarni, til qaymog'i sanalmish obrazli iboralarni, turli sintaktik qurilma (konstruksiya)-larning modellari bilan ongni, binobarin, tilni boyitish mumkin.

Nutqdan tilga qarab borish prinsipi quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi.

1. O'rganilayotgan til hodisasiga oid dalillarni tayyor matnlardan izlab topish, ularga sharh tayyorlash, xulosalar chiqarish.

2. Berilgan dalillar asosida matn tayyorlash, tayyorlangan matnni o'rganilayotgan hodisa nuqtai nazaridan tahlil qilish, mustaqil xulosalar chiqarish.

3. Til hodisalariga rioya qilib situativ nutq (qariyalarning yoshlarga murojaati, ishchilar bilan suhbat, sotuvchi va xaridor dialogi, tabiat hodisalari tasviri va shu kabilar) tayyorlash, tayyorlangan nutq-matnni ikki yoki undan ortiq til hodisalariga ko'ra tahlil qilish.

4. Bir-biridan ajratilgan abzatlarning mazmuniga ko'ra o'zaro bog'lab yaxlit matn shakliga keltirish.

Tilni o'qitishda tabiiylikka rioya qilish prinsipi. Birinchi sinfga o'qishga kelgan bolalarning deyarli hammasi tilimizda mavjud bo'lgan nutq tovushlarini anglaydi, birini ikkinchisidan farqlaydi, ularni talaffuz qila oladi. Bolalar nutqida ot (odam, qush, kapalak), sifat (yaxshi, shirin, achchiq) va boshqa so'z turkumlariga oid so'zlar faol ishlatiladi. Bolalar juda ko'p morfologik formantlarni (-cha: bolacha; -choq: o'yinchoq, toychoq; -di: keldi, bordi; -ga: senga, menga) nutqda ishlatish yo'llarini maktabga kelguncha egallab oladilar. Katta kishilar bilan aloqada bo'lish, atrofdagi kishilarning nutqini tinglash orqali bolalar darak (otam keldi), so'roq (otam keldimi?), buyruq (Ma, ol menga ber) mazmunidagi turli-tuman sintaktik konstruksiyalarni ishlata olishni o'zlashtirgan bo'ladi. Bolaning tilni o'zlashtirishda kattalarning ostensiv tushuntirishi (olmani berib tur deyish orqali boladan «olmani olish», «It hurdi» gapini aytib turib, itni ko'rsatish) asosiy rol o'ynaydi. Qisqasi, bola maktabga kelguncha tilning fonetik, leksik, grammatik tomonlarini amaliy yo'l bilan o'rganib oladi. Maktabda til o'qitish maktabgacha tilni o'zlashtirish jarayonining tabiiy davomi bo'lishi lozim. Tilni o'qitishda tabiiylikka rioya qilish prinsipi quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi.

1. Boshlang'ich sinflarda til hodisalarini izohlashda o'quvchilar nutqidagi so'zlar va sintaktik qurilma

(konstruksiya)larni hisobga olish; ona tili ta'limini bolalarning maktabga kelguncha hosil qilgan til tayyorgarligi ustiga qurish.

2. Umumiy o'rta ta'lim maktablarda til hodisalarini o'rgatishda o'quvchilarning boshlang'ich sinflarda hosil qilingan bilimlarini hisobga olish, quyi va yuqori sinflarda o'rganilayotgan bilimlar o'rtasidagi izchillik, vorislik va aloqadorlikka qat'iy rioya qilish.

3. Til materillarini jonli nutq tarkibida o'rgatish. O'quvchi nutq tovushi, so'z va sintaktik konstruksiyalarni ko'rgazma qurol yordamida qancha to'g'ri, ongli tushunsa, uni nutq tarkibida ham shuncha to'g'ri, ongli tushunadi. Inson nutqi o'ziga xos «obrazli ko'rgazma» bo'lib, u tabiat va jamiyatda obyektiv mavjud bo'lgan narsalarning ongimizdagi in'ikosini reallashtirish, o'zgalarga tushunarli bo'lishini ta'minlash uchun xizmat qiladi. Til hodisalari jonli nutq tarkibida izohlansa, bolalar uni ongli o'zlashtiradi.

Til hodisalarini ajratishga o'rgatish prinsiplari. Til o'qitishning oldingi ruknida tavsiflangan prinsipga binoan, o'quvchi maktabga kelguncha, tilning fonetik, leksik, grammatik tomonlarini amaliy yo'l bilan o'zlashtirib olgan, u til bilimlarini o'rganishga tayyor bo'ladi. Maktab ta'limida ham tilning bu uch tomoni til o'rgatish uchun asos hisoblanadi. Tilning fonetika, leksika, grammatikasiga bog'lab, bolalarda orfoepik, grafik, orfografik, uslubiy, prosodik, punktuatsion malakalar hosil qilinadi.

Tilning fonetikasini o'zlashtirish o'quvchilarning tafakkurini o'stirish bilan uzviy bog'langan holda olib boriladi. Nutq tovushi so'z tarkibida o'rgatiladi. Nutq tovushini so'z tarkibida o'rgatish bolalarning fonematik eshitishni (nutq tovushini so'z tarkibida to'g'ri eshitish, aytish, ajratish, anglash — fonematik eshitish komponentlaridir) taraqqiy ettiradi. Fonetika mashg'ulotlarida nutq tovushlariga ko'ra so'z ma'nolari ustida ishlash (qoch, soch;

bordi, burdi, berdi), soʻzlarni tovush va boʻgʻinlariga koʻra tahlil qilish, berilgan harf, boʻgʻinlar yordamida soʻz, soʻzlar ishtirokida gap tuzish bolalarning analitik-sintetik faoliyatini taraqqiy ettiradi.

Nutq tovushlari jihatidan soʻz maʼnolarini chogʻishtirish orqali bolalar juda koʻp imlosi qiyin soʻzlarning yozilishini oʻzlashtirib oladi. Misollar, xush (yaxshi) — hush (aql-hush), xol (yuzdagi xol) — hol (ahvol), xurma (idish) — hurma (itning hurishi), shox (daraxtning shoxi) — shoh (podshoh), xatlab (xatga olingan) — hatlab (sakrab), xam (bukilgan) — ham (bogʻlovchi) va shu kabilar. Koʻrinadiki, tilning fonetikasi oʻrgatilganda nutq tovushlarini toʻgʻri talaffuz etishga oʻrgatish, oʻquvchilarning fonematik eshitishlarini taraqqiy ettirish, bolalarda orfografik malakalarni shakllantirish fonetikani oʻzlashtirishning asosiy yoʻnalishlari hisoblanadi.

Maktab oʻquvchilari soʻz turkumlarini ajratishda ancha qiynalishadi. Baʼzi oʻquvchilar barmoq va bormoq, sargʻish va ishlash soʻzlari tarkibidagi «-moq, -ish, -sh» qoʻshimchalariga qarab, ularni bir xil soʻz turkumi deb tasavvur etishadi. Aksariyat oʻquvchilar kelishik bilan egalik, turlanish bilan tuslanish, soʻz turkumi bilan gap boʻlagi kabi grammatik kategoriyalarni aralashtirib yuboradi. Bu turli morfologik, sintaktik hodisalarning oʻziga xos xususiyatlariga yetarli ahamiyat bermaslik, qisqasi, til hodisalarini ajratishni bolalarga oʻrgatmaslik oqibatidandir. Bu prinsipni amalga oshirish yoʻllarini leksika materiallari asosida batafsilroq koʻrib chiqaylik.

Soʻz fikrni reallashtirish vositasi boʻlmish gapning qurilish materialidir. Moddiy dunyo, ijtimoiy ishlab chiqarish, tevarak-atrofimizdagi narsalar hamda ular oʻrtasidagi turli bogʻlanishlar toʻgʻrisidagi fikrlarimiz gap orqali yuzaga chiqadi. Nutq tuzish va fikrni oʻzgalarga yetkazish uchun qurilish materiali boʻlish soʻzning asosiy xususiyatidir.

Soʻz ikki yoki undan ortiq fonemaning birikuvidan tuziladi. Fonema (nutq tovushi) jonli nutqda turli soʻz va morfemalarni farq qilish hamda ajratishning eng kichik birligidir. Soʻz tarkibidagi bironta fonema oʻzgarishi bilan shu soʻzning maʼnosi oʻzgaradi yoki shu soʻz maʼno bildirmaydigan tovushlar kompleksidan iborat boʻlib qoladi. Soʻzni tashkil etgan har bir fonema shu soʻzning «atom»lari boʻlib, ularning birontasini tushirib qoldirish yoki oʻrinlarini almashtirish fikriy noaniqlikka olib keladi. Maʼlum izchillikdagi nutq tovushlaridan tarkib topish soʻzning navbatdagi xususiyatidir.

Soʻzning yana bir belgisi qandaydir maʼno bildirishdir. Soʻz juzʼiy emas, balki umumlashgan maʼno bildiradi. Masalan, paxta deganda, umuman paxtani, ekiladigan urugʻ — chigitni, koʻkarib turgan gʻoʻzani — oʻsimlikni, chigiti ajratilmagan xomashyoni, tolani — chigitdan ajratilgan momiqni tushuniladi. Leksika materiallarini oʻrgatishda, oʻqituvchi quyidagi yoʻnalishlarga qatʼiy rioya qilib, darslarni tashkil etadi.

1. Soʻz va uning maʼnolari ustida ishlash. Soʻzlovchi obyekt, obyektning harakati, belgisi, miqdori, belgi yoki harakatning belgisi toʻgʻrisidagi oʻz fikrlarini tilning leksik qatlamida mavjud boʻlgan soʻzlar yordamida ifodalaydi. Soʻzlash jarayonida bironta soʻz unutilsa, darhol uning maʼnodoshini-sinonimini eslashga harakat qilinadi. Unutilgan shakl oʻrniga esga tushirilgan shaklni ishlatishga toʻgʻri keladi. Tilning lugʻat tarkibida sinonim, antonim, oʻzakdosh soʻzlarning mavjudligi soʻzlashni, shuningdek, til oʻrgatishni yengillashtiradigan asosiy omillardandir.

Oʻquvchi soʻz va uning maʼnolarini puxta oʻzlashtirib olsa, u oʻzi soʻzlayotgan soha haqida (maktab hayoti, badiiy adabiyot, jismoniy tarbiya va sport) toʻgʻri, aniq mulohaza qiladi. Negaki, soʻz tayyor fikrni ifodalash vositasigina emas, balki u fikrning tugʻdiruvchisi hamdir. Qumloq joydan tunel oʻtkazilganda, uning har bir qarichi gʻishtlar bilan

mustahkamlanib borilganidek, fikrlashning har bir qadami so'zlar bilan mustahkamlanadi.

Maktabda so'zning umumiy ma'nosi uning matndagi konkret ma'nosiga chog'ishtirib o'rgatiladi. Masalan, «yaratmoq» fe'lini turli gaplar tarkibida olib ko'raylik. Quruvchilar yangi shahar yaratdi-bunyod etmoq ma'nosida. Rassom ishchi portretini yaratdi-chizmoq ma'nosida. Abdulla Qodiriy Kumush obrazini yaratdi-yozmoq ma'nosida. Bu gaplarda kesim vazifasida kelgan «yaratmoq» fe'li quyidagi ma'nolarni ifodalamoqda: jismoniy mehnat qilib, qurilish materiallaridan yangi shahar barpo etmoq; turli bo'yoqlar yordamida tasviriy san'at asarini chizmoq; so'z va badiiy vositalar yordamida ayol, xotin-qizlar obraziga sayqal bermoq.

Yuqoridagi gaplarda kesimni ifodalagan «nom» bir xil bo'lsa-da, ma'nolari turlichadir. So'z matnda aniq ma'no bildirsa, matndan ajratilganda, umumiy ma'no bildiradi.

«Yaratmoq» fe'li zaminida yotgan umumiy ma'no fe'ldan anglashgan harakatni umumiy ifodalashdir. So'z ma'nolarini gap-nutq tarkibida o'rganish orqali bolalar uni nutqda to'g'ri qo'llash yo'llarini ham o'zlashtirib oladi.

2. Uslubiy malakalar hosil qilish. Uslubiyotda leksika bo'limi asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Maktabda leksik materiallarni o'rgatish o'quvchilarda adabiy nutq me'yorlarini shakllantirishga xizmat qiladi. So'z va so'z birikmasini to'g'ri qo'llash, gapni to'g'ri qurishga o'rgatish leksikologiya materiallarini o'rganish jarayonida ham davom ettiriladi. Masalan, «zax» so'zini yerga nisbatan (zax uy, zax yer) ishlatish mumkin, ammo bu so'zni kiyim-boshlarga nisbatan ishlatish mumkin emas, aksincha, ho'l so'zini kiyim-boshlarga nisbatan «ho'l ko'ylak, ho'l ro'mol» tarzida ishlatish mumkin. Ammo bu so'zni yerga nisbatan ishlatish uslubiy jihatdan noto'g'ri bo'ladi. Leksika materiallari so'zlarning uslubiy bo'yog'ini (yuz, bet, aft, bashara)

o'quvchilarga o'rgatish uchun katta imkoniyatlarga ega. Tilda antonim, sinonimlarning mavjudligi, so'zlarning ko'p ma'noliligi o'quvchilarda uslubiy malakalar hosil qilish uchun juda ham qo'l keladi. So'zlarning ma'nolarini tushuntirish paytida ularning uslubiy imkoniyatlarini izohlab ketish nihoyatda zarur. Chunki har bir kishi o'rta maktabni tamomlab chiqqach, undan til bilan maxsus shug'ullanish talab qilinmaydi. Ammo har bir kishidan o'z fikrini og'zaki va yozma shaklda to'g'ri, uslub jihatidan mukammal bayon qilish talab etiladi.

3. Leksika bilan morfologiyani aloqadorligini ochish. So'zning leksik tomonini hisobga olmasdan, grammatik qurilishini, leksik va grammatik ma'noning o'zaro aloqadorligiga rioya qilmasdan, grammatikani o'rganib bo'lmaydi. So'zning nimanidir bildirishi, sifat, miqdor, harakat va holatni atashi uning leksik mohiyatidir. Masalan, «**ter-im -chi-larimiz**» so'zini tarkibiga ko'ra tahlil qilsak, uch xil leksik ma'no borligi ko'zga tashlanadi: **ter** — harakatga undash, **terim** — ish nomi, **terimchi** — ter o'zagidan anglandigan harakatni bajaruvchi shaxs. So'zning leksik ma'nosini ifodalovchi qismlari (ter, terim, terimchi) turli tushunchalarni ifodalaydi. Binobarin, ular ongda nutqgacha tayyor holda mavjud. So'zning grammatik ma'nosini bildiradigan qismi fikrlashuv jarayonida ishga tushadi. Yuqoridagi so'zning (terimchilarimiz) ikkinchi qismi (larimiz) ot so'z turkumiga oid istalgan so'zga qo'shila-veradi: o'rtoqlarimiz, o'quvchilarimiz, kitoblarimiz, sevgilarimiz. So'zning grammatik ma'nosini bildiradigan qismlari «universal» xarakterga ega. Ular vositasida fikrdagi turli bog'lanishlar (zamon, makon, sabab, oqibat) yuzaga chiqadi. So'zning grammatik ma'no tashuvchi qismlari leksik qism ustiga qo'shiladi. Leksik va grammatik ma'noning o'zaro uzviy aloqadorligini ochish maktab ta'limi uchun nihoyatda zarur. Leksik va grammatik ma'noning o'zaro aloqadorligini anglash orqali bolalar

morfologiyani o'rganishga tayyorlanadi. Shunday qilib, so'z va uning ma'nolari ustida ishlash o'quvchilarda uslubiy malakalar hosil qilish, leksika bilan morfologiyaning o'zaro aloqadorligini anglash, maktab ona tili predmetining bu bo'limini o'tishda rioya qilinadigan yo'nalishlar hisoblanadi. Demak, til hodisalarini ajratishga o'rgatish prinsipi har bir mavzu, har bir bo'limni o'tish paytida amalga oshiriladi. Bunda har bir o'quv materialining o'z xususiyatlari hisobga olinadi.

Yozma nutqni og'zaki nutqqa chog'ishtirib o'rgatish prinsipi. Og'zaki va yozma nutqni o'zaro chog'ishtirib o'rgatish o'quvchilarning imlo savodxonligini oshiradi, ular orfoepik va orfografik qoidalarining farqlarini ongli ajratadigan bo'ladi. Til o'qitishda o'quvchilarning qanday eshitishlari, gapirishlariga, ya'ni ularning og'zaki nutqni qanday egallaganliklariga e'tibor berilmaydi. Aslida, yozma nutqni ongli o'zlashtirishning dastlabki sharti og'zaki nutqni puxta egallashdir.

Yozma nutqni og'zaki nutqqa chog'ishtirib o'rgatish o'quvchilarda nutq madaniyatini shakllantiradi. Madaniy nutq milliy tilning o'ziga xosligi, ma'no tomonidan aniqligi, tarkibidagi so'zlarning maqsadga muvofiqligi, badiiy ifodaliligi bilan ajralib turadi. Madaniy nutqning og'zaki shakli adabiy tilning orfoepik me'yorlariga, yozma shakli orfografiya va punktuatsiya me'yorlariga mos bo'lishi lozim.

Nutq madaniyati adabiy til me'yorlari ustida o'quvchilarning aqliy va amaliy faoliyatini tashkil etish natijasida shakllanadi. Hamma tomondan e'tirof etilgan, shu tilda so'zlovchilarning barchasi rioya qilishi lozim bo'lgan qonun-qoidalar adabiy til me'yorlari hisoblanadi. Adabiy til me'yorlari ma'lum tilda obyektiv mavjud bo'lgan so'z, so'zning qurilishi, so'z yasash va so'z o'zgartirish modellari, so'z birikmasi hamda gapni nutqda to'g'ri qo'llash qoidalaridir.

Ta'limda og'zaki va yozma nutqning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish, ularni o'zaro chog'ishtirib o'rgatish nihoyatda zarur. Yozma nutqni og'zaki nutqqa chog'ishtirib o'rgatish prinsipi ushbu yo'llar bilan amalga oshiriladi: **harfni tovush bilan chog'ishtirish; orfogrammalarni ularning talaffuzi bilan chog'ishtirish; punktua-tsiyani ohang bilan chog'ishtirish; og'zaki mashqdan yozma mashqqa qarab borish.**

O'quvchilar nutqining ifodaliligi va emotsionalligini oshirib borish prinsipi. Fonetika, leksika, grammatika materiallarini o'rganish jarayonida o'quvchilar tilning ifodaliligi va ta'sirchanligini ta'minlaydigan vositalarini ham o'zlashtirib oladi. So'z urg'usi, mantiqiy urg'u, turli uzunlikdagi pauza, tovushning pasayishi va ko'tarilishi, ya'ni un kuyi (ton melodikasi), ovoz tembri, nutq tempi, so'zlarni ko'chma ma'noda qo'llash, matn tarkibidagi ko'chma ma'noli so'zlarni tushunish, obrazli iboralarni nutqda qo'llash, tovush, bo'g'in, so'z va gaplarni burro-burro aytish, ya'ni diksiya, gapni mazmuniga qarab darak, so'roq, buyruq, undosh ohangi bilan o'qiy olish va boshqalar ifodali va ta'sirchan nutq elementlari hisoblanadi. Ifodali va emotsional nutq elementlari ustida uzluksiz mashq o'tkazish orqali bu prinsip amalga oshiriladi. Buni «urg'u» misolida ko'ramiz.

O'zbek tilining urg'usi havo oqimining kuchi bilan ifodalanadigan dinamik urg'udir. Tilimizda urg'u ko'pincha so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. So'zlarga qo'shimcha qo'shilgan sari urg'u keyingi bo'g'iniga siljiydi.

O'quvchilar urg'u tushunchasi bilan boshlang'ich sinflardayoq tanishadi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari urg'uning ta'rifi, urg'u so'zning oxirgi bo'g'iniga tushishini o'zlashtirib oladi. Keyinchalik yuqori sinflarda urg'u yanada chuqurroq o'rganiladi. Yuqori sinf o'quvchilari urg'uli va urg'usiz bo'g'in, so'zlarga qo'shimcha qo'shilishi bilan urg'uning ko'cha borishi, birinchi va ikkinchi bo'g'iniga

urg'u tushadigan so'zlar (kimdir, hamma, albatta), shuningdek, turli bo'g'inlariga urg'u tushadigan ruscha-baynalminal so'zlar hamda urg'usiz bo'g'inlarning talaffuzi va imlosi (direktor, traktor) ga doir mashqlarni bajarishadi. Maktablarda aksariyat til o'qituvchilari dasturlarda ko'rsatilgan vaqtdan tashqari urg'u ustida mashq o'tkazishmaydi. Ammo ona tili mashg'ulotlarida urg'uni chuqurroq o'rgatish uchun katta imkoniyatlar mavjud.

1. Leksika materiallarini o'tganda urg'uning ma'no ajratish vazifasi ustida ishlash: olma (fe'l) — olma (meva), mexanik (ot) — mexanik (sifat), akademik(ot) — akademik (sifat).

2. So'z tarkibi o'tilganda, urg'u olmaydigan qo'shimchalar ustida ishlash: -cha — bolacha; -dek — bayramdagidek, har kungidek; -ta — ikkita.

3. Ot so'z turkumi o'tilganda, urg'u tushmaydigan bo'g'inlarni tushuntirish; -vo — Salimov; -ka — studentka.

4. Olmosh so'z turkumi o'tilganda, birinchi bo'g'iniga urg'u tushadigan olmoshlar ustida ishlash: kimdir, hamma, bari, barcha, har bir, allakim, hech kim.

5. Fe'l mavzusi o'tilganda, kesimlik qo'shimchasi -dir va shaxs-son qo'shimchalarining urg'u olmasligini tushuntirish.

6. Ravish so'z turkumi o'tilganda, birinchi bo'g'iniga urg'u tushadigan so'zlar ustida ishlash: aslo, hozir, doim, hamisha.

7. Yuklamalar o'tilganda -mi, -chi, -yu, -ku, -da, -gina qo'shimchalari va bilan ko'makchisining qisqargan shakli «-la» kabilarga urg'u tushmasligini izohlash.

8. Sintaksis materiallari o'tilganda, mantiqiy (logik) urg'u ustida ishlash.

O'quvchilar nutqining ifodaliligi va emotsionalligini oshira borish prinsipi quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi: til darslari bilan adabiyot darslari o'rtasida aloqadorlik o'rnatish; badiiy adabiyotdan olingan parchalarning o'qilishini tahlil qilish: darslarda magnitofon

va boshqa texnik vositalardan foydalanib, soʻz ustalarining nutqlarini tinglash; sheʼr va boshqa badiiy parchalarni yodlatish, yodlangan parchalarni oʻqituvchiga taqlid qilib aytirish.

Nutq organlari va qoʻl muskullarini yetarli mashq ettirish prinsipi. Ona tili darslarida oʻquvchilar turli-tuman intellektual topshiriqlarni bajarishadi. Topshiriqlar oʻrganilayotgan oʻquv materialini mazmuniga koʻra belgilanadi. Odam fiziologiyasiga binoan, turli qoʻzgʻatgichlar bosh miya faoliyatini — qoʻzgʻaluvchanlikni oshiradi, miyada turli bogʻlanishlarning hosil boʻlishiga sabab boʻladi.

Taʼlim paytida oʻquvchilarning koʻruv, eshituv, muskul harakati uquvlarining ishtiroki topshiriqlarning ham turlicha boʻlishini taqozo etadi. Koʻruv uquviga asoslangan ishlar u yoki bu morfologik shaklni, sintaktik qurilma (konstruksiya)ni, har xil orfogramma va punktogrammani kuzatishga undasa, eshituv uquvi ularni ongli, toʻgʻri eshitishni talab etadi, muskul harakati uquvlari esa u yoki bu grammatik hodisaga oid ishlarni yozma bajarish jarayonida ishtirok etadi. Shunday qilib, turli orfografik, punktuatsion qoidalarni, grammatik taʼriflarni oʻzlashtirish bolalardan aqliy ishlar bilan birga nutq organlarining (oʻpka, boʻgʻiz, til, yuz mushaklari, qoʻl harakatlari, lablar) talaffuz paytidagi, shuningdek, qoʻl muskullarining yozuv paytidagi ishtiroki kabi jismoniy harakatni ham taqozo etadi. Taʼlim jarayonida oʻquvchilarning barcha sezgi aʼzolarini ishga solishning foydasi haqida gapirib, K.D.Ushinskiy yozgan edi: «... bolaning esida biror narsaning mahkam oʻrnashib qolishini xohlovchi pedagog bola sezgi organlarining mumkin qadar koʻprogʻini — koʻzi, qulogʻi, tovush organi, muskul sezgisi va hatto, agar iloji boʻlsa, hidlash va taʼm bilish organlarini esda tutib qolish jarayonida qatnashtirishga harakat qilishi kerak. Oʻrgimchak juda ham nozik ipni bir oyogʻi bilan emas,

balki ko'p oyog'i bilan ushlab olib, uning ustida hayron qolarli darajada epcillik bilan to'g'ri yuradi: bir oyog'i tiyg'anib ketsa, ipni ikkinchi oyog'i bilan ushlab qoladi... So'zlarni ko'zimiz bilan ko'rib, tovush organlarimiz orqali baland ovoz chiqarib o'qisak, bu so'zlarni ... boshqalarning qanday talaffuz qilishiga quloq solsak va shu bilan birga, ularni doskaga yoki daftarga yozsak, biz ularni tezroq va puxtaroq bilib olamiz».

Bu prinsip quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

1) o'rganilayotgan fonema, morfema, so'z va turli sintaktik konstruksiyalarning og'zaki talaffuzini o'zlash-tirish uchun yetarli mashq o'tkazish;

2) orfogramma va punktogrammalarni tez-tez yozdirib turish;

3) so'z, so'z birikmalari ishtirokida gap, bog'li nutq tuzdirish.

Til ta'limida tarixiylik. Maktab ta'limi hozirgi ona tili zaminida (sinxroniya) qurilgan. Hozirgi ona tilida amal qilinayotgan qonuniyatlar qisqa bir davrning mahsuli emas, aksincha, ular tilning uzoq tarixiy taraqqiyoti natijasidir. Tilning hozirgi taraqqiyotini to'g'ri tushunish uning tarixini (diaxroniya) o'rganishni taqozo etadi. Adabiyot o'qitishda tarixiylik prinsipiga atroflicha amal qilinadi desak, mubolag'a bo'lmas. Ammo ona tilini o'qitishda tarixiylik prinsipini amalga oshirish borasida ko'zga ko'rinarli ish qilinganicha yo'q. Hozirgi paytda maktablarda bu prinsipni amalga oshirish uchun katta imkoniyatlar mavjud: ona tili tarixiga oid qimmatli asarlar nashr etilgan; universitetlarni bitirib chiqayotgan o'qituvchilar ona tili tarixidan atroflicha bilim olishadi. Lekin til tarixidan o'rganilgan bilimlar o'qituvchilarning «o'zlarida» qolib ketmoqda.

Ona tili ta'limida tarixiylik prinsipi, asosan, uch xil yo'l bilan amalga oshiriladi: fakultativ kurslar orqali; sinfdan tashqari ishlar paytida; dastur materiallarini o'rganish jarayonida.

Dastur materiallarini o'rganish jarayonida til tarixiga oid dalillardan foydalanish tarixiylik prinsipini amalga oshirishning asosiy yo'lidir. Ona tili predmetining fonetika bo'limi o'tilayotganda, *oyoq* so'zining *adog'*, *ezgulik* so'zining *edgulik*, *tutqun* so'zining *tutg'un* shaklida aytilganini tushuntirish o'quvchilarning ona tiliga qiziqishlarini oshiradi. «Y» harfli so'zlar imlosi o'rgani- layotganda, *ip* so'zi *yip*, *iliq* so'zi *yilig'*, *jiyda* so'zi *yigda*, *ilon* so'zi *yilon* deb yozilganligini, shuningdek, hozirgi ona tilidagi *yiroq*, *yirik*, *yigirmoq* so'zlari tarixan *iroq*, *irik*, *igirmoq* shaklida qo'llanganligini hamda tovush almashish hodisasiga ko'ra, *yog'mir*, *kunjut* so'zlari hozirgi paytda *yomg'ir*, *kunjit* shakliga ega bo'lganligini izohlash, bu so'zlarning ma'nosini tahlil qilish o'quvchilarga tilning tarixiy taraqqiyotini ongli tushunish imkoniyatini yaratadi. Ma'lumki, ona tili dasturlarida leksikologiyaga anchagina o'rin berilgan. Leksikologiya materiallari tarixiylik prinsipini amalga oshirish uchun boy imkoniyatlariga ega. Masalan, «So'zning ma'nosi», «Bir ma'noli va ko'p ma'noli so'zlar» mavzulari o'tilganda quyidagi materiallardan foydalanish mumkin: echki eski ona tilida kiyikka, otning bir turiga nisbatan qo'llangan; tuz ovqatga solinadigan tuz, chang-to'zon (ot), tuzmoq (fe'l) ma'nolarida; oyoq so'zi o'rnida put, but so'zlari ham ishlatilgan; qosh — bu so'z uch ma'noda; odamning qoshi, uzukning qoshi, yaqin ma'nolarida; baliq so'zi qo'rg'on, shahar ma'nolarida qo'llangan. Ona tili leksikasining boyishiga arab, fors, rus tillarining ta'siri haqida gapira turib, Markaziy Osiyo xalqlari tilidan rus tiliga kirgan so'zlarni aytib o'tish ancha foydali bo'ladi (ayva, tovar, karandash, utyug, kirpich, baran, kibit (kibitka)).

«So'z tarkibi» boshlang'ich va yuqori sinflarda o'rganiladi. O'quvchilar o'zak, qo'shimcha va uning turlari to'g'risida ancha keng ma'lumot olishadi. Bu mavzuni o'tishda, tojik tilidan kirgan qo'shimchalar asli ancha

qo'shimchalarga chog'ishtiriladi: bahavo-havoli, bexato-xatosiz. Metodist olim Y. Abdullayevning uqtirishicha, maktabda tarkibi tahlil qilinadigan so'zlarga quyidagi talablar qo'yiladi:

1. Qadimgi ona tilida ma'noli qismlarga bo'lingan, hozirgi ona tilida bir o'zak tarzida qo'llanilayotgan so'zlarning (kunduz-kun-duz, ovoza -ovoz-a, ko'kat — ko'kat, tashqari-tash-qari, kechqurun-kech-qurun) tarkibi tahlil qilinmaydi.

2. Aslida ikki va undan ortiq so'zdan tuzilib, ona tilida bir so'z tarzida ishlatiladigan so'zlar (sepoya-se-poya, korjoma- kor-joma, sarpo-sar-po, samovar — sam-o-var, pulemyot-pul -e-met) sodda so'zlar deb o'rgatiladi.

3. Boshqa tillardan o'tgan so'zlarning o'zagi o'zbek tilida mustaqil qo'llansa, bunday so'zlar tarkibiga ko'ra tahlil qilinadi (fotomuxbir, fotograf; telestudiya, kinostudiya, fotostudiya).

Ona tili predmetining fonetika, leksika, so'z tarkibi, so'z yasash, so'z turkumlari, sintaksis bo'limlari o'tilganda, tarixiylik prinsipini amalga oshirish uchun katta imkoniyatlar mavjud. Ammo tarixiylik prinsipiga rioya qilinarkan, o'qituvchi maktabning ona tili predmeti hozirgi o'zbek tili zaminida qurilganligini aslo unutmasligi lozim.

Yuqorida ona tili o'qitishning o'ziga xos prinsiplari to'g'risida fikr yuritildi. Bu prinsiplar ona tili darslariga qo'yiladigan pedagogik talablar sifatida talqin etildi. Bu prinsiplarni atroflicha o'rganish, ularni ona tilini o'qitish jarayoniga olib kirish xususiy didaktika fanining vazifalaridan biri hisoblanadi.

IV BOB

MAKTABDA LINGVISTIK BILIM VA TUSHUNCHALARNI O'ZLASHTIRISH

Maktabda lingvistik tushunchalarni o'rganish nuqtai nazarlari. Tilshunoslik fanida ishlatiladigan barcha lingvistik kategoriyalar mavhum tushunchalardir. Tilshunoslikdagi «fonetika», «urg'u», «ot», «sifat», «gap», «qo'shma gap» kabi istilohlar ostida to'plangan bilimlar abstrakt tafakkur mahsuli sanaladi. Kishilar til dalillarini o'rganish, ularni abstraksiyalash, shu dalillarga xos juz'iy va umumiy xususiyatlarni ajratish natijasida, «ot», «gap» kabi terminlarni shartli ravishda qabul qilishgan.

Tilning fonetikasi uning birdan-bir konkret tomonidir. Masalan, «a» tovushi faqat va faqat «a» tovushini bildiradi. Fonetika, fonema, bo'g'in, urg'u kabi lingvistik kategoriyalar abstrakt tafakkur mahsuli bo'lsa-da, nutq tovushi (a), so'zning bir qismi (al-la), so'z bo'g'inlaridan bittasining kuchli aytilishi (urg'u) ongimizga bog'liq bo'lmagan holda mavjuddir.

Maktabda fonetikani o'qitish o'quvchilarning tafakkurini o'stirish bilan bevosita bog'langan. Buning uchun har bir nutq tovushi so'z tarkibida o'rgatiladi. Nutq tovushini so'z tarkibida o'rgatish natijasida bolalar nutq tovushlarini farqlaydigan bo'ladilar. Ma'lum nutq tovushiga ko'ra so'z ma'nolarining o'zgarishi ustida mashq qilinadi: o'n-in-un-il-ich-ez-iz. So'zlarni tovush va bo'g'inlarga ko'ra tahlil qilish, bo'g'inlardan so'zlar tuzish bolalarda analitik-sintetik faoliyatni tarbiyalaydi.

Nutq tovushlari, ularning farqlari ustida mashq qilish natijasida bolalarda, birinchidan, lingvistik tushuncha shakllansa, ikkinchi tomondan, fonematik eshitish (nutq tovushini so'z tarkibida to'g'ri anglash, fahmlash,

eshitish) taraqqiy etadi. Lingvistik tushunchalarni egallash, fonematik eshitishni oʻstirish bolalarda til sezgirligini tarbiyalaydi. Shunday qilib, fonetikaga oid nazariy bilimlarni oʻrganish jarayonida oʻquvchilarda orfoepik, grafik, orfografik kabi qator nutq malakalari hosil boʻladi.

Maktabda leksika materiallari ikki bosqichda oʻtiladi: **birinchi bosqich** — boshlangʻich sinflarda soʻzning maʼnosi, koʻp maʼnoli soʻzlar, yaqin va qarama-qarshi maʼnoli soʻzlar; **ikkinchi bosqich** — yuqori sinflarda soʻz va termin, tilning lugʻat boyligi, lugʻatning boyish manbalari, shuningdek, sinonim, antonim, omonim kabi mavzularni oʻrganishadi.

Leksikani oʻrganish dasturlarda koʻrsatilgan materiallarni oʻzlashtirish bilan chegaralanmaydi. Taʼlim jarayonida fan oʻqituvchilari oʻz predmetlariga oid terminlarini tushuntirib borishadi. Nutq oʻstirish nuqtai nazaridan tilning leksik tomonini oʻrganish birinchi sinfdan maktabni tugatgunga qadar davom etadi. Leksika materiallariga bogʻlangan holda oʻquvchilarda har bir soʻzni nutqda toʻgʻri qoʻllash malakalari hosil qilinadi. Nutq maqsadiga muvofiq soʻz tanlash, berilgan soʻzlar ishtirokida gap tuzish yoʻli bilan bolalarda uslubiy malakalar shakllanadi.

Maktabda grammatikani oʻrganish birinchi sinfdanoq boshlanadi. Soʻz tarkibi mavzusini oʻtish natijasida oʻquvchilar soʻzning qurilishi, soʻz yasash qonuniyatlarini oʻzlashtirishadi. Har bir soʻz turkumiga oid soʻzning maʼnosi ustida ishlash, soʻzlarning talaffuzi va imlosini oʻrganish orqali oʻquvchilar shu soʻzlarni aytish va yozishni, grammatik kategoriyalarni (kelishik, egalik, koʻplik, shaxs-son, tuslanish) oʻrganish orqali gapda soʻzlarning oʻzgarishi hamda bogʻlanishini bilib olishadi. Shunday qilib, morfologiya materiallarini oʻzlashtirish jarayonida oʻquvchilarda

orfoepik, orfografik, uslubiy malakalar va bog'li nutq tuzish iqtidori shakllantiriladi.

O'quvchilar sintaktik hodisalar bilan boshlang'ich sinfdayoq tanishishadi. Yuqori sinflarda esa sintaksisga oid bilimlar tizimli tarzda o'rganiladi. Sodda va qo'shma gap sintaksisini o'rganish natijasida bolalar gapni to'g'ri tuzish, to'g'ri o'qish, gapda tinish belgilarni ishlatish qoidalarini o'zlashtirishadi. Demak, sintaksisdan o'rganiladigan bilimlarga bog'lab o'quvchilarda uslubiy, punktuatsion, intonatsion malakalar hosil qilinadi. Yuqoridagilardan ko'rinadiki, maktabda lingvistik tushuncha fonetika, leksika, grammatika nuqtai nazaridan o'rganiladi. Grammatik tushunchalarni o'zlashtirish jarayonida bolalarda nutq ko'nikmalari hosil qilinadi. Grammatik bilim va unga oid tushunchalar mohiyatini puxta anglagan o'qituvchi ta'lim jarayoni samaradorligini oshira oladi. Ona tili didaktikasining asosiy vazifalaridan biri lingvistik tushunchalarni o'zlashtirish jarayonini atroflicha tahlil qilishdan iborat.

Maktabda ona tili predmetini o'qitish jarayonida lingvistik bilimlar, tushunchalar o'zlashtiriladi. Bular o'quvchilarda nutqdan amaliyotda foydalana olish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Xo'p, shunday ekan, lingvistik bilim va lingvistik tushuncha bir narsami? Ular o'zaro qanday farq qiladi? Lingvistik tushunchalarni shakllantirishda lingvistik bilimlar ishtiroki nimadan iborat?

1-fasl. Lingvistik bilim va lingvistik tushuncha

Lingvistik bilim va tushunchalarni o'zlashtirishning o'ziga xos xususiyatlari. Ona tili predmetini o'rganish natijasida o'quvchilar lingvistik hodisalarning o'ziga xos xususiyatlarini o'zlashtirib olishadi. O'rganilgan bilimlar, kategoriyalar fikrlash jarayonlarini faollashtiradi. Fikrlash jarayoni qancha faollashtirilsa, o'quvchi fikrdagi bog'lanishlar — sabab, oqibat, maqsad, shart, istak kabilarni ongli

his etadi. Fikrlash jarayonidagi bog'lanishlarni anglash o'quvchiga nutq maqsadiga muvofiq so'z tanlash, tanlangan so'zlar ishtirokida fikr maqsadiga mos keladigan turli qurilma (konstruksiya)larni tuzish uchun asos bo'ladi. Shunday qilib, til ta'limida ikkinchisi birinchisining hosilasi, birinchisi ikkinchisining asosi sifatida ishtirok etadigan ikki narsa: lingvistik bilim va lingvistik tushuncha doimo amal qiladi.

Lingvistik bilimlarni o'zlashtirish natijasida o'quvchilarda lingvistik tushuncha hosil bo'ladi. Hosil qilingan lingvistik tushuncha bundan keyin o'rganiladigan bilimlarni o'zlashtirish uchun, o'zlashtirilgan lingvistik bilim yangi tushunchalar hosil qilish uchun baza bo'ladi. Lingvistik tushuncha — harakatdagi bilim, o'zlashtirilgan bilim - lingvistik tushuncha.

Barcha o'quv predmetlariga doir nazariy bilimlar asosida tushuncha hosil qilish ma'lum mushtarak qonunlar asosida boshqariladi. Ammo lingvistik tushunchalarni o'zlashtirish tushunchaning boshqa turlarini o'zlashtirishga nisbatan murakkab jarayon sanaladi. Masalan, tabiatda suvning aylanib yurishi bilan shu hodisani ifodalaydigan «Suv tabiatda aylanib yuradi» gapini o'zaro taqqoslaylik. Suv tabiatda uch holatda uchraydi: suyuq, bug'langan, muz. Uning bu holatlarini sun'iy yo'l bilan yaratishimiz ham mumkin. Suvning bu holatlarini sezgi a'zolari yordamida his qilinadi. Sezish yuqoridagi holatni-hodisani bilishning dastlabki bosqichi, ya'ni hissiy bilishdir. Sezgi, idrok, tasavvurlarimizga ko'ra, suvning yuqoridagi holatlari ongimizda aks etadi. Ongda aks etgan tasavvurlarga ko'ra, «Suv tabiatda aylanib yuradi» degan hukmga kelinadi. Bu bilishning ikkinchi bosqichi, ya'ni ratsional bilishdir. Ana shularga ko'ra suvning fizik xossasi — tabiatda aylanib yurish to'g'risida tushuncha hosil bo'ladi. Tabiiy fan nuqtai nazaridan «Suv tabiatda aylanib yuradi» degan hukm

bilimdir. Chunki unda tabiatda amal qiladigan real qonuniyat aks etgan.

Lingvistik tushunchalarni o'zlashtirish jarayonida til hodisalarining umumiy, farqli tomonlari his etiladi, tasavvur qilinadi. Bu hodisalar farqli va umumiy tomonlariga tayanib mavhumlashtiriladi, umumlashtiriladi. Lingvistik bilimlarni o'rganish paytida hissiy (aytish, eshitish, yozish orqali til hodisalarini sezamiz) va mantiqiy bilish bosqichlari bosib o'tiladi. Lingvistik nuqtai nazardan «Suv tabiatda aylanib yuradi» degan yozuv bilim emas, balki gapdir; aksincha, «Gap tugallangan fikrni bildiradi» degan hukm lingvistik bilimdir. Chunki bu hukmda gapning asosiy belgilaridan biri ifodalangan. Bu yerda nima uchun bir xil narsaga ikki xil yorliq yopishtirildi, degan savol tug'ilishi tabiiy. Yuqoridagi abzatsda qo'shtirnoq ichida berilgan ikkala yozuv: «Suv tabiatda aylanib yuradi», «Gap tugallangan fikrni bildiradi» — shakl va mazmun jihatidan o'xshash gaplardir. Ikkala gapda ham xabar mazmuni ifodalangan, bu gaplarning tarkibida to'rttadan so'z bor. Birinchi gapda uchta gap bo'lagi, ikkinchi gapda to'rtta gap bo'lagi mavjud. Sanalganlar shu gaplarning ikkalasi uchun umumiy tomonlardir. Ammo bu gaplarning o'ziga xos xususiyatlari ham bor. Birinchi hukm tabiatdagi real hodisa to'g'risida aytilgan bo'lib, u faqat shu hodisaga muvofiq bo'ladi. Ikkinchi gap tilning o'ziga xos xususiyatlardan biri haqida aytilgan bo'lib, uni ham o'ziga, ham birinchi gapga nisbatan qo'llash mumkin. Chunki unda ifodalangan mazmun uning o'ziga va ikkinchi gapga o'xshagan sanoqsiz gaplarga daxldordir. Aytilganlar asosida grammatik bilimlarning ikkita belgisi ajratiladi: a) lingvistik bilim gap shaklida ifodalangan bo'lib, uni o'ziga, shu tipdagi til dalillarining barchasiga tatbiq etiladi; b) grammatik bilim ma'lum til hodisasiga oid dalillarning umumiy tomonini ifodalaydi.

Yuqoridagi gaplarning birinchisi bo'yicha fikrlashni davom ettiramiz. Bu gapda tabiatdagi bir qonuniyatning amal qilishi aks etgan. Fikr — suv xususida. Fikrning yuzaga chiqishi uchun so'zlar grammatik qonuniyatlar (suv aylanib yuradi — moslashuv, tabiatda aylanib yuradi — boshqaruv) asosida aloqaga kirishgan. Bu gapni grammatika nuqtai nazaridan tekshirganda, obyektiv reallikdan uzoqlashamiz. Demak, lingvistik bilimning yana bir belgisi real narsalardan, hodisalardan uzoqlashib, ularning tildagi ifodasi (so'z, gap) to'g'risida ma'lumot berishidir.

Lingvistik bilim obyektiv reallik to'g'risida emas, balki ongimizda aks etgan reallikning yuzaga chiqish usullari, fikrning o'zgalarga tushunarli bo'lishini ta'minlaydigan vositalar xususida bahs etadi. So'z, gap inson ongida in'ikos etgan narsa-hodisalar hamda ular o'rtasidagi turli bog'lanishlarning tildagi ifodasi, abstraksiyalash va umumlashtirishning mahsuli sanaladi. Agar tildagi so'z va gaplar hissiy tasavvur etilgan narsa-hodisalarning abstraksiyasi, umumlashmasi bo'lsa, tilning grammatik kategoriyalari (so'z, so'z turkumi, kelishik, egalik; shaxs-son) hamda ularga muvofiq tushunchalar so'z va gapning umumlashgan ma'nolari ustiga quriladigan abstraksiyaning yana ham murakkab ko'rinishi, o'ziga xos ikkinchi qavatidir.

Real voqealar to'g'risida til yordamida gapirishga qaraganda, til haqida til vositasida gapirish qancha qiyin bo'lganidek, tushunchaning boshqa turlarini (tematik, biologik va shu kabilar) o'zlashtirishga nisbatan lingvistik tushunchani o'rganish shuncha qiyin bo'ladi. Lingvistik bilimlar darslikda umumlashgan ta'rif va qoida shaklida beriladi. Ta'rif va qoidalar til hodisalariga oid dalillarning umumlashgan nazariy xarakteristikasidir. Har bir ta'rif, qoida tarkibida bir yoki bir necha termin ishlatiladi. Masalan, «Fe'lning shaxs-son qo'shimchalari bilan o'zgarishi tuslanish deb ataladi» degan ta'rifda fe'l, shaxs-

son, tuslanish terminlari ishlatilgan. Tilda mavjud bo'lgan qonuniyatlarni lingvistik bilim sifatida shakllantirishda istilohlarning roli nihoyatda katta.

Lingvistik istiloh lingvistik tushuncha belgilarining tildagi atamasi bo'lib, u grammatik tushuncha chegarasini ko'rsatadi. Masalan, sifat, sifat darajalari kabi istilohlar tilimizdagi narsa belgisini bildirgan so'zlarga nisbatan ishlatilgan. Shu terminlardan: sifat tilning lug'at fondidagi rang-tusni (qora, oq), sifat-xususiyatini (yaxshi, aqlli), shakl-hajm va fazoviy o'rnini (katta, kichik, dumaloq; uzoq, olis, uzun, baland, past) va holat-xarakterni (qari, yosh, kamtar, sho'x), vaqt va o'ringa munosabatni (tonggi, kechki, devoriy) bildiradigan barcha so'zlarni, ularning grammatik xususiyatlarini boshqa so'zlardan ajratish uchun ishlatilgan bo'lsa, oddiy nisbat, orttirma nisbat, chog'ishtirma nisbat kabi istilohlar shu morfologik turkumga doir so'zlarning belgi bildirish darajasini chegaralash uchun ishlatilgan.

Lingvistik istilohlar vositasida o'quvchilar so'z turkumlari, gap bo'laklari, turli grammatik kategoriyalarni o'zaro farq qilishni o'rganadi. Ma'lum mavzu yuzasidan o'rganilgan bilimlarni qayta bayon qilish jarayonida lingvistik istilohlar ishlatiladi. Chunki har bir istiloh ostida lingvistik tushunchaning o'ziga xos xususiyatlari qayd etiladi. Lingvistik bilim, tushuncha va istilohlarni o'zaro chog'ishtirish uchun quyidagi jadvalni keltiramiz (Jadval 82-betda joylashgan).

2-fasl. Lingvistik bilimlarni o'zlashtirish jarayonidagi obyektiv va subyektiv qiyinchiliklar

So'z, nutq umumlashtiradi. Grammatik qoidalar ham umumlashtiriladi. Narsaning rangi (oq), shakli (dumaloq), hajmi (katta), fazoviy o'rni (olis) va boshqa xususiyatlarini belgi so'zi bilan ifodalaymiz. Belgi tushunchasi zaminida «narsaning belgisini anglatgan so'zlarga sifat deyiladi» degan qoidani chiqaramiz. Shu qoida sifat so'z turkumiga

Lingvistik bilim	Lingvistik istiloh	Lingvistik tushuncha
1. Til hodisalarining yozma nutq vositasida shakllangan ifodasi.	1. Lingvistik bilim chegarasini ko'rsatish vositasi.	1. Til hodisalarining ongimizdagi in'ikosi.
2. Ongimizda aks etgan real narsa-hodisalarining o'zgalarga tushunarli bo'lishini ta'minlaydigan vositalar (so'z, gap) ustida abstraksiyalash, umumlashtirishning hukm shaklidagi natijasi.	2. Tildagi umumiy so'zlarning bir qismi.	2. Tushunchaning bir ko'rinishi bo'lib, fikrlash shakli hisoblanadi.
3. Gap shaklida ifodalangan bo'lib, o'ziga muvofiq til dalillarining hammasiga tatbiq etiladi.	3. Lingvistik bilimlar tarkibida ishlatiladi, tilda zuhur etadi.	3. Lingvistik bilimlarning hosilasi sifatida inson ongida shakllanadi.
4. Til hodisalari barqaror belgilarining nutq vositasida ifodalangan analogiyasi (modeli).	4. O'zaro fikr almashuv vositasi bo'lib, til birligidir.	4. Til qonuniyatlariga oid dalillar ustida abstraksiyalash, umumlashtirish mahsuli.
5. Tarkiban so'z, so'z birikmasi, istiloh, bog'lovchi vositalardan tuziladi.	5. Tarkiban so'z, so'z birikmasidan tuziladi.	5. Til hodisalari asosida belgilarning inson ongidagi majm'ui.
6. Ma'lum til hodisasiga oid dalillarning hammasi uchun umumiy bo'lib, tushunchani shakllantiradi.	6. Lingvistik istiloh nutqni, binobarin, tafakkurni o'stiradi.	6. Lingvistik fikrlashni taraqqiy ettiradi.
7. Til hodisalarining nutq orqali konkretlashtirilgan modeli bo'lib, uni o'qiy-miz, yozamiz, eshitamiz.	7. Lingvistik tushunchaning atamasi bo'lib, uni aytamiz, eshitamiz, yozamiz.	7. Lingvistik tushunchani anglaymiz.

mansub so'zlarning barchasi uchun mushtarak hisoblanadi. Demak, grammatik qonun-qoidalar umumlashmaning umumlashmasidir. Lingvistik bilimlarni o'zlashtirish jarayonidagi qiyinchiliklar, bir tomondan, tilning o'z tabiatidan, uni o'rganishning murakkabligidan kelib chiqsa, ikkinchidan, grammatik bilimlarni o'zlashtirish jarayonini noto'g'ri tashkil etishdan, lingvistik tushunchalarni o'zlashtirishning psixologik va didaktik xususiyatlarini hisobga olmaslikdan tug'iladi.

Lingvistik bilimlarni o'zlashtirish jarayonidagi obyektiv qiyinchiliklar. Lingvistik bilimlarni o'zlashtirish jarayonidagi obyektiv qiyinchiliklar tilning o'z tabiatiga bog'liq. Til ikki yo'l bilan o'rganiladi: **tevarak-atrofdagi kishilar bilan fikrlashish, ijtimoiy hayotda faol qatnashish yo'li bilan o'rganish; tilni lingvistik o'rganish.** Tilni lingvistik o'rganish uni tushuncha va tushunchaga oid terminlar vositasida o'zlashtirish demakdir. Til grammatik o'rganish, — deb ta'kidlaydi S.F.Juykov, — amaliy o'rganishga qaraganda o'quvchidan yuqori darajada abstraksiyalash va umumlashtirishni talab etadi.

Lingvistik bilimlarni o'zlashtirishdagi dastlabki qiyinchiliklar tilga mansub o'quv materiallarining nihoyatda murakkabligi, o'ta abstraktligidan kelib chiqadi. Lingvistik bilimlarni bir qadar konkretlashtirish uchun o'rganilayotgan mavzuga doir til dalillari tanlanadi. Faktik materiallar lingvistik abstraksiyalash va konkretlashtirishni ta'minlaydi. Lingvistik tushuncha til dalillari ustida abstraksiyalash, konkretlashtirish va umumlashtirish natijasi sifatida shakllanadi. Tilimizdagi shakldosh grammatik shakllar (omoformalar)ning mavjudligi ham ta'lim jarayonida ancha qiyinchiliklar keltirib chiqaradi. Ona tili omoformalarga boydir. Omoformalar ikki turli bo'ladi: **so'z omoformalar** — **omonimlar, qo'shimcha omomorfemalar.** Namuna uchun quyidagi omomorfemalarni keltiramiz. «chi» affiksi: otlarga qo'shilib kasb (traktorch), oqim-yo'nalish (birinchi,

o'qituvchi) ma'nolarni bildiradigan turdosh otlar yasaydi; harakat nomlariga qo'shilib shaxs otlari yasaydi (o'quvchi, yozuvchi); fe'llarga qo'shilib ot yasaydi (tomchi, suyunchi).

— ma affiksi: fe'l negizlariga qo'shilib bo'lishsiz fe'l hosil qiladi (o'qimadi, kelmadi); fe'l negizlarga qo'shilib ot yasaydi (ko'rsatma, bosma, yozma). Otlardagi egalik (-im, -ing, -i, -m, -ng) va fe'llardagi shaxs-son (-m, -im) qo'shimchalari hamda ot yasovchi -m, -im, qo'shimchalari shaklan o'xshash bo'ladi. Qisqacha aytganda, o'zbek tilida omomorfermalar ancha ko'p. Bular ta'lim jarayonida lingvistik tushunchalarni ajratishni qiyinlashtiradi. Chunki bu qo'shimchalar shaklan o'xshasa-da, turlicha ma'nolarni anglatadi. Grammatika mashg'ulotlarida ularni o'zaro chog'ishtirish orqali bolalarning ularni differentsiatsiya qila olishlariga erishish mumkin.

O'zbek tilida ko'p ma'noli qo'shimchalar mavjud. Masalan, jo'nalish kelishigi qo'shimchasi -ga zamon (qishga qoldirildi), makon (uyga ketdi), atalganlik (ukamga oldim) ma'nolarini bildiradi; chiqish kelishigi qo'shimchasidan harakat boshlangan joyni (tog'dan), harakat boshlangan paytini (o'n yildan oldin), natijani (ko'p o'qigandan) ifodalash uchun ham ishlatiladi; -lar affiksi ko'plikni (kitoblar), tanqid yoki masxaralashni (keldilarmi), hurmat (dadamlar), tur-nav (suvlar, yog'lar) ma'nolarni anglatadi. Bu xil qo'shimchalarning ma'nosini matn orqali bilgan ma'qul.

Lingvistik bilimlarni o'zlashtirish jarayonidagi subyektiv qiyinchiliklar. Lingvistik bilimlarni o'zlashtirish jarayonidagi subyektiv qiyinchiliklar o'qituvchilarning ish uslubiga, ularning nazariy va usuliy tayyorgarligiga bog'liq. Grammatik bilimlarni o'zlashtirishni mushkullashtiradigan subyektiv omillar nihoyatda ko'p. Bu yerda ularning ba'zilarini sanab o'tish bilan kifoyalanamiz.

1. O'rganilayotgan qoida, o'zlashtiriladigan tushunchaning mohiyatiga mos ish metodini, ta'lim vositasini

tanlay olmaslik, ko'p hollarda bir xil ta'lim metodidan foydalanish lingvistik bilimlarni o'zlashtirishga salbiy ta'sir etadi. O'qituvchi o'qitish metodlaridan qay birini yaxshi bilsa, u ta'lim jarayonida shu metoddan ko'p foydalanadi. Bu ta'limda bir xillikka olib keladi, bolalarni zeriktiradi.

2. O'rganiladigan grammatik bilimlar mazmuniga mos faktik material tanlamaslik, grammatik qoidalarga oid dalillarni yetarli to'plab, ularni atroflicha tahlil qilmaslik natijasida bolalar til hodisalarini yuzaki o'rganishadi.

3. Grammatik bilimlarning asosiy belgilarini hisobga olmaslik, o'quvchilar faoliyatida turlantirishga doir variativ topshiriqlardan foydalanmaslik ham ona tili ta'limiga salbiy ta'sir etadi. Metodik va nazariy adabiyotlarni puxta o'zlashtirish orqali o'qituvchi yuqoridagi kamchiliklarni tugata boradi.

3-fasl. Lingvistik bilimlarni o'zlashtirishning psixologik va didaktik xususiyatlari

O'zlashtirish yangi o'quv mavzularini birinchi marta o'rganishdan boshlanadigan va uni o'quvchining «o'z» mulkiga aylantirish bilan yakunlanadigan aqliy jarayondir. O'quv materialini o'z mulkiga aylantirish uchun o'quvchi unga turli vaqtda turlicha munosabatda bo'ladi: ba'zi mashg'ulotlarda o'quv materialini his etish, anglash, tushunish uchun unga murojaat etsa, ba'zi mashg'ulotlarda o'rganilgan bilimlarga doir faktik materiallarni to'plash va tahlil etish uchun foydalaniladi.

O'quv materialini o'rganish jarayonida turli aqliy «operatsiyalar»ni bajarish natijasida, bir tomondan, o'quvchining bilim doirasi taraqqiy etsa, ikkinchi tomondan, bolaning analitik-sintetik faoliyati shakllana boradi. Shu tufayli, olimlar o'quv materialining mazmuniga o'quvchining faoliyatini taraqqiy ettirish mazmuni deb qarashadi.

Til qonun-qoidalari lingvistik tushunchalarni o'zlashtirishda ularning umumlashtiruvchanlik xususiyati nazarda

tutiladi, bunda shakl asosiy o'lchov hisoblanadi. Grammatik shakllar tufayli grammatik tushunchalar his qilinadigan, seziladigan bo'ladi. Chunki grammatik shakllar yoziladi, eshitiladi, aytiladi. Misol uchun jo'nalish kelishigining qo'shimchasini olaylik. Bu qo'shimchaning asosiy vazifalaridan biri gap tarkibidagi so'zlarning o'zaro munosabatini ifodalashdir. Tabiat, jamiyatdagi narsa-hodisalar o'rtasidagi makon (uyga kirdi), zamon (qishga qoldirildi), sabab-natija (o'qiganimga xursandman), atalganlik (ukamga oldim) kabi turli bog'lanishlarni ongda yuzaga chiqarishda bu kelishik qo'shimchasi vosita bo'ladi.

Ko'rinadiki, grammatik shakllar o'zlari anglatgan ma'nolarga nisbatan oz bo'ladi. Ularning o'ziga xos ma'no xususiyatlari matn tarkibida aniqlanadi. Jo'nalish kelishigi turli ma'nolarni ifodalash uchun o'rin-joy ma'nosini bildiradigan so'z (uy) va fe'l turkumiga oid so'zning (kirmoq) o'zaro munosabatini ko'rsatish orqali makon, payt ma'nosini bildiradigan so'z (qish) va fe'l turkumiga oid so'zning (qoldirmoq) o'zaro munosabatini ko'rsatish orqali zamon ma'nosini bildirmoqda.

Bola maktabga kelguncha kattalarning ostensiv tushuntirishi («uyga kiramiz» jumlasini aytganda, kiriladigan binoni ko'rsatish, «bu — qalam» gapini aytganda qalamni ko'rsatish ostensiv tushuntirishdir), tevarakatrofdagi kishilarga taqlid etish yo'li bilan tilni o'zlashtiradi. Maktab ta'limining vazifasi maktabgacha tildan o'zlashtirilgan «bilimlarni» bolalarning izchil anglashlarini ta'minlashdan iboratdir. Jo'nalish kelishigining yuqoridagi ma'nolari ta'lim jarayonida ochiladi. Bu ma'nolarni ochishda grammatik shakl «-ga» asosiy o'lchov vazifasini o'taydi. Chunki o'quvchi uni turli so'zlar tarkibida ko'radi, eshitadi, aytadi, yozadi va ma'nolarini tahlil qiladi. Shunday qilib, maktabda til o'qitishning asosiy vazifalaridan biri grammatik shakllar bilan ular anglatgan ma'nolarning o'zaro munosabatini o'quvchilarga muttasil o'rgatishdir.

Ammo grammatik shakllarning hammasi ham grammatik tushuncha hosil qilish uchun o'lchov vazifasini bajaravermaydi. Masalan, fe'lning o'zlik va majhul nisbatlari to'g'risida tushuncha hosil qilish jarayonini olib ko'raylik. Fe'lning bu ikkala nisbati -n, -in, va -il qo'shimchalari vositasida hosil bo'ladi. Matndan «ishqaldi, berildi» fe'llarini ajratib, ular o'zlik yoki majhul nisbatdagi fe'l deb aytish xatoga olib keladi. Chunki bu so'zlar matnda o'zlik nisbat vazifasida ham, majhul nisbat vazifasida ham kelaveradi. Masalan, Odil o'qishga berildi (o'zlik nisbat). A'lochi o'quvchi Odilga mukofot berildi (majhul nisbat). Fe'lning o'zlik va majhul nisbatlari to'g'risida tushuncha hosil qilish, shu so'zlar ifodalagan harakat, harakat obyekti, harakat subyekti o'rtasidagi munosabatlarni anglash orqali hosil bo'ladi. Buning uchun yuqoridagiga o'xshagan so'zlar gap tarkibida tahlil qilinadi.

Grammatik shakllar va ularning ma'nolarini bolalarga tushuntirishning asosiy prinsipi o'rganilayotgan til hodisasini nutq tarkibida tahlil qilishdir. Maktab tajribasiga singib ketgan bir holat: otlarni egalik va kelishik qo'shimchalari bilan turlash, fe'llarni shaxs-son va zamon qo'shimchalari bilan tuslash uncha foyda keltirmaydi. Bunday mashqlarda shakl anglatgan ma'nolar atroflicha ochilmaydi. Til hodisalarini nutq tarkibida tahlil qilish yo'li bilan o'quvchilar shakl va mazmun o'rtasidagi turli bog'lanishlarni ongli his qilishadi.

Lingvistik tushuncha shakl va mazmun o'rtasidagi mavjud aloqadorlikni anglash orqali o'zlashtiradi.

Lingvistik bilimlarni o'quvchilarga o'rgatish, shu bilimlar asosida tushuncha hosil qilish nihoyatda murakkab ish sanaladi. Lingvistik tushunchalarni shakllantirishda ularning asosiy belgilariga tayaniladi. Masalan, fe'l tushunchasini olaylik: narsaning ish-harakati va holatini anglatish, o'timli va o'timsizlik, bo'lishli va bo'lishsizlik, zamon, nisbat, mayl, tuslanish kabi kategoriyalarning

mavjudligi fe'lni boshqa so'z turkumlaridan ajratadi. Binobarin, shular fe'lning o'ziga xos belgilari hisoblanadi. Masalan, harakat nomlari¹¹ fe'lning vazifadosh shakllaridan biri bo'lib, ular harakat va holatni sof ma'nosida ifodalaydi. Ular fe'l negiziga -sh, -ish, -uv, -moq qo'shimchalarini qo'shish vositasida yasaladi. Maktabda bu mavzuni o'tishdagi qiyinchiliklar sifat so'z turkumiga oid forma yasovchi -ish qo'shimchasi (ko'kish, sarg'ish, oqish), otlardagi abstrakt ma'noli ot yasovchi -lashtirish qo'shimchasining (avtomatlashtirish), fe'llardagi birgalik nisbat qo'shimchasi -sh (ishlash), harakat nomiga xos xususiyatlarini butunlay yo'qotib ot turkumiga o'tgan so'zlarning (tarmoq, qarmoq) mavjudligi bilan izohlanadi. Harakat nomlarining o'ziga xos xususiyatlarini atroflicha o'zlashtirib olmagan o'quvchi *sarg'ish*, *ko'kish* sifatlarini, *qarmoq*, *barmoq* otlarini ham harakat nomi deb tasnif etaveradi.

Maktabda bu mavzuning o'tilishi kuzatilganda, o'qituvchi shunday ish qildi: oldin ko'chma doskaga yozilgan gaplar tahlil qilindi, harakat nomlari ko'rsatildi (Maqsadimiz tinch yashash, o'qish, ishlash va qurish. Bolalar, Prezidentimizday yashamoqni, o'qimoqni, ishlamoqni o'rganing. Ishla ishlov vaqti keldi, yotma g'ofil bandalar). Gaplar tahlil qilinayotganda harakat nomlarining zamon, shaxs-sonni ko'rsatmasligi, ularning yasaliish yo'llari, yozilishi izohlandi, so'ngra harakat nomlarining ta'rifi aytili. Harakat nomlarining ta'rifi izohlangach, ularning fe'llik va otlik xususiyatlari o'rgatildi. Darsda yuqoridagi ishlar bajarilgach, darslikdagi mashqlarni ishlash, mustaqil misollar topish, harakat nomlari ishtirokida gaplar tuzish va ularning sintaktik vazifasini aniqlash kabi qator ishlar qilindi.

¹¹ Ba'zi tadqiqotlarda «harakat nomi» istilohi «otdosh» deb ham yuritiladi. Biz an'anaviy istilohni qo'llashni ma'qul topdik.

Mavzu o'tilgandan keyin bir hafta o'tgach, bolalarning bilimi shu mavzu doirasida tekshirildi. Bolalarning bilimini tekshirishga oid so'zlar kartonga quyidagi tartibda yozib qo'yilgan edi: kechuv, bormoq, barmoq, o'qish, asov, tarmoq, kelmoq, to'qmoq, beto'xtov, o'quv, qarmoq, qaramoq, birov, qochmoq, garov, o'ynamoq. Vazifaga ko'ra ot, sifat, olmosh, harakat nomiga doir so'zlar alohida-alohida guruhlarga ajratib yozilishi zarur edi. Tekshiruvda ishtirok etgan o'quvchilarning aksariyati vazifani bajara olmadi. O'quvchilarning ko'plari berilgan so'zlarni harakat nomi deb tasnif etgan. Bu ta'lim sharoitida harakat nomlarining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olmaslik natijasi, degan xulosaga kelindi.

Harakat nomlari: a) fe'lga o'xshab obyektни ifodalagan so'zlarni boshqaradi. Kitob o'qimoq foydalidir; b) fe'llardek daraja ko'rsatish xususiyatiga ega-ishlamoq (aniq nisbat), ishlashmoq-(birgalik nisbat), ishlatmoq (orttirma nisbat) va shu kabilar; d) fe'llar kabi zamon, shaxs-sonni ko'rsatmaydi; e) otlar kabi egalik, kelishik qo'shimchalari bilan turlanadi; f) gap tarkibida ot bajargan vazifalarni bajara oladi; g) ikkinchi shaxs birlik shaklidagi fe'l harakat nomlarining o'zagi sanaladi. Harakat nomlarining yuqoridagi belgilaridan qay biri asosiy xususiyat sanaladi?

Harakat nomlarining yuqorida sanalgan oltita xususiyati ham asosiy belgi vazifasini bajara olmaydi. Dalillar keltiramiz: birinchidan, o'quvchilar sintaksisning to'liq kursini hali o'rganmagan, ular ergash bog'lanish turlarini bilishmaydi. Demak, harakat nomlarining fe'llarga o'xshab gapda obyektни ifodalagan so'zni boshqarish xususiyati o'z-o'zidan tushib qoladi: ikkinchidan, zamon, shaxs-son ma'nosi matnda o'ziga xos qo'shimchalar orqali ko'rsatiladi, harakat nomlarida esa bunday qo'shimchalar mavjud emas; uchinchidan, gap tarkibida otlar (egov, to'qmoq), sifatlar (asov ot, beo'xshov gavda), harakat nomlari (ilmoq) hech qanday qo'shimchasiz qatnashib, formal jihatdan o'xshash bo'ladi; to'rtinchidan, harakat nomlari otlardek

kelishik, egalik qo'shimchalari bilan turlanadi, ular gapda ot bajargan vazifalarda kela oladi. Ko'rinadiki, harakat nomlarining yuqorida ta'kidlangan belgilarining birontasi ham asosiy xususiyat bo'la olmaydi. Asosiy belgi — o'rganilayotgan mavzuning o'zigagina xos bo'lgan belgidir.

Harakat nomlari bilan shaklan o'xshash so'zlarni ajrata olishni bolalarga o'rgatish, mavzu yuzasidan puxta bilim berish maqsadida ularning asosiy o'lchovi-indikatorlari sifatida so'roqlari tanlanadi. Darslarda harakat nomlarining so'roqlari to'g'risida hech nima deyilmagan. Qo'shimcha belgi sifatida harakat nomlarining daraja ko'rsatish xususiyati tanlanadi. Asosiy va qo'shimcha indikatorlar vositasida tajriba darsi o'tkaziladi. Quyida tajriba olib boruvchi bilan o'quvchilar o'rtasidagi suhbatning qisqacha tafsiloti keltirildi:

— Gaplarni o'qing, shakldosh so'zlarni toping, ularning qaysi so'z turkumiga oidligini izohlab bering. *Chaqmoq chaqnab, qattiq tovush eshitildi. Gaz chiqqan uyda gugurt chaqmoq xavflidir.*

— Birinchi gapda chaqmoq so'zi nima? so'rog'ini oladi-ot, ikkinchi gapda chaqmoq so'zi nima qilmoq? so'rog'ini oladi- harakat nomi.

Daryolar irmoqlardan, irmoqlar tarmoqlardan paydo bo'ladi. Tarmoqlanmoq — mayda shaxobchalarga bo'linmoq. Shu gaplarni yuqoridagiday tahlil qiling.

— Birinchi gapda irmoqlardan so'zi nimalardan? so'rog'ini oladi, irmoqlar va tarmoqlar so'zlari ham nimalar? so'rog'ini oladi. Bu so'zlar -ot. Ikkinchi gapda tarmoqlanmoq, bo'linmoq so'zlari nima qilmoq? so'rog'ini oladi. Bular — harakat nomi.

— Harakat nomlarining nisbatini aniqlang: bo'linmoq, tarmoqlanmoq.

— Bo'linmoq — daryolarning o'zi bo'linadi, tarmoqlanmoq — daryolarning o'zi tarmoqlanadi. Bu so'zlar o'zlik nisbatidagi harakat nomlaridir.

— Ilmoq, qarmoq, barmoq soʻzlarining qaysi soʻz turkumiga mansubligini tushuntirib bering.

— Ilmoq — harakat nomi, nima qilmoq soʻrogʻini oladi. Qarmoq — nima? ot. Barmoq — qoʻlning barmogʻi. Ot — nima soʻrogʻini oladi.

— Ilmoq soʻzi narsaning nomini ham bildiradimi?

— Ilmoq, ilmogʻi, qarmoqning ilmogʻi. Nima soʻrogʻini oladi. Bu soʻz nima soʻrogʻini olganda narsaning nomini bildiradi.

Suhbatdan koʻrinadiki, oʻquv materialining oʻziga xos xususiyati asosiy oʻlchov sifatida qabul qilinsa, mashgʻulot shu belgi atrofida oʻtkazilsa, bolalar mavzuni atroflicha oʻrganib oladi. Til oʻqituvchisi har bir mavzuning oʻziga xos asosiy xususiyatlarini topishi, shu belgiga koʻra oʻrganilayotgan til hodisasiga oid dalillarni boshqalaridan ajrata olishni oʻquvchilarga oʻrgatmogʻi zarur.

Lingvistik bilimlar tildagi maʼlum hodisaga oid dalillarning barchasi uchun mushtarak boʻlib, ular abstraktsiyalash, konkretlashtirish va umumlashtirish natijasidir. Shunday boʻlgach, u yoki bu grammatik hodisalarni oʻzlashtirish ham abstraktsiyalash, aniqlashtirish va umumlashtirish natijasida shakllanadi.

Aqliy faoliyat usullari aniq material asosida yuz beradi. Ona tili mashgʻulotlarida ana shunday aniq material funksiyasini oʻrganilayotgan mavzuga doir tanlangan soʻz, soʻzning tarkibiy elementlari (oʻzak, negiz, qoʻshimchalari), turli sintaktik qurilmalar bajaradi. Til mashgʻulotlari uchun tanlangan dalillar oʻziga xos qoʻzgʻatgich boʻlib, bolalar shularga koʻra abstraktsiyalaydi, aniqlashtiradi, umumlashtiradi. Fiziologik nuqtai nazardan qoʻzgʻatgich aniq til materiallari boʻlsa, qoʻzgʻatish vositasi — oʻquv materialiga muvofiq tanlangan taʼlim metodidir.

Buni «Ega» mavzusi misolida koʻraylik.

Ega tushunchasining asosiy uchta belgisi bor: morfologik belgi — bosh kelishikda turadi; sintaktik belgi

— ega, gap tarkibidagi barcha bo‘laklarga nisbatan hokim sanaladi; **logik belgi** — hukm ega haqida aytiladi. Ega va kesimning shaxs-sonda moslashuvi, eganing turli so‘z turkumlari bilan ifodalanishi uning ikkinchi asosiy bo‘lmagan belgisi hisoblanadi. Ega mavzusini o‘rgatish jarayonida qilinadigan ishlarning barchasi shu belgilar atrofida tashkil etiladi.

Ega mavzusi bo‘yicha tushuncha hosil qilishda uning ta’rifi — grammatik bilim asos bo‘ladi. Eganing ta’rifini bolalarga yetkazish uchun taxminan quyidagicha gaplar o‘quvchilar ishtirokida tahlil qilinadi.

1. Bunda bulbul kitob o‘qiydi.
Bunda qurtlar ipak to‘qiydi.
Toshkent — O‘zbekistonning poytaxti.
Salima she’rni yodladi.
2. Kechqururlari ikkovimiz cho‘lga qarab ketardik.
To‘rt — beshdan kichik.
3. Biz sharaflı kurash yo‘lini bosib o‘tdik.
Siz sahrolarga jon kirgizdingiz.
4. Birlashgan daryo bo‘lar, tarqalgan irmoq bo‘lar.
5. O‘qimoq — o‘rganmoq.

Tahlil uchun tanlangan yuqoridagi gaplar ega mavzusini o‘rganish jarayonida qo‘zg‘atgich rolini bajaradi. Misollar tarkibidagi egalar topiladi, so‘roqlari aniqlanadi, kelishiklari aytiladi, egalarning qaysi so‘z turkumidan ifodalanganligi uqtiriladi. Gaplarni tahlil qilish orqali, o‘quvchilar egani ongli o‘zlashtirishga tayyorlanadi, bolalarda ega to‘g‘risidagi bilimlarni egallash ishtiyoqi tug‘iladi. Bular ta’lim jarayonida o‘quvchilar faolligini oshiradi.

Shunday qilib, shakl bilan mazmun o‘rtasidagi aloqadorlikni hisobga olish, turli formalarning ma’nosini matnda ochish, o‘quv materiallarining asosiy belgilariga rioya qilish, lingvistik bilimlarga oid faktik materiallarni muttasil tahlil

qilish natijasida o'quvchilar o'zbek tiliga mansub bilimlarini va ularga oid tushunchalarni puxta o'zlashtirishadi.

4-fasl. Lingvistik bilimlarni o'zlashtirish bosqichlari

Lingvistik bilimlarni o'zlashtirishda abstraksiyalash va konkretlashtirish. Lingvistik bilimlarni o'zlashtirishda o'quvchilarning aqliy faoliyati bir-birining zidi bo'lgan ikki yo'ldan boradi: a) **til dalillaridan lingvistik kategoriyaga,** b) **lingvistik kategoriyadan til dalillariga, dalillardan kategoriyaga qarab borish** abstraksiyalashga olib keladi. Lingvistik bilimlarni o'zlashtirish jarayonida abstraksiyalash va konkretlashtirish o'zaro ziddiyatli tomonlar sifatida, sabab va natija kategoriyalari shaklida amal qiladi.

Nutq (masalan, o'rganilgan mavzuni aytib berish paytida) istilohlarni to'g'ri atash, ularni ajrata bilish, umumlashtirish bilan uzviy bog'langan. O'quvchi o'rganilgan bilimni aniq his qilsa, lingvistik tushunchalarni o'ziga muvofiq terminlar bilan atay olsa, u ma'lum mavzu yuzasidan chuqur bilim olgan hisoblanadi. Zotan, tegishli tushunchalarni anglash va ajrata bilish — bu tilning aniqligi va ifodaliligini puxta egallash demakdir.

Lingvistik bilimlarni o'zlashtirish bosqichlari. Umumlashtirish — abstraksiyalash va konkretlashtirishning natijasi, o'zlashtirishning oxirgi bosqichidir. Masalan, o'quvchi biror mavzu o'rganilgach, qoidani yoddan aytib bersa-da, dalil keltira olsa-da, ammo qoidani ongli aytib berishda qiynaladi, bolalar ba'zan istilohlarni almashtirishadi. Mavzu yuzasidan yetarli mashq o'tkazilgach, o'quvchi bilimidagi nuqsonlar yo'qoladi. Umumlashtirish ongda tushuncha, nutqda hukm sifatida shakllanadi.

Yuqoridagi abzatsdagi «umumlashtirish-o'zlashtirishning oxirgi bosqichi» degan jumla biroz aniqlikni talab etadi. Zero, o'quv materialini birinchi marta o'rganganda, umumlashtirish ishtirok etmaydimi, degan savol tug'iladi. Bu savolga ruhshunos olim N.A.Menchinskaya shunday

javob beradi: «Biz o'z tadqiqotlarimizda «umumlashtirish» istilohi bilan ataladigan ikki xil hodisani qat'iy chegaralash fikriga keldik. To'liq tahlilga asoslanmagan, ajratilmagan, o'zaro tutash tushunchalarga nisbatan «umumlashtirish» istilohini emas, balki «geniralizatsiya»¹² istilohini ishlatgan ma'qul. Umumlashtirish istilohini to'liq tahlil natijasi sifatida shakllangan tushunchalarga nisbatan ishlatiladi». Ko'rinadiki, grammatik bilimlarni o'zlashtirishning har bir bosqichida umumlashtirish ishtirok etadi. Ammo lingvistik bilimlarni o'rganish boshlangan paytdagi umumlashtirish oxirgi umumlashtirishga nisbatan to'liqsiz bo'ladi.

Psixologik jihatdan bilimlarni o'zlashtirishning dastlabki darajasini geniralizatsiya, yuqori darajasini umumlashtirish istilohi bilan atash shunday metodik xulosa chiqarishga imkoniyat beradi: lingvistik bilimlarni o'zlashtirish jarayoni o'zaro mantiqan bog'langan bosqichlardan iborat; o'quvchi ta'lim jarayonida ajratilmagan, tutash tushunchalardan ajratilgan, asosiy va ikkilamchi belgilar atroflicha tahlil qilingan tushunchalarga qarab boradi.

Ta'lim jarayonida lingvistik bilimlarni o'zlashtirishda ushbu bosqichlarga rioya qilinadi: grammatik hodisaning umumiy xususiyatlari bilan tanishish; grammatik bilimning asosiy belgilarini o'rganish; o'rganilayotgan hodisaning nutqdagi rolini egallash; o'rganilayotgan mavzu bo'yicha umumiy xulosa chiqarish. Bu bosqichlarning qanday tashkil etilishini yuqori sinflarda «fe'l zamonlari» misolida tahlil qilamiz.

O'quvchilar fe'l zamonlari bo'yicha boshlang'ich bilim olishgan. Ular fe'llarda uchta zamon borligini (hozirgi zamon, o'tgan zamon, kelasi zamon), fe'l zamonlarining so'roqlarini (nima qildi?, nima qilyapti?, nima qilmoqchi?) o'rganishgan. Mashg'ulot o'rganilgan bilimlar asosida tashkil etiladi.

¹² Geniralizatsiya — lotincha «generalis» (bosh, asosiy) so'zidan olingan bo'lib, dastlabki umumlashma ma'nosini anglatadi.

Fe'ldan anglashilgan harakat-holat ma'nolarining nutq momentiga munosabati zamon kategoriyasi orqali qayd etiladi. Binobarin, fe'ldan anglashilgan harakat-holat ma'nosining nutq momentiga munosabatini bilish fe'l zamonlari tushunchasining mazmunini egallash demakdir. Bunda quyidagi holatlar hisobga olinadi: fe'l anglatgan harakat-holat ma'nosining nutq momentiga duch kelishi — hozirgi zamon; fe'ldan anglashilgan harakat-holat ma'nosining nutq momentidan oldin yuz berganligi — o'tgan zamon; fe'ldan anglashilgan harakat-holat ma'nosining nutq momentidan keyin yuz berishi — kelasi zamon. Shu uch xil ma'no «fe'l zamonlari» tushunchasining umumiy xususiyatlari hisoblanadi. Zamon kategoriyasi ega va kesimning munosabatini (moslashuv) yuzaga chiqarish vositalaridan biri sanaladi. Shu sababli fe'l zamonlariga oid ma'nolar gap tarkibida ochilgani ma'qul.

Fe'l zamonlari tushunchasining umumiy xususiyatlarini o'quvchilarga yetkazish uchun oldin «zamon» istilohinining ma'nolari ochiladi: Bu istiloh vaqt, payt, davr, moment so'zlariga chog'ishtiriladi va grammatik istiloh sifatida «zamon» so'zi olinganligi aytiladi.

Mavzuni tushuntirish uchun oldin gaplar tahlil qilinadi: *Anvar xat yozdi*. Shu misol vositasida fe'llardan anglashilgan harakat ma'nosining nutq momentiga munosabati izohlanadi. So'ngra gaplar tarkibiga fe'l zamonini aniqlashtiradigan so'zlar kiritiladi: *Anvar kecha xat yozdi. Anvar hozir xat yozyapti. Anvar ertaga xat yozadi*. Birinchi gapda «*yozmoq*» harakatining nutq momentidan oldin — kecha yuz berganligi, ikkinchi gapda «*yozmoq*» harakatining nutq momenti bilan duch kelganligi, uchinchi gapda yozish harakatining nutq momentidan keyin — ertaga ro'y berishi aytiladi. «*Yozmoq*» fe'lini gap tarkibida leksik-sematik tahlil qilish natijasida o'quvchilar fe'l zamonlari tushunchasining umumiy xususiyatlari bilan tanishishadi.

Zamon kategoriyasining umumiy xususiyatlari bo'yicha o'rganilgan bilimlarni aniqlashtirish uchun quyidagicha topshiriq tashkil etiladi:

1-topshiriq. Nutq momentidan oldin yuz beradigan harakatni ifodalaydigan fe'llarni birinchi qatorga, nutq momentiga duch keladigan harakatni anglatadigan fe'llarni ikkinchi qatorga, nutq momentidan keyin yuz beradigan harakatni anglatadigan fe'llarni uchinchi qatorga yozing.

1-qator	2-qator	3-qator
o'qidi	ishlayapti	ishlaydi
.....		
.....		

So'zlar: o'qidi, ishlayapti, ishlaydi, kulyapti, boshlaydi, kishnadi, o'tirdi, tutadi, qochadi, tishladi, o'ynayapti, uxlayapti, chopti, qichqirdi, kelyapti.

O'quvchilar berilgan so'zlarni leksik-semantik tomondan tahlil qilib, ularni guruhlarga ajratib yozishadi. Bajarilgan ish asosida fe'llarda uch xil zamon mavjud ekanligi tushuntiriladi. Zamon kategoriyasiga oid bilimlar o'rganilgach, uning asosiy belgilarini tahlil qilishga o'tiladi. Fe'l zamonlarining quyidagi belgilari izohlanadi. Har bir zamon o'ziga xos so'roqqa ega: nima qildi? nima qilgan edi? — o'tgan zamon; nima qilyapti? nima qilayotir? — hozirgi zamon; nima qiladi? nima qilmoqchi? — kelasi zamon. Har bir zamon o'ziga xos morfologik ko'rsatkichga ega: o'tgan zamon — o'qidi, o'qigan edi(-di, -gan edi); hozirgi zamon — o'qiyapti, o'qiyotir (-yapti, -yotir); kelasi zamon — o'qiydi, o'qimoqchi (-ydi, -moqchi).

Maktab o'quvchilari ko'pincha grammatik shakllarga tayanib, fe'l zamonlarini chalkashtiradi. Masalan, Men ertaga Toshkentga ketayotirman. Bu gapda hozirgi zamon shaklidagi «ketayotirman» fe'li kelasi zamon ma'nosini anglatmoqda. Bunday holatlarda o'quvchilar

diqqati gap tarkibidagi ayrim so'zlarga (yuqoridagi gapda ertaga so'ziga) tortiladi. Ayrim fe'llar matnda chegarasiz ma'noni anglatadi. Masalan, *Ko'z ko'radi, quloq eshitadi. Oy yoritadi, Quyosh isitadi. Yer o'z o'qi atrofida aylanadi.* Bu gaplarda *ko'radi, eshitadi, yoritadi, aylanadi* fe'llari har uchala zamonga taalluqlidir. Bunday holatlarda fe'l zamonlarining ma'nosini tabiiy holatga asoslanib tushuntirgan ma'qul (Oyning abadiy yog'du sochishi, Quyoshning abadiy isitishi, Yerning doimo o'z o'qi atrofida aylanishi).

Yuqoridagi ishlar natijasida o'quvchilar fe'l zamonlarining asosiy belgilarini, ma'nosini, so'roqlarini, qo'shimchalarini bilib olishadi. Endi mavzu yuzasidan leksik-grammatik topshiriqlar beriladi. Bunday topshiriqlarni bajarishda o'quvchilar o'rganilayotgan lingvistik tushunchaning asosiy belgilariga tayanib faoliyat ko'rsatishadi. O'quvchilarning aqliy faoliyati grammatik kategoriyadan so'zga qarab boradi.

2-topshiriq. O'qimoq, ishlamoq fe'llaridan oldin hozirgi zamon, keyin o'tgan zamon, oxirida kelasi zamon fe'llarini hosil qiling.

3-topshiriq. Hozirgi zamon fe'li o'qiyapti so'zini oldin o'tgan zamonga, keyin kelasi zamonga aylantirib yozing.

«Fe'l zamonlari» tushunchasining asosiy belgilari o'rganilib, ular ustida mustahkamlashga oid topshiriqlar bajarilgach, ularning nutqdagi ahamiyatini tushunishga o'tiladi. Buning uchun oldin darslikdagi mashqlar, so'ngra leksik-semantik, leksik-grammatik xarakterdagi quyidagi topshiriqlar bajariladi.

4-topshiriq. Nutq momentiga duch kelgan, nutq momentidan oldin bo'lgan, nutq momentidan keyin bo'ladigan harakat-holatni ifodalaydigan fe'llarga oltitadan so'z o'ylab yozing. Bu so'zlarning zamonini ko'rsating.

Fe'l zamonining ma'nosi	Misollar	Fe'l zamani
Nutq momentiga duch kelgan harakat		
Nutq momentidan oldin yuz bergan harakat		
Nutq momentidan keyin yuz beradigan harakat		

5-topshiriq. Gaplarni o'qib, fe'llarni o'zi bog'langan so'zlar bilan ajratib yozing. Fe'llarning tagini chizib, zamonini ustiga qisqartirib yozing.

1. Bahor keldi, anhorlar to'lib suvlar oqa boshladi. Bog'larda mevali daraxtlar gulladi. 2. Ra'no 5-sinfda o'qiyapti. U bu yil barcha fanlardan «5» baho olyapti. 3. Ma'mura yozgi ta'tilda qishloqqa bormoqchi. Saida esa shahar bolalar oromgohida dam olmoqchi.

To'rtinchi va beshinchi topshiriqlarda ikki xil ish ko'zda tutilgan: birinchi ish leksik-semantik tipdagi vazifa bo'lib, uni bajarishda o'quvchilar faoliyati fe'lga oid so'zning leksik-semantik ma'nosidan grammatik kategoriyaga-fe'l zamonlariga qarab boradi. Bolalar faoliyat jarayonida nutq momentiga duch kelgan, nutq momentidan oldin bo'lgan, nutq momentidan keyin bo'ladigan harakatni ifodalaydigan fe'llar izlashadi. Navbatdagi ish leksik-grammatik tipdagi vazifa bo'lib, uni bajarishda o'quvchilar faoliyati grammatik kategoriyalardan fe'l turkumiga oid so'zlarga qarab boradi. Topshiriq «hozirgi zamon», «o'tgan zamon» terminlariga rioya qilingan holda bajariladi. So'zdan grammatik kategoriyalarga, grammatik kategoriyalardan so'zga qarab borish quyidagi xulosalarni chiqarish imkoniyatini beradi:

— nutq momentidan oldin bo'lgan harakatni anglatadigan fe'llarga o'tgan zamon fe'li deyiladi;

— nutq momentiga duch kelgan harakatni anglatadigan fe'llarga hozirgi zamon fe'li deyiladi;

— nutq momentidan keyin bo'ladigan harakatni ifodalaydigan fe'llarga kelasi zamon fe'li deyiladi.

Shunday qilib, grammatik bilimlarni bosqichlar bo'yicha o'rgatish o'qituvchini har bir bosqich mazmuniga mos keladigan topshiriq tanlashga yetaklaydi. O'quvchilar o'quv materialining qurilishi va mazmunini o'zlashtiradi. Lingvistik bilim to'liq tahlil natijasi sifatida shakllanadi.

V BOB

ONA TILIDAN TA'LIM METODLARI

Ta'limning samaradorligi ma'lumot mazmuniga didaktik ishlov berish, ta'lim prinsiplariga rioya qilishga bog'liq bo'lganidek, ta'lim metodlarini to'g'ri tanlashga ham daxldordir. Xo'p, shunday ekan, ta'lim metodlarini qanday tushunmoq kerak? Ta'lim metodlarini mutaxassislar turlicha talqin etishadi: ba'zi didaktlar ta'lim metodlarini o'quvchilarning bilmaslikdan bilishga borish yo'li, ayrim olimlar esa ularni o'qituvchi va o'quvchi faoliyatini o'zaro bog'lovchi usullar deb qarashadi. Ta'lim metodlarini o'quv ishlari majmui, shuningdek, ta'lim mazmuni shaklida qarash g'oyasi ham bor. Bu qarashlarning qay biri asosida ta'lim metodlari mohiyati, o'quv-tarbiya jarayonidagi vazifalarini batafsilroq tasavvur etish mumkin?

Hali ham fanda eng munozarali muammolardan biri ta'lim metodlari tasnifi masalasidir. Ularni ta'lim manbalari, didaktik vazifalar, mantiqiy fikrlash shakllariga qarab tasnif etish moyilligi mavjud. Ta'lim metodlarini tasnif etishda shu yo'nalishlardan qay biri ma'qul? Yoki ta'lim metodlarini tasnif etishning boshqa mezonlari ham mavjudmi? Adabiyotlarda «o'qitish usullari», «o'qish usullari» kabi terminlar qo'llanadi. Shunday bo'lgach, «ta'lim metodlari» iborasini ishlatishga ehtiyoj bormi? Bu bobda o'qitish va o'qish faoliyatlarining o'zaro ta'siri nuqtai nazaridan ta'lim metodlari tasnif etiladi, o'zaro ta'sir jihatdan ta'lim metodlari mohiyati, qurilishi va ulardan foydalanish texnologiyasi tavsiflanadi.

1-fasl. Ta'lim metodlari va ularning tarkibi

Ta'lim metodlari haqida tushuncha. Metod (grekcha-metodos so'zidan olingan bo'lib, aynan, u yoki bu narsaga, haqiqatga yo'l demakdir) maqsadga erishish usuli, tartibga solingan faoliyat ma'nolarini anglatadi.

Ta'lim metodlari o'quv-tarbiya jarayonining tarkibiy qismi bo'lib, ularsiz ta'lim maqsadi, vazifalarini amalga oshirish, o'quv materiallari mazmunini o'zlashtirish mumkin emas. Ularga ko'ra ma'lumot mazmunini o'zlashtirishga mos faoliyat turlari tanlanadi, ta'lim jarayonida bolalarning o'quv-biluv faoliyatining amal qilishi tasavvur etiladi, ta'lim subyektlari — o'qitish va o'qish faoliyatlari o'zaro muvofiqlashadi.

Ta'lim metodlari ham o'quv material mazmuniga, binobarin, bolalarning ma'lumoti, tarbiyasiga, shuningdek, o'qitish, o'qish faoliyatlarining bir-biriga kirishuvi va shu asosda o'zaro ta'sirning yuzaga chiqishiga yo'nalgan. Masalan, yangi mavzuni o'rgatish uchun suhbat metodi tanlanadi, deylik. Unda mashg'ulotning borishi quyidagi ko'rinish kasb etadi.

O'qituvchi faoliyati

dalillarni kuzatishni
taklif etish;

dalillarni tahlil etishga
undash; etish;

kuzatilgan va tahlil
etilgan dalillarga oid
savollar berish;

qo'yilgan savollar, qayta-
rilgan javoblar asosida
xulosa chiqarishga undash;

O'quvchi(lar) faoliyati

→ dalillarni kuzatish;
←

→ dalillarni tahlil
←

→ savollarga javob
← izlash va javob
qaytarish;

→ xulosalar
← chiqarish;

xulosalarni amaliy		→ mashq, o'quv topshiriqlari,
faoliyatda sinab	→	misol, hayotiy
ko'rishni taklif etish	←	muammolarni hal
		etishda chiqarilgan
		xulosadan foydalanish

Ko'rinadiki, ta'lim metodining amal qilishida, birinchidan, o'quv materialining bo'lishi, ikkinchidan, o'zaro ta'sirning shakllanishi, albatta, shart. O'zaro ta'sir ta'lim mazmuniga ko'ra yuzaga chiqadi. Ta'lim mazmuni o'zaro ta'sir natijasida bir (o'rganilmagan) holatdan ikkinchi (o'rganilgan) holatga o'tadi. Bu jarayon bir-biriga daxldor uch narsadan iborat: maqsadga muvofiq faoliyat yoki mehnatning o'zi — bu o'zaro ta'sir; o'zaro ta'sir predmeti — ta'limga olib kirilgan o'quv material; mehnat vositasi — (yuqoridagi misolda) o'qituvchining suhbat metodidan foydalanishga oid bilimi, malakasi, pedagogik mahorati, shuningdek, bolalarning kuzatish, tahlil etish, savolga javob qaytarish, xulosa chiqarish, bilimlarni tatbiq etish sohasidagi aqliy faoliyat usullari.

Ta'lim metodlari vositasida o'qituvchi va o'quvchining faoliyati o'zaro muvofiqlashadi: o'qituvchi dalillarni kuzatishni taklif etsa, bolalar kuzatishadi; tahlil qilishni so'rasa, o'quvchilar tahlil qilishadi; savol bersa, javob qaytarishadi va sh.k. O'qitish va o'qish faoliyatining bir-biriga kirishuvi yo'li bilan bolalar o'quv materiallarini o'zlashtirishadi, bilimlarni turli o'quv sharoitlariga tatbiq qilishadi. Ta'lim metodi — o'qituvchi va o'quvchilarning ma'lumot mazmuniga yo'nalgan faoliyatini tartibga solish yo'lidir.

Ta'lim metodlari tarkibi. Ta'lim metodlari tarkiban o'qitish usullari va o'qish usullaridan iborat. O'qituvchi bilimlarni og'zaki bayon etsa, bolalar uni tinglaydi; o'qituvchi mustaqil ish topshirsa, o'quvchilar bajarishadi. Bilimlarni og'zaki bayon etish, mustaqil ishlash kabilar o'qitish usullari bo'lib, ular vositasida didaktik vazifalar

(o'rgatish, mustahkamlash, takrorlash va sh.k.) hal etiladi. Binobarin, o'qituvchi ijtimoiy tajribani yoshlarga o'rgatish ehtiyojidan kelib chiqib, o'z faoliyatini bolalar faoliyatiga muvofiqlashtiradi. O'qituvchi tushuntirishlarini tinglash, topshiriqlarni bajarish kabilar o'qish usullari bo'lib, ular vositasida nazariy bilimlarni o'rganish, bilimlarni tatbiq etish kabi intellektual, amaliy topshiriqlar yechiladi. Bulardan ko'rinadiki, o'qitish va o'qish usullari o'zaro muvofiqlashib, ta'lim metodlarining shakllanishiga olib keladi.

O'quv-tarbiya jarayonida ta'lim metodlarining samaradorligini oshirish maqsadida o'qitish va o'qish usullari kompleksidan foydalaniladi. Masalan, ma'ruza metodi tarkiban o'qituvchining o'rganilayotgan mavzuni mantiqiy izchillikda og'zaki bayon qilishi, o'quvchilarning esa o'quv materiallarini izchil tinglashi kabi usullardan iborat. Ma'ruza metodidan shu yo'sinda foydalanish o'qituvchining ham, o'quvchilarning ham faolligi talablariga, binobarin, ta'limning samaradorligini oshirish ehtiyojlariga mos kelmaydi. Zero, ma'ruzaning yuqoridagi ko'rinishi faqat o'quvchilar xotirasiga yo'nalgan. Mashg'ulot o'quvchilar xotirasiga ularning tafakkuriga mo'ljallab tashkil etilsa, uning samaradorligi yanada oshadi. Tajribali o'qituvchilar ma'ruza metodining samaradorligini oshirish maqsadida uning turli variantlaridan foydalanishadi.

1-variant. Ma'ruzadan oldin o'quvchilar oldiga muammolar qo'yish. Muammoning bajarilishini muhokama qilish va shu asosda o'quv materiallarini mantiqiy izchillikda bayon etish. Ma'ruzadan oldin qo'yilgan muammo bolalarda bilishga ehtiyojni uyg'otadi. Shu tufayli o'quvchi ta'lim jarayonining faol subyektiga aylanadi. 1-variantda ma'ruza quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi.

O'qitish usullari**O'qish usullari**

mavzuga oid muammoni
tanlash va qo'yish;

muammoning bajarilishini
tahlil qilish;

muammoning bajarilishi
asosida o'quv materialini
izchil bayon etish;

mavzu bo'yicha umumiy
xulosa chiqarish;

xulosalarni turli o'quv
sharoitlariga tatbiq
etishga oid ko'rsatmalar.

→ muammoni qabul
← qilish va tahlil
qilish;

→ muammoni bajarishga
→ oid tahlilda faol
qatnashish;

→ o'qituvchi tushunti-
← rishlarini tinglash;

→ chiqarilgan xulosa-
← larni tinglash;

→ bilimlarni turli o'quv
← sharoitlariga tatbiq
etish.

2-variant. Ma'ruzadan oldin o'quvchilar egallagan bilimlarni odatdagi muloqot yo'li bilan tahlil etish. Bu variantda ma'ruza bolalar faoliyatidan o'tgan dalillarni, bilimlarni tahlil qilish asosida tashkil etiladi.

3-variant. Oldin o'rganilgan bilimlar bilan yangi o'quv materialini o'zaro daxldor bo'lsa, bilimlarni esga tushirish maqsadida suhbat o'tkaziladi. Suhbat yo'li bilan o'rganilgan va endi o'rganiladigan bilimlar o'rtasida tabiiy bog'lanish hosil qilinadi. Ma'ruza shu bog'lanishning davomi sifatida o'tkaziladi.

4-variant. Ko'rgazma qurollarda berilgan dalillarni tahlil qilish asosida ma'ruza tashkil etilganda, quyidagicha ko'rinishni oladi.

O'qituvchi faoliyati**O'quvchi faoliyati**

ko'rgazma qurolni tahlil
ettirish;

→ ko'rgazma qurolni tahlil
← etish;

bolalar oldiga muammolar → qo'yilgan muammo to'g'risida
qo'yish; ← o'ylash;

qo'yilgan muammo asosida → o'qituvchi tushuntirishlarini
bilimlarni izchil ← tinglash;
bayon etish;

→
xulosalar chiqarish; ← xulosalarni esda olib qolish;
bilimlarni o'quv → bilimlarni o'quv va hayotiy
sharoitiga tatbiq ← sharoitlarga tatbiq qilish.
qilishni tashkil
etish.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, ta'limda hech bir metod sof holda qo'llanmaydi. Har bir ta'lim metodi tarkiban o'qitish, o'qish metodlaridan iborat. O'qitish va o'qish metodlarining bir-biriga mosligi, o'qitish va o'qish faoliyatlarining o'zaro muvofiqlashuvini ta'minlaydi. Bu esa, o'z navbatida, didaktik ta'sirning — o'qitish va o'qish faoliyatlari o'zaro ta'sirining samarali amal qilishiga olib keladi.

2-fasl. Ta'lim metodlari tasnifi

Ta'lim metodlari tasnifiga oid asosiy qarashlar. Didaktikada ta'lim metodlarini tasnif etishga oid turli-tuman qarashlar mavjud. Ba'zi mutaxassislar ta'lim metodlarini tasnif etishda bilim manbalarini hisobga olishsa, ayrim mutaxassislar o'qituvchi faoliyati xususiyatlaridan kelib chiqishadi, uchinchi bir guruh olimlar esa, o'quvchilar faoliyatini e'tiborga olishadi. Ta'lim metodlariga bunday qarashlarning ko'p va rang-barang bo'lishi tabiiy. Zero, ta'lim metodlari mazmunan boy hodisa bo'lib, ular ma'lumot mazmuni bilan ham, bilim va malakalar bilan ham, shuningdek, ijodiy qobiliyatlarni, munosabatlarni rivojlantirish bilan ham daxldor kategoriyadir.

S.I.Perovskiy, E.Y.Golant o'qitish metodlarini tasnif etishda ta'lim manbalarini hisobga olishgan. Ular o'qituvchi nutqi, ko'rgazma qurol, darslik hamda qo'shimcha adabiyotlarni ta'lim manbai sifatida qarab, ta'lim metodlarini uch guruhga ajratishgan: bilimlarni og'zaki bayon qilish metodlari; ko'rgazmali metodlar; amaliy metodlar.

Didaktikada ta'lim jarayonining turli zvenolarida bajariladigan ishlar mazmunidan kelib chiqib, ta'lim metodlarini tasnif etish g'oyasi ham mavjud. M.A.Danilov, B.P.Yesipov o'zlarining qator asarlarida ta'lim metodlarini quyidagi guruhlariga ajratishgan: bilimlarni o'rganishga oid metodlar; malaka va ko'nikmalarni shakllantirish metodlari; bilim va malakalarni tatbiq etish metodlari; ijodiy ishlash metodlari; bilim va malakalarni mustahkamlash, tekshirish metodlari.

M.N.Skatkin, I.Y.Lerner ta'lim metodlarini tasnif etishda o'quvchilar faoliyati xususiyatlarini e'tiborga olishgan va ularni quyidagi guruhlariga ajratishgan: izohli ko'rgazmali metodlar; qayta eslashga oid standart metodlar; muammoli bayon metodi; evristik metod; ilmiy izlanish metodlari.

M.I.Maxmutov ta'lim metodlarini tasnif etishda o'qitish usullari bilan o'qish usullarini o'zaro qo'shishni taklif etadi. Uning uqtirishicha, bu usullar o'zaro qo'shib, quyidagi ta'lim metodlarini hosil qiladi: xabar-umumlashtirish tipidagi metodlar; izohli va eslashga oid metodlar; ko'rsatmali (instruktiv)-amaliy metodlar; izohli rag'batlantiruvchi (faoliyatga undovchi) metodlar; qisman izlanishga oid metodlar; izlanish metodlari.

Ukrain olimlari V.F.Palamarchuk, V.I.Palamarchuk ta'lim metodlarini tasnif etishda uch narsani — ta'lim manbalari, bolalarning faollik va mustaqillik darajasi, o'quv bilishning borishidagi mantiqiy yo'lini hisobga olish zarurligini uqtirishadi. Shuningdek, S.G.Shapovalenko ta'lim

metodlarini tasnif etishda ularning mantiqiy-mazmuniy, jarayoniy, tashkiliy-boshqaruvchanlik xususiyatlarini hisobga olishni taklif etadi.

Didaktikada ta'lim metodlarini tasnif etishda ta'lim manbalari va mantiqiylikni (N.M.Verzilin), ta'lim manbalari va o'quvchilarning mustaqillik darajasini (A.N.Aleksyuk, I.D.Zverov) mezon qilib olish moyilligi ham mavjud.

Y.K.Babanskiyning qator ilmiy-pedagogik asarlarida ta'lim metodlari o'qituvchi faoliyati nuqtai nazaridan tasnif etilgan. U ta'lim metodlarini uch guruhga ajratgan: o'quv-biluv faoliyatini tashkil etish va boshqarish metodlari; o'quv-biluv faoliyatini rag'batlantirish metodlari; o'quv-biluv faoliyati samaradorligini nazorat etish metodlari. Har bir guruh o'z ichida yana kichikroq guruhlarga ajraladi. Masalan, birinchi guruh metodlar jumlasiga quyidagilar kiradi: og'zaki bayon metodlari; ko'rgazmali metodlar; amaliy metodlar; induktiv va deduktiv metodlar; reproduktiv metodlar; muammoli-izlanish metodlari; mustaqil ishlash metodlari. Yuqoridagiga o'xshab rag'batlantirish, nazorat qilish metodlari ham o'z ichida guruhlarga ajratilgan. Hozirgi paytda ta'lim metodlariga oid mukammal tizim Y.K.Babanskiy tasnifidir.

Ta'lim metodlarini tasnif etish masalasiga doir qarashlarning ko'pligi, rang-barangligi ularning ko'p qirrali didaktik hodisa ekanligi bilan izohlanadi. Endilikda ta'lim metodlari mohiyatini bayon etishga ko'p tomonlama, yaxlit yondashish zaruriyati kuchayib bormoqda. Bu inson faoliyatiga yaxlit yondashish metodologiyasi asosida ta'lim metodlari to'g'risidagi bilimlarni umumlashtirish va yagona tizimga birlashtirish imkoniyatlarini kengaytirmoqda.

O'zaro ta'sir ta'lim metodlarini tasnif etish mezoni. O'zaro ta'sir integrativ didaktik hodisa bo'lib, bir tomondan, ona tili didaktikasining ham, didaktikaning ham

tadqiqot predmeti, ikkinchi tomondan esa ta'lim metodlarini tasnif etish mezonini sanaladi. U insonning boshqa faoliyatlari, masalan, moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish jarayonlarida ishtirok etish, ilmiy kashfiyotlar qilishga o'xshab o'z maqsadi, vositasi, natijasiga ega. O'zaro ta'sirning ma'lum bosqichida erishilgan maqsad keyingi bosqichda vosita sifatida amal qiladi. Binobarin, ta'limning borishida erishilgan maqsad natijasiga, natija esa o'z navbatida keyingi maqsadlarni amalga oshirish vositasiga aylanadi.

O'zaro ta'sir o'qitish va o'qish usullarining bir-biriga qo'shiluvi natijasida muvofiqlashuvi — hosila faoliyat shaklida amal qiladi. Uning bosqichma-bosqich harakati tashkiliy-boshqaruv, undash-rag'batlantiruv, nazorat-tekshiruvni taqozo etadi. Binobarin, o'zaro ta'sirni ma'lum vosita bilan harakatga tushirish, tartibga solish mumkin. O'zaro ta'sirni o'qitish usullari va o'qish usullarining o'zaro tutashuvidan-ularning o'zaro qo'shilgan joyidan izlash yo'li bilan ta'lim metodlarini yaxlit tizim sifatida tavsiflash mumkin.

Ta'lim metodlarini o'zaro ta'sir mohiyatidan kelib chiqib tasnif etganda quyidagilarga erishiladi: ta'lim metodlarining yaxlit tizimi yaratiladi; ta'lim metodlarini tasnif etish uchun integrativ birlik ajratiladi; ta'lim metodlarining o'qitish va o'qish usullari tutashuvidan shakllanishi e'tirof etiladi; ta'lim metodlari muammosiga kompleks yondashiladi; ta'lim metodlariga mazmuniy va jarayoniy tavsif beriladi.

Ta'lim metodlari tasnifi. O'qitish usullari va o'qish usullarining bir-biriga muvofiqlashuvi ta'lim ijtimoiy institutning alohida turi — o'qitish va o'qish faoliyatlarining o'zaro ta'siri shaklida amal qilishini ta'minlaydi. O'qitish va o'qish faoliyatlari o'zaro ta'sir mohiyatidan kelib chiqib, ta'lim metodlarini ikki guruhga ajratamiz: o'zaro ta'sirni tashkil etish va boshqarish metodlari; o'zaro ta'sir natijasini nazorat etish metodlari.

Ta'lim metodlarining har bir guruhida o'qitish va o'qishning o'zaro ta'siri qatnashadi. O'zaro ta'sir ishtirok etmaydigan metod ta'lim metodi sanalmaydi. Masalan, o'qituvchi evristik suhbatni tanladi deylik: bolalar uchun tushunarli, ularni qiziqtiradigan savollarni o'rta tashlay olish o'qituvchi faoliyatiga bog'liq. O'qituvchi o'zi dars beradigan sinf o'quvchilarining umumiy tayyorgarligini aniq tasavvur etsa, bolalarning real o'quv imkoniyatlarini hisobga olsa, ularning yosh va individual xususiyatlariga tayansa, ana o'shandagina sinf o'quvchilari ta'limda faol ishtirok etishadi. O'qituvchi faolligi o'quvchilar faolligini va o'z navbatida, o'quvchilar faolligi o'qituvchi faolligini ta'minlaydi.

3-fasl. O'zaro ta'sirni tashkil etish va boshqarish metodlari tavsifi

Og'zaki bayon metodlari. Hikoya, tasvir, suhbat, ma'ruza ta'limning bilimlarni og'zaki bayon qilish metodlari sanaladi. Bu metodlar, evristik suhbatni hisobga olmaganda, asosan, o'quvchilarning xotirasiga mo'ljallab tashkil etiladi. Qurilish jihatdan ularning tarkibi bir xil: o'qituvchi tushuntiradi, bolalar tinglaydi.

Hikoya. Ta'limning turli bo'g'inlarida qo'llaniladigan universal metodlaridan biri hikoyadir. Hikoyaning bir necha xil turi mavjud: kirish hikoyasi — o'quv materialini o'rganishga bolalarni tayyorlash maqsadida o'tkaziladi. Kirish hikoyasi badiiy asarlar bilan tanishtirish, yangi mavzuga oid dalillarni eslash, ularni dastlabki tahlil etish bilan daxldor metoddir; bayon shaklidagi hikoya — yangi o'quv materialini bevosita idrok etish bilan aloqador ta'lim metodi sanaladi. Bayon shaklidagi hikoyada o'qituvchi o'quv materiali mazmunini to'lig'icha aytadi, uning asosiy va ikkinchi darajali xususiyatlarini izohlaydi; yakunlovchi hikoya — undan darsning oxirida o'rganilgan mavzuga yakun yasash maqsadida foydalaniladi.

Hikoyaning barcha turlarida o'zaro ta'sir o'qituvchining o'quv mavzusidagi bayoni va o'quvchilarning tinglashi ko'rinishida amal qiladi.

Ma'ruza. Ma'ruza umumiy o'rta ta'lim maktablarining yuqori sinflarida, litsey va kollejlarda, oliy o'quv yurtlarida foydalaniladigan ta'lim metodi bo'lib, unda o'zaro ta'sir o'qituvchining bayoni va bolalarning tinglashi, ayrim dalillar, asosiy g'oya va bog'lanishlarni yozib olishlari shaklida amal qiladi. Ma'ruza uchun vaqt bolalarning tayyorgarlik darajasi, o'quv material hajmiga ko'ra belgilanadi.

Ma'ruza jarayonida o'quvchilarning faolligi, tashabbuskorligini oshirish maqsadida o'qituvchi o'z nutqini ko'rgazma qurol, darslikda berilgan dalillar, muammo va topshiriqlar bilan uyg'unlashtiradi. Ma'ruza jarayonida ko'rgazma quroldagi dalillarni tahlil etishga bolalar diqqatini tortish, o'qituvchi aytgan qoida, ta'rif, aniqliklarni darslik materiallariga chog'ishtirish yo'llari bilan bolalar faolligi oshiriladi. Shuningdek, o'quv materialiga oid istilohlarga izoh berish, ayrim o'rinlarda o'quvchilarning o'zlariga xulosa chiqarishni taklif etish talabalarning o'quv-biluv faolligining samaradorligini ta'minlaydi.

Suhbat. Suhbat o'qituvchi va o'quvchining o'zaro ta'siri dialog shaklida amal qiladigan ta'lim metodidir. Unda mavzu mazmuniga mos, atroflicha o'ylangan, bir-biriga bog'liq savollarni qo'yish va savollarga javob izlash hamda javob qaytarish yo'llari bilan o'qituvchi va o'quvchi(lar) faoliyati o'zaro muvofiqlashadi.

Suhbat mohiyati jihatidan ikki turli bo'ladi: **evristik suhbat; noevristik suhbat.** Evristik suhbat o'quvchilarning tafakkuriga mo'ljallangan metod bo'lib, unda o'zaro ta'sir o'qituvchi savollari bolalarning javoblari shaklida amal qiladi. Evristik suhbat juda uzoq tarixga ega bo'lib, undan qadimgi Gretsiyada Sokrat mohirona foydalangan. U

hozirgi ilmiy-didaktik tadqiqotlarda «izlanish suhbat» ham deb yuritiladi. Evristik suhbatning qator ijobiy tomonlari mavjud: ijodiy yo'l bilan o'quv materialini o'rganish; o'zlashtirishning individual xarakter kasb etishi. Bu metodning salbiy tomonlari ham bor. Masalan, ma'ruza, hikoya, vaqtni tejash nuqtai nazaridan eng samarador metodlar sanalsa, vaqtni ko'p olishi evristik suhbatning kamchiligidir.

Evristik suhbatning o'ziga xos tashkiliy qurilishi mavjud. Buni «Ko'chirma gap» mavzusi misolida oydinlashtiramiz:

— darsning mavzusi, maqsadini e'lon qilish (Bolalar, hozir siz darak, so'roq, buyruq gaplarning ta'rifini aytib berdingiz. Bugun «Ko'chirma gap»ni o'rganamiz. Agar mening savollarimni diqqat bilan tinglab, javob qaytara olsangiz, bugungi mavzuni mustaqil o'rganasiz);

— kuzatish uchun dalillar (O'qituvchi bolalarga quyidagi savollar bilan murojaat qiladi: Bugun qanday gapni o'rganamiz? O'rtog'ingizning men bergan savolga javobini yozing).

Doskaga o'quvchilardan biri «Bugun ko'chirma gapni o'rganamiz» jumlasini yozadi. O'qituvchi «katta bo'lganda kim bo'lmoqchisiz?» savolini o'rta tashlaydi. «Katta bo'lganda o'qituvchi bo'laman» gapi doskaga yoziladi. Kuzatish uchun nutqdan quyidagi gaplar tanlab olinadi:

— Biz bugun ko'chirma gapni o'rganamiz (dedi Odil).

— Katta bo'lganda o'qituvchi bo'laman (dedi Anvar).

Mustaqil xulosalar chiqarish uchun savollar: Kimlarning gapi o'zgarishsiz ishlatiladi, daftarlarga (doskaga) yoziladi? Qanday gapga ko'chirma gap deyiladi?

- Odil va Anvarning gaplari o'zgarishsiz yozildi. O'zgarishsiz ishlatilgan gaplarga ko'chirma gap deyiladi.

- O'qituvchi o'quvchilar chiqargan xulosani to'ldiradi, ko'chirma va muallif gaplarining farqlarini, ularning

o'rinlari, ishlatiladigan tinish belgilarini izohlaydi. Doskaga yozilgan gaplarni quyidagi shaklga keltiradi:

«Bugun ko'chirma gapni o'rganamiz», — dedi Odil.

«Katta bo'lganda o'qituvchi bo'laman» — dedi Anvar.

Chiqarilgan xulosalarni turli o'quv sharoitlariga tatbiq etish yo'li bilan bilimlar mustahkamlanadi.

Noevristik suhbat o'quvchilarning xotirasiga, binobarin, qayta esga tushirish faoliyatiga mo'ljallab o'tkaziladi. O'tkazish maqsadiga ko'ra noevristik suhbatning quyidagi turlari mavjud.

Yakunlash suhbat — bunday suhbatda mashg'ulotda qilingan ishlar bo'yicha umumiy va yakuniy xulosa chiqariladi.

Mustahkamlash suhbat — yangi mavzu tushuntirilgandan keyin o'tkaziladi, so'ngra yangi mavzu bo'yicha intellektual va amaliy topshiriqlar bajariladi.

Takrorlash suhbat — ikki yoki undan ortiq mavzu bo'yicha o'tkaziladi. Takrorlash yo'li bilan malakalar takomillashtiriladi.

Umumlashtiruvchi suhbat — katta bo'lim o'tilgandan so'ng, o'quv yili boshida, oxirida tashkil etiladi.

Kirish suhbat — yangi mavzuni o'rganishdan oldin o'tkaziladi.

Nazorat suhbat — bilimlarni sinab ko'rish maqsadida tashkil etiladi.

Bilimlarni og'zaki bayon etish metodlari, evristik suhbatini hisobga olmaganda, asosan, xotiraga, binobarin, o'quvchilarning qayta eslash faoliyatiga mo'ljallab tashkil etiladi. Hikoya, tasvir, ma'ruza, suhbat metodlarining zaif tomoni ham ana shunda. Ularning bu zaif tomonlarini bartaraf etish, o'quvchilarni ta'lim jarayonining faol subyektiga aylantirish uchun quyidagi rag'batlantiruvchi metodlardan foydalaniladi.

1. Qiziqarli o'quv holatlari yaratish o'quvchilarda turli his-hayajon uyg'otadi.

2. Badiiy, ilmiy-ommabop, tarixiy asarlardan olingan dalillarni keltirish, ularni tahlil etish ham ta'lim jarayonida o'quvchilarning faolligini oshiradi.

3. Ma'ruza, hikoya, tasvir, suhbat jarayonida analogiya metodidan foydalanish.

4. Fan tarixiga sayohat ham bolalarning o'quv-biluv faoliyati samaradorligini oshirish vositasi sanaladi. O'zbek tilidan utyug, karandash kabi so'zlarning rus tiliga o'tganligi, tomosha (tomdan oshib qarash), kengash (katta osh) so'zlarining ma'nosini izohlash o'quvchilar faolligini oshiradi.

5. Kundalik turmushda ishtirok etish yo'li bilan hosil qilingan tajriba va ilmiy bilimlarni o'zaro taqqoslash ham bolalarda o'quv-biluv faoliyatiga havasni oshiradi. Shunday qilib, bilimlarni og'zaki bayon qilish metodlari bilan rag'batlantiruvchi metodlardan parallel foydalanish o'quv tarbiya ishlarining samaradorligini oshiradi.

Ko'rgazmali metodlar. Ko'rgazmalilik didaktikada eng asosiy prinsip bo'lib, uning yordamida ko'ruv uquvi va tafakkur o'zaro uyg'unlashtiriladi. Ko'rgazmali metodlarning quyidagi turlari mavjud.

Ilyustratsiya metodi — bilimlarni og'zaki bayon qila turib, rasmlar, chizmalar, jadvallar, doskadagi yozuvlarga bolalar diqqatini tortish.

Demonstratsiya metodi — kinoapparat, videokamera, video, kompyuter kabi texnik vositalar asosida, shuningdek, televizor eshittirishlaridan foydalanib, turli tasvirlarni namoyish etish.

Tabiiy ko'rgazmalar — narsalarning o'zi, predmetlar, turli jonivorlarning mul'ajlarini ko'rsatish. Ko'rgazmali metodlar eshittish va ko'rish uquvlarini o'zaro uyg'unlashtirish vositasi hisoblanadi. Shu tufayli ulardan bilimlarni og'zaki bayon qilish metodlari bilan parallel foydalanish ta'limning samaradorligini oshiradi.

Muammoli-izlanish tipidagi metodlar o'quvchilarning tafakkuriga, binobarin, ularning ijodiy faoliyatiga yo'nalgan ta'lim usullaridir. Bu metodlar asosida o'quv-tarbiya ishlari tashkil etilganda o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro ta'siri quyidagicha umumiy ko'rinishga ega bo'ladi.

O'qituvchi faoliyati

O'quvchi faoliyati

turli topshiriqlar

→ muammoli holatda

asosida muammoli

← ishtirok etish va muam-

holat yaratish;

moni qabul qilish;

muammoni hal etishga

→ farazlarni aytish;

oid farazlarni

←

aytishni taklif etish;

farazlardan mosini

→ tanlangan farazni

muammoni bajarishga

→ muammoning bajarili-

tatbiq etishni so'rash;

shiga tatbiq etish;

muammoning bajarilishi-

→ xulosalar chiqarish;

dan xulosalar chiqarishga

←

ko'maklashish;

chiqarilgan xulosalarni

→ xulosalarni amaliyotga

amaliyotga tatbiq etish

← tatbiq etish;

yo'llarini ko'rsatish;

Muammoli-izlanish metodlari ham maktab tajribasida sof holda qo'llanilmaydi. Muammolarni qo'yish, ularni izohlashda suhbat, hikoyadan ham foydalaniladi. Shuningdek, ma'ruza o'qib turgan paytda turli o'quv topshiriqlari, muammolar ham hal etiladi. Ko'rgazma qurollar vositasida bolalarga o'quv topshiriqlari beriladi. Ana shularga ko'ra, muammoli-izlanish metodlarining quyidagi turlari farqlanadi.

Muammoli hikoya — o'rganilayotgan mavzu doirasida hikoya boshida, hikoya oxirida bolalar oldiga muammolar qo'yib, ularning mavzuga qiziqishlarini oshirish yo'li.

Muammoli ma'ruza — ma'ruzadan oldin o'quvchilarni mavzuga qiziqtirish maqsadida yoki ma'ruza oxirida o'quvchilar oldiga muammolar qo'yish yo'li bilan ta'lim maqsadiga erishishdir. O'quv materialining asosiy (qiyin) qismini ma'ruza vositasida, nisbatan oson qismini topshiriqlarni bajartirish, muammolarni qo'yish yo'li bilan ham o'rgatsa bo'ladi.

Mustaqil ishlash metodlari. Mustaqil ishlar ta'limning turli halqalari, turkum (sikl)larida, darsning barcha bosqichlarida o'tkaziladigan, o'qituvchining bevosita ishtirokisiz, ammo uning ko'rsatmalari, rahbarligida bajariladigan intellektual va amaliy topshiriqlardir. Hozirgi paytda mustaqil ishlarning quyidagi turlaridan foydalaniladi.

Darslikdagi qoida va ta'riflar ustida mustaqil ishlash: darslikdagi qoida va ta'rifni o'qish va ularga oid dalillarni ajratish; o'qituvchi bergan, o'qituvchi topshirig'iga ko'ra to'plangan dalillarni tahlil etish va xulosalar chiqarish; darslikning ayrim betlarini tanlab o'qish va shu bilimlardan amaliyotda foydalanish yo'llari to'g'risida qisqacha hisobot tayyorlash; qoida, ta'riflarni mantiqiy qismlarga ajratish va istilohlarga izoh yozish; darslik, o'quv qo'llanmalari va qo'shimcha adabiyotlardan o'rganilgan mavzu doirasida dalil to'plash; ma'ruza, hikoya, suhbat paytida o'qituvchi chiqargan xulosalarni darslikdagi qoida, ta'rif, aniqliklarga chog'ishtirish.

Darslikdagi amaliy materiallar ustida mustaqil ishlash: darslikdagi mashq, tanlangan o'quv topshiriqlarini variantlar asosida musobaqalashib bajarish; darslikdagi amaliy materiallar asosida turli diagramma, jadval, chizmalar tayyorlash; bayon va insho rejasini tuzish.

Mashg'ulotlarda turli mustaqil ishlarni bajarish bolalarda mustaqillikni tarbiyalaydi. Mustaqillik esa kishining shaxsiy sifati hisoblanadi. Mustaqil ishlash metodlaridan foydalanishda qator qoidalarga rioya qilinadi: o'quvchilarni mustaqil ishlashga tayyorlash; mustaqil ishlarning tushunarli bo'lishi; mustaqil ish paytida bolalarga individual munosabatda bo'lish; mustaqil ish uchun yetarli vaqt ajratish; mustaqil ish natijasini tekshirish.

Didaktik o'yinlar. Keyingi yillarda ilg'or o'qituvchilar tajribasida didaktik o'yinlardan ta'lim metodlari sifatida foydalanish odat tusiga kirmoqda. Didaktik o'yinlarning samaradorligi shundaki, ular vositasida o'quv-tarbiya ishlari hayotga yaqinlashtiriladi, shuningdek, ularning har birida bilimlarni og'zaki bayon etish, ko'rgazmali, amaliy metodlarning elementlari qo'llaniladi. Shu xususiyatlariga ko'ra, didaktik o'yinlar sintetik xarakterga ega. Ularning quyidagi turlari mavjud.

Simulyativ o'yin — ta'limni hayotda bo'lib o'tgan ijtimoiy voqealarga tenglashtirish, ularga muqoyasa qilib tashkil etish va boshqarish metodidir. Simulyativ o'yinlarning bir ko'rinishi insenirovka (rollarga ajratib o'qitish) metodidir. Boshlang'ich sinflarda badiiy matnlar, yuqori sinflarda badiiy asarlarni rollarga ajratib o'qitish an'anasi maktablarimiz tajribasida uzoq tarixga ega.

Amaliy metodlar. Ta'limning amaliy metodlarida o'qituvchi va o'quvchining o'zaro ta'siri bolalar oldiga qo'yiladigan topshiriqlar hamda ularni qabul qilish shaklida amal qiladi. Prof. Y.K. Babanskiyning yozishicha, amaliy metodlarining qo'llanish chegarasi keng bo'lib, ular topshiriqlarni tayinlash, ularni bajarishni rejalashtirish, bajarish jarayonini boshqarish, zudlik bilan bolalarni rag'batlantirish, natijani tekshirish, tuzatishlar kiritish, baholash kabi usullarni o'ziga qamrab oladi. Amaliy metodlarning quyidagi turlari mavjud.

Amaliy metodlarining eng qadimiy turi **mashqdir**¹³. **Mashq** — o'rganilgan bilimlarni turli o'quv sharoitlariga tatbiq etish yo'lidir. Mashq vositasida turli malakalar — intellektual va aqliy, xususiy va umumiy malakalar tarkib toptiriladi.

Mashq o'quv topshiriqlari asosida o'tkaziladi. Uni bajarishda quyidagi bosqichlarga rioya qilinadi.

1-bosqich: mashqni bajarishda foydalaniladigan bilim, faoliyat usullarini esga tushirish. Bilimlarni esga tushirish bu xotiraning oddiygina ishi emas. Bu jarayon topshiriqni bajarishga oid bilimni esga tushirish, uni bilimlar orasidan tanlash, bilimlarni tahlil etish, uni o'quv sharoitiga tatbiq etish kabi aqliy ishlarni taqozo etadi.

2-bosqich: ajratilgan bilimni, faoliyat usulini mashqda berilgan holatga tatbiq etish. Bilimni, faoliyat usulini tatbiq etish jarayonida o'rganilgan bilimlar ongda mustahkamlanadi, malakalar takomillashadi.

3-bosqich: bu bosqichda topshiriqning bajarilishi tekshiriladi, mashq qilish jarayonidagi yutuq va kamchiliklar baholanadi, mashq qilish asosida xulosalar chiqariladi.

4-fasl. O'zaro ta'sir natijasini nazorat etish metodlari

O'zaro ta'sir natijasida bolalar bilim, malakalarni o'zlashtirishadi, ularda ijodiy faoliyat tajribasi, tabiat, jamiyat va tafakkur hodisalariga munosabat shakllanadi. Binobarin, o'zaro ta'sir natijasini nazorat etish deganda to'rt narsani: a) bilimlar tizimini; b) ko'nikma-malakalarni o'zlashtirish darajasini; d) ijodiy faoliyat tajribasi

¹³ Eski o'zbek maktabida mashq qilish usuliga alohida e'tibor qilingan. Masalan, Ashurali Zohiriyning «Imlo» nomli kitobida imlo qoidalarini quyuq siyoh bilan berish, o'rganilgan imlo qoidasiga ko'ra matnni ko'chirib yozish, bolalarning yozma ishlarini qizil siyoh bilan tekshirish, xatolarni tuzatib yozish usullari berilgan. Qarang: A. Zohiriy. Imlo.

— T.: 1916. 4-bet.

taraqqiyotini; g) bolalarda shakllangan munosabatlar tizimini tekshirish anglanadi.

O'zaro ta'sirni tashkil etish va boshqarish metodlari markazida o'qitish va o'qish faoliyatlarining bir-biriga muvofiqlashuvi yotganidek, nazorat etish metodlari vositasida ham o'qitish va o'qish faoliyatlari bir-biriga kirishishadi: o'qituvchi nazorat savolini berganda o'quvchilar javob qaytarishadi; o'qituvchi diktovka qilganda o'quvchilar eshitganlarini yozishadi. Nazorat etish metodlari ham tarkiban ikki xil usuldan iborat: o'qitish usullari (diktovka); o'qish usuli (eshitganlarini yozish).

O'zaro ta'sir natijasini nazorat etish metodlari tizimi vaqt, o'quvchilar miqdori, nutq shakli, tanlangan ish turi, ijtimoiy tarjiba elementlariga ko'ra tasnif etiladi.

Vaqtga ko'ra nazorat metodlari. O'zaro ta'sir natijasini nazorat etish nuqtai nazaridan vaqtga ko'ra, nazorat turlari uch turli bo'ladi.

Joriy nazorat — har bir darsda ilgari va yaqinda o'tilgan o'quv materiallarining o'zlashtirilishini tekshirish demakdir. Unda nazorat savollar berish, qoidalar, ta'riflarga oid dalillar keltirish, berilgan dalillarni tahlil etish, mavzularning mazmunini so'zlatish, qisqa muddatli munozaralar tashkil etish, o'quv topshiriqlarini bajartirish kabi usullardan foydalaniladi. Joriy nazorat qisqa muddatda o'tkazilishi bilan xarakterlanadi.

Davriy nazorat — o'quv predmetining bir bo'limi, katta qismi o'tib bo'lganidan keyin tashkil etiladigan tekshirishdir. Unga alohida o'quv soati yoki o'quv soatlari ajratiladi. Davriy nazoratda o'rganilgan bo'lim mazmuniga mos savollar tizimiga javob olinadi, o'quv topshiriqlari tizimi bajartiriladi, uzoq muddatni oladigan munozara o'tkaziladi. O'quv topshiriqlari tizimiga mos savollar, uzoq muddatli munozara, og'zaki yoki yozma hisobot kabilar davriy nazorat metodlari hisoblanadi.

Yakuniy nazorat — o'quv predmeti to'liq o'rganilgach, chorak oxirida, o'quv yili so'nggida tashkil etiladi. Unda o'quv predmeti mantiqini o'ziga to'liq qamrab oladigan metodlardan foydalaniladi. O'quv predmeti doirasiga qo'llangan istiloh va tushunchalarga (og'zaki yoki yozma) izoh yozish, o'quv predmetiga oid yetakchi g'oyalarni hayotga, ishlab chiqarish amaliyotiga tatbiq etish, o'quv predmetining inson hayotida tutgan o'rnini baholash, o'quv predmeti doirasida o'rganilgan nazariya va g'oyalarga o'z munosabatini bildirish kabi metodlar nazoratning samaradorligini oshiradi.

O'quvchilar miqdoriga ko'ra nazorat metodlari. O'quvchilar miqdori jihatidan nazoratning uch xil ko'rinishi farqlanadi: **individual tekshirish** — alohida o'quvchiga mo'ljallangan nazoratdir. A'lochi o'quvchiga mo'ljallangan o'quv topshirig'i o'rtacha tayyorgarlikka ega bo'lgan bola uchun qiyin bo'lganidek, o'rta o'zlashtiradigan o'quvchi uchun tuzilgan o'quv topshirig'i a'lochi o'quvchi uchun juda jo'n sanaladi. Ko'rinadiki, individual nazorat har bir o'quvchining bilimi, tayyorgarlik darajasiga qarab tayyorlanadi. Demak, individual nazorat metodi sifatida tanlangan suhbat, savol, topshiriq, mustaqil ish, laboratoriya mashg'uloti va shu kabilarning bajaruvchisi-ijrochisi oldindan belgilanadi.

Tabaqalashgan nazorat — sinf jamoasining bilim, malakalarni o'zlashtirish darajasi, real o'quv imkoniyatlariga qarab kichik jamoalarga ajratish va jamoalarning har biriga mos metod, vosita tanlab tekshirishni o'tkazishdir. Sinf o'quvchilari ularning individual xususiyatlari asosida kichik jamoalarga ajratiladi. Eng yuqori o'zlashtiruvchi bolalar o'ta murakkab, yaxshi o'qiydigan o'quvchilar jamoasi nisbatan oson, past o'zlashtiruvchilar jamoasi esa yanada osonroq topshiriqlarni, mustaqil ishlarni bajarishadi.

Yalpi nazorat — sinf jamoasining barchasiga mo'ljallangan tekshirishdir. Masalan, diktant shunday metodlar sirasiga kiradi.

Nutq shakliga ko'ra nazorat metodlari. Tanlangan nutq shakliga binoan nazorat ikki turli bo'ladi: **og'zaki nazoratda** qo'yilgan savol, topshiriq, mustaqil ishga og'zaki javob izlanadi. Shuningdek, o'rganilgan o'quv materiali mazmunini og'zaki bayon etish, so'zlab berish ham og'zaki nazoratdir. Og'zaki nazorat o'quvchilar miqdoriga ko'ra, individual, tabaqalashgan, yalpi bo'lishi mumkin; **yozma nazoratda** savol, topshiriq, mustaqil ishlarga yozma javob qaytariladi. Diktant, bayon, insho, muammo va misollarni bajarish, bosma asosli dasturlashtirilgan materiallar, testlar bilan ishlash yozma nazorat metodlaridir. Og'zaki imtihon, sinov turlari ham mavjud.

Ko'rinadiki, o'zaro ta'sir natijasini nazorat etish metodlari nihoyatda rang-barangdir. Hozirgi paytda testlar, dasturlashtirilgan materiallar vositasida nazorat qilish respublikamiz o'qituvchilari tajribasida keng o'rin olmoqda.

Test nima? Test berilgan alternativ javoblardan to'g'risini (eng to'g'risini) tanlashga oid nazorat topshirig'idir. O'quv predmetlari bo'yicha tuziladigan nazorat testlari, boshqa o'quv topshiriqlariga o'xshab, to'rt xil elementdan tarkib topadi: **mazmun, maqsad, vazifa, usul.** Boshqacha aytganda, test ma'lum o'quv materiali asosida tuziladi, bilimlarni nazorat qilish maqsadiga qaratiladi, faoliyatda bilimlarni tekshirish vazifasini bajaradi, berilgan javoblardan to'g'risini ajratish usuli bilan bajariladi. Misol uchun «mashqqa» berilgan ta'riflarning eng to'g'risini tanlashga oid test namunasini keltiramiz.

Test

Topshiriq: javoblarning qay birida mashqning ta'rifi to'g'ri va to'liq berilgan?

1. Mashq — bilim va malakalarni mustahkamlash yo'li.
2. Mashq — bilim va malakalarni nazorat etish yo'li.
3. Mashq — bilim va malakalarni takrorlash yo'li.
4. Mashq — o'rganilgan bilimlarni turli o'quv sharoitlariga tatbiq etish yo'li.
5. Mashq — bilim va malakalarni sistemalashtirish yo'li.

Berilgan ta'riflarning barchasi mantiqan to'g'ri. 1, 2, 3, 5-javoblarda mashqning birgina vazifasi ta'riflangan. Haqiqatan ham, mashq qilish yo'li bilan bilimlar mustahkamlanadi, takrorlanadi, sistemalashtiriladi, nazorat qilinadi. Ammo to'g'ri va to'liq javob to'rtinchi ta'rifdir. Chunki bilimlarni u yoki bu sharoitga ko'chirish, tatbiq etish yo'llari bilan bilim, malakalar mustahkamlanadi, takrorlanadi, sistemalashtiriladi, nazorat qilinadi¹⁴.

5-fasl. Ona tilining o'ziga xos ta'lim metodlari

Har bir o'quv predmetining o'ziga xos ta'lim metodlari bo'lganidek, ona tilining ham o'ziga oid ta'lim metodlari mavjud. Ona tilidan ana shunday ta'lim metodlari sirasiga savod o'rgatishning analitik-sintetik tovush metodi, imlo o'rgatish usullari, nutq o'stirish metodlari kiradi.

Savod o'rgatishning analitik-sintetik tovush metodi. Bu metod rus pedagogi K.D.Ushinskiyning asarlarida asoslangan edi. Y.A.Abdullayevning yozishicha, savod o'rgatishning bu metodi o'zbek maktablariga XIX asr oxiri XX asrning boshlarida kirib kela boshladi. O'zbekistonda rus-tuzem maktablarining paydo bo'lishi va juda ko'p tatar millatiga mansub muallimlarning milliy maktablarda ishlay

¹⁴ Ushbu bobda ta'lim metodlarining umumiy xususiyatlari bayoni berildi. Ona tili o'qitishning o'zigagina xos xususiyatlari metodik qo'llanmalarda batafsil bayon qilingan. Qarang: Qosimova K. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. – T.: «O'qituvchi», 1985. 10-11; 25-38-betlar.

boshlashi savod o'rgatishning analitik-sintetik tovush metodining o'zbek maktablariga tarqalishiga sabab bo'ldi¹⁵.

Analitik-sintetik tovush metodining o'zbek maktablari tajribasida keng o'rin olishida iste'dodli boshlang'ich sinf o'qituvchisi Oqil Sharafiddinovning xizmatlari katta. Uning M.Mirahmedov bilan hamkorlikda nashr qilingan bir asarida analitik-sintetik tovush metodining mohiyati keng yoritilgan. Mualliflar o'quvchilarni nutq tovushlari bilan tanishtirishning umumiy qurilishini, harf bilan tanishtirish usullarini keng tavsiflashgan. Oqil Sharafiddinov asoslagan analitik-sintetik tovush metodining o'zaro uzviy bog'langan ikki tomoni mavjud: tahlil — nutqdan gap, gapdan so'z, so'zdan bo'g'in, bo'g'indan o'rganilayotgan tovushni ajratish, tovushga mos bosma harfni ko'rsatish; qayta qo'shish — ko'rsatilgan harfga mos nutq tovushini aytish, nutq tovushi ishtirokida bo'g'in, bo'g'in qatnashuvida so'z, so'zni qatnashtirib gap tuzish. Shunday qilib, O.Sharafiddinovning bizga qoldirgan pedagogik merosida savod o'rgatishning analitik-sintetik tovush metodining ikki tomoni maktablar tajribasida tasdiqlandi: nutq tovushi va harf bilan tanishtirish; nutq tovushi va harfni faoliyatda ishlatish¹⁶.

«Savod o'rgatishning analitik-sintetik tovush metodi» iborasi xususida bir necha fikr: nega metodning nomi shunday uzundan uzun yoziladi?

Metod nomining shakllanishidagi dastlabki so'z «savod» — bolalarni o'qish va yozishga o'rgatishga ishora, nutq tahlil qililib, gap, gapdan so'z, so'zdan bo'g'in, bo'g'indan o'rganilayotgan tovushni ajratib ko'rsatishga oid ishlar

¹⁵ Абдуллаев Я.А. Очерки по методике обучения грамоте в узбекской школе. — Т.: «Укитувчи», 1966. 150-160 стр.

¹⁶ Mirahmedov M., Sharafiddinov O. Boshlang'ich maktab alifbosi uchun metodik qo'llanma. — T.: «O'quvpeddavnashr», 1938.

amalga oshirilgani uchun «analitik» soʻzi ishlatilgan. «Sintetik» soʻzi esa tahlilning teskarisi — qayta qoʻshishni anglatadi. Bolalar oʻqituvchi rahbarligida harfga mos tovushni ijro etishadi, tovush ishtirokida boʻgʻin, boʻgʻinlarni qoʻshib soʻz, soʻz ishtirokida gap (nutq) tuzishadi. Tovush va uning belgisi — harfni jonli nutq tarkibida oʻrgatish hisobga olinib «tovush metodi» iborasi ishlatilgan. Ana shu jihatlarini hisobga olib savod oʻrgatishning analitik sintetik tovush metodini kompleks usullar sifatida qaraymiz.

Savod oʻrgatishning analitik-sintetik tovush metodidan foydalanish tartibi quyidagicha.

I. Nutqni tahlil qilish usullari.

1. Oʻrganilayotgan nutq tovushi boʻyicha suhbat. Masalan, Lola ning bahorda ochilishini hisobga olib, bahor mavzusida suhbat oʻtkazish mumkin.

2. Suhbatdan biror gapni ajratib olish. Masalan, Lola lola terdi.

3. Ajratilgan gapni soʻzlariga koʻra tahlil qilish. Lola-lola-terdi. Har bir soʻzni alohida-alohida talaffuz qilish.

4. Gapdan soʻzni ajratish: Lola

5. Soʻzni boʻgʻinlarga ajratish: Lo-la

6. Boʻgʻinlarni tovushlarga ajratish: llo-la («l» yon sirgʻaluvchi tovushi boʻlgani uchun uni choʻzib talaffuz etish imkoniyati bor).

7. Boʻgʻindan tovushni ajratish:lle.

8. Ajratilgan tovushni jamoada talaffuz qilish.

9. «L» tovushiga oid bosma katta «L» va kichik «l» harflarini koʻrsatish.

10. «L» tovushidan boshlanadigan soʻzlarga misollar oʻylab topish: lola, Lola, laylak.

II. Tovushni nutqda ishlatish usullari.

1. Koʻrsatilgan harf (masalan, «L» tovushi belgisi)ni jonlantirish. Oʻqituvchi harfni koʻrsatsa, bolalar unga oid tovushni aytishadi.

2. «L» tovushli soʻzlarga misollar izlab topish.

3. «L» tovushi vositasida bo'g'in hosil qilish: lo-,la-, lu-, liq, lo'- va shu kabi.

4. Bo'g'inlardan so'z hosil qilish: lo-la, lo'-li, lu-(g'at).

5. So'z tanlash va gap tuzish.

6. Harf terish kartonida kesma harflardan gap tuzish: Lola, lola ol.

7. Harf terish kartonidagi gapni jamoada xor bo'lib o'qish.

8. Alifbe darsligining tegishli betini o'qish va sh.k.

Imlo o'rgatish metodlari. O'zbek maktablari tajribasida imlo o'rgatishning qator metodlari ishlab chiqilgan.

Ko'chirib yozish — imlo o'qitishning alohida metodi bo'lib, uning bir qancha ko'rinishlari mavjud: **sidirg'asiga ko'chirib yozish** — matn qanday bo'lsa, o'z holicha, biron narsa qo'shmay va tushirib qoldirmay yozib olish demak; **o'zgartirib ko'chirib yozish** — nuqtalar o'rniga ko'plik (-lar), egalik (-im, -ing, -i), kelishik (-ning, -ni, -ga, -dan) qo'shimchalaridan mosini kiritib, gaplarni yozib olish; **ijodiy vazifali ko'chirib yozish** — matnga o'rganilayotgan mavzu bo'yicha o'zgartirishlar kiritib yozish. Masalan, «Undalma» mavzusi o'tilayotgan paytda aytilgan yoki berilgan matnga undalmalar kiritib yozish ijodiy vazifali ko'chirib yozishdir.

Izohli yozuv — imlo o'rgatishning bu usuli ona tili didaktikasiga o'tgan XX asrning 60-yillarida lipetsklik o'qituvchilar tajribasidan kirib kelgan edi. Izohli yozuv — bu mustahkamlanayotgan orfogrammani ovoz chiqarib izohlay turib yozish demak. Masalan, ko'chirma gaplarda tinish belgilarini mustahkamlash uchun shunday gap berilgan deb tasavvur qiling: Aziz bolalar, Vatan ostonadan boshlanadi, — dedi bobo nevaralariga. O'quvchilardan birontasi gapni quyidagicha tavsiflab turib yozadi: ko'chirma gap oldin kelgan. Qo'shtirnoqni ochib yozaman. «Aziz bolalar», gapda undalma. Undalmadan keyin vergul qo'yaman, «Vatan» so'zini bosh harfdan boshlab yozaman. «Vatan ostonadan boshlanadi», ko'chirma gapning oxirida

qo'shtirnoqni yopaman, undan keyin tire qo'yaman, tiredan keyin muallif gapi boshlanadi. Muallif gapi kichik harfdan boshlab yoziladi va sh.k. Shunday qilib, izohli yozuv — bu o'rganilayotgan orfogrammaga tavsif bera turib yozish degani.

Imlo o'qitishda diktantning turli xillaridan foydalaniladi. O'tkazilish maqsadiga ko'ra diktantlar ikki turli bo'ladi: nazorat diktantlari — o'quvchilarning imlo savodxonligini sinash maqsadida tashkil etiladi; ta'limiy diktant — u yoki bu orfogrammani mustahkamlash maqsadida o'tkaziladi. Ta'limiy diktantlarning turlari nihoyatda ko'p: saylanma diktantda bolalar o'qituvchi diktovkasidan aytilgan orfogrammaga oid so'z, so'z birikmalarinigina yozib olishadi; ko'rsatuv diktantida imlosi mustahkamlanayotgan orfogramma o'quvchilarga ko'rsatiladi.

Nutq o'stirish metodlari. Nutq o'stirish metodlarini nutq shakllari — og'zaki va yozma nutqqa ko'ra ikki guruhga ajratamiz: **og'zaki nutqni o'stirish metodlari.** Bunday metodlar sirasiga o'qituvchi aytgan so'roq gaplarga darak gaplar bilan javob qaytarish, aytilgan so'zlar ishtirokida gaplar tuzish, bolalarning o'zlari mustaqil o'qigan asarlarini so'zlatish, ko'rgan va eshitganlar to'g'risida og'zaki axborot berish, nazorat savollariga og'zaki javob qaytarish, disput va munozaralarda fikr bildirish, o'z nuqtai nazarini himoya qilish uchun dalillar kelitirish, dialogda qatnashish, I shaxs nutqini II shaxs nutqiga aylantirish va sh.k.; **yoza nutqni o'stirish metodlari.** Yozma nutqni o'stirish metodlarini, o'z navbatida, to'rt guruhga ajratib o'rganish mumkin: 1) **so'z ustida ishlash metodlari** — so'z ma'nolarini izohlash, aytilgan so'zlarning zid ma'nolarini bildirgan so'zlarga misollar o'ylab topish, ma'no jihatdan uyadosh so'zlarga misollar izlab topish, tayanch so'zlar ishtirokida gap, nutq tuzish va h.k.; 2) **gap ustida ishlash metodlari** — berilgan rasmlar asosida gaplar tuzish, so'roq gaplarga mos darak gaplar tuzib yozish, tayanch so'zlar ishtirokida

mantiqan bog'langan gaplar yozish, aytilgan mavzularda gaplar tuzish, sodda yig'iq gaplarni sodda yoyiq gaplarga aylantirib yozish, mazmuni jihatdan yaqin gaplarni o'zaro qo'shib qo'shma gap hosil qilish va sh.k.; 3) **bog'li nutq ustida ishlash metodlari** — bayon yozishga o'rgatish usullari o'qilgan asarning mazmunini reja asosida so'zlash va yozish bilan daxldor metoddir. O'tkazilish maqsadiga ko'ra, bayon ikki turli bo'ladi: **ta'limiy bayon** — u yoki bu badiiy matnning mazmunini to'liq o'zlashtirish, bolalarda nutq faoliyatini takomillashtirishga mo'ljallangan bayon turi; **nazorat bayoni** — o'quvchilarning yozma nutq sohasidagi malakalarini tekshirish, badiiy matnlarni o'zlashtirish darajalarini sinab ko'rishga oid bayon turi. Bayonning barcha turlari o'qilgan asarlar bo'yicha o'tkazilib, ular insho yozishga tayyorgarlik bosqichi hisoblanadi. Insho ham bog'li nutqni o'stirish metodi bo'lib, uning mavzulari rang-barangdir: ko'rgan, kuzatilgan, eshitgan voqealar, o'qilgan asarlar bo'yicha insholar yozish. Bayon va insho yozishga o'rgatishda rejaga rioya qilinadi. Bayonga o'xshab, insholar ham o'tkazilish maqsadiga ko'ra, ikki turli bo'ladi: **ta'limiy insho va nazorat inshosi**; bog'li nutqni o'stirish vositalaridan biri ish qog'ozlaridir. Ona tili mavzulariga bog'langan holda tarjimai hol, ariza, majlis bayonnomasi kabi qator ish qog'ozlarini o'rgatish imkoniyatlari katta; 4) **intonatsiya ustida ishlash** — so'zlarning urg'u tushgan bo'g'inlarini aniqlash, darak, so'roq, buyruq gaplarni o'ziga xos intonatsiya bilan o'qish, baland, past ovozda, shuningdek, ichdan o'qish texnikasi ustida ishlash, logik urg'uni.gapda to'g'ri ishlatish bo'yicha mashq qilish va sh.k.

VI BOB

LINGVISTIK MASHQLAR

Ona tili ta'limida lingvistik mashqlarning o'rni. Til ta'limini lingvistik mashqlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ulardan ona tili o'qitishning hamma bo'g'inlarida, o'quv-tarbiya jarayonining barcha bosqichlarida foydalaniladi. Garchand, lingvistik mashqlarning qo'llanish doirasi keng bo'lsa-da, haligacha ularning hamma e'tirof etgan ta'rifi, tarkibiy qismlari, tiplari va tizimi xususida aniq tasavvurlar mavjud emas.

Lingvistik mashqlar o'quvchilarda irodani tarbiyalashning asosiy omillaridan biridir. Iroda, ruhshunoslarning ta'biri bilan aytganda, ko'zlangan maqsadga erishish uchun o'z faoliyatini ongli tashkil etish, faoliyat jarayonida uchragan qiyinchiliklarni bartaraf etish vositalarini, usullarini izlashni taqozo etadi. O'z mehnatining maqsadini tushunish, unga erishish uchun harakat qilish, intilish bola faoliyatining asosiy tarkibiy qismlari bo'lib, ular mashq qilish natijasida tarkib topadi. Bunga mashqlarni yetarli darajadagi qiyinchilik va murakkablikda o'tkazish yo'li bilan erishiladi. Ammo ona tili metodikasi fanida mashqlarning qiyinligi va murakkabligi masalasi haligacha o'rganilgan emas.

Lingvistik mashqlardan til bilimlarini o'rganish, mustahkamlash, takrorlash, tekshirish, umumlashtirish maqsadlarida foydalaniladi. Shuningdek, ular bolalarda orfoepik, orfografik, uslubiy, punktuatsion va shu kabi malakalar hosil qilishning yetakchi omili sanaladi. Binobarin, lingvistik mashqlarning mohiyatini to'liq anglagan, ularning qurilishi xususida bilimlarga ega bo'lgan, tiplarini ajrata biladigan, ularni tizimga keltirish texnologiyasini egallagan o'qituvchigina mashqlardan unumli foydalanadi.

Maktabda tilning fonetika, leksika hamda grammatikaga oid bilimlar va ular asosida turli-tuman nutq ko'nikmalari ustida ish qilinadiki, bularni grammatik mashqlar deyish an'anaviydir. Biroq ular tilning birgina grammatika sohasiga tegishli bo'lganligi bois cheklangandir. Binobarin, uning istilohi o'rnida «lingvistik mashq» istilohini ishlatish ma'quldir.

1-fasl. Lingvistik mashqlar ta'rifi

Mashq eng qadimiy o'qish usuli. U inson faoliyatining barcha sohalarida qo'llaniladi. Y.A.Kamenskiy «Pansofiya maktabi» nomli asarida mashqning ahamiyatini uqtirib, shunday deb yozgan edi: «Mashq insonni mohir, epchil, barcha narsadan xabardor, hamma sohaga qiziquvchan, har qanday ishga yaroqli kishi qilib yetishtiradi. O'quvchilarning barcha sinflarda o'qish va yozish, takrorlash va fikrlashuv, to'g'ri (ona tilidan chet tiliga) va teskari (chet tilidan ona tiliga) tarjima, deklamatsiya (badiiy asarni ta'sirchan o'qish) va disput (ilmiy mubohasa, o'z qarashlarini himoya qilish) amaliyotida mashq qilishni talab qilamiz»

Duradgor teshasiyu arrani ishlatishni, jarroh kesishu tikishni, sportchi suzishu sakrashni, tikuvchi bichishu qirqishni amaliyotda bajarib mashq qilganidek, o'quvchi ham mashq qilish yo'li bilan ijtimoiy hayotda faol ishtirok etish malakalarini egallab oladi. Ana shularga ko'ra, mashqni umuminsoniy madaniyatning ajralmas qismi deb bilamiz. Zero, yoshlar mashq qilish yo'li bilan ijtimoiy tajribani bekamu ko'st o'rganishadi, o'z faoliyatlarida otabobolar faoliyatini jonlantirishadi, tevarak atrofdagi narsalar, kishilar bilan muomala qilish madaniyatini o'zlashtirishadi.

Lingvistik mashq yoshlarni hayotga tayyorlash jarayonining tarkibiy qismi, til ta'limini amalga oshirishning yetakchi yo'li hisoblanadi. Mashq ma'lum makonda (sinfda

o'qituvchi rahbarligida) va zamonda (darsda) o'tkaziladi. U ongli hayotning alohida soniyalari, hayotning o'zi demakdir.

Lingvistik mashq va o'quv topshirig'i. Lingvistik mashqlarning mohiyatini aniqlash maqsadida ularni yana bir tushuncha o'quv topshirig'i bilan muqoyasa qilamiz. Zero, narsa-hodisalar o'zaro solishtirilganda, ularning mohiyati aniqlanadi.

1-topshiriq. O'n ikkita so'z berilgan (in, oz, es, iz, ov, il, esh, og', ig', ek, et). Ularni qanday qilib uch guruhga ajratib yozish mumkin?

2-topshiriq. Sinonimlar qatoridagi so'zlarga zid ma'no anglatadigan antonimlarni topib yozing.

Katta —

Ulkan —

Buyuk —

Ulug' —

3-topshiriq. Matnni o'qib, sifatlarni ajratib yozing. (Katta konsert har bir yurakda sevinchli iz qoldirdi...)

Yuqoridagi keltirilgan namunalarda o'quv topshirig'i nima? O'quv topshirig'i bo'yicha o'tkaziladigan mashqni qanday ajratmoq kerak? O'quv topshirig'i mashqmi? Yoki mashq o'quv topshirig'imi? Shu xildagi savollarga javob qaytara olsak, lingvistik mashqlarning mohiyatini ham ocha bilamiz, ularga instrumental (ishchi) ta'rif ham bera olamiz.

Fikrlashni «o'quv topshirig'i» tushunchasidan boshlaymiz. Yuqoridagi topshiriqlarda fonetika, leksika, grammatikadan o'rganilgan shakliga olib kelingan. O'quv materialini qayta qurishda ta'lim ehtiyojlari (o'qitish va o'qish ehtiyojlaridan) kelib chiqib u, ya'ni o'quv material, yangi, boshqacha shaklga keltiriladi. O'quv materialini bir (berilgan) shakldan ikkinchi (istalgan) shaklga olib kelish jarayonini ta'lim mazmuniga «pedagogik ishlov berish»

iborasi bilan qayd etamiz. Pedagogik ishlov berish yo'li bilan turli didaktik loyihalar — dars konspekti, o'zaro bog'langan savollar, o'quv muammolari, mashqlar tizimi shakllantiriladi. Shuningdek, pedagogik ishlov berish jarayonida o'quv materialini oldingi (darslikda berilgan) shakldan ikkinchi (yangi) shaklga, o'quv topshiriqlari tizimi shakliga olib kelinadi. Zero, tuzilgan topshiriq yoki ularning tizimi o'quv materialining yangi ko'rinishidir. Demak, o'quv topshirig'i o'qitish va o'qish ehtiyojiga ko'ra, o'quv materialining o'zgartirilgan shaklidir.

O'quv topshirig'i vositasida bolalarning yakka, tabaqalashgan, umumsinf ishlari tashkil etiladi. Masalan, 3-topshiriqni alohida o'quvchiga tarqatma material shaklida taklif etsak, yakka ish shaklini oladi. 2-topshiriqni bolalarning o'ziga mustaqil ish sifatida taklif etish mumkin. O'qituvchining (darslik muallifining ham) bevosita ishtirokisiz, ammo uning ko'rsatmalariga ko'ra bajarilgan aqliy-amaliy yumushlar mustaqil ish demakdir.

1-topshiriq asosida bolalarning differensial (tabaqalashgan) ishlarini tashkil etish mumkin. Bunda o'quv topshirig'i bir qancha variantlarda taklif etiladi.

I variant: Topshiriq a'lo baholarga o'qiydigan bolalarga o'z shaklida (1-topshiriqqa qarang) bajarish uchun beriladi.

II variant: 1-topshiriq yaxshi baholarga o'qiydigan bolalar uchun yangi shaklga olib kelinadi (O'n ikkita so'z berilgan. Oldin «i» unlisi bilan, keyin «o» unlisi bilan, eng oxirida «e» unlisi bilan boshlanadigan bir bo'g'inli so'zlarni yozing).

III variant: Bu yerda uch xil topshiriq uch xil ko'rinishda, binobarin, uch xil shaklda o'rta baholarga o'qiydigan bolalarga berilishi mumkin: a) «i» unlisi bilan boshlanib, jarangli undosh bilan tugagan bir bo'g'inli so'zlarni yozing; b) «o» unlisi bilan boshlangan bir bo'g'inli so'zlarni yozing; d) «e» unlisi bilan boshlangan bir bo'g'inli so'zlarni yozing.

O'quvchilarning umumsinf, yakka, differensial ishlari o'quv topshiriqlari asosida tashkil etiladi. Bunday holatlarda o'quv topshirig'i o'qituvchi uchun vosita, bolalar uchun o'quv materialining o'zgargan shakli, binobarin, ta'lim manbai funksiyasini bajaradi. Endi yuqoridagi holatlarni mashq jihatdan tahlil etaylik.

A. Agar o'quvchi — «i» unlisining boshqa unlilardan farqini anglasa, jarangli undoshlarni jarangsiz undoshlardan ajrata bilsa, topshiriqni bajara oladi. Bunda o'rganilgan bilim («i» unlisi va jarangli undoshlar to'g'risidagi tasavvur) berilgan o'quv holatiga (12 ta so'z orasidan «i» unlisi bilan boshlanib, jarangli undosh bilan tugagan bir bo'g'inli so'zlarni ajratish jarayoniga) tatbiq qilinadi. Topshiriq matnida shunday so'zlar to'rtta, uni bajarish yo'li bitta: «i» unlisi, jarangli undosh bilan tugagan bir bo'g'inli so'zlarni ajratib yozish. Mashq yo'li bilan o'rganilgan bilim berilgan o'quv holatiga tatbiq etiladi.

B. Ikkinchi o'quv holatida o'rganilgan bilim («o» unlisi va jarangli undoshlar to'g'risidagi tasavvurlar) berilgan so'zlarga tatbiq qilinib, yangi formula «o» unlisi, «jarangli undosh» qolipida ishlanadi. Shu yo'l bilan topshiriq bajarilib, mashq qilinadi.

D. Navbatdagi holatda mashq qilish «e» unlisi, jarangli undosh» qolipiga to'g'ri keladi.

Berilganlar orasidan shu qolipdagi so'zlarni izlash, ajratish yo'li bilan mashq qilinadi.¹⁷

¹⁷ «Mashq qilinadi» iborasi bir oz aniqlikni talab etadi: darsliklarda «mashq» emas, topshiriq berilgan. Topshiriq mashq qilish yo'li bilan bajariladi, mashq esa topshiriqni bajarish yo'li bilan qo'llanadi; topshiriq ta'limning ikkala subyektiga — o'qitish va o'qishga dahldor bo'lib, u o'quv materialining o'zgargan shakli; mashq esa topshiriqni bajarayotgan subyektga — o'quvchiga taalluqli, uning natijasi o'quvchida shakllanadi. Ana shularga ko'ra, ona tili darsliklarida 1-mashq, 10-mashq shaklidagi kursivlarni 1-topshiriq, 10-topshiriq shaklida berish mantiqan to'g'ri hisoblanadi.

Keltirilgan o'quv holatlarining uchalasi uchun umumiy belgilar tubandagicha: ongda qayd etilgan o'quv holati (1); o'rganilgan bilim va malakalar (2); bilimlarni tatbiq etish yo'li (3); mashq qilishning o'quvchigagina daxldorligi (4); mashq natijasining subyektiv xarakteri (5).

O'quv holati psixologik hodisa bo'lib, uning mazmuni berilgan o'quv topshirig'iga bog'liq. Berilgan o'quv topshirig'i to'g'risida o'ylash, zaruriy bilimlarni izlash ongda o'quv holatini hosil qiladi. Bu o'quvchilarning ta'limda faol ishtirokini ta'minlaydi.

Bilim, ko'nikmalarni (faoliyat usullarini) qo'llab mashq qilish jarayonida bilimlar yanada takomillashadi, ko'nikmalar malaka darajasiga ko'tarilib, avtomatlashadi.

Bilim, ko'nikmalarni esga tushirish, ularni tatbiq etish yo'lini belgilash va amal qilish bola faoliyatini takomillashtiradi. Bilim, ko'nikmalarni topshiriq holatiga tatbiq etish o'quvchi faoliyati tempining oshishiga olib keladi.

Mashq qilish uchun topshiriqni o'qituvchi (darslik muallifi ham) tanlab bola ongida mashq holatini hosil qilsa-da, mashqni o'quvchining o'zi qiladi. Berilgan o'quv topshirig'i, uning vositasida hosil qilingan o'quv holati barcha o'quvchilar uchun umumiy, mashq qilish esa individualdir. Ana shu individuallikka ko'ra, bolalarning ko'nikma-malakalarida tafovutlar uchrab turadi.

Mashq — mashq qilayotgan subyektning ishi. Binobarin, mashq qilish subyektiv hodisadir. Uning natijasi mashq qilayotgan subyektda — o'quvchida mujassamlashadi.

Yuqorida tavsiflangan belgilarning uchitasi (1-3) obyektiv, ikkitasi (4-5) subyektiv hodisalardir. Mashq qilishning obyektiv belgilarini hisobga olib, lingvistik mashqlarga quyidagicha ta'rif beramiz.

Lingvistik mashq — o'rganilgan bilim va faoliyat usullarini o'quv holatlariga tatbiq etish yo'lidir.

2-fasl. Lingvistik mashqlarning tarkibi

Lingvistik mashqlarning invariant tarkibi. Lingvistik mashqlar boshqa tizimlarga o'xshab kompleks elementlardan iborat. Har qanday tizimning elementlari mohiyati jihatidan ikki turli bo'ladi: **doimiy -asosiy, o'zgaruvchan-ikkinchi darajali.** Tizimni, ayni holatda lingvistik mashqlarni barcha elementlariga ko'ra tahlil etish amri-maholdir. Shu sababli, lingvistik mashqlarning asosiy elementlarini uning tarkibiy qismlari sifatida tahlil qilamiz.

Lingvistik mashqlar, avvalo, ochiq tizimdir. Zero, hozir o'tkaziladigan mashq oldingi mashqlarning davomi, bundan keyin o'tkaziladigan mashqlar uchun tayyorgarlik bosqichi sanaladi. Mashq qilish jarayonida bolalarning o'qish faoliyati o'tmishdan hozirga, undan kelajakka tomon harakat qiladi. O'rganilgan bilimlardan (o'tmishdan) ularning amaliyotga tatbiq etilishiga (hozirga) qarab borish kelajakdagi istiqbolli faoliyat uchun zamin tayyorlaydi. Mashq qilish jarayonining mohiyatini anglash maqsadida mashqning turg'un-asosiy tarkibiy qismlarini uning variantlari sifatida ajratamiz.

Invariant — tizimda qancha o'zgarish yuz bersa-da, o'zgarmasdan qoladigan turg'un elementlardir. Lingvistik mashqlar tarkibida shunday turg'un elementlar to'rtta: mazmun, maqsad, funksiya — o'quvchi faoliyatida bajaradigan ish, mashq qilish usuli.

Lingvistik mashqlarning mazmuni. Mashq jarayonida ma'lum xatti-harakat takrorlanadi. Xatti-harakatni takrorlash o'rganilgan bilimlarni esga tushirish vositasida boshqariladi. Mashq qilish jarayonida bilimlarni esga tushirish va ular asosida faoliyatni boshqarish ko'nikmalarning malakaga aylanishi — avtomatlashuviga sabab bo'ladi. Berilgan topshiriq yoki topshiriqlar tizimi bo'yicha mashq qilish jarayonida esga tushiriladigan, takrorlanadigan bilim lingvistik mashqning mazmun-invarianti sanaladi.

Oldin qayd qilinganidek, mashq o'quv topshirig'i asosida o'tkaziladi. O'quv topshirig'i shartiga kiritilgan turli istilohlarga rioya qilib, mashq uchun zaruriy bilimlar tanlanadi. Mashq qilish uchun zaruriy bilimlarni esga tushirish, tanlash murakkab psixik hodisa bo'lib, u bolalarda xotira, tasavvur, fikrlashni tarbiyalaydi. Masalan:

1-topshiriq. Matnni o'qib (. . .) otlarni ajratib yozing.

2-topshiriq. Matnni o'qib (. . .) sifatlarni ajratib yozing.

3-topshiriq. Matnni o'qib (. . .) fe'llarni ajratib yozing.

4-topshiriq. Matnni o'qib, otlarni birinchi, sifatlarni ikkinchi, fe'llarni uchinchi ustunga ajratib yozing.

Yuqoridagi o'quv topshiriqlari asosida mashq qilish jarayonida ishtirok etgan o'quvchi «Ot» istilohi va «Ot» to'g'risidagi o'z tasavvuri (1-topshiriq), «Sifat» istilohi va «Sifat» to'g'risidagi o'z tasavvuri (2-topshiriq), «Fe'l» istilohi va «Fe'l» haqidagi o'z tasavvurlari (3-topshiriq)ga rioya qilib mashq qiladi. O'quv topshiriqlari shartida berilgan istilohlar va ularga oid tasavvurlar (hosil qilingan bilimlar) mashq qilish jarayonida faoliyat ko'rsatkichlari vazifasini bajaradi. Agar o'quvchi lingvistik terminlar va ular ostida to'plangan o'z tasavvurlari-bilimlarni qancha aniq fahmlab, turli tushunchalarni farqlay olsa, shuncha samarali mashq qilinadi.

Lingvistik mashqlarning mazmun-invarianti bilan ularning soddaligi yoki murakkabligi belgilanadi. Mashqlarning soddaligi va murakkabligi obyektiv hodisa. Soddalik va murakkablik topshiriqning mazmuniga (bir mavzu doirasida yoki ikkidan ortiq mavzu bo'yicha tuzilganmi), uning shartida ishlatilgan istilohlar miqdoriga (topshiriq shartida bir yoki undan ortiq istiloh ishlatilganmi) berilgan faktik materiallar — misollar, matnlarga mutlaqo bog'liq. Binobarin, bir o'quv materiali doirasida tuzilgan o'quv topshirig'i asosida o'tkazilgan mashq sodda, ikki yoki undan ortiq o'quv materiallari doirasida tuzilgan

o'quv topshirig'i asosida o'tkaziladigan mashq murakkabdir. Lingvistik mashqlar quyidagi holatlarda murakkab sanaladi.

1. Mashq uchun tuzilgan topshiriqning shartida terminlar qancha ko'p ishlatilgan bo'lsa, u shuncha murakkabdir. 4-topshiriq shartida «ot», «sifat», «fe'l» istilohlari qo'llangan. Binobarin, 4-topshiriq asosida o'tkaziladigan mashq murakkabdir.

2. Agar berilgan o'quv topshirig'ini yanada maydaroq o'quv topshiriqlariga ajratib, mashqni tashkil etish imkoniyati bo'lsa, bunday mashq (4-topshiriq bo'yicha o'tkaziladigan mashq) murakkab hisoblanadi. 4-topshiriqni bir-biriga teng uchta topshiriqqa ajratish mumkin: matnni o'qib, otlarni ajratib yozing (1); matnni o'qib, sifatlarni ajratib yozing (2); matnni o'qib, fe'llarni ajratib yozing (3). Mashq qilish uchun tuzilgan o'quv topshirig'i o'ta murakkab bo'lganda, oldin ularni ixcham topshiriqlarga ajratib, mashq qilish mumkin. Ixcham topshiriqlar bo'yicha mashq o'tkazish va ulardan murakkab mashqqa qarab borish bolalarning til hodisalarini yanada puxtaroq o'zlashtirishlarini ta'minlaydi. Zotan, mashq qilish jarayonida foydalaniladigan axborot hajm jihatdan qancha kichik bo'lsa, ko'nikmaning malakaga aylanishi shuncha jadallashuvi fanda allaqachon isbotlangan.

3. Mashq qilish jarayonida aqliy faoliyat usullari qancha ko'p ishtirok etsa, ularning turlaridan ko'plari (tahlil, sintez, taqqoslash, qarama-qarshi qo'yish, abstraksiyalash, induksiya va deduksiya guruhlariga ajratish, tasnif va shu kabilar) qatnashsa, mashq shuncha murakkablik kasb etadi. 4-topshiriqni bajarish yo'li bilan mashq qilishda ot, sifat, fe'l bo'yicha bilimlar, ularning so'roqlari, istilohlar o'zaro taqqoslanadi, dalillar guruhlariga ajratiladi, tahlil qilinadi. Aqliy faoliyat usullari ishtirokiga ko'ra bu mashq murakkabdir.

4. O'quv topshirig'i asosida mashq qilish jarayonida oldin o'rganilgan bilimlar qancha ko'p ishtirok etsa, o'tkazilgan mashq shuncha murakkab hisoblanadi. 4-topshiriqni bajarish jarayonida ot, sifat, fe'lga oid bilimlar ularning so'roqlari, gapdagi vazifalari to'g'risidagi tasavvurlar qatnashadi. Demak, 4- topshiriq bo'yicha murakkab mashq qilinadi.

5. Agar mashq bajarilgandan so'ng xulosalar chiqarish imkoniyati qancha ko'p bo'lsa, u shuncha murakkab hisoblanadi.

Lingvistik mashqlarning «mazmun-invarianti» tushunchasini asoslash, ularning mazmun tomoniga diqqat qilishimizni taqozo etadi. Shu tufayli uni mashqning mazmuniy nuqtai nazari deb qarash maqbuldir.

Lingvistik mashqning maqsadi. Lingvistik mashqlar o'z mohiyatiga ko'ra ko'p maqsadlidir. Ularning quyidagi ko'rinishlari farqlanadi:

1. To'g'ri va qo'shimcha maqsad. Mashq qilish yo'li bilan erishiladigan natija uning to'g'ri maqsadidir. 1-topshiriqni bajarish yo'li bilan o'tkaziladigan mashqda to'g'ri maqsad — bu «ot» to'g'risidagi tasavvurlarni kengaytirish, malakalarni rivojlantirishdir. Mashq qilish jarayonida to'g'ri maqsad bilan birga qo'shimcha maqsadlarga ham erishiladi. Masalan, berilgan matnni o'qish, bolalarda yaxshi o'qish malakasi sifatleri rivojlantirilsa, matnni tahlil etib, otlarni ajratib yozish analitik-sintetik faoliyatini o'stiradi. Yaxshi o'qish malakasi sifatlerini rivojlantirish, analitik-sintetik faoliyatni yanada o'stirish qo'shimcha maqsadlaridir. To'g'ri va qo'shimcha maqsadlar bolalarning «o'qish faoliyati» nuqtai nazaridan ajratiladi.

2. Yaqin va uzoq maqsad. U yoki bu o'quv topshirig'i asosida mashq o'tkazishni ko'zlab ajratilgan maqsad yaqin maqsaddir. 2-topshiriqning yaqin maqsadi — bolalarning sifat mavzusi bo'yicha o'rgangan bilimlarini mustahkamlash, ko'nikmalarini rivojlantirib malakaga aylan-

tirishdir. Yaqin maqsadlarni amalga oshirish yo'li bilan bolalar hayotga tayyorlanadi. Kelajakka yo'nalgan istiqbolli maqsad uzoq maqsaddir. Yaqin va uzoq maqsad o'qituvchining «o'qitish faoliyati» nuqtai nazaridan ajratiladi.

3. Xususiy va umumiy maqsad. Lingvistik mashqlarni o'tkazishdan ko'zlangan xususiy va umumiy maqsadlarni ona tilidan didaktik loyihalar, masalan, ona tili dasturi tayyorlaguvchilari, darslik mualliflari, o'quv materiallariga didaktik ishlov beruvchi shaxslar oldindan belgilaydi. Ta'lim turli bosqichlardan iborat. Tasavvur qiling: dars davomida o'quvchi bolalarni yangi mavzuni o'rganishga tayyorlash uchun o'quvchilar oldiga muammo qo'yadi. Buning uchun darslik materiallaridan yoki o'qituvchi o'zi tanlagan so'z, gap, matnlardan foydalanadi. Bunday ishning maqsadi o'quvchilarni yangi o'quv mavzusini ongli o'zlashtirishga tayyorlashdir.

Yuqoridagiga o'xshab ta'lim jarayoninig har bir bosqichi o'ziga xos maqsadga ega. Shu jihatdan qaraganda, ona tili darsliklari kamchiliklardan ham xoli emas. Darslikka kiritilgan mashqlarning ta'lim bosqichlariga mosligi darslikning optimalligini ta'minlash omillaridan biridir. Mashqlarning shunday zaruriy xususiyatini darslik mualliflari hisobga olishmagan.

Lingvistik mashqlarning ta'lim jarayoni bosqichlariga mosligi ularning umumiy maqsadidir. Ta'limda xususiy maqsadlarni amalga oshirishdan umumiy maqsadga qarab boriladi. Lingvistik mashqlarni ta'limiy vazifalar bo'yicha tahlil etish ularni maqsad jihatidan o'rganish hisoblanadi.

Lingvistik mashqlarning vazifalari. Ishlab chiqarish jarayonlarida mehnat qurollari vositasida turli yumushlar bajarilganidek, lingvistik mashqlar ham bola faoliyatida turli ishlarni bajaradi. Lingvistik mashqlarning o'quvchilar faoliyatida bajaradigan ishini ularning ta'limda bajaradigan vazifasi deb sanash mumkin.

Lingvistik mashqlarning o'quvchi faoliyatida bajaradigan funksiyalarini konkretlashtirish maqsadida, ta'lim jarayonining tubandagi bosqichlarini ko'rsatish mumkin.

Yangi o'quv materialini o'rganishga tayyorlash. Bu jarayonda foydalanilgan mashq bola faoliyatida yangi o'quv materialini o'rganishga tayyorlanish vazifasini bajaradi.

Yangi o'quv materialini idrok etish. Bu jarayonda qo'llanilgan mashq o'quvchilar uchun bilimlarni faol o'zlashtirishga xizmat qiladi.

Yangi o'quv materialini mustahkamlash. Bu jarayonda ishlatilgan mashq o'quvchi faoliyatida o'rganilgan bilim bilan uni (bilimni) nutq amaliyotida qo'llash o'rtasida dastlabki bog'lanishni hosil qilish vazifasini bajaradi.

O'tganlarni takrorlash. Bu jarayonda foydalanilgan mashq o'quvchi faoliyatida o'rganilgan bilim bilan faoliyat usullari o'rtasida mustahkam aloqadorlikni o'rnatish uchun xizmat qiladi. Bilim va faoliyat usullari o'rtasida aloqadorlikni o'rnatish o'z navbatida ko'nikmalarning malaka darajasiga ko'tarilishiga, o'quvchi faoliyatining jadallashuviga olib keladi.

Bilim, malakalarni umumlashtirish. Ta'lim jarayonining bu bosqichida o'rganilgan bilimlar tizimga keltirilib, umumiy xulosa chiqariladi, malakalar yanada yuqori darajaga-geniralizatsiya bosqichiga ko'tariladi. Binobarin, umumlashtirish jarayonida qo'llanadigan mashqlar o'quvchi faoliyatida katta mavzu yoki bo'lim bo'yicha o'rganilgan bilimlarni umumlashgan xulosalar, malakalarni yanada takomillashgan faoliyat usullari darajasiga olib kelish vazifasini o'taydi.

An'anaviy ona tili ta'limi tizimida lingvistik mashqlarning, asosan bir vazifasiga — bilimlarni malakaga aylantirish ishiga ko'proq e'tibor beriladi. Lingvistik mashqlarning o'quvchilar faoliyatida bajaradigan barcha vazifalaridan unumli foydalanish bilim, malakalarning yanada takomillashuviga asos bo'ladi. Lingvistik mashqlarni

faoliyatda bajaradigan ishi jihatidan o'rganish funksional tahlil sanaladi.

Lingvistik mashq qilish usuli. Lingvistik mashq mazmuni ta'lim jarayonidagi maqsadlari, o'quvchi faoliyatida bajaradigan vazifalari jihatdan rang-barang bo'lganidek, mashq qilish usuliga ko'ra ham mazmundor hodisadir. Qiyinligi mashq qilishning subyektiv tomonidir. Agar o'quvchi berilgan so'zlarni guruhlarga ajratish yo'lini bilmasa, mashq qilishda qiynaladi.

Mashq qilish usullari vositasida o'quvchilar so'zlarni bo'g'in va tovushlarga ajratish, so'zlarni ma'no va tuzilishiga ko'ra guruhlarga ajratish, til hodisalarini tasnif etish, berilgan ikki imkoniyatdan to'g'risini tanlash, nuqtalar o'rniga harf, bo'g'in, so'zlarni qo'yib yozish, tayanch so'zlar ishtirokida nutq tuzish, mantiqan ajratilgan gap, abzatslarni yaxlit shaklga keltirish, dalillardan xulosalar chiqarish kabi usullarni bajarishadi. Mashq qilish usullari tarixiy-tadrijiy taraqqiyoti natijasida o'zbekona fikrlash, o'zbekona ta'lim, odat, an'analar tarkibida shakllangan. Shu tufayli ularni nutq madaniyatini o'zlashtirish bilan aloqador hodisa deb qaraymiz.

Lingvistik mashq qilish usullarini qo'llab, aqliy-amaliy yumushlarni bajarishda tahlil, birlashtirish, taqqoslash, abstraksiyalash, konkretlashtirish kabi aqliy faoliyat usullari ham ishtirok etadi. Masalan, berilgan so'zlarni ma'nolari yoki tuzilishi jihatdan guruhlarga ajratish jarayonini tahlil etaylik. Bu usulni qo'llash paytida, guruhlarga ajratish jarayonida tahlil va sintez, taqqoslash va konkretlashtirish kabi aqliy faoliyat usullari ham ishtirok etadi. Binobarin, lingvistik mashq qilish usullari nutq madaniyatini o'rganish yo'llari va aqliy faoliyat ko'rsatish amallari hosilasi sifatida shakllangan.

Guruhlarga ajratish. Lingvistik mashq qilishning bu usulidan boshlang'ich sinflardan tortib, yuqori sinflargacha amal qilinadi. Ona tili ta'limining ilk qadamlaridanoq

guruhlarga ajratish yo'li bilan mashq o'tkaziladi. O'qituvchi doskaga ketmon, ruchka, kitob, belkurak, xaskash, qalam, chizg'ich so'zlarini yozib, oldin ish qurollari nomini, keyin o'quv qurollari nomini yozishni taklif etsa, o'quvchilar ularni ikki guruhga (**ish qurollari**-ketmon, belkurak, xaskash; **o'quv qurollari**-ruchka, kitob, qalam, chizg'ich) ajratishni mashq qiladi. Shu xil ko'rinishdagi o'quv topshiriqlari asosida mashq qilish yo'li bilan o'quvchilar umumiy tushunchalarni ham (o'quv quroli, ish quroli) o'zlashtirib olishadi. Yuqori sinflarda guruhlashga oid topshiriqlar yanada murakka-blashtiriladi. O'quvchilar so'zlarning ma'nolari, so'roqlari, o'ziga xos shakllari — qo'shimchalariga ko'ra guruhlarga ajratishni mashq qilishadi.

Alternativ mashq qilish. Mashq qilish jarayonida alternativ usuldan foydalanilganda, tafakkurning tanlay olish xususiyati amal qiladi, berilgan ikki imkoniyatdan to'g'risi tanlanib topshiriq bajariladi. Shunday topshiriq berilgan bo'lsin: O'qing. Nuqtalar o'rniga «x» va «h» harflaridan mosini qo'yib yozing (. . . O'qituvchi bolalar bilan . . . ol-a. . . vol so'rashgach, darsni boshladi). Alternativ mashq qilish usuli o'quvchi tafakkurining tanlay olish, topqirlik layoqatini rivojlantiradi.

Alternativ mashq qilish usulidan maktablarda ona tilini o'zlashtirishning barcha nuqtai nazarlariga bog'langan holda foydalaniladi. Misol keltiramiz: 1) nuqtalar o'rniga berilgan jarangli va jarangsiz undoshlarni bildirgan harflardan (-b/p) mosini qo'yib yozing; 2) nuqtalar o'rniga jo'nalish va o'rin-payt kelishigi qo'shimchalaridan (-ga/da) mosini qo'yib yozing; 3) nuqtalar o'rniga tinish belgilaridan (:/-) mosini qo'yib, matnni ko'chiring va shu kabilar. Alternativ mashqlar testning eng sodda ko'rinishidir.

Yuqorida mashqning mazmuni, maqsadi, funksiyasi, mashq qilish usullari uning invariantlari sifatida tahlil etildi.

Lingvistik mashqlarning qurilishini, ularning qanday invariantlardan iborat ekanligini bilish yoshlar ma'lumoti

va ta'limi bilan mashg'ul kishilarning barchasi uchun zarur.

Darslik mualliflari lingvistik mashqlar tizimini aniqlashda invariant qismlarga asoslanib, ularning mazmunini aniqlaydi, shu mazmunning o'quvchilar uchun optimalligini belgilaydi, mashqlarning maqsadini oydinlashtiradi, ularning bolalar faoliyatida bajaradigan ishini oldindan qayd etadi, mashq tizimida o'quvchi faoliyatini takrorlash miqdorini qayd etadi, u yoki bu axborotni to'liq o'zlashtirish me'yorlarini ishlab chiqadi, mashqni bajarish usullarini rejalashtirib darslik tuzadi.

Mashqning invariantlari o'qituvchilar uchun ham xizmat qiladi: ulardan foydalanib, aynan olingan mashq qaysi mavzularga oidligi aniqlanadi, u yoki bu mashqi vositasida ta'lim jarayonining qanday didaktik maqsadini amalga oshirishni rejalashtiradi, mashqning ta'lim jarayoni bosqichlari bilan aloqadorligini, uni qanday yo'l bilan hal etish mumkinligini oldindan loyihalashtiradi.

Mashq invariantlari o'quvchilar uchun ham ahamiyatga ega: o'quvchi mashqning mazmunini hisobga olib, uning qaysi mavzu, paragrafga mansubligi to'g'risida o'ylaydi, o'z faoliyatidan mashq qilishga daxldor bilimni ajratadi, mashq qilishga oid o'z maqsadini oldindan his qiladi, maqsadga erishish yo'lini belgilaydi. Binobarin, lingvistik mashqlarning qurilishini o'rganish metodist olimlar, maktab o'qituvchilari va o'quvchilari uchun ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga molik.

3-fasl. Lingvistik mashqlarning tiplari

Lingvistik mashq o'tkazish uchun tuzilgan o'quv topshiriqlari shartida qo'llangan nutq vositalari (darak, so'roq, buyruq gaplar) topshiriq matnida keltirilgan til dalillari, ularni berish tartibi, mashq qilishda o'quvchilar faoliyatining ishtiroki, o'rganilayotgan mavzu, u yoki bu mashqdan darsning qaysi bosqichida foydalanish mumkinligini e'tiborga olib bir mashq ikkinchisidan farqlanadi.

Binobarin, mashqning nutq jihatdan shakllanganligi, o'quvchilar faoliyatining ishtiroki, mashqning mazmuni, dars bosqichlariga bog'liqligi lingvistik mashqlarni tasnif etishning o'lchovlari sanaladi.

Nutq shakllariga ko'ra lingvistik mashq tiplari. Mashq o'tkazish uchun tuzilgan o'quv topshiriqlari shartida darak, so'roq, buyruq gaplardan foydalaniladi. Ular vositasida o'quv materiali (ta'rif, qoida, aniqlik) bir shakldan ikkinchi shaklga (o'quv topshirig'i ko'rinishiga) olib kelinadi. Topshiriq shartida qo'llangan nutq vositalari o'ziga xos qo'zg'atgich bo'lib, o'quvchilarni faoliyatga undaydi. Mashq qilish uchun topshiriq shartida qo'llanilgan nutq vositalari, dalillarning berilish tartibiga qarab lingvistik mashqlarning quyidagi tiplari farqlanadi.

Evristik shakllangan mashqlar — bunday mashqlar o'quvchilar faoliyatining topqirlik layoqatini ko'zlab tuziladi. Evristik shakllangan mashqlarning shartida darak, so'roq, buyruq gaplardan foydalaniladi. Misol keltiramiz:

1-topshiriq. O'qing (odobli, o'quvchi, kitob, bola, a'lochi, chaqqon). Oltita so'z berilgan. Shu so'zlarni qanday belgilarga ko'ra, ikki guruhga ajratib yozish mumkin?

Evristik shakllangan mashqlarni bajarishda bolalar oldin so'zlarni guruhlariga ajratish belgilari — ma'nolari, so'roqlarini topishadi, so'ngra o'zlari topgan belgilariga rioya qilib, otlarni, sifatlarni alohida guruhlariga ajratishadi.

Adaptiv shakllangan mashqlar — bunday mashqlar uchun tuzilgan topshiriqlarning shartida darak, buyruq mazmunidagi gaplardan foydalaniladi, shuningdek, ularda mashq qilish tartibi ham ko'rsatiladi. Bu ko'rinishdagi mashqlar o'quvchilar faoliyatiga moslashtiriladi, mashqni bajarish yo'li ham aytiladi. Misol tariqasida birinchi topshiriqni adaptiv shaklga keltiramiz.

2-topshiriq. Oltita so'z berilgan (. . .). Oldin otlarni, so'ngra sifatlarni yozing.

Agar evristik shakllangan topshiriqlar asosida mashq qilishda ijod elementlari, binobarin, tafakkur ham ishtirok etsa, adaptiv topshiriq bo'yicha mashq qilish xotiraga mo'ljallanadi. O'quvchi oldin o'rganilgan bilimlarni ayni holatda «ot», «sifat» haqidagi tasavvurlarni qo'llab mashq qilishadi.

Noadaptiv shakllangan mashqlar — bunday mashq qilish uchun tuzilgan o'quv topshiriqlari shartida buyruq gaplar ishlatiladi, ular o'quvchilar faoliyatiga moslashtirilmagan, mashq qilish tartibi ham ko'rsatilmaydi. Ular ham asosan, xotiraga mo'ljallab tuziladi, mashq o'rganilgan bilimlarni berilgan o'quv holatiga tatbiq qilish yo'li bilan o'tkaziladi. Ona tili darsliklaridagi aksariyat mashqlar noadaptiv shakllangan topshiriqlar asosida o'tkaziladi. Noadaptiv shakllangan mashqlarga misollar keltiramiz.

3-topshiriq. O'qing. Nuqtalar o'rniga mos so'z (bo'g'in, harf) qo'yib ko'chiring.

4-topshiriq. Matnni o'qing. Tarkibida sifatdash qatnashgan gaplarni ajratib yozing.

Alternativ shakllangan mashqlar — bu ko'rinishdagi mashqlar uchun tuzilgan o'quv topshiriqlari matnda berilgan ikki imkoniyatdan to'g'risini tanlash talab etiladi. Shunday mashqlar o'quvchilarda alternativ fikrlashni o'stiradi. Misol keltiramiz.

5-topshiriq. Nuqtalar o'rniga «x» va «h» harflarining mosini qo'yib yozing.

Me. . . (x/h)monlar bir-biri bilan (.ol-a.. (x/h) vol so'rashishdi.

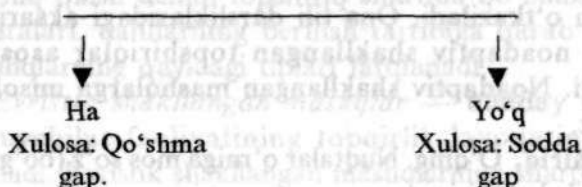
Test shaklidagi topshiriq — bu berilgan javoblar orasidan to'g'risini yoki eng to'g'risini tanlash yo'li bilan o'tkaziladigan mashqdir. Test topshirig'ida 4 yoki 5 javob bo'lib, shulardan faqat bittasi to'g'ri bo'ladi. Namuna keltiramiz.

Tarkibida sinonimlar qo'llangan gapni ko'chirib yozing.

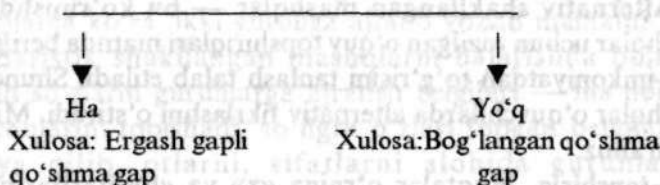
- A. Chol-kampir dalaga chiqdi.
- B. Toshni otdan uzoqqa ot.
- C. Xalq g'amida tepmagan yurak qalb emas.
- D. Bolalar katta baliq ushlashdi.
- E. Saharda yo'lga tushdik.

Algoritm shaklidagi mashqlar — bunday mashqlar o'quvchilarda mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi. Shunday mashq o'tkazishga mo'ljallab tuzilgan topshiriqda fikrlash bosqichlari ham beriladi. Namuna uchun metodist olim N.Shukrullayev tuzgan algoritmlardan bittasi keltirildi:

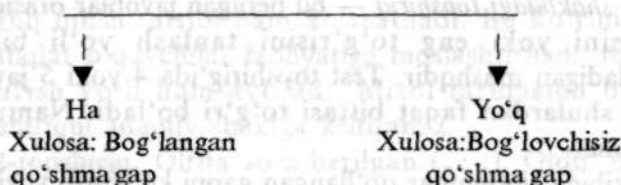
1. Gapni o'qing. U bir asosdan yoki ikki asosdan iboratmi?

2. Qo'shma gapning bir qismi ikkinchisiga ergashadimi?

3. Qo'shma gap uzvlari teng bog'lovchi yoki intonatsiya vositasida o'zaro bog'langanmi?

O'quvchilar faoliyatiga ko'ra lingvistik mashq tiplari. Ta'lim sharoitida bolalarning o'quv-biluv faoliyati o'rganilgan bilimlarni qayta esga tushirish, ijod qilish shakllarida amal qiladi. O'rganilgan bilimlarni qayta esga tushirish — u yoki bu mavzuda mashq qilish jarayonida zaruriy bilimlarni takrorlash, faollashtirish demakdir. Ijod qilish yo'li bilan fanda mavjud, ammo o'quvchilar uchun subyektiv yangilik bo'lgan bilimlar, faoliyat usullari o'rganiladi. O'quvchilar faoliyatiga ko'ra lingvistik mashqlarning quyidagi tiplari farqlanadi.

O'rganilgan bilimlarni esga tushirish yo'li bilan o'tkaziladigan mashqlar. Bu tipdagi mashqlar xotiraga mo'ljallab o'tkaziladi. Bilimlarni qayta esga tushirish yo'li bilan bajariladigan mashqda o'quvchi qator bosqichlarga rioya qiladi: 1) **mashq mavzusini esga tushirish.** O'quvchi mashq qilish mavzusini qancha ongli eslasa, mashq shuncha samarador kechadi; 2) **mashq uchun zaruriy bilimlarni faollashtirish.** Bilimni faollashtirish — bu o'zlashtirilgan bilimlar orasidan aynan u yoki bu mashq uchun kerakli bilimni tanlash demakdir; 3) **faollashtirilgan bilimni berilgan o'quv holatiga tatbiq etish.** Bilimlarni o'quv holatiga tatbiq etish vositasida ko'nikmalar shakllana boshlaydi. Binobarin, bilim o'quv holatlariga qancha ko'p tatbiq qilinsa, ko'nikmalar shuncha rivojlanib, malakaga aylanadi; 4) **mashq natijasini aniqlash.** Mashq natijasini aniqlash — bu erishilgan natijani mashq qilish jarayonidan ajratish imkoniyatini beradi.

O'rganilgan bilimlarni qayta eslab qilinadigan mashqlarning o'zi ikki turli bo'ladi: a) **bilimlarni o'xshash, tanish sharoitlarga tatbiq etish.** Masalan, «ot»ning ta'rifi, so'roqlari o'rganilgach, quyidagi topshiriqlar asosida mashq o'tkazish mumkin: berilgan so'zlar orasidan otlarni ajratib yozish, otlarga misollar o'ylab topish, berilgan «ot»lar ishtirokida gap tuzish, berilgan so'roqqa (masalan, kim?) mos otlar topib yozish

va shu kabilar. Shu xildagi topshiriqlar asosida o'tkaziladigan mashqlar vositasida o'rganilgan bilim o'xshash sharoitlarga tatbiq etiladi. Bilimlarni o'xshash sharoitlarga tatbiq etish yo'li bilan o'tkaziladigan mashqning mohiyati ruscha «trenirovka» tushunchasiga mos keladi. Trenirovka uchun mo'ljallangan mashqlarda ijod elementlari bo'lmaydi; b) bilimlarni yangi, noo'xshash sharoitlarga tatbiq etish. Masalan, yuqoridagi mavzu o'rganilgach, bolalarga shunday topshiriqlar berildi, deb tasavvur qiling: otlarning ta'rifi, so'roqlaridan foydalanib, biror badiiy matn tarkibidagi otlar barcha so'zlarning necha foizini tashkil etishni aniqlash; bolalarning o'zlari o'qigan oynoma, ro'znomalardan ot so'z turkumiga doir so'zlar izlab topish; ma'lum mavzuga oid berilgan so'zlar (masalan, do'st; o'rtoq, yor-birodar, inoq, suhbatdosh, fikrdosh) ishtirokida bog'li nutq tuzish. Bu xil topshiriqlar asosida o'tkaziladigan mashqlarda ham xotira, ham tafakkur, binobarin, ijod elementlari ishtirok etadi. Zero, bilimlarni yangi-yangi sharoitlarda sinab ko'rish bolalar tafakkuri bilan uzviy bog'langan.

O'quvchilar tafakkuriga mo'ljallangan mashqlar. Bu xildagi mashqlarni o'tkazish yo'li bilan bolalar yangi bilimlarni, yangicha faoliyat usullarini ijodiy o'zlashtirishadi. Ijodiy mashqlarning xususiyatlarini tavsiflash maqsadida «Ot» so'z turkumi mavzusida tuzilgan topshiriqlar tizimini keltiramiz.

1-topshiriq. Sinfni kuzating. Kimlarni, nimalarni ko'rayapsiz? Ularning nomini yozing.

2-topshiriq. O'zingiz yozgan so'zlarni yana bir bor o'qib chiqing. Shu so'zlarni qanday qilib ikki guruhga ajratish mumkin?

1-topshiriq asosida mashq qilish yo'li bilan «yon atrofimizni turli-tuman narsalar o'rab olgan. Atrofimizni o'rab olgan narsalarni predmet deb ataymiz» kabi mulohazalardan keyin narsaning nomini bildirgan so'zlar

ot deyiladi» degan ta'rif chiqariladi. Chiqarilgan xulosa otning ta'rifi bo'lib, u bolalarning o'quv-biluv faoliyati mahsulidir. Binobarin, o'quvchilar ijod qilish orqali yangi bilimni ta'lim sharoitida kashf etishadi.

2-topshiriq bo'yicha mashq qilinganda, kuzatish asosida yozilgan so'zlar kim? nima? so'roqlari vositasida ikki guruhga ajratiladi. Otlarni kim? nima? so'roqlari vositasida ikki guruhga ajratish yangicha faoliyat usulidir. Yangicha faoliyat usulini egallash ham ijod mahsulidir.

Mazmuniga ko'ra lingvistik mashqlarning tiplari. Mazmuniga binoan lingvistik mashqlar rang-barang bo'lib, ularni shartli ravishda ikki guruhga ajratamiz: tilni nazariy o'zlashtirish mashqlari; nutq ko'nikmalarini shakllantirishga oid mashqlar.

Maktab ta'limida tilning uch tomoni — fonetika, leksika, grammatika bo'yicha o'quv dasturlarida ko'zda tutilgan nazariy bilimlar o'rganiladi. Shu bilimlar mohiyatidan kelib chiqib, lingvistik mashqlarning uch tipini ajratamiz.

Fonetik mashqlar. Nutq tovushlari, unli va undosh, jarangli va jarangsiz undoshlar, bo'g'in, bo'g'in turlari (ochiq va yopiq bo'g'inlar), urg'u mavzulariga oid mashqlar sirasiga kiradi. Misol keltiramiz.

1-topshiriq. Nuqtalar o'rniga mos tovushlarni qo'yib, so'zlarni o'qing. Darax. . . , sus. . . , g'ish. . . , qan . . . , kish. . . , pish. . . , balan. . . , do's. . . , pas. . . , monan. . . , pisand. . . , mush. . . ,

Leksik mashqlar. So'z ma'nolari, so'zning o'z va ko'chma ma'nolari, ko'p ma'noli so'zlar, so'z va termin hamda ularning o'xshash va farqli tomonlari, antonim va sinonimlar, omonimlar, lug'at boyligi, o'zbek tili leksikasining boyish manbalari kabi nazariy bilimlarni o'rgatish, mustahkamlash maqsadida leksik mashqlardan foydalaniladi. Misol uchun antonimlar bo'yicha mashq qilishga mo'ljallab tuzilgan topshiriqni keltiramiz.

2-topshiriq. Ko'chiring. Antonimlarning tagiga chizing.

Bir shirin so'z odamga,

Asal bo'lib tuyular.

Bir achchiq so'z olamga

Zahar bo'lib tuyular.

Po'lat Mo'min.

Grammatik mashqlar. Grammatik mashqlar dastlab ikki guruhga ajraladi: morfologik mashqlar, sintaktik mashqlar.

Morfologik mashqlardan so'zning tarkibi, so'z yasash, qo'shimchalar, so'z turkumlari, mustaqil va yordamchi so'zlar bo'yicha nazariy bilimlarni mustahkamlash jarayonlarida foydalaniladi. Turli morfologik hodisalarni — mustaqil va yordamchi so'z turkumlari, turli morfologik kategoriyalar — turlanish va tuslanish kabi hodisalar bo'yicha intellektual malakalarni shakllantirishda morfologik mashqlar asosiy omil hisoblanadi. Morfologik mashqlarga misol keltiramiz.

3-topshiriq. Nuqtalar o'rniga qavs ichidagi ot yasovchi qo'shimchalardan mosini qo'yib ko'chiring.

Yomonning bir qil. . (-iq,-ik, -ig')i ortiq.

Sintaktik bilimlar asosida gap, so'z birikmasi, gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari, gap bo'laklari, sodda va qo'shma gaplarga oid intellektual malakalarni shakllantirishda sintaktik mashqlardan foydalaniladi. Misollar:

4-topshiriq. Nuqtalar o'rniga to'ldiruvchilar topib qo'ying.

Odamning yuzi . . . issiq. Nodon kishi. . . bino qo'yar.

5-topshiriq. Berilgan ko'chirma gaplarni o'zlashtirma gaplarga aylantiring.

1. «Xalq g'ayrat qilsa, umidi tush bo'lib qolmaydi», — dedi Sayramov ma'nodor kulib.

2. «Bug'doy noning bo'lmasin, shirin so'zing bo'lsin», — deydi dono xalqimiz.

Tilning fonetika, leksika, grammatikasiga oid nazariy bilimlarni o'zlashtirish bilan bir qatorda, o'quvchilarda grafik, orfografik, orfoepik, uslubiy, punktuatsion, prosodik malakalar ham shakllantiriladi.

Grafik mashqlar asosan, boshlang'ich sinflarda o'tkaziladi. Bolalar harflar ustidan ruchka yuritish, nuqtalarni birlashtirib harf elementlarini, harflarni yozish, berilgan namunalarga qarab harflarni ko'chirishga oid mashqlar qilishadi.

Orfografik mashqlar tilning fonetik, leksik, morfologik, sintaktik hodisalariga bog'liq holda tashkil etiladi. Bunday mashqlar vositasida ham fonetika yoki morfologiyadan o'zlashtirilgan bilimlar mustahkamlanadi, ham orfografik malakalar hosil qilinadi.

6-topshiriq. So'zlarni bo'g'inlarga ajratib, chiziqcha bilan yozing.

Murabbo, murabbiya, minnatdor, tashabbuskor, ziddiyat, farzand, zabardast, bahramand, tonggi, tingla, alanga, ingichka, ingramoq, mingoyoq, daryo.

Bu topshiriq asosida mashq qilinganda fonetikadan o'rganilgan bilimlar mustahkamlanib, orfografik malakalar yanada rivojlantiriladi. Shu tufayli, uni fonetik-orfografik mashq shaklida qaraymiz. Xuddi shunday, leksikadan o'rganilgan bilimlarni mustahkamlash va orfografik malakalarni shakllantirish xarakteridagi mashqni leksik-orfografik mashq sifatida qayd etiladi. Agar mashqda morfologiyaga oid bilimlarni mustahkamlash va orfografik malakalarni shakllantirish ko'zda tutilgan bo'lsa, u morfologik-orfografik mashq sifatida sharhlanadi.

Sintaktik bilimlarga bog'langan holda orfoepik, orfografik, uslubiy va shu kabi malakalar tarbiyalanadi. Shu bilan birga, punktuatsion malakalarni shakllantirishda sintaktik bilimlar asosiy vosita sanaladi. Agar mashq sintaktik bilimlar asosida punktuatsion malakalarni

rivojlantirishga yoʻnalgan boʻlsa, uni sintaktik-punktuatsion mashq deb ataladi.

Ona tilidan oʻzlashtiriladigan nazariy bilimlar asosida bolalarda prosodik malakalar ham tarkib toptiriladi. Fonetikaga doir bilimlarni oʻzlashtirishda urgʻu, urgʻuli va urgʻusiz boʻgʻin, faqat birinchi boʻgʻiniga urgʻu tushadigan soʻzlar urgʻusi ustida ishlash kabilar prosodik malakalarni rivojlantirishda katta imkoniyatlarga ega. Ammo ona tili darsliklarida prosodik malakalarni rivojlantirishga oid mashqlar nihoyatda oz.

Metodist K.Joʻrayev tuzgan mashqlarni namuna sifatida keltiramiz. Garchand, bu mashqlar ifodali oʻqish mashgʻulotlariga moʻljallab tuzilgan boʻlsa-da, ulardan fonetika mashgʻulotlarida prosodik malakalarni rivojlantirish maqsadida foydalanish mumkin.

1. «I» unlisi talaffuz qilinganda, ogʻiz biroz ochiladi. Tilning uchi pastki tishlarga kelib tegadi. Ichingizda beshgacha sanab, «i» tovushini talaffuz eting. Tinglangchi, «i» tovushi yoqimli eshitilarmikan?

2. «E» unlisi talaffuz qilinganda, ogʻiz «i» tovushini aytgandagidan kattaroq ochiladi. Oldin «e» tovushini, keyin «i» tovushini, undan keyin «i» va «e» tovushlarini birgalikda toʻrt martadan talaffuz qiling.

3. «A» unlisini talaffuz etganda, ogʻiz «e» tovushini talaffuz etgandagidan kattaroq ochiladi. Oʻng qoʻlingizdagi besh barmogʻingizni bukkuncha sanab «a» unlisini choʻzib talaffuz qiling. «ae», «ea», «ai», «ia» birikmalarini toʻrt martadan talaffuz qiling.

4. «O» unlisini talaffuz etganda, ogʻiz keng ochiladi. «oa», «oi», «io», «oe», «eo», «oa» birikmalarini uch martadan talaffuz qiling.

5. «U» unlisini talaffuz etganda, ogʻiz oʻrtacha ochiladi. «uo», «ou», «ua», «au», «ui», «iu», «ue», «eu» birikmalarini bir necha martadan ayting.

6. «O» unlisi talaffuz qilganda, og'iz «u» unlisini talaffuz qilgandagiga nisbatan torroq ochiladi. «o'u», «o'i», «io'», «o'o», «oo'», «o'a», «ao'» birikmalarini uch martadan talaffuz qiling.

Yuqorida keltirilgan mashq namunalaridan darslik materiallariga qo'shimcha sifatida foydalanish ko'p vaqtni olmaydi. Shuningdek, bu xildagi mashqlarni o'quvchilar qiynalmasdan bajara oladi. Unli tovushlar o'tilganda, bu mashqlardan izchil foydalanish o'quvchilarning fonematik eshitishlarini, talaffuzi (diksiya)ni taraqqiy ettiradi, bolalar juda ko'p so'zlarning imlosini «oldindan» — propedevtik o'zlashtiradi. Shu mulohazalarga ko'ra tajriba o'tkaziladi.

Ta'limning samaradorligini aniqlash, bolalarning bilimini taqqoslash uchun tajriba va nazorat sinflari ajratildi, Nazorat sinflarida -aa(mudofaa), -ao(maosh), -oa(itoat), -ai(Saida), -oi(doir), -io(shior), -ua(muallim), -uo(matbuot), -ae(aeroport), -ia(diagramma), -au(pauza) kabi qo'sh unli mavjud bo'lgan arabcha, forsha, ruscha so'zlarning talaffuzi, ma'nosi, yozilishi mashg'ulotlarda har doim tushuntirildi. Tajriba o'tkazilayotgan sinfda esa shunday so'zlarning ma'nosigina izohlandi, ammo u so'zlarning talaffuzi va imlosiga o'quvchilar diqqati tortilmadi. Bu sinflarda yuqorida keltirilgan mashq turlaridan har bir mashg'ulotda foydalanildi. Ikkala sinfda unli tovushlar to'liq o'tilgach, quyidagi so'zlar asosida nazorat diktanti o'tkazildi.

So'zlar: Matbaa, maosh, sanoat, mudofaa, Saida, itoat, bois, jamoat, doir, oila, muallim, shoir, matbuot, muammo, muomala, istiora, shoir, Saodat, Ismoil, teatr, dialog, pauza.

Diktant natijasi shuni ko'rsatdiki, nazorat sinf o'quvchilari ma'nosi tushuntirilgan, imlosi va talaffuzi o'rgatilgan so'zlarni xato yozishgan. Tajriba o'tkazilgan sinf o'quvchilari diktant matnidagi so'zlarning barchasini deyarli to'g'ri yozishgan.

Dalillar shuni tasdiqlaydiki, til mashg'ulotlari o'quvchilarning bilish imkoniyatlariga mo'ljallab o'tkazilsa, mashg'ulotlarda bolalarning nutq qobiliyatlarini taraqqiy ettirishga qaratilgan mashqlardan foydalanilsa, ona tili ta'limi yanada unumli bo'ladi, o'quvchilarning til sezgirligi beqiyos darajada o'sadi.

Metodik adabiyotlarda til o'qitishda ikki narsa: nazariy bilimlar va shu bilimlar doirasida hosil qilinadigan malakalar hisobga olinadi. Ammo bolada kishilar bilan aloqa qilish vositasida yoshligidan shakllana boshlagan, maktabda taraqqiy ettirilishi lozim bo'lgan uchinchi narsa — nutq qobiliyati e'tibordan chetda qoladi. Shunday o'qitish tizimini yaratish kerakki, tildan beriladigan nazariy bilim, hosil qilinadigan malakalar, bir tomondan, bolalarda mavjud bo'lgan nutq qobiliyatlariga mos bo'lsin, ikkinchi tomondan, o'quvchilarning nutq qobiliyatlari taraqqiyotiga samarali ta'sir etsin.

Ona tili mashg'ulotlarida o'quvchilarning kuzatuvchanlik qobiliyatini taraqqiy ettirish uchun fonetika darslarida quyidagi prosodik mashq turlaridan foydalanish mumkin.

1. Bir necha kun ikkita o'rtog'ingizning nutqini kuzatib yuring. Ular nutqining o'xshash va farqli tomonlarini ajrating. O'rtoqlaringizdan qay biri tez, baland ovoz bilan gapiradi? O'rtoqlaringizdan qay biri past ovoz bilan sekin, ammo burro-burro gapiradi?

2. O'rtoqlaringizdan birining nutqiga o'z o'rtoqlari bilan suhbatlashayotganda, o'qituvchining savollariga javob berayotganida e'tibor qiling. Shu o'rtoqlaringizning nutqida erkin suhbatlashayotganida, o'qituvchi savollariga javob berayotganida qanday o'zgarishlar bo'lishini aytib berishga tayyorlaning.

3. Tanaffus paytida sinf xonasidan turib, hovlida o'ynayotgan o'rtoqlaringizning ovozi tinglang. Siz eshitgan ovoz kimning ovozi ekanligini ajratib olishga harakat qiling.

4. Kimlarni ovozidan taniysiz?

5. Sinfda eng yaxshi gapiradigan o'rtog'ingiz hamda o'qituvchining nutqiga taqlid etib gapiring.

6. O'zbek tilida gaplasha oladigan rus, qozoq, tatar, koreys o'rtog'ingiz bormi? Shu o'rtog'ingiz nutq tovushlaridan qay birini buzib talaffuz etadi? Unga qanday yordam bersa bo'ladi?

7. Televizordan bolalar uchun beriladigan ko'rsatuvlarni kuzatib boring. Personajlarning nutqidagi (bo'ri, quyon) farqlarini ajratishga harakat qiling.

8. O'qituvchilarning nutqini kuzating. O'qituvchi biron mavzuni tushuntirayotganda qanday gapiradi? O'qituvchingiz so'rash paytida so'roq gaplarni qanday ohangda aytadi?

Yuqorida o'quvchilarning kuzatuvchanligini oshirishga qaratilgan mashq namunalari keltirildi. Bu mashqlarning ba'zilaridan sinfda, ba'zilaridan esa uy topshirig'i sifatida foydalanish mumkin. Kuzatuvchanlik qobiliyatini o'stirishga oid mashqlar tilni o'zlashtirishning barcha tomonlariga bog'lab tashkil etiladi.

Ta'lim jarayoni bosqichlariga ko'ra lingvistik mashq tiplari. Ona tili ta'limi samaradorligini oshirish shartlaridan biri ta'lim vositalarining, jumladan, lingvistik mashqlarning, o'quv-tarbiya jarayoni bosqichlariga mosligidir. Bundan lingvistik mashqlarni ta'lim jarayoni bosqichlariga ko'ra tahlil etish, har bir bosqichga mos keladigan mashq tipini belgilash ehtiyoji tug'iladi.

Ta'lim jarayoni bosqichlari mohiyatini hisobga olib, lingvistik mashqlarning quyidagi tiplari belgilanadi.

Tayyorlovchi mashqlar — bu tipdagi mashqlardan yangi mavzuni o'rganishga kirish qismini tuzish, oldin o'rganilgan va bugun o'rganiladigan mavzular o'rtasida mantiqiy aloqadorlikni ta'minlash, bolalar nutqidagi shu mavzuga oid dalillarni faollashtirish maqsadida foydalaniladi. Yangi mavzuni tushuntirishdan oldin o'tkazilgan mashqlar faol

ta'lim uchun psixologik holat yaratadi, ta'limning muammoli tashkil etilishini ta'minlaydi, o'rganilayotgan dalillarning o'quvchilar nutqida faollashishiga olib keladi.

Hamroh mashqlar — yangi o'quv materialini bayon qilish (tushuntirish) paytida, shuningdek, yangi mavzuni o'quvchilarning o'zlari mustaqil o'rganayotganda o'tkaziladigan mashqdir. Bunday mashqning mohiyati yangi mavzuga oid bilimlarni idrok etish jarayoni bilan bog'langanligidir. O'qituvchi «Ot» mavzusiga oid bilimlarni tushuntiryapti deb tasavvur qiling. Bilimlarni tushuntirish paytida o'quvchilarga shunday topshiriqlarni berish mumkin: oldin ish qurollarining, keyin o'quv qurollarining nomini eslab yozing; qarindoshlikni bildiradigan so'zlarni yoddan yozing. Bu xil topshiriqlar asosida o'tkaziladigan mashqlarning mohiyati yangi mavzuga oid bilimlarni tushunish jarayoniga hamohangligidadir.

Mustahkamlash mashqlari — bu tipdagi mashqlar ona tili darsliklarida yetarlicha berilgan, ulardan maktab o'qituvchilari unumli foydalanishadi. Mustahkamlash mashqlaridan yangi mavzu o'rganilgach, o'sha o'quv soatning o'zida foydalaniladi. Ular vositasida o'quvchilar ongida yangi mavzuga oid bog'lanishlar hosil qilinadi. Ongda hosil bo'lgan dastlabki bog'lanishlar ko'nikmalarning shakllanish nuqtasidir.

Takrorlash mashqlari — bunday mashqlardan yangi mavzu tushuntirilgandan keyin tashkil etiladigan darslarda foydalaniladi. Takrorlash tipidagi mashqlar ko'nikmalarni malaka darajasida shakllantirish vazifasini bajaradi. Mashq vositasida takrorlanadigan axborot qancha kichik hajmda bo'lib, tatbiq qilinadigan holatlar qancha rang-barang bo'lsa, malakalar shuncha takomillashib, odatga aylanadi. Demak, bilimlarning rivojlanib, tarbiya darajasiga ko'tarilishida takrorlash mashqlari alohida ahamiyatga ega.

Umumlashtirishga oid mashqlar — bu tipdagi mashqlardan ona tilidan katta bo'lim, mavzu o'tilgach

foydalaniladi. Ular vositasida bilimlar umumlashtiriladi. Masalan, «Ot» soʻz turkumi oʻrganilgach, quyidagicha mashq oʻtkazish mumkin.

Topshiriq. Gaplarni oʻqing. Otlarni topib, namunadagidek tahlil qiling.

Namuna: Odam baxtni mehnatdan topadi.

Odam — bosh kelishikda, turdosh ot, shaxs bildiradi, birlikda, kim? soʻrogʻiga javob boʻladi, sodda, tub ot, gapda ega vazifasida kelgan.

Yuqoridagi topshiriq asosida mashq oʻtkazilganda, bolalar atoqli va turdosh otlar, shaxs, ish qurollari, joy otlari, otning soʻroqlari, egalik qoʻshimchalari, son qoʻshimchasi, kelishik qoʻshimchasi, sodda, qoʻshma, juft otlar, otlarning gapdagi vazifalari toʻgʻrisidagi tasavvurga tayanib mashqni bajarishadi. Bu bilimlarni umumlashtirish, malakalarni odatlar darajasiga koʻtarish uchun asos boʻladi.

4-fasl. Lingvistik mashqlar tizimi

Taʼlim maqsadi bir yoki bir necha mashq vositasida emas, aksincha, ilmiy asoslangan mashqlar tizimini oʻquv-tarbiya jarayoniga tatbiq etish yoʻli bilan amalga oshiriladi. Mashqlar toʻplami ochiq tizim boʻlib, oʻzidan oldin oʻtkazilgan mashqlarning tabiiy davomi, bundan keyin bajariladigan mashqlarning poydevori sanaladi. Binobarin, oʻtkaziladigan mashqlar oʻrtasida vorislikni taʼminlash lingvistik mashqlar tizimini tuzishda rioya qilinadigan yetakchi prinsip hisoblanadi.

Vorislik prinsipiga tayanib, mashqlar tizimini shakllantirishda qator talablar nazarda tutiladi. Mashqlarni tizim shakliga olib kelishda uch xil faoliyat xususiyatlari va ularga oid uch xil jarayon hisobga olinadi: **mashqlarni tizimga keltirish faoliyati** — bu darslik mualliflari yoki oʻqituvchining mashqlar tizimini tuzishga oid faoliyati. Mashqlarni tizimga keltirish konstruktiv jarayon boʻlib, uning natijasi — mashqlar tizimining optimalligi darslik muallifi yoki oʻqituvchining mahoratiga bogʻliq; **mashqlarni taʼlimga**

tatbiq etish faoliyati. Bunday faoliyat o'qitish jarayoni bo'lib, unda mashqdan ta'limning qaysi bosqichlarida foydalanish zarurligi o'z aksini topadi. Ko'rinadiki, mashqlar tizimini shakllantirishda o'qitish faoliyati xususiyatlari ham inobatga olinadi; **mashq qilish jarayoni** — bu o'quvchining aqliy va amaliy faoliyati bo'lib, uning amal qilishi natijasida bilimlar takomillashadi, ko'nikma va malakalar rivojlanib, tilga munosabat, ijodiy faoliyat taraqqiy etadi. Tuzilajak didaktik loyihada mashqlar tizimida bolalarning mashq qilish faoliyati xususiyatlari ham hisobga olinadi. Didaktik loyihalash jarayoni va loyihalash faoliyati mashqlarni ta'limga tatbiq etish jarayoni va o'qituvchi faoliyati, o'qish jarayoni va o'quvchi faoliyati xususiyatlari asosida lingvistik mashqlar tizimi yaratiladi. Bu jarayonlar va ularga oid faoliyatlarning mohiyatini bilmasdan turib, lingvistik mashqlar tizimini asoslash mumkin emas. Shu tufayli ularni alohida-alohida tahlil etish zarur.

Didaktik loyihalash jarayoni va loyihalash faoliyati. Didaktik loyihalash jarayoni o'rganiladigan o'quv materiallarini bola larbop qilib qayta qurishdir. Didaktik loyihalash boshqa jarayonlarga o'xshab uch elementdan iborat: **loyihalashga oid faoliyat, loyihalash vositasi, loyihalash predmeti.** Shu elementlarning o'zaro ta'siri natijasi o'laroq, loyihalovchi istagan (ko'zda tutilgan) didaktik loyiha-mashqlar tizimi shakllanadi.

Didaktik loyihalash, avvalo, inson ongining antisipirik¹⁸ — oldindan ko'ra bilish, payqay olish qobiliyati bilan bog'liq. Shu tufayli loyihada-mashqlar tizimida uch xil belgi ajratamiz: tatbiq qilish, ta'limni amalga oshirish, ta'limni boshqarish. Yanada ommaboproq aytganda, loyiha vositasida ta'lim jarayonining qonuniyatlari

¹⁸ Antisipirik — lotincha «anticipatio» so'zidan olingan bo'lib, oldindan ko'ra bilish, payqay olish ma'nolarini anglatadi.

o'rganiladi, ta'limning maqsadi amalga oshiriladi, bolalarning faoliyati tashkil etiladi, boshqariladi, nazorat qilinadi.

Loyihada — mashqlar tizimida o'quvchi va o'qituvchi faoliyati moddiylashtiriladi. O'qituvchi va o'quvchi faoliyatining tashqi va ichki xususiyatlarini hisobga olish loyihalovchining mahoratiga bog'liq.

Ona tilidan o'quv materiallarini mashqlar tizimi shakliga olib kelishda qator talablarga rioya qilinadi: mashqlar to'plamining o'quv materiallari mazmuniga tengligi-adekvatligi (1); to'plamga kiritilgan mashqlarning bir-birini to'ldirish (2); mashqlarning murakkabligi, qiyinligini oshira borish (3); to'plamda ijodiy va standart mashqlar miqdorining yetarliligi (4); mashqlar to'plamining bilim, ko'nikma, malaka, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga yaroqliligi (5); mashqlar miqdorining yetarliligi (6).

Mashqlar to'plami va o'qitish faoliyati. O'qitish faoliyati nuqtai nazaridan mashqlar tizimi ona tili darsliklarida berilgan o'quv topshiriqlariga muvofiq belgilanadi. Zero, darslikka kiritilgan o'quv topshiriqlari asosida o'qituvchi sinf o'quvchilarining mashq bajarishlarini tashkil etadi.

Darslikka kiritilgan o'quv topshiriqlari vositasida bolalarning mashq qilishini tashkil etishdan oldin o'qituvchi ularning ta'lim jarayoni sikllari, dars tiplari va bosqichlariga mosligini o'rganishi, ulardan izchil foydalanish yo'llarini belgilashi zarur. Shuningdek, bolalar bajaradigan mashqlar o'rtasida vorislik o'rnatmasdan turib, ta'limning samaradorligini oshirib bo'lmaydi. Bajarilgan, bajarilayotgan va bundan keyin bajariladigan mashqlar o'rtasida aloqadorlikni ta'minlash, o'qituvchining mohirligiga bog'liq. Qilinadigan mashq bolalarning real o'quv imkoniyatiga mos bo'lganda, istalgan samarani beradi. Darslikka kiritilgan o'quv topshiriqlari to'plami asosida zarur mashqni tezkorlik bilan tanlay olish, o'qituvchining vaqtini, uning jismoniy va aqliy yumushlarini tejashga olib keladi.

Darslikka kiritilgan o'quv topshiriqlari to'plami asosida mashqlar tizimini o'tkazishda o'qituvchi faoliyatiga quyidagicha talablar qo'yiladi: mashqlarning ta'lim jarayoni zvenolari, dars tipi, dars bosqichlariga mosligi (1); mashqlardan izchil foydalanish (2); mashqlar o'rtasida vorislik o'rnatish (3); mashqlarning bolalar tayyorgarligiga mosligi (4); kerakli mashqni zudlik bilan topish (5); vaqtni tejash (6).

Mashq qilishda o'quvchi faoliyatiga qo'yiladigan talablar. Bolalarning mashq qilishi uchun topshiriqlar tizimini tuzuvchi (masalan, darslik muallifi) ham, mashq qilishga oid bolalar faoliyati tashkilotchisi — o'qituvchi ham o'z mehnatini o'quvchilarga mo'ljallab tashkil etadi. Mashq o'tkazishning natijasi bolalarda shakllanadi. O'quvchilar nuqtai nazaridan ham mashq qilish jarayoniga qator talablar qo'yiladi: mashqning o'quv materialini o'zlashtirish logikasiga mosligi (1); o'quv materialini sistem o'zlashtirish (2); bajariladigan mashqlarning o'zaro aloqadorligi (3); mashqlarning bolalar uchun yetarli darajada murakkabligi va qiyinligi (4); qayta eslash va ijodiy faoliyatni bir xil-teng takrorlash (5); bolalar vaqtini tejash (6).

Mashqlar tizimining optimalligi. Mashqlar tizimining o'quv materiallari mazmuniga, ta'lim jarayoni bosqichlariga, bolalarning real o'quv imkoniyatlariga mosligi o'tkaziladigan mashqlarning samaradorligini oshirish omillari sanaladi. Ta'lim jarayonida qo'yilgan maqsad bilan mashq qilish orqali erishilgan natija o'rtasidagi tafovut samaradorlik hisoblanadi. Binobarin, qo'yilgan maqsad va natija o'rtasidagi farq qancha oz bo'lsa, mashq qilish jarayoni shuncha samarali kechadi.

Mashqlar tizimini shakllantirishda muallif (mashqlar tizimini tuzuvchi), mashqni ta'limga tatbiq qiluvchi — o'qituvchi, uni bajaruvchi — o'quvchi faoliyatiga qator talablar qo'yiladi. Shunday talablar quyidagi jadvalda keltiriladi. Mashqlar tizimini tuzuvchining ham mashqlarni

ta'limga tatbiq qiluvchining ham diqqat markazida o'quvchi faoliyati yotadi. Shu tufayli jadvalning markazida o'quvchi faoliyatiga qo'yilgan talablar keltirildi.

Muallif faoliyati	O'quvchi faoliyati	O'qituvchi faoliyati
1. Mashqlar tizimining o'quv material-lari mazmuniga adekvatligi.	1. Mashqlarning o'zlashtirish logikasi mosligi.	1. Mashqlarning ta'lim jarayoni bos-qichlariga muvofiq-ligi.
2. Tizimga kiritilgan mashqlarning bir-birini to'ldirishi.	2. O'tkaziladigan mashqlar o'rtasida vorislik.	2. Mashqlarning o'zaro bog'liqligi.
3. Mashqlarning murakkabligi va qiyinligi	3. O'quvchi faoliyati-ning intensivligi.	3. Murakkab va qiyin mashqlardan yetarli foydalanish.
4. Tizimda ijodiy va standart mashqlar-ning yetarli miqdorda mavjudligi.	4. Ijodiy va qayta eslash faoliyatini rivojlantirish.	4. Ijodiy va qayta eslash faoliyatini tep-pa-teng tashkil etish.
5. Bilim, malaka va ijodiy faoliyat tajri-basini takomillash-tirishga yaroqligi.	5. Dastur talablari darajasida o'quv ma-teriallarini o'zlash-tirish.	5. Zarur (ijodiy va noijodiy) mashqlarni zudlik bilan topish.
6. Mashqlar miqdori-ning yetarliligi.	6. Tezkorlik bilan mo'ljallangan nati-jaga erishish.	6. Vaqtini tejash.

Jadvalni gorizontal tahlil qilib, mashqlar tizimining optimalligini ta'minlovchi talablarni qayd etish mumkin. Mashq qilish subyektiv hodisa, shuningdek, uning natijasi ham mashq qiluvchi — o'quvchida shakllanishini hisobga olib, quyidagi qoidalarni me'yoriy talab shaklida yozamiz.

1. Mashqlar tizimining o'quv materiallari mazmuniga adekvatligi va ta'lim jarayoni bosqichlariga muvofiq-ligi, mashqning o'zlashtirish logikasiga mosligini ta'minlaydi.

2. Mashqlarning bir-birini to'ldirishi va bog'liqligi mashqlar o'rtasidagi vorislikka olib keladi.

3. Mashqlarning murakkabligi, qiyinligi, o'quvchilar faoliyatining intensivligini (aqliga zo'r berib ishlashini) ta'minlaydi.

4. Ijodiy va standart mashqlar vositasida o'quvchilarning ijodiy va qayta eslash faoliyatini bir xil (teppa-teng) tashkil etish o'quvchilarning tafakkuri hamda xotirasini o'stiradi.

5. Mashqlarning ta'lim mazmuni elementlari (bilim, malaka va ijodiy faoliyat tajribasi)ga mosligi va zaruriy mashqni tezkorlik bilan topish imkoniyatining borligi o'quv materiallarini dastur talablari darajasida o'zlashtirishga olib keladi.

6. Mashqlar miqdorining yetarliligi va vaqtni tejash, bolalarning qisqa muddatda ko'zlangan natijaga erishuviga sabab bo'ladi.

Mashqlar tizimini tuzish bosqichlari. Ona tilidan u yoki bu mavzuda lingvistik mashqlar tizimi davlat ta'lim standartlari (dastur, ajratilgan o'quv soatlari, mavzu bo'yicha o'rganiladigan bilim, malaka, o'quv materiallarini o'zlashtirish darajalari va shu kabilar) talablari asosida tuziladi. Bunda quyidagi bosqichlarga rioya qilinadi.

1-bosqich: o'quv materiallarini tahlil qilish bosqichi. Bu bosqichda o'quv dasturida berilgan bilimlar yetarlimi, ular darslikda qanday aks etgan, ta'limga yangi axborotlarni olib kirish zaruriyati bormi, o'quv axborotlarining darslikda berilish tartibi ma'qulmi yoki o'quv axborotlarining tartibini o'zgartirishga ehtiyoj tug'iladimi kabi qator savollar xususida o'ylab ko'riladi. Shuningdek, bu bosqichda darslikda berilgan mashqlarning o'quv materiallari mazmuniga, ularni o'zlashtirish logikasiga mosligi o'rganiladi.

2-bosqich: o'quv materiallari bo'yicha bilim, malakalarini aniqlash. Masalan, «Undalma» mavzusida mashqlar tizimi tuzilganda, undalma haqidagi bilimlar asosida hosil

qilinadigan malakalar hisobga olinadi. «Undalma» mavzusidagi bilimlar beshta o'quv elementi o'quv materialining pedagogik jihatdan ishlov berilgan eng kichik birligi bo'lib, ular «Undalma» mavzusida quyidagi birliklardan iborat.

1-element — undalmaning ta'rifi (so'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs yoki narsani bildirgan bo'lak undalma deyiladi).

2-element — sodda va murakkab undalmalar (bir so'zdan iborat undalma-sodda; ikki yoki undan ortiq so'zdan iborat undalma murakkab).

3-element — undalmalarning gapdagi o'rni (gapning boshi, o'rtasi va oxirida kelgan undalmalar).

4-element — undalmalarda tinish belgilari.

5-element — undalmalarni o'qish texnikasi.

O'quv elementlarining ko'pligi nuqtai nazardan «Undalma» mavzusi murakkab o'quv materialini sanaladi.

Ona tiliga oid o'quv materiallari, jumladan, «Undalma» mavzusida ham, o'rganiladigan bilimlar asosida shakllantiriladigan malakalar ikki turli bo'ladi: intellektual malakalar — so'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs yoki narsani bildirgan bo'lakning undalma ekanligini fahmlash (1); sodda va murakkab undalmalarni bir-biridan farqlash (2); undalmalarning gap boshi, o'rtasi, oxirida kelgan holatlarini ajrata olish (3); muskul harakati malakalari — undalmalarni gap tarkibida topib ko'rsatish, o'qish, talaffuz etish (1); sodda va murakkab undalmali matnlar tuzish (2); turli pozitsiyalarda (gapning boshi, o'rtasi, oxirida) undalmalarda qo'llaniladigan tinish belgilarini to'g'ri ishlatish (3).

3-bosqich: undalmalarni o'zlashtirish darajalarini aniqlash. Undalmalarni o'zlashtirishning uch darajasi mavjud: 1-daraja — undalmalarni ko'nikma darajasida o'zlashtirish. Bunda bolalar o'quv materialining asosiy xususiyati bilan dastlab tanishadi, bilimlarni mustahkamlaydi; 2-daraja — undalmalarni malaka darajasida

o'zlashtirish. O'rganilgan bilimlarni esga tushirish va ularni turli o'quv sharoitlariga tatbiq etish ko'nikmalarining malaka darajasiga ko'tarilishga olib keladi. Malaka — bu avtomatlashgan ko'nikmadir; 3-daraja — undalmaga oid bilimlarni, faoliyat usullari (berilgan undalmalarni topish, tayanch so'zlarni undalma vazifasida qatnashtirib nutq tuzish, undalmalarda tinish belgilarni ishlatish va shu kabilar)ni tushuncha darajasida o'zlashtirish.

4-bosqich: «Undalma» mavzusida bolalarning mashq qilishlarini tashkil etishga oid o'quv topshiriqlarini aniqlash. Mashq qilish uchun o'quv topshiriqlari tuzish jarayonida quyidagi ishlar amalga oshiriladi.

A. Nutq shakllariga ko'ra evristik, adaptiv, noadaptiv, alternativ ko'rinishdagi o'quv topshiriqlari miqdorini aniqlash.

B. Tuziladigan o'quv topshiriqlari tizimida o'quvchilarning ijodiy va qayta xotirlash faoliyatini hisobga olish.

D. O'quv material mazmuniga ko'ra topshiriqlarning turlarini aniqlash. «Undalma» mavzusi yuzasidan quyidagi o'quv topshiriqlarini tuzish ma'qul: 1) **sintaktik xarakterdagi topshiriqlar**. Bu xildagi topshiriqlar asosida mashq o'tkazilganda, undalmalarning sintaktik xususiyatlari tahlil qilinadi; 2) **sintaktik-punktuatsion ko'rinishdagi topshiriq**. Shu xildagi topshiriq asosida mashq o'tkazish yo'li bilan undalmalarda tinish belgilarini to'g'ri qo'llash malakalari rivojlantiriladi; 3) **sintaktik-prosodik ko'rinishdagi topshiriq**. Bunday topshiriqlar ustida mashq qilish orqali o'quvchilar undalmalarni nutqda to'g'ri ijro etishni o'zlashtirib olishadi.

«Undalma» mavzusi yuzasidan mashq qilishga oid o'quv topshiriqlari tizimi.

1-topshiriq. Namunadan foydalanib berilgan holatlarga mos keladigan undalmali gaplar tuzing. So'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs va narsalarni aniqlab, undalmaga ta'rif berishga tayyorlaning (Bolalarni tabriklayotgan bobo, cho'kayotgan odam, qushlarga don sepayotgan bola,

buvisini tabriklayotgan nevara, ust-boshi ho'l bo'lgan kishining yomg'irga murojaati, shamolga yolvora'otgan odamning gapi).

Namuna: Ey xayol, uzoqlarga olib ketma!

2-topshiriq. Berilgan holatlarga mos keladigan oltita gap tuzing (Bolalar, bilim manbai kitobni seving. Odamlar, cho'kayapman, qutqaringlar! Hoy qadrdon qushlarim, don yeng. Mehribon buvijon! Sizni tabriklayman. Hoy yomg'ir, yana shiddat bilan yog'. Ey shamol, salomimni do'stinga yetkaz). Shu gaplarni qanday qilib ikki guruhga ajratish mumkin?

3-topshiriq. Matnni o'qib undalmali gaplarni ko'chirib yozing.

*Qani ayt, maqsading nimadir sening,
Nega tilkalaysan bag'rimni, ohang.
Nechun kerak bo'ldi senga ko'z yoshim,
Nechun kerak, rubob, senga shuncha g'am!*
(A.Oripov)

4-topshiriq. Berilgan tayanch so'zlarni undalma vazifasida qatnashtirib «Bahor» mavzusida bog'li nutq tuzing.

Bahor, lola, yoqimli shabada, qalb.

5-topshiriq. Gaplarni o'qib, ega va undalmalarni toping. Undalmalarning o'rnini aniqlab, qanday o'qilishini tushuntiring. Tinish belgilarni qo'yib ko'chiring.

Oyqizim Ko'kbuloq suvlari bizdan oldin qishloqqa kirib boradi.

Bilim eng qimmatbaho boylik, o'g'lim. Vatan mustaqilligi Aziz bolalar sizning qo'lingizda.

6-topshiriq. Berilgan gaplarga undalmalar kiritib yozing. Qaynatilmagan suvni ichmang.

Mo'l hosilingiz muborak bo'lsin

Tug'ilgan kuningiz bilan tabriklayman.

7-topshiriq. Berilgan uch holatga mos qisqa nutq tuzing. O'zingiz tuzgan nutq matnlarida undalmalar ishtirok etsin.

1. Mehnat faxriysining bolalarga murojaati.

2. Jamoa xo'jaligi raisining nutqi.

3. Boboning nevaralariga nasihati.

8-topshiriq. Partadosh o'rtog'ingiz bilan undalmalarni qatnashtirib (masalan, kitob) suhbat o'tkazing. O'tkazilgan suhbatning matnini tuzib, undalmalarni o'qish, tinish belgilarini ishlatish qoidalarini so'zlab berishga tayyorlaning.

9-topshiriq. Badiiy matnlarni o'qib undalmalardan topib o'qing, ularning ta'rifini eslang, gapdagi o'rinlarini aniqlang, tinish belgilarni qo'yib ko'chiring.

1. *Ey dil o'zingga ilmu adabni shior tut!*

Axloqu ilmsizdan o'zingni kanor tut.

(Xurshid)

2. *Ey Navoiy, boda birla xurram et ko'nglim o'yin,*

Ne uchunkim, boda kelgan uyga qayg'u kelmadi.

(A. Navoiy)

3. *Ey Farg'ona, mushkul kunlar bolasini tishida tishlab,*

Ey, baxtlarni balog'atga yetkazgan ona!

(H. Olimjon)

4. *Men boy emasmen o'g'illarim.*

(Ertakdan)

5. *Umidaxon sanamay sakkiz demang.*

(A. Qahhor)

6. *Belga himmat kamarin bog'la Turkiston,*

Ma'rifatga yetmoqni chog'la Turkiston.

(Hamza)

7. *Qushlar, qushlar, hoy qushlar*

Qanot qoqib uchinglar.

Har bir matnda nutqning kimga va nimaga qaratilganligini aytib berishga tayyorlaning.

10-topshiriq. Matnni o'qib, tinish belgilarini o'rniga qo'yib ko'chiring. Undalmalarning turlarini, o'rnini aniqlang. She'rni ifodali o'qishga tayyorlaning.

*O'rgilay ko'zingdan erka farzandim,
Navvotim asalim shakarim qandim.
Umringni tilayman ko'ngil xursandim
Qo'zichog'im oppog'im alla,
Yonib turgan chirog'im alla.*

(Amin Umariy)

11-topshiriq. She'rni ifodali o'qing. Shoir nutqining nimalarga qaratilganligini aytib berishga tayyorlaning.

Onadir, ona!

- *Sendan yuksak nima bor, yulduz?*
- *Onalar mehri!*
- *Sendan keskir nima bor, olmos?*
- *Onalar qahri!*
- *Qaydan olding otashni Quyosh?*
- *Ona qalbidan!*
- *Po'lat, qaydan senda zo'r bardosh?*
- *Ona sabridan!*
- *Senmi ko'klam hayotbaxsh fasl?*
- *Yo'q, Ona izi!*
- *Senmi, shirin, shifobaxsh asal?*
- *Yo'q, Ona so'zi!*
- *Dengiz, nedir kenglikda tanho?*
- *Ona quchog'i!*
- *Sendan shaffof ne, tonggi ziyo?*
- *Ona nigohi!*
- *Yaratuvchi senmi, tabiat?*
- *Yo'q, yo'q, Onalar!*
- *Yashnatguvchi senmisan, hayot?*
- *Yo'q, yo'q, onalar!*

(S. Vohidov)

12-topshiriq. «Kuz» mavzusida bog'li matn tuzing. Unda «oltin kuz, uzum, mehnatkash xalq, qovun, salqin shabada, saxiy dehqon, tun, charaqlagan yulduzlar» so'zlarini undalma vazifasida ishtirok ettirib, gaplar tuzing.

Keltirilgan o'quv topshiriqlari vositasida nutq holatlariga mos undalmali gaplar tuzish (1-topshiriq) yo'li bilan undalmalarning nutq sharoiti uchun zarurligini anglashadi. Undalmalarning shaxsga va turli narsalarga qaratilganligini (2-topshiriq) nazarda tutib, ularni ikki guruhga ajratishni, binobarin, undalmalarning ta'rifini ongli o'zlashtirishga tayyorlanishadi. Berilgan matnda undalmali gaplarni saylab yozish (3-topshiriq) va tayanch so'zlarni undalma vazifasida qatnashtirib (4-topshiriq), «Bahor» mavzusida bog'li nutq tuzish, «Undalma»ga oid bilimlarni mustahkamlashga olib keladi.

Undalma va gapning egasini chog'ishtirish (5-topshiriq), matnga undalmalar kiritish (6-topshiriq), berilgan uch holatga mos undalmali matn yaratish (7-topshiriq), partadosh o'rtoq bilan o'tkazilgan suhbat matnini yozish (8-topshiriq), bolalarni intervyu olishga, o'zgalar nutqini e'tibor bilan tinglashga tayyorlaydi. Bu topshiriqlar bo'yicha mashq qilganda, undalmalarning ta'rifi, turlari, tinish belgilari, intonatsiyasi to'g'risidagi bilimlar malaka darajasida o'zlashtirishadi.

Berilgan badiiy matnlarni tahlil etib, so'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs va narsalarni aniqlash (dil, Navoiy, Farg'ona, o'g'illarim, Umidaxon, Turkiston, qushlar), shu matnlardagi undalmalarda tinish belgilari hamda ularning o'qilishi ustida mashq qilish (9-topshiriq), undalmalarni aniqlash, tinish belgilarini qo'yish, intonatsiya ustida ishlash (10-topshiriq) va nihoyat undalmalarni ishtirok ettirib matn yaratishga oid mashqlar (11-topshiriq) undalmalar xususidagi bilimlarning tushuncha darajasiga ko'tarilishiga sabab bo'ladi.

5-fasl. Lingvistik mashqlar tizimini ta'limga tatbiq etish

Lingvistik mashqlar tizimini ta'limga tatbiq etish o'qituvchining pedagogik mahoratiga, ta'lim jarayoni sikllariga, tanlangan dars tipi, uning bosqichlariga bog'liq. O'qituvchi ta'lim jarayoni xususiyatlarini, dars tipi, uning bosqichlarini aniq tasavvur etsa, ta'lim jarayoniga, dars tipi va uning bosqichlariga mos mashqlar tizimidan foydalana oladi.

«Undalma» mavzusida qilinadigan ishlarni uch qismga ajratish mumkin: undalmalar bo'yicha axborot to'plash (1); undalma yuzasidan to'plangan axborotlarga ishlov berish (2); undalma yuzasidan o'rganilgan bilimlarni tushuncha darajasiga ko'tarish va ularni nazorat qilish (3).

Yuqoridagi qismlarga ko'ra, «Undalma» mavzusini quyidagicha rejalashtirish mumkin (Jadval 168-betda).

I darsda "Undalma" mavzusiga oid bilimlar o'rganiladi. Bolalar undalmaning mohiyati, ta'rifi, uning turlari — sodda va murakkab undalmalar, undalmaning gapdagi o'rni, intonatsiyasi va unda tinish belgilarining ishlatilishiga doir axborotlarni to'playdilar, to'plangan axborotlarga dastlabki ishlov beradilar.

Dars yangi o'quv materialini o'rganish va mustahkamlash tipidagi mashg'ulot bo'lib, uning yadrosi yangi bilimlarni o'rganishga tayyorgarlik, ta'rif va qoidalarni o'rganish, o'rganilgan bilimlarni mustahkamlashdan iborat.

Dars mavzusini e'lon qilish uchun ish quyidagicha boshlanadi: men bir nechta gap aytaman. Men aytgan gaplar (mening nutqim) kimga va nimalarga qaratilganini aytib berishga tayyorlaning.

Bolalar, ona tili darsiga tayyormisiz? Bu gap kimga qaratilgan? (bolalarga). Ona tili, sen mening ona tilimsan! Bu gapchi? (ona tiliga). Ey momaqaldiraq, yanada kuchliroq bo'kir! (Bu gap — momaqaldiroqqa). Men o'z nutqimni

Qism- lar	Undalmaga oid bilimlar	Undalmalar bo'yicha intellektual malakalar	Undalmalar bo'yicha muskul harakati malakalari	Dars tiplari	Dars materiali
I	Undalma- ning ta'riifi; sodda va mu- rakkab undal- ma; gapning boshi, o'rtasi, oxirida kel- gan undalma- lar; undalma- larning into- natsiyasi va tinish belgi- lari.	-undalmani anglash, uni gap bo'lak- laridan farq etish; -undalma- larni o'ziga xos ohang bil- lan o'qish, ta- laffuz qilish; -nutqda sod- da va murak- kab undalma- larni farqlash; -turli pozitsi- yalarda kel- gan undalma- larni, ularning ohanglarini anglash.	-undalmali gaplardan matn tuzish; -undalmalar- ni o'ziga xos ohang bilan o'qish, talaf- fuz qilish; -nutqda sod- da va murak- kab undalma- larni ishlata bilish; undalmalarda tinish belgi- larini to'g'ri ishlatish.	Yangi o'quv materialini o'rganish va mustahkam- lash darsi	1-4-mashq- lar
II	Mavzu bo'y- icha o'rganil- gan bilimlar- ga ishlov beri- ladi	Shu intellek- tual malaka- lar ustida ish- lash	Shu muskul harakati ma- lakalari usti- da ishlash	O'tganlarni takrorlash va malaka hosil qilish darsi	5-8-topshi- riqlar
III	Undalmaga oid bilimlarga tushuncha darajasida ishlov berish.	Malakalarni avtomatlash- tirish	Malakalarni avtomatlash- tirish	Bilim va ma- lakalarni umumlashti- rish darsi	9-11-topshi- riqlar
IV	Undalma mavzusiga oid bilimlar	Aqliy mala- kalar	Muskul hara- kati malaka- lari	Bilim va ma- lakalarni na- zorot qilish darsi	Ta'lim eta- lonida ko'z- da tutilgan testlar tizimi bajariladi

bolalarga (1-gap), ona tiliga (2-gap), momaqaldiroqqa (3-gap) qaratdim. Gapirayotgan paytda so'zlovchi nutqini o'ziga (masalan, Dangasa tur, uxlaganing bo'lar), O'zgalar (Odil, menga ko'maklash), turli narsalarga (maynajon, sayrasangchi) qaratadi. Yana bir misol: ertalab uyqudan uyg'ongach bobomiz, buvimiz, ota-onamizga nima deymiz? Assalomu-alaykum, bobojon (buvijon, otajon, onajon). Salomimiz kimlarga qaratiladi? (bobomiz va buvimizga, ota-onamizga). Ona tilida so'zlovchining nutqi qaratilgan so'zlar «Undalma» termini bilan o'rganiladi. Undalma vositasida kishi o'ziga, o'zga shaxslarga, turli narsalarga undaydi.

Suhbat asnosida bolalar yangi mavzuga oid termin-»Undalma« bilan tanishishadi, bolalarning nutqidagi undalmali sintaktik konstruksiyalar faollashadi, o'quvchilar o'z nutqida qo'llanib kelayotgan hodisa-undalmaning mohiyatini anglashadi. Qisqacha aytganda, sinf jamoasi «Undalma» mavzusini o'rganishga tayyor bo'lishadi. Endi darsning navbatdagi bosqichi — undalmaga oid bilimlarni o'rganish boshlanadi.

Birinchi topshiriqqa qarang Namunada berilgan gapni o'qing. Bu gapda so'zlovchining nutqi nimaga qaratilgan? «Xayol»ga qaratilgan. To'g'ri, xayollarga chulg'anib qolganimizda, o'zimizga shunday gap bilan undaymiz. Undash yo'li bilan biroz payt xayol surishdan to'xtaymiz. Siz bajaradigan topshiriqda oltita nutq holati berilgan. Oltita gap tuzasiz. Nutqingizning kimlarga va nimalarga qaratilganini aniqlab, aytib berishga tayyorlaning. Topshiriqni bajara olsangiz, undalmaga o'zingiz mustaqil ta'rif bera olasiz.

O'quvchilardan birortasi (yoki oltitasi) topshiriqni doskada bajaradi. Bolalarning ko'z o'ngida quyidagi yozuvlar paydo bo'ladi.

Bolalar, bilim manbai kitobni seving.

Odamlar, cho'kayapman, qutqaringlar.

Hoy qanotli do'stlarim, don yenglar.

*Mehribon buvijon, Sizni tabriklayman.
Hoy yomg'ir, yana shiddat bilan yog'!
Ey shamol, salomimni do'stimga yetkaz.*

Doskadagi yozuvlar — o'quvchilar ijod etgan gaplar asosida suhbat o'tkazilib, undalmaning ta'rifi chiqariladi. O'qituvchi topshirig'iga ko'ra, bolalar o'zlari chiqargan xulosani darslikda berilgan ta'rifga taqqoslashadi. Bu ta'lim manbalari o'quvchi nutqi va darslikni o'zaro uyg'unlashtirishga olib keladi. Endi undalmalarni nutqda ijro etish texnikasi, tinish belgilari, gapdagi o'rni, sodda va murakkab undalmalarga oid bilimlarni o'rganishga o'tiladi. Buning uchun 2-topshiriq asosida mashq o'tkaziladi. Bolalar berilgan gaplarda undalmaning shaxsga yoki narsaga qaratilganini hisobga olib, ularni ikki guruhga ajratishadi. Bu ish undalmani mustahkamlashga oid dastlabki o'quv yumushidir. 2-topshiriq asosida undalma bo'yicha axborot to'plash quyidagicha davom ettiriladi.

Doskadagi gaplar qayta kuzatilib sodda (bolalar, odamlar) va murakkab (mehribon buvijon, qanotli qushlar) undalmalarga o'quvchilar diqqati tortiladi, tegishli qoidalar chiqariladi: a) undalma bir so'zdan iborat bo'lsa, sodda undalma deyiladi; b) undalma ikki yoki undan ortiq so'zdan iborat bo'lsa, murakkab undalma deyiladi.

Gaplar yana bir bor kuzatilib, undalmaning o'rni aniqlanadi. Buning uchun ayrim gaplar qayta tuziladi.

*Bilim manbai kitobni seving, bolalar!
Sizni, mehribon buvijon, tabriklayman.*

Xulosalar chiqariladi: undalma gapning boshida, o'rtasida, oxirida keladi.

Undalmali gaplarda gap bo'laklarini toptirish. O'quvchilar ko'pincha undalmani bosh bo'lak (ega) sanab, egani topa olishmaydi. Doskadagi gaplarga ega kiritib yoziladi:

Bolalar, siz bilim manbai kitobni seving. Boshqa gaplar bo'yicha ham ish shu taxlitda davom ettirilib, xulosa chiqariladi. Undalmani o'qish texnikasi, tinish belgilarini ishlatish qoidalari tushuntiriladi. Bu ishlar natijasi o'laroq, o'quvchilar ongida undalma to'g'risidagi tasavvurlarning umumiy qurilishi shakllanadi. Endi yangi ta'rif, qoidalarini mustahkamlashga o'tiladi. Buni amalga oshirish uchun quyidagicha ish qilish mumkin:

a) darslikda berilgan ta'rif, qoida, aniqliklarni diqqat bilan o'qib chiqish;

b) 3-topshiriq bo'yicha mashq o'tkazish; bolalar she'riy parchadan undalmali bandlarni (Nega tilkalaysan bag'rimni, ohang, Nechun kerak, rubob, senga shuncha g'am) ajratib yozishadi. Bu bandlarda shoirning nutqi nimalarga qaratilganligi, undalmalarning turi, gapdagi o'rni, tinish belgilari va o'qish texnikasi yana bir bor eslatiladi. Bolalar undalma bo'yicha to'plagan axborotlarga moslashishadi, ko'nikishadi.

d) undalmaga oid bilimlarni esga tushirish davomi sifatida 4-topshiriq bo'yicha mashq qilinadi; Bolalar undalma bo'yicha to'plangan axborotlarni yangi o'quv sharoitiga — tayanch so'zlarni undalma vazifasida qatnashtirib bog'li nutq tuzish jarayoniga tatbiq etishadi.

Keltirilgan dars tavsifidan ko'rinadiki, uning qurilishi va borishi bolalar tafakkuriga mo'ljallangan. O'quvchilar berilgan topshiriqlar asosida ijodiy mashq qilishib, mavzuni mustaqil o'rganishadi, ta'rif, qoida, aniqliklarni shakllantirishadi. Bunday darslarni «ijodiy dars» deb ataymiz. Mavzu induktiv yo'l bilan o'zlashtirildi. Dalillarga ko'ra, quyidagi xulosalarga kelindi.

Dars yangi o'quv materialini o'rganish va mustahkamlash tipidagi mashg'ulot bo'lsa, uning quyidagi bosqichlarida lingvistik mashqlardan foydalaniladi:

a) yangi mavzu bilan bolalarni tanishtirish jarayonida o'tkaziladigan mashq darsga kirish yasash, yangi termin

va unga muvofiq tushuncha bilan tanishtirish funksiyalarini bajaradi;

b) yangi mavzuni o'rganishga tayyorgarlik maqsadida tashkil qilinadigan mashq dalillarni, o'quvchilar tajribasidan ko'p marta o'tgan omillarni faollashtirish vazifasini o'taydi; ish shu yo'sinda tashkil etilganda, bolalarning jonli nutqi tilni mavzuga oid ta'rif, qoida, aniqliklarni o'zlashtirish laboratoriyasiga aylantiradi. Bola nutqi tildan oldinda harakat qilib «Nutqdan tilga qarab borish» tamoyilining amal qilishiga olib keladi.

d) yangi o'quv axborotlarini idrok etish jarayonida tashkil qilinadigan mashqlar yangi ta'rif, qoida, aniqliklarni o'rganish hodisalariga hamkorlik qilib, o'quvchilar tafakkurini, xotirasini kompleks faollashtirish vazifasini bajaradi; chiqarilgan xulosa ijodiy faoliyat mahsuli, o'quvchining o'zi kashf etgan bilim sifatida ongda to'planadi. Hamroh mashqlarni bajarish jarayonida o'quvchi ta'lim jarayoni subyektiga aylanadi.

e) yangi o'quv materialini tushuntirilgach yoki bolalarning o'zlari mustaqil o'rgangach, o'tkaziladigan mashq mustahkamlash vazifasini bajaradi; shu yo'l bilan bolalar hozir o'rganilgan bilimlarni berilgan o'quv holatlariga tatbiq qilishadi. O'quv holatlari yangi, rang-barang bo'lsa, mustahkamlash ham ijodiy jarayonga aylanadi. Shunday qilib, dastlabki dars tipida axborotlarni to'plash va ularga dastlabki ishlov berish ketma-ket, bir-biri bilan uzviy bog'langan holda o'tkazilsa, mashq qilishning samaradorligi oshadi.

«Undalma» mavzusida o'tkaziladigan ikkinchi mashg'ulot «O'tganlarni takrorlash va malaka hosil qilish» tipidagi darsdir. Dars 5-8-topshiriqlar bo'yicha mashq o'tkazishga mo'ljallangan bo'lib, uch xil didaktik vazifani — o'qituvchi o'z oldiga qo'ygan maqsadni amalga oshirish bilan yakunlanadi: oldingi darsda o'rganilgan ta'rif, qoida, aniqliklarni ongli esga tushirish, esga tushirilgan bilimlarni

berilgan o'quv holatlariga tatbiq etish, undalma to'g'risidagi bilimlarni yangi axborotlar bilan boyitish. Bilimlarni yangi axborotlar bilan boyitishga kumulyatsiya¹⁹ deb aytiladi.

Dars 5-topshiriq asosida mashq o'tkazish va uning natijasini tahlil etish bilan boshlanadi. Bolalar mashq qila turib, undalmaning ta'rifini esga tushirishadi: undalmalarni gaplarning egalariga taqqoslab, ularning farqlarini ajratishadi; undalmaning gapdagi o'rnini aniqlab, ularning o'qish texnikasini xotirlaydilar; tinish belgilarini qo'yib, gaplarni ko'chirishadi. Bular undalma to'g'risidagi bilimlarni faol esga tushirish vazifasini o'taydi. Mashq qila turib, o'rganilgan bilimlarni esga keltirish faol ta'limning asosiy talablaridan biri bo'lib, bilimlarni tezkorlik bilan o'quv holatlariga tatbiq eta olish malakasining poydevori sanaladi.

6-topshiriq asosida ijodiy mashq o'tkaziladi. Uni ijodiy diktant shaklida tashkil etsa ham bo'ladi. Buning uchun o'qituvchi gaplarni diktovka qilib turadi, bolalar esa undalmalarni gaplarning boshi yoki oxiriga kiritib, yozishadi (masalan, Bolalar, qaynatilmagan suvni ichmang!).

7-topshiriq asosida o'tkaziladigan mashq ham ijodiy bo'lib, o'quvchilar berilgan o'quv holatlariga mos undalmali bog'li nutq tuzishadi.

8-topshiriq bo'yicha ham ijodiy mashq qilinadi. Bolalar bir-biridan intervyu olib suhbat matnini yaratishadi. Bu kelajakda o'quvchilarning dialog va monolog ahamiyatini anglashlarini ta'minlaydi. Berilgan topshiriqlar asosida mashq qilish o'quvchilarning undalmaga oid bilimlarini malaka darajasida o'zlashtirishlarini ta'minlaydi.

Ikkinchi dars tipida o'tganlarni takrorlash va malaka hosil qilish mashg'ulotida lingvistik mashqlar, asosan, ikki bosqichda o'tkazilishini eslab qolmoq zarur.

¹⁹ Kumulyatsiya — lotincha «cumulatio» so'zidan olingan bo'lib, o'zbekcha «to'planish», «kengayish» so'zlarining ma'nosiga to'g'ri keladi.

1. Bilimlarni ongli esga tushirish maqsadida darsning dastlabki bosqichida mashq o'tkazish. Mashqlardan shu yo'sinda foydalanish bilimlarni yangi o'quv sharoitlariga ijodiy tatbiq etish uchun zamin hozirlaydi.

2. Bilimlarni turli o'quv holatlariga tatbiq etish bosqichi. Darsning bu bosqichida o'tkaziladigan mashqlar bolalarda malakalarning rivojlanishiga, faoliyatdagi tezkorlikka, topshiriqlarni sifatli bajarishga, ko'nikmalarni malaka darajasiga ko'tarishga olib keladi. Shular bilan birga, o'tganlarni takrorlash va malaka hosil qilish darslarida o'quvchilarning takrorlanayotgan o'quv materiali doirasida bilimlari yanada kengayadi. Bu kumulyatsiya hodisasinining amal qilishi natijasidir. Zero, berilgan topshiriqlar asosida mashq qilish jarayonida bolalar mavzuga oid dalillarning yangi-yangi qirralarini ham, oldin his qilmagan tomonlarini ham anglashadi. Kumulyatsiya hodisasi mashq qilish uchun tanlangan topshiriqlar qancha ijodiy tuzilgan bo'lsa, shuncha samarali amal qiladi.

«Undalma» mavzusida o'tkaziladigan navbatdagi mashg'ulot bilim va malakalarni umumlashtirish tipidagi darsdir. Bu tipdagi darslarda ma'lum mavzu yoki bo'lim bo'yicha o'zlashtirilgan bilimlar tushuncha darajasida umumlashtiriladi, bo'lim bo'yicha yakuniy xulosalar chiqariladi.

Bilim, malakalarni umumlashtirish darslari darsning boshqa tiplaridan chiqariladigan xulosalari kengligi, mazmundorligi jihatdan farq qilishi bilan birga, material tomondan ham, o'zlashtirish darajasi bilan ham ajralib turadi. Bu dars tipida umumlashgan savollar (Undalmaning ta'rifi, o'ziga xos barcha xususiyatlarini kim misol keltirib isbotlay oladi?), umumlashgan topshiriqlar (O'zingiz undalmali gap tuzib, uni undalmaning ta'rifi, o'ziga xos belgilari jihatdan to'liq tahlil qiling), umumlashgan jadvallardan foydalaniladi.

Bilim, malakalarni umumlashtirish darslari ikki jabhasi jihatidan ahamiyatlidir: mavzu yoki bo'lim bo'yicha umumlashgan xulosa chiqarish; chiqarilgan umumiy xulosani o'quv sharoitiga tatbiq etish.

Undalma bo'yicha umumlashgan xulosa chiqarish maqsadida quyidagi topshiriq tuzilib, mashq o'tkaziladi.

Topshiriq. Keltirilgan parchadan undalmalarni topib, tahlil qiling. Undalmalarning barcha xususiyatlari va ta'rifini tushuntirib berishga tayyorlaning.

— Yig'lama, oppoq qizim, men senga yordam beraman,
— debdi sehrgar kampir.

— Rahmat, mehribon buvijon. Men sizni o'z onamdek ko'raman, — debdi Zumrad. (Ertakdan)

Undalmalar bo'yicha o'rganilgan bilimlarning umumiy qurilishi esga tushirilgach, 9-11-topshiriqlar asosida mashq o'tkaziladi. O'quvchilar undalmaga oid bilimlarni tatbiq etib, mashq qilishadi. Ishni shu yo'sinda o'tkazish tushuncha darajasida o'zlashtirishga olib keladi. Tushuncha darajasida o'zlashtirish bilim, malaka, ijodiy faoliyat tajribasi, munosabatlarning o'quvchi faoliyati tarkibiga — tezaususiga aylanishiga sabab bo'ladi. Endi bilim o'quvchini emas, aksincha, o'quvchi bilimni boshqara boshlaydi, u o'qituvchi istagan matnlardan undalmani topa biladi, undalma ishtirokida nutq tuza oladi, undalmani boshqa lingvistik hodisalardan farqlaydi. O'rganilgan bilimlar o'quvchilarning shaxsiy mulkiga aylanadi.

6-fasl. Mashq qilish jarayoni

Oldingi fasllarda qayd qilinganidek, mashq o'quv topshirig'i asosida o'tkaziladi. Mashq qilish subyektiv hodisa bo'lib, uning natijasi o'quvchida shakllanadi. Mashq qilish jarayonini «o'quvchi — o'quv topshirig'i»ning o'zaro ta'siri shaklida tasavvur etamiz. Bu tizimda o'quvchi mashq qilish jarayonining subyekti — mashq qilguvchi, o'quv topshirig'i — o'quvchi faoliyatining predmeti. O'quvchining

ta'siridan topshiriq bir holatdan — bajarilmagan holatdan, ikkinchi holatga — bajarilgan holatga o'tadi. Topshiriqning ta'siridan o'quvchilarda turli o'zgarishlar yuz beradi: avvalo, mavzu yuzasidan o'rganilgan bilimlar takomillashadi, malakalar rivojlanadi, ijodiy qobiliyatlar taraqqiy etadi. O'quvchiga berilgan topshiriq o'ziga xos muammo bo'lib, uni bartaraf etish, qiyinchiliklarni yengish bola shaxsini tarbiyalash omili sanaladi.

O'quvchi va o'quv topshirig'ining o'zaro ta'sirini ikki nuqtai nazardan tahlil etish mumkin: 1) o'quvchi faoliyati jihatidan. Bu yo'l bilan mashq qilish vositalari aniqlanadi; 2) o'quv topshirig'i jihatidan. Bu yo'l bilan mashq qilish bosqichlari belgilanadi.

Mashq qilish vositalari. Mashq qilishning o'z maqsadi, vositasi, natijasi mavjud. Ma'lum bosqichda erishilgan maqsad keyingi bosqichlarda topshiriqlarni bajarish, binobarin, mashq qilish vositasi sifatida ishtirok etadi. O'zaro ta'sir uch holatga ega.

Boshlang'ich holat — bu topshiriq asosida mashq qilish vositalari, usullari xususida o'ylash, ularni tanlashdir. Boshlang'ich holatning samarador kechishi o'qituvchiga (o'quvchining topshiriq asosida mashq qilish holatini bolalar ongida shakllantirishi), o'quvchilarga (topshiriqni qunt bilan o'qib chiqish, mashq qilish maqsadini mustaqil ajratish, erishilgan natijani mo'ljallash) ko'p jihatdan bog'liq. Dastlabki holatda oldin egallangan bilim, orttirilgan tajriba, o'zlashtirilgan usullar berilgan topshiriq asosida mashq qilish vositasi sifatida ajratiladi. Boshlang'ich holatda oldin bajarilgan topshiriqlar bo'yicha erishilgan maqsad — natija aynan hozir berilgan topshiriq asosida mashq qilishning vositasiga aylanadi. Zero, vosita obyektning (berilgan topshiriqning) maqsad orqali, maqsadning o'zi esa vosita orqali tavsiflanishi (bayon qilinishi)dir.

Oraliq holat — bu o'zaro ta'sirning ma'lum o'quv holati (sharoitida) va ma'lum payt mobaynida kechishi. Binobarin,

oraliq holat aqliy (intellektual) va amaliy ish bo'lib, u o'ziga xos o'lchov (uzunligi)ga ega. O'zaro ta'sir qancha davomli bo'lsa, bola o'quv topshirig'idan shuncha ko'p informatsiya-axborotni oladi. Oraliq holatda subyekt — topshiriq asosida mashq qiluvchi va obyekt — mashq qilish yo'li bilan bajariladigan topshiriq shu informatsiyalar evaziga bir-biri bilan bog'lanadi.

Oxirgi holat — bu natijaga erishish vaqti bo'lib, u bundan keyin mashq qilish uchun berilgan topshiriqlarni bajarishda, binobarin, o'zaro ta'sirning bundan keyingi harakatlarida vosita rolini bajaradi. Mashq qilish uchun topshiriqning bajarilishi va uning natijasini tahlil etishning ahamiyati katta. So'nggi tahlil yo'li bilan mashq qilishning natijasi mashq qilish jarayonidan ajratiladi. Natijani jarayondan ajratish o'rganilgan, mustahkamlangan bilimlarni yanada asosli his qilishni ta'minlaydi, bolalarning bundan keyingi faoliyatini yanada murakkabroq tashkil etishga zamin yaratadi.

Mashq qilish yo'li bilan erishilgan natija ham ta'lim subyekt — o'quvchida, ham ta'lim obyekti — o'quv topshiriqlarida yuz bergan o'zgarishlarning hosilasidir. Erishilgan natijaning mohiyatini anglash ana shu o'zgarishlarni tahlil etishni taqozo etadi. Tahlilni shu o'zgarishlarning qay biridan boshlagan ma'qul? Biz o'quvchi ta'siridan o'quv topshirig'ida yuz bergan o'zgarishlarni tahlil qilish yo'li bilan bolalarda yuz bergan o'zgarishlar mohiyatini tushunish, anglash mumkin, deb hisoblaymiz.

O'quvchi ta'siridan o'quv topshirig'ida yuz bergan o'zgarishlar metodik qimmatga molik. Faoliyat predmeti — o'quv topshirig'ida yuz bergan tashqi o'zgarishlar faoliyat subyekt — o'quvchida sodir bo'lgan ichki (ong, tafakkur, fikrlash) o'zgarishlar omilidir. Faoliyat predmetida yuz bergan o'zgarishlar o'quvchi taraqqiyoti, shaxsiy rivoji, intellektning o'sishi uchun shart-sharoit vazifasini o'taydi. O'quv topshirig'ida yuz bergan

o'zgarishlarni ajratish, his qilish, tasavvur etish, xotirada saqlash o'quvchining bilimi, malakasi, qobiliyatlari taraqqiyotiga olib keladi.

O'quvchi shaxsida yuz bergan o'zgarishlar ta'lim jarayonida ikki xil funktsiya bajaradi: faoliyat ko'rsatish — berilgan topshiriqlar asosida mashq qilish sharti; bundan keyin amalga oshiriladigan maqsadga erishish vositasi. Birinchi holatda o'quvchi shaxsida yuz bergan o'zgarishlar-bilim, malaka, qobiliyat, tajribaning taraqqiyoti ta'limni bundan keyin davom ettirish uchun shart hisoblanadi. Bu hodisa barcha o'quv predmetlari sohasida uchraydi. Chunonchi, trigonometrik bilimlarni o'rganish — algebra va geometriyadan o'zlashtirilgan bilimlarni; biologiyadan fotosintez hodisasini o'rganish — fizika va kimyodan o'zlashtirilgan bilimlarni; grammatik bilimlarni o'rganish — fonetika va leksikadan o'zlashtirilgan bilimlarni taqozo etadi. Bu misollarda oldin erishilgan natija — shaxsning bilimi, malakasi, ijodiy faoliyat tajribasi yangi bilim, qonuniyat, tushuncha, dalillarni egallash — o'zlashtirish instrumentiga aylanishi qayd etilgan.

O'rganilgan bilim, malakalarni mashq qilish uchun faollashtirish. Faollashtirilgan bilimlar berilgan o'quv topshiriqlari asosida mashq qilish jarayonida vosita funktsiyasini bajaradi. **Birinchi holat** — o'rganilgan bilimlardan yangi bilimlarni o'zlashtirish maqsadida foydalanish didaktika va metodika fanlarida ancha o'rganilgan bo'lsa, **ikkinchi holat** — o'zlashtirilgan bilimlardan yangi topshiriq, muammolarni hal etishda vosita sifatida foydalanish masalasi haligacha atroflicha tahlil etilmagan. Keyingi holatda o'zlashtirilgan bilimlar topshiriqlar asosida mashq qilish vositasi sifatida amal qiladi. Shu tufayli «o'quv topshiriqlari bir tizimga kirib, biri ikkinchisini to'ldirsa, oldin o'tkazilgan mashq bo'yicha erishilgan

natija keyingi mashq uchun vositaga aylanadi» degan tezisni isbotlashga harakat qilamiz. Masalan, «Undalma» mavzusi uchun tuzilgan o'quv topshiriqlari bo'yicha mashq qilish jarayonini olaylik.

1-topshiriqqa ko'ra, bolalar berilgan oltita nutq holatiga mos keladigan gaplar tuzishadi, 2-topshiriq bo'yicha esa oldingi topshiriqqa ko'ra tuzilgan gaplar ikki guruhga ajratiladi. Bu topshiriqlarni bajarish yo'li bilan o'tkazilgan mashqda bolalarning oldin hosil qilgan tajribalari — undalmalarni nutqda ishlatish, gap tuza olish iqtidorlari faoliyat ko'rsatish sharti hisoblanadi. O'quvchilarda shunday tajriba bo'lmaganda edi, ular berilgan topshiriqlar bo'yicha mashq qila olmasdi. Bu yuqorida tavsiflangan birinchi holatning — oldingi bilim, tajribaning keyingi bilim, tajribani o'zlashtirish sharti ekanligini ko'rsatadi. Oldin orttirilgan tajriba, bilim evaziga o'quvchilar yangi bilimlarni — undalmani, uning ta'rifi, barcha xususiyatlari — sodda va murakkab undalmalarni, ularning gapdagi o'rni, tinish belgilari, o'qish texnikasini o'zlashtirib olishadi. 3-topshiriqqa ko'ra, o'quvchilar berilgan she'riy parchadan undalma va undalmali birikmalarni ajratishadi. Bu tavsif etilgan ikkinchi holatga bilimlarni mashq qilish vositasi sifatida ishlatishga mos keladi. Negaki, o'quvchilar «Undalma» mavzusi bo'yicha o'rganilgan bilimlarni tatbiq etib, mashq qilishadi. Endi o'quvchi yanada murakkabroq topshiriq asosida mashq qila boshlaydi. Ana shu nazarda tutilib, 4-topshiriq tuzilgan. O'quvchilar yangi sharoitda — berilgan tayanch so'zlarni undalma vazifasida qatnashtirib, ijodiy ish-gaplar tuzishadi. Bundan ko'rinadiki, oldingi topshiriq bo'yicha mashq qilib erishilgan natija, keyingi topshiriq asosida ijodiy mashq qilish vositasiga aylanadi. Binobirin, o'zaro daxldor, bir-biriga bog'liq topshiriqlar asosida mashq qilinganda, oldingi mashqdan erishilgan natija keyingi mashqni o'tkazish vositasiga aylanadi.

Mashq qilish bosqichlari. O'zaro ta'sir ma'lum sharoit va paytda amal qiladi. Binobarin, uning o'ziga xos harakati va bosqichlari mavjud. Bosqichlar o'rtasidagi nuqtalar — nisbiy harakatsizlik (osoyishtalik, sokinlik) bo'lib, undan keyingi o'zaro ta'sir yanada boy, mazmundor bo'ladi. Topshiriq bo'yicha mashq qilishda bir bosqichdan ikkinchisiga o'tish, undan keyingisiga siljish muvaffaqiyatli mashq qilish garoviga aylanadi. Bunday tahlil-o'zaro ta'sirni o'quv topshirig'i jihatdan tahlil etishga, mashq qilish paytiga jarayoniy tavsif berishga olib keladi.

Mashq qilish — bu o'zaro ta'sirning bosqichma-bosqich harakati bo'lib, unda faoliyatni amalga oshirish me'yorlariga amal qilinadi. Faoliyatni amalga oshirishda rioya qilinadigan me'yorlar turli ijtimoiy institutlar tarkibida, jumladan, falsafiy, psixologik, didaktik fanlarda, shuningdek, kishilarning xatti-harakatlari madaniyatida, an'analar, fikrlash shakllari va usullari, aloqalashuv vositalari tarkibida saqlanadi.

O'rganilgan bilim va o'zlashtirilgan faoliyat usullarini o'xshash sharoitlarga tatbiq etish mashq qilish jarayonida rioya qilinadigan me'yorlardan biridir. Bilim, faoliyat usullarini tanish-oldin uchragan sharoitga tatbiq qilish yo'li bilan mashq qilinadi. Mashqning mohiyati takrorlash natijasi bilan aloqa o'rnatish, o'rnatilgan aloqani, shu yo'l bilan mashq natijasini bilishdir. Yanada ommaboproq qilib aytganda, mashq qilish jarayonida qo'llanilayotgan bilim faoliyat usulining amaliyotda oldin ham uchraganini his qilish, his qilingan bilimlarni qo'llab faoliyat ko'rsatish, erishilgan yangi natijani mashq qilish jarayonidan ajratish va anglash demakdir. O'rganilgan bilim va o'zlashtirilgan faoliyat usullarini o'xshash sharoitlarga tatbiq etish me'yori mohiyatini yanada aniqroq tushunish maqsadida quyidagi topshiriqlar asosida o'tkaziladigan mashqlarni tahlil qilamiz.

5-topshiriq. Gaplarni o'qib, ega va undalmalarni toping. Undalmalarning o'rnini aniqlab, qanday o'qilishini tushuntiring. Tinish belgilarini qo'yib ko'chiring.

1. Oyqizim Ko'kbuloq suvlari bizdan oldin qishloqqa kirib boradi.

2. Bilim — qimmatbaho boylik o'g'lim.

3. Vatan mustaqilligi aziz bolalar Sizning qo'lingizda.

6-topshiriq. Berilgan gaplarga undalmalar kiritib yozing.

1. Qaynatilmagan suvni ichmang.

2. Mo'l hosilingiz muborak bo'lsin.

3. Tug'ilgan kuningiz bilan tabriklayman.

Misol uchun keltirilgan topshiriqlarning ikkalasi ham «Undalma»ga oid bilimlar o'rganilgach, ta'limga tatbiq qilinadi. Binobarin, bu topshiriqlar asosida qilinadigan mashqlar o'rganilgan bilimlarni topshiriqda berilgan o'quv holatiga tatbiq etish bilan xarakterlanadi. Topshiriqlar asosida erishiladigan maqsadlar — matnda undalmalarni tanish (topish), o'qish, tinish belgilarini qo'yib yozish (5-topshiriq) va berilgan matnlarga undalmalarni kiritib yozish (6-topshiriq) ham o'quvchilar uchun yangilik emas. Chunki bunday maqsadlar o'quvchilar faoliyatida oldin ham, 3-topshiriq bo'yicha o'tkazilgan mashqda uchragan edi. Xuddi shunday, bu ikkala topshiriq asosida qilinadigan mashq funksional jihatidan ham o'quvchilar uchun yangilik emas. Chunki o'rganilgan bilimni berilgan o'quv holatiga tatbiq etish (3-topshiriq bo'yicha o'tkazilgan mashq) va shu bilimlarni undalmalar bo'yicha o'rganilganlarni berilgan o'quv holatiga tatbiq etish (5-6-topshiriqlar asosida o'tkaziladigan mashqlar) takroriydir.

Bundan ko'rinadiki, 5-6-topshiriqlar tuzilishi, mazmuni, maqsadiga ko'ra o'quvchilar uchun yangilik emas. Ular asosida o'rganilgan bilimlarni esga tushirish va esga tushirilgan bilimlarni o'quv holatlariga tatbiq qilish yo'li bilan mashq qilinadi. Mashq qilish jarayonida «bilimlarni

esga tushirish va berilgan o'quv holatiga tatbiq etish» me'yoriy talabiga rioya qilinadi. Mashq qilish paytida o'quvchi uch narsani ongli his qilishi zarur: mashq qilish uchun kerakli bilimni o'z tezaurisidan — o'rganilgan bilimlar orasidan ajratish (1); ajratilgan bilimni o'quv holatiga tatbiq qilish (2); bilimni tatbiq etish yo'li bilan erishilgan natijani his qilish, aytib bera olish (3). «Bilimlarni esga tushirish va berilgan o'quv holatiga tatbiq etish» me'yoriy talabi asosida o'tkaziladigan mashqda quyidagi bosqichlarga rioya qilinadi.

Dastlabki bosqich, bilimlarni, faoliyat usullarini esga tushirishdir. Bilimlarni, faoliyat usullarini esga tushirish — bu xotiraning oddiygina ishi emas. Negaki, bola o'zi o'rgangan barcha bilimlar orasidan shu mashqni bajarishga oid bilimni izlaydi, ajratadi. O'quvchining faoliyati topshiriqdan shu topshiriq asosida qilinadigan mashqqa qarab harakat qiladi. O'quvchi ongi esa topshiriqdan o'rganilgan bilimga (orqaga), zaruriy bilimdan mashq qilishga (oldinga) siljiydi. Xuddi shu yo'l bilan bola topshiriqning qaysi mavzuga, qaysi bilimlarga oidligini bilib oladi. Bu mashq qilish uchun zaruriy bilimlarni faollashtirishga olib keladi.

Ikkinchi bosqich — faollashtirilgan bilimlarni berilgan o'quv holatiga tatbiq etish. Bu bosqichda bolaning aqliy faoliyati bilimlardan uning tatbig'iga qarab boradi. Bunday holat birinchi bosqichdagi holatga-topshiriqdan o'rganilgan bilimga qarab borishga nisbatan teskaridir. Shu yo'l bilan mashq qilish jarayonida teskari aloqa o'rnatiladi. Teskari aloqa — bu o'rganilgan bilimni o'z obyektiga, bizning holatda undalmaga eltib qo'yishdir. Binobarin, bilimlarni o'quv holatiga tatbiq etib, mashq qilish nutqni asl holiga — undalmali gap shakliga keltirishdir.

So'nggi bosqich — mashq qilish yo'li bilan erishilgan natijani tahlil etish jarayonidir. Har qanday tahlil, bizning

holatda mashq qilish jarayonida erishilgan natijani ajratish, ongning ishidir. Zero, tahlil ongdagi narsalar bilan daxldordir. Natijani mashq qilish jarayonidan ajratib tahlil etish bilim, malaka, ijodiy faoliyat tajribalarining yanada takomillashuvi, jadallashuviga olib keladi. Maktab o'qituvchisi mashq natijasini tahlil etishga vaqt sarflashdan qo'rqmasligi lozim. Negaki, tahlil o'ziga xos ish bo'lib, u mashq ustida qilinadigan mashqdir. Bunday tahlil, avvalo, erishilgan natijani to'liq anglashga olib keladi. U to'rt yo'nalishda — mashqning mazmuni, maqsadi, funksiyasi va mashq qilish usuliga ko'ra olib boriladi.

O'quv topshiriqlari bo'yicha mashq qilishda rioya qilinadigan navbatdagi me'yoriy talab — «bilimlarni kengaytirish» zarurligi to'g'risidagi qarashdir. Bu xildagi mashqlar vositasida o'rganilayotgan obyekt — ayni holatda undalma to'g'risidagi qarashlar yangi axborotlar bilan boyiydi. Mashg'ulotdan mashg'ulotga o'tgan sari o'rganilgan mavzu doirasida bolalarning ongini yangi bilim, yangi dalillar bilan boyitishni mo'ljallab tuzilgan topshiriqlar asosida o'tkaziladigan mashqlar tizimi kumulyativ xarakterda bo'lib, o'quvchilarning uzluksiz taraqqiyotini ta'minlaydi. Kumulyativ xarakterdagi mashqlarning xususiyatlarini ajratish maqsadida, undalma bo'yicha tuzilgan o'quv topshiriqlarida so'zlovchining nutqi kimga va nimalarga qaratilganligini kuzatib chiqaylik.

«Undalma» mavzusida tuzilgan topshiriqlarning matnida undalmalar 40 marta ishtirok etgan bo'lib, shulardan 20 tasi shaxsga, 20 tasi narsalarga qaratilgan. Topshiriqlar bo'yicha mashq qilgan sari, so'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs va narsalarga oid so'zlarning o'zgarib borishini quyidagi jadval vositasida kuzatish mumkin.

O'quv top. tar.	Shaxsga qaratilgan undalmalar	Turli narsalarga qaratilgan undalmalar
1-2	Bolalarga, odamlarga, buviga	Qushlarga, yomg'irga, shamolga, xayolga
3.	Onaga, otaga	Ohangga, rubobga
4.		Bahorga, lolaga, shabadaga, qalbgga
5.	Oyqizga, o'g'ilga, bola- larga	
6.	Dehqonlarga, boboga, bola- larga	
7.	Bolalarga, jamoa xo'jaligi a'zolariga, nevaralarga	Kitobga
8.	Partadosh o'rtoqlarga, bir- biriga	Dilga, Farg'onaga, Tur- kistonga
9.	Navoiy o'ziga, o'g'illarga, Umidaxonga	
10.	Farzandga	
11.		Yulduzga, olmosga, qu- yoshga, dengizga, tabiatga
12.	Mehnatkash xalqqa, saxiy dehqon	Oltin kuzga, uzumga, qo- vunga, salqin shabadaga, to'pga, charaqlagan yul- duzlarga

Ko'rinadiki, «Undalma» mavzusi bo'yicha tuzilgan topshiriqlar asosida mashq qilinganda, so'zlovchining nutqi qaratilgan so'zlar o'zgara boradi. Shu o'zgarishlarni o'quvchilarning anglashini ta'minlash maqsadida o'qituvchi «Bu gapda nutq qaysi so'zga qaratilgan» iborasini ishlatib, so'zlovchining nutqi qaratilgan so'zlar doirasini, binobarin, yangi tasavvur, dalillar bilan o'quvchilar ongini boyita boradi. Demak, to'plamga kiritilgan topshiriqlarning deyarli barchasida ijod elementlari mavjud bo'lib, ular ham o'quvchilar xotirasini, ham tafakkurini o'stiradi.

«Bilimlarni uzluksiz kengaytirish» me'yoriy talabi asosida tuzilgan o'quv topshiriqlari bo'yicha ijodiy mashq o'tkaziladi. Bu xil mashqni o'tkazishda quyidagi bosqichlarga rioya qilinadi: bilim va faoliyat usullarini faollashtirish (1); bilim va faoliyat usullarini o'quv holatiga tatbiq etish (2); qilinayotgan mashqdagi yangi bilim, dalilga bolalar diqqatini tortish-kumulyatsiya (3); natijani tahlil etish (4).

«Bilim va faoliyat usullarini yangi, notanish sharoitga tatbiq etish» o'quv topshiriqlarini bajarishda rioya qilinadigan yana bir me'yoriy talabdir. Namuna uchun 7-topshiriq asosida o'tkaziladigan mashqni tahlil etaylik.

7-topshiriq. Berilgan uch holatga mos nutq tuzing. O'zingiz tuzgan nutq matnlarida undalmalar ishtirok etsin.

1. Mehnat faxriysining bolalarga murojaati.

2. Jamoa xo'jaligi rahbari nutqi.

3. Boboning nevaralariga nasihati.

Keltirilgan topshiriq asosida o'tkaziladigan mashq sharoiti o'quvchilar uchun yangi. Negaki, o'quvchilar «Undalma» mavzusida yangi sharoitda berilgan mavzularga mos keladigan nutq (mehnat faxriysi, jamoa rahbari, bobo) matnlarini tuzib, undalmalarni ishlatishadi. Bunday mashq o'tkazishda ikki xil tahlil ishtirok etadi: mashq qilish uchun zaruriy bilimlarni tanlash (1); bilimlar tatbiq etiladigan yangi o'quv holatini tahlil qilish.

«Bilim, faoliyat usullarini yangi o'quv holatiga tatbiq etish» me'yoriy talabiga ko'ra, o'tkaziladigan mashqlar ijodiy xarakterda bo'lib, quyidagi bosqichlarga rioya qilish zarur: bilim, faoliyat usullarini faollashtirish (1); yangi sharoitni tahlil qilishga o'rgatish (2); bilim, faoliyat usullarini yangi sharoitga tatbiq etish (3); mashq natijasini tahlil etib, xulosalar chiqarish (4).

«Yangi bilim, yangicha faoliyat usulini egallash» mashq qilishda rioya qilinadigan me'yoriy talablardan yana biridir. Yangi bilim, yangicha faoliyat usuli bilishga, ijod

qilishga oid topshiriqlar ustida mashq qilish yo'li bilan egallanadi. Bu ikki xil topshiriq zahirida o'quvchilar ijodkorligi yotsa-da, ularning farqlari, chegaralari ham mavjud. Bilishga oid topshiriqlar ustida mashq qilish jarayonida yangi bilimlar o'zlashtiriladi. O'quvchi bu tipdagi o'quv topshirig'iga duch kelganda, o'z shaxsiy tajribasi, bilimlari mashq qilish uchun yetarli, deb o'ylay boshlaydi. O'z repertuari, bilimlari xususida o'ylash, yangi bilimga ehtiyojni yuzaga keltiradi. Bu hodisani «Undalma» mavzusida tuzilgan 1-topshiriq namunasida yorqin ko'zga tashlanadi:

1-topshiriq. Namunadan foydalanib berilgan holatlarga mos keladigan gaplar tuzing. So'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs va narsalarni aniqlab, undalmaga ta'rif berishga tayyorlaning.

Bolalarni tabriklayotgan bobo, cho'kayotgan odam, qushlarga don sepayotgan bola, buvisini tabriklayotgan nevara, ust-boshi ho'l bo'lgan kishining yomg'irga murojaati, shamolga yolvorayotgan odamning gapi.

Namuna: Ey xayol, meni uzoqlarga olib ketma!

Yuqoridagi o'quv topshirig'i asosida mashq qilinganda, o'quvchilar quyidagi yumushlarni bajarishadi: namunadan foydalanib, berilgan holatlarga mos keladigan gaplar tuzishadi; o'zlari tuzgan gaplarni tahlil etib, undalmalarni ajratishadi; undalmalarning ta'rifini xususida o'ylashadi; o'zlari o'rgangan bilimlar orasida (o'z repertuarida undalmaga oid bilim bor yoki yo'qligini aniqlaydi). Undalmaga oid bilimlarning yo'qligini anglash yangi bilimga ehtiyojni tug'diradi. Endi o'quvchi yangi bilimni «kashf» etish to'g'risida o'ylay boshlaydi.

Bilishga oid o'quv topshiriqlari asosida mashq qilishda quyidagi bosqichlarga rioya qilinadi: mavzuga oid dalillarni kuzatish va faollashtirish (1); nutqdan o'rganilayotgan hodisaga oid dalillarni ajratish (2); o'z repertuarini tahlil etib, bilimlarga ehtiyoj sezish (3); yangi bilim to'g'risida

o'ylash (4); yangi bilimni moddiylashtirish (xulosa shaklida ta'rif chiqarish) ga urinish (5).

Yangicha faoliyat usullarini egallashga oid topshiriqlar ustida mashq qilish yo'li bilan o'quvchi o'z tajribasida hali uchramagan o'qish usulini o'zlashtiradi. Misol tariqasida «Undalma» mavzusida tuzilgan ikkinchi topshiriqni keltiramiz:

2-topshiriq. Berilgan holatlarga mos keladigan oltita gap tuzing (Bolalar, bilim manbai kitobni seving. Odamlar, cho'kyapman, qutqaringlar! Hoy, qadrdon qushlarim, don yeng. Mehribon buvijon! Sizni tabriklayman. Hoy yomg'ir, yana shiddat bilan yog'. Ey shamol, salomimni do'stinga yetkaz). Shu gaplarni qanday qilib ikki guruhga ajratish mumkin?

Undalmali gaplarni ikki guruhga ajratib yozish o'quvchilar uchun yangi sharoit sanaladi. Inson yangi sharoitga duch kelganda, yangicha faoliyat ko'rsatish ehtiyoji tug'iladi. Bilish jarayonidagi ehtiyojni qondirish uchun o'quvchi o'rganilgan faoliyat usullari chegarasidan chiqishga majbur bo'ladi. U yangicha usulni — undalmalarning shaxsga va narsalarga qaratilganligini hisobga olib, undalmali gaplarni ikki guruhga ajratish usulini egallab oladi.

Ijodiy o'quv topshiriqlari asosida yangicha faoliyat usullarini egallashga oid mashq qilishda ushbu bosqichlarga rioya qilinadi: topshiriqni tahlil etish (1); oldin o'zlashtirilgan tajribalar doirasidan chiqish ehtiyojini anglash (2); to'siqni bartaraf etishga oid farazlarni aytish (3); farazlarning ma'qulini berilgan o'quv holatiga tatbiq etish (4); yangicha faoliyat usuliga oid xulosa chiqarish (5).

VII BOB

ONA TILI DARSLARIDA MUSTAQIL ISHLARNING O'RNI

Maktabda fan asoslarini egallash, ko'p jihatdan, ona tili ta'limining qo'yilishiga bog'liq. O'quvchilar tilga oid bilimlarni, asosan, dars jarayonida o'rganadilar. Ularga tildan beriladigan bilimlarni mustaqil ishlarsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Pedagogikada mustaqil ishlar muammosi juda uzoq tarixga ega. O'quvchilarda mustaqillikni shakllantirish K.D.Ushinskiy pedagogik tizimining asosiy muammolaridan biri edi. U tarbiyachi o'z shogirdlarining mustaqil ishlashiga ko'proq imkoniyat yaratib bermog'i, o'quvchini tayyor xulosalar bilan qurollantirishga ko'ra, uning o'ziga xulosalar izlashni o'rgatmog'i kerak, — deb ta'kidlagan edi: «Grammatik qonun-qoidani o'qituvchi rahbarligida o'quvchining o'zi kuzatishini va xulosalashini istardik, o'quvchining umumiy taraqqiyotida grammatikaning asosiy ahamiyati ana shundan iborat».

Ta'limda faollik va mustaqillik muammosi bir-birini to'ldiradigan, o'zaro uzviy bog'langan pedagogik kategoriyalar hisoblanadi. Har qanday aktiv faoliyat asosida mustaqil aqliy faoliyat yotadi. Mustaqil ishlarsiz hech qanday faol faoliyat bo'lmaydi. Ammo bu faollik va mustaqillik bir xil tushuncha ekan, degan fikrga olib kelmasligi kerak. Faollik mustaqillik tushunchasiga nisbatan ancha kengroq sohani o'z ichiga oladi. Faollik to'g'risida gapirganda, o'qituvchi tushuntirishi, ma'ruzani diqqat bilan tinglash, turli xil vositalar: ko'rgazma qurol, mustaqil ish yordamida o'quvchilarning faolligini oshirish, ijtimoiy va ma'naviy hayotda faollik bilan ishtirok etish, moddiy ne'matlarni ishlab chiqarishda ijodkorlik, tashabbuskorlik ko'rsatish kabilar tushuniladi. Demak, faollik tushunchasi

xoh o'quv-tarbiya, xoh ijtimoiy va ma'naviy hayot sohasida bo'lmasin, kishining ongli, aqliy faoliyatini ifodalash uchun ishlatiladi. Darslarda o'tkaziladigan mustaqil ishlar o'quvchilarning faolligini oshirishning asosiy vositalaridan biri sanaladi.

Kishi mustaqil aqliy faoliyat ko'rsatish, mustaqil o'rganish orqaligina fan asoslarini puxta egallaydi. Kitob ustida mustaqil ishlay olish malakalari, dastavval, boshlang'ich sinflarda hosil qilinadi, bu malakalar yuqori sinflarda yanada takomillashtiriladi. Darslarda tashkil etiladigan mustaqil ishlar o'quvchilarda kitob ustida ishlash malakasini shakllantirishning yetakchi omilidir.

Didaktika va xususiy metodikaga oid adabiyotlarda mustaqil ishlar muammosi uch tomondan talqin qilinadi: fan asoslarini egallashtirishda mustaqillik — didaktik prinsip; mustaqil ishlash — o'qitish metodi; mustaqil ishlar — darsda tashkil etiladigan topshiriq — o'quvchi shaxsini shakllantirish vositasi.

Umumiy ta'lim predmetlaridan biri sanalgan «Ona tili» o'quvchilarda mustaqillikni taraqqiy ettirish uchun juda boy imkoniyatlarga ega. Ona tili materiallari ustida tashkil qilinadigan topshiriqlar o'quvchilarni til hodisalarini kuzatish, tahlil va qayta qo'shish, induktiv va deduktiv xulosalar chiqarish kabi malakalarni o'stiradi.

O'quvchilarning mustaqil ishlari ona tili darslarining barcha bosqichlarida o'tkaziladigan, o'qituvchining bevosita ishtirokisiz, ammo uning ko'rsatmalari va rahbarligida bajariladigan, o'quvchilarning ongli ravishda faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydigan grammatik vazifalardir.

Ilg'or o'qituvchilar darslarni ijodiy uyushtirishda o'quvchilarning mustaqil ishlariga tayanadilar. Kuzatishlar shuni tasdiqlaydiki, aksariyat o'qituvchilar mustaqil ishlarning o'ziga xos xususiyatlariga yetarli ahamiyat bermay, uni nafasni rostlab olish uchungina o'tkazadilar.

Ba'zi maktablarda ona tilidan o'tkaziladigan mustaqil ishlar o'quvchilarning bilimi, hayotiy tajribasi, individual xususiyatlariga to'g'ri kelmaydi.

1-fasl. Ona tilidan o'tkaziladigan mustaqil ishlar tizimi

Darslarda o'tkaziladigan mustaqil ishlar dars tipiga, dars jarayonining turli bosqichlariga, o'quv materialining mazmuniga bog'liq bo'ladi. Ona tilidan o'rganiladigan har bir mavzu, har bir orfogramma xarakteriga muvofiq mustaqil ishlar uyushtiriladi. Ona tili darslarida o'tkaziladigan mustaqil ishlarga quyidagi talablar qo'yiladi: a) mustaqil ishlar pedagogik va psixologik tomondan asoslangan, o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlariga, bilimiga mos bo'lishi, o'quvchilarga tilni o'zlashtirishga qiziqtirishi lozim; b) o'qituvchi tomonidan berilgan topshiriq bolalarning o'quv materialini faol idrok etishini ta'minlashi zarur; d) mustaqil ish hayotiy bo'lishi, o'rganilgan nazariy bilimlarni amaliy tatbiq etishning vositasi bo'lmog'i kerak.

Ta'lim ilgari lab ketgan sari mustaqil ishlarning hajmi, murakkabligi oshira boriladi. O'quvchilarning ish tempi, mustaqillik darajasi o'sadi. Masalan, uchinchi va beshinchi sinflarda «So'z tarkibi» mavzusi o'tiladi. O'quvchilar uchinchi sinfda o'zak, o'zakkdosh so'z, so'z yasovchi qo'shimchalar, so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar to'g'risida dastlabki ma'lumotni oladilar, beshinchi sinfga o'tgach esa, so'z tarkibini yanada kengroq o'zlashtiradilar. Bu sinfda o'zak, o'zakkdosh so'z, qo'shimcha, so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi qo'shimcha, turlovchi va tuslovchi qo'shimcha, negiz kabi terminlar vositasida bolalarning so'z tarkibi haqidagi bilimlari yanada boyitiladi.

Boshlang'ich sinflarda tashkil qilinadigan mustaqil ishlar hajmi va murakkabligi jihatidan uch guruhga bo'linadi: tayyorlovchi; yarim mustaqil yoki oraliq; natijasi matnga teng mustaqil ishlar.

1. **Tayyorlovchi mustaqil ishlar.** Pedagogik-psixologiyadan ma'lumki, boshlang'ich sinf o'quvchilari vazifalarni mustaqil bajarishga ancha qiynaladilar. Ular berilgan topshiriqlarni taqlid qilish yo'li bilangina bajara oladi. Ilg'or o'qituvchilar birinchi sinfda dastlabki mustaqil ishlarni quyidagicha tashkil etishadi: avvalo, o'qituvchi o'quv qurollariga muomala qilish, o'quv qurollaridan foydalanish, o'qish va yozish paytida partada o'tirish qoidalarini amaliy ravishda ko'rsatib beradi. O'quvchilar o'qituvchiga ergashib, uning qilgan harakatlarini takrorlaydi. Bu ishlar asta-sekin murakkablashtirib boriladi. O'quvchilar o'qituvchi rahbarligida tovushni bo'g'inga, bo'g'inni so'zga birlashtiradilar. Gapni so'zga, so'zni bo'g'inga, bo'g'inni tovushlarga ajratadilar. O'quvchilarga tahlil qilishni o'rgatish maqsadida ularning diqqati konkret narsalarga tortiladi. O'qituvchi rasmni o'sa turib, (rasmda uzum, anor, shaftoli, limon, o'rik kabi mevalar ifodalangan) o'quvchilarga bunday ish beradi: rasmni yaxshilab kuzating. Unda nimalar tasvirlangan? Ularning nomini eslang. Shirin va nordon mevalarning nomini bildiradigan so'zlarni guruhlariga ajrating. O'ylang, yana qaysi mevalar shirin va nordon bo'ladi. Bunday topshiriqlarni bajarishda o'quvchilar chog'ishtirish usulidan foydalanadilar. Topshiriq bajarilgach, tahlil uchun «olma» so'zi ajratildi. Shu so'z bo'g'inlarga bo'linadi. «Olma so'zining ikkinchi bo'g'inidagi «m», «a» tovushlarining artikulyatsiyasini kuzatish topshirildi (o'quvchilar bu tovushlarni ayta turib, partadosh o'rtoqlarining og'ziga qaraydi). Suhbat paytida o'quvchilar «m» tovushini talaffuz qilganda lablarning yumilishi, «a» tovushini aytganda og'izning ochilishini o'rganib oladilar. Shunga o'xshash ishlarni bajarish natijasida o'quvchilar til dalillarini kuzatish, jamoada ishlay olish malakalarini egallaydi. Bu ishlar o'quvchilarni bundan keyingi yanada murakkabroq vazifalarni bajarishga tayyorlaydi.

Tayyorlovchi mustaqil ishlar yuqori sinflarda o'quvchilarni yangi o'quv materialini ongli o'zlashtirishga tayyorlash maqsadida o'tkaziladi. Masalan, 5-sinfda sifat haqida ma'lumot berish ko'zda tutilgan. Bolalar o'qituvchi topshirig'iga ko'ra, ot bilan bog'lanib kelgan sifatlarni (tip-tiniq, muattar, serhosil, ko'm-ko'k), ularning so'roqlarini aniqlaydilar, sifatlarni o'zlari bog'langan otlar bilan ko'chirib yozadilar (tip-tiniq jilg'a, muattar hid, serhosil jiyda, ko'm-ko'k daraxt). Bu ish o'quvchilarni sifat mavzusini ongli o'rganishga tayyorlaydi.

2. Yarim mustaqil yoki oraliq mustaqil ishlar. Mustaqil ishlarning bu turi yetaklovchi savollar, darslik, bosma asosli tarqatma materiallar, ko'rgazma qurollardan foydalanish asosida bajariladi. Misollar: o'qituvchi doskaga «paxta» so'zini yozib, o'zakdosh so'zlarni topishni buyuradi. O'quvchilar «paxta», «paxtazor», «paxtachilik», «paxtagul», «paxtali» kabi so'zlarni lug'atdan topib yozadi. Bu ishda yetaklovchilik vazifasini paxta so'zi o'ynaydi.

3-sinfda «Gapda so'zlarning bog'lanishi» mavzusi o'tilganda quyidagicha mustaqil ish o'tkaziladi.

1. Gapni so'zlarga ajrating, har bir so'zning so'rog'ini aniqlang.

Qor yog'di.

2. Nuqtalar o'rniga tegishli so'zni qo'yib, gapni kengaytirib yozing.

... qor yog'di. (oppoq, qizil, ko'm-ko'k)

Oppoq qor yog'di,

3. Gapni bugun, qalin so'zlari yordamida kengaytirib yozing.

Bugun oppoq, qalin qor yog'di.

3. Natijasi matnga teng mustaqil ishlar. Ta'lim ilgarilagan sari o'quvchilar yanada murakkabroq vazifalarni bajara oladilar. Shuni hisobga olib, grammatikadan o'rganiladigan bilimlarga bog'langan holda ijodiy diktant, hikoya, ish qog'ozlari, bayon, insho va boshqa ish turlaridan

mustaqil ish sifatida foydalanish mumkin. Bu ishlar hajmining kattaligi, bajarish uchun ko'p vaqtni talab qilishi bilan mustaqil ishning oldingi turlaridan farq qiladi. Bunday mustaqil ishlarning oldingi turlaridan farqlash uchun «natijasi matnga teng mustaqil ishlar» terminini ishlatdik. Shunday qilib, ona tili darslarida o'tkaziladigan mustaqil ishlar tizimi o'quv materialining mazmuni, sinf o'quvchilarining tayyorgarlik darajasi, mustaqil ishni bajarish uchun ketadigan vaqtga ko'ra aniqlanadi.

4. Darslik materiallari ustida mustaqil ishlarni tayin etish yo'llari. Maktab darsliklarining oldiga qat'iy ilmiy-izchillik, milliy istiqlol g'oyasini singdirish kabi qator vazifalar qo'yilmog'i zarur. Stabillashgan, tajribada o'zini oqlay olgan darsliklarga o'quvchilarga har taraflama yetuk bilim bera oladi, o'quvchilarni mustaqil ishlashga odatlantira oladi.

«Ona tili» darsliklari materiallari o'zida grammatik kategoriyalarni, so'z yasash shakllari va usullari, so'z o'zgartirish va gap tuzish yo'llari, orfoepik va orfografik hamda punktuatsion qoidalarni mujassamlantirgan. Darslikdagi qonun-qoidalar o'zining abstraktligi, umumiyligi bilan xarakterlanadi. Demak, o'quvchining umumiy taraqqiy qilishida ona tili alohida ahamiyatga ega bo'lib, uning asosiy vazifalaridan biri, bolalarning tafakkurini o'stirish, ularda kitob ustida ishlash malakalarini takomillashtirishdan iborat.

Maktablarda o'qituvchilarning ish tajribasini o'rganish, o'quvchilarning darslik ustida ishlay olish iqtidorlarini tekshirish shu xulosaga olib keldiki, darslik materiallari o'qituvchilar tomonidan atroflicha o'rganilib, murakkabligi jihatidan farqlanmaydi, o'quvchilarga darslik ustida mustaqil ishlay olish ko'nikmalari singdirilmaydi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari kitob ustida ishlash malakasini hosil qilmasdan yuqori sinfga ko'chiriladi. Bu, bir tomondan, o'quvchining bundan so'ng o'z bilimini oshirish ustida qunt bilan ishlashga to'sqinlik qilsa, ikkinchi

tomondan, o'qituvchilarni qiynab qo'yadi. Qisqasi, o'quvchilar maktabni bitirgach, o'zlari faoliyat ko'rsatib mustaqil bilim olishga poydevor hosil qilmasdan «hayotga yo'llanma» oladi.

Kishining o'z faoliyati evaziga hosil qiladigan shaxsiy sifatlari, bilim olishga bo'lgan ishtiyoqi uning maktab partasida hosil qilgan shaxsiy sifatlarining (bilim olish, tevarak-atrofdagi voqelikka to'g'ri munosabatda bo'lish, irodalilik, mustaqillik, tashabbuskorlik va shu kabilar) qonuniy davomidir. **Kishining o'z faoliyati — taraqqiyot asosi. Faoliyatdan tashqarida taraqqiyot bo'lmaydi. Bu qonuniyat yosh avlod uchun alohida ahamiyatga ega.** O'quvchi maktabda darslik ustida mustaqil ishlashni qanchalik puxta o'rgansa, maktabni bitirib chiqqandan so'ng o'z bilimini oshirish uchun shunchalik muvaffaqiyatli ishlay oladi.

Maktab o'qituvchilaridan ba'zilar ko'pincha, grammatik-orfografik qoidalarni ikki-uch jumla bilan aytib beradi yoki shu qoidalarni bir o'quvchiga o'qitish bilan chegaralanadi. Darslarda o'quvchilar dalillardan xulosalar chiqarishga o'rgatilmaydi, darslik mashqlarini mustaqil, ongli bajarishga bolalar tayyorlanmaydi. Natijada o'quvchilar darslikdagi qoidalarni quruq yodlab oladilar.

Grammatik qonun-qoida ustida o'tkaziladigan mashqlar jamoaviy xarakterga ega bo'lib, o'qituvchi faqat doskaga chiqarilgan o'quvchi bilan ishlaydi. Sinf jamoasi esa o'rtog'ining doskadagi ishidan nusxa oladi. Ko'pchilik maktablarda ta'limning asosiy nuqsonlaridan biri, o'quvchilarga ma'lum chegarada bilimlar e'lon qilinsa-da, ammo ularning umumiy aqliy taraqqiyotiga yetarli e'tibor bermaslikda, bolalarga mustaqil ishlash malakalarini singdirmaslikdadir. Bu ahvolni odilona tanqid qilib, Prezident I.A.Karimov yozgan edi: «Agar bolalar erkin fikrlashni o'rganmasa, berilgan ta'lim samarasi past bo'lishi

muqarrar. Albatta, bilim kerak. Ammo bilim o'z yo'liga. Mustaqil fikrlash ham katta boylikdir».²⁰

Darslik materiallari ustida o'quvchilarni mustaqil ishlashga o'rgatish ikki bosqichda amalga oshiriladi: o'quvchilarda tashkiliy-texnik malakalarni hosil qilish; o'quvchilarga darslikdagi grammatik qoidalar va mashqlar ustida ishlash yo'llarini o'rgatish.

O'quvchilarni kitob ustida mustaqil ishlashga o'rgatishning dastlabki bosqichi bolalarni darslik bilan tanishtirishdir. O'qituvchi kitob bilan tanishtirayotganda, faqat kitob muqovasi, rasmlarigina ko'rsatib qo'ya qolmay, balki har bir mayda elementini: kitobning nomi, muallifining familiyasi qayerga yozilishi, betlari, mundarijasini ham tushuntirib berishi zarur. Buning uchun kirish suhbatini o'tkaziladi. Suhbatda, avvalo, o'quvchilar diqqati darslik muqovasiga tortiladi, o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida kitob mualliflarini, kitob ona tilini o'rganish uchun yaratilganligini, uning «O'qituvchi» nashriyotidan chiqqanligini bilib oladilar. So'ngra o'quvchilar diqqati darslik materiallariga tortiladi. Suhbat davomida o'quvchilar har bir paragrafning grammatik qoida va amaliy mashqlardan iborat ekanligini tushunadilar. Keyin darslik mundarijasidan foydalanish amaliy tushuntiriladi. O'qituvchi suhbatni yakunlar ekan, bolalarga quyidagi so'zlar bilan murojaat qiladi:

— Bolalar, kitob — bilimning asosiy manbai. Uni kishilar mehnat qilib yaratgan. Kitobni o'qiganda, uni kim yozganligini, qachon yozganligini, nima uchun va kim uchun yozganligini bilish nihoyatda zarur. Kitobdan foydalananda uni oxirigacha varaqlab turmasdan, oldin mundarijasiga qarab, kerakli paragrafni topib olishga o'rganing.

Boshlang'ich ta'limning ilk kunlaridan boshlab o'quvchilarga darslik ustida ishlashning quyidagi qoidalariga yuqori

²⁰ Barkamol avlod orzusi. — T.: «Sharq», 1999. 16-bet.

sinflarda ham qat'iy rioya qilinadi: **ishda tashkiliylik** (ish paytida o'rtog'ingga xalaqit berma), **ishda zaruriy temp** (ishni o'rtoqlaring bilan bir paytda boshlab, bir paytda tamom qil, orqada qolma), **ishda irodalilik** (har bir ishni oxiriga yetkazib, a'lo darajada bajar), **ishda ozodalilik**. Har bir ishni vijdonan bajar (o'rtog'ingdan ko'chirma).

O'quvchilarda darslik ustida ishlashning tashkiliy-texnik malakalari hosil qilinishi bilan birga, ularga darslik materiallari ustida ishlash yo'llari ham o'rgatiladi.

I. Grammatik qoidalar ustida ishlash. Grammatik qoidalar ustida mustaqil ishlashning quyidagi yo'llari o'quvchilarga o'rgatiladi.

A. Darslikdagi qoidani o'qish va uni misollar orqali tushuntirish. Masalan, 5-sinfda «Sifat — so'z turkumi» mavzusi yuzasidan o'quvchilarga shunday vazifa berish mumkin:

— Qoidani o'qing, narsaning rangi, mazasi, shaklini bildirgan so'zlarga misollar o'ylab toping. Shu so'zlar qanday so'roqni oladi?

O'quvchilar oq, qora, shirin, nordon, katta, baland, uzun, dumaloq kabi sifatlarni o'ylab topadilar, shu so'zlarning so'roqlarini aniqlaydilar. Bolalar darslikdagi qoidadan misolga qarab boradi. Shu yo'l bilan bolalar deduksiyani o'rganadilar.

B. Misollardan xulosalar chiqarish va uni darslikdagi qoidalar taqqoslash. O'quvchilar avval misollarni kuzatadilar, tahlil qiladilar, so'ngra xulosa chiqaradilar. O'zlari chiqargan qoidani darslikdagi qoidaga taqqoslaydi. Bolalar induktiv yo'l bilan qoidani o'rganadi, mustahkamlaydi.

D. Grammatik qoidalarni saylab o'qish. Agar o'quvchi ma'lum orfogrammaga oid qoidani, grammatik ta'riflarni unutgan bo'lsa, saylab o'qish usulidan foydalaniladi. Masalan, o'quvchilar oxiri «k» undoshi bilan tugagan so'zlarga jo'nalish kelishigi qo'shimchasi qo'shilganda yuz

beradigan fonetik o'zgarishlarni unutib xatoga yo'l qo'ysa, darslikning tegishli betidagi qoidani o'qiydi, darslikdagi misollarga o'xshash misollar o'ylab topadi. Qarmoq, terak, yurak, quloq, kurak, boshqoq, o'tloq kabi so'zlarga jo'nalish kelishigi qo'shimchasini qo'shadi, gaplar tuzadi.

E. Grammatik qoidalarni qismlarga ajratish. Darslikda berilgan qoidalarni mantiqiy qismlarga ajratishni ham bolalarga o'rgatish zarur.

F. O'rganilgan qoidalarga oid misollarni o'quvchilar o'qituvchi topshirig'iga ko'ra darslik, o'qish kitobi, gazeta va jurnallardan izlaydilar. Bular o'quvchilarda izlanish, o'rganish havasini uyg'otadi, ularni ijodkorlikka o'rgatadi.

II. Darslik mashqlari ustida ishlash. Grammatikadan beriladigan bilimlar darslik mashqlari yordamida mustahkamlanadi. Shunga ko'ra, mashqlarga bo'lgan talab juda ham katta. Grammatik mashqlar ustida mustaqil ishlashni o'quvchilarga o'rgatish uchun quyidagi ish usullaridan foydalaniladi.

A. Mashqlarni variantlarga bo'lib ishlash. Bu usul yordamida ish qilinganda o'quvchilar guruhlariga bo'linadi. Bajariladigan mashq yuzasidan o'quvchilarga ikki variantda topshiriq beriladi. O'quvchilar topshiriqni bajarib bo'lganlaridan keyin, birinchi variant o'quvchilari ikkinchi variant o'quvchilarining, ikkinchi variant o'quvchilari esa birinchi variant o'quvchilarining ishlarini o'zaro daftarlarni almashtirib tekshirishadi. Variantlar bo'yicha ishlash o'quvchilarning faolligini, qiziqishini, mustaqilligini oshiradi.

B. Mashqlar asosida jadvallar tuzish. Bunday ishlar o'quvchilarga umumiy tushunchalarni o'rgatish uchun juda foydali bo'ladi. Bolalar jadvalni to'ldirishda anor, nok, olxo'ri, gilos, behi kabi so'zlarni bir umumiy nom bilan «mevalar» deb aytishni, sabzi, piyoz, karam kabilarni «sabzavot» tushunchasi doirasida umumlashtirishni bilib oladilar. Bu ishlar o'quvchilarning mantiqiy tafakkurini o'stiradi.

D. Saylab yozish. Darslikdagi mashqlardan saylab yozish uchun ham foydalanish mumkin. Masalan, tutuq belgisi imlosi bo'yicha berilgan mashqda bolalar o'qituvchi taklifiga ko'ra, mashq matnidan faqat tutuq belgisi bor so'zlarni tanlab yozadilar, ularning tagini chizadilar. Shu yo'l bilan o'quvchilar bu so'zlarning imlosini o'rganishadi.

Ona tili darsligida grammatik qoidalarni o'qish va uni misollar orqali tasdiqlash, misollardan xulosalar chiqarish, chiqarilgan xulosani darslikdagi qoidalariga taqqoslash, saylab o'qish, mashqlarni variantlarga ajratish, jadvallar tuzish, saylab yozuv kabi usullar vositasida o'quvchilar darslik ustida mustaqil ishlash malakalarini egallab olishadi.

E. Darsning turli bosqichlarida mustaqil ishlarni o'tkazish. Darsning turli bosqichlarida o'tkaziladigan mustaqil ishlarning har biri ma'lum maqsad uchun xizmat qiladi. Masalan, o'tilgan mavzular yuzasidan o'tkaziladigan mustaqil ishlar o'quvchilarning bilimlarini mustahkamlash, bilim va malakalardagi zaif tomonlarni aniqlash maqsadida tashkil qilinsa, yangi mavzuni o'rganishdan oldin shu mavzuga oid materiallar asosida uyushtiriladigan ishlar o'quvchilarni yangi o'quv materialini faol idrok etishga tayyorlaydi. Mavzu o'rganilgach, tashkil qilinadigan mustaqil ishlar bilimlarni mustahkamlashga va malaka hosil qilishga xizmat qiladi.

Yangi o'quv materialini o'rganish paytida mashg'ulotning quyidagi bosqichlarida mustaqil ishlar o'tkaziladi:

1. Grammatik materialni izohlashda: a) til dalillarini kuzatish — mavzuga oid dalillik materiallarni o'qib chiqish, taxminiy tahlil qilish; b) grammatik qoidalariga oid misollar tanlash va yozish, doska, ko'rgazma qurolida berilgan misollarga o'xshash misol topish, namunali misollarni yozish; d) mustaqil topilgan misollarni o'qituvchi misollariga chog'ishtirish.

2. Darslik ustida ishlashda: a) aytilgan bet, grammatik qoida, mashqni darslikdan topish; b) biron mashq qilishdan oldin darslikdagi qoidani o'qib chiqish; d) darslikdagi misollarga o'xshash misollar aytish, misollardan xulosalar chiqarish, chiqarilgan xulosani darslikdagi qoidaga taqqoslash.

3. O'rganilgan qoidaning amaliy qo'llanishi ustida ishlashda: a) o'rganilgan qoidaning amaliy qo'llanishini misollar orqali tushuntirish; b) o'rganilgan qoidalarga tayanib bog'li matn tuzish va sh.k.

4. Takrorlash jarayonida mustaqil ishlarning quyidagi ko'rinishlaridan foydalaniladi: a) o'qituvchi yoki o'rtoqlari aytgan grammatik-orfografik qoidalarga doir misollar topish va daftarlarga yozish; b) doskaga yozilgan misolning qaysi qoidaga oidligini tushuntirish; d) savollarga yozma javob tayyorlash; e) o'tilgan qoidani so'zlab berish rejasini tuzish; f) o'rganilgan qoidani qo'llab o'qituvchining topshirig'ini bajarish; g) partadosh o'rtoqlarining ishlarini tekshirish; h) o'rtoqlarining javoblarini tuzatish va to'ldirish; h) grammatik tahlil, izohli yozuv kabi ijodiy vazifalarni o'qituvchi topshirig'iga ko'ra bajarish.

2-fasl. O'quvchilarning mustaqil ishlariga rahbarlik qilish

O'quvchilarning mustaqil ishlariga rahbarlik qilish sohasida o'qituvchi quyidagi qoidalarga rioya qilishi kerak.

1. O'quvchilarni mustaqil ishlashga tayyorlash. O'quvchilarni mustaqil ishlashga tayyorlashda oldin oddiyroq topshiriq beriladi, so'ngra shu topshiriq asosida yanada murakkabroq vazifa o'tkaziladi. Masalan, 5-sinfda «Turdosh va atoqli otlar» mavzusi bo'yicha «Tarjimai hol» yozdirish uchun quyidagicha ish qilinadi: avvalo, bolalarni ishga tayyorlash uchun quyidagi tarqatmadan foydalanadi. Tarqatmada o'quvchining ismi, familiyasi, otasining ismi, qayerda, qachon tug'ilganligi, hozir qaysi maktabda

o'qiyotganligi kabi savollar beriladi. Bu savollarga javob topish orqali bolalar atoqli otlarning bosh harf bilan yozilishi, tarjimai holning taxminiy mazmuni bilan tanishadilar.

Tarqatma namunasi

1. **Ism va familiyangiz**
2. **Otangizning ismi, familiyasi**
3. **Qayerda, qachon tug'ilgansiz?**
4. **Qaysi maktabda o'qiyasiz?**
5. **Eng yaqin o'rtog'ingizning ismi?**
6. **Kimlar bilan dars tayyorlaysiz?**

O'quvchilar yuqoridagi tarqatma bo'yicha berilgan topshiriqni bajarganlaridan keyin, qiynalmasdan tarjimai hol yozadi. Qo'yilgan har bir topshiriqning maqsadini, shartini, bajarilish yo'lini tushuntirish yo'li bilan o'quvchilar topshiriqlarni bajarishga tayyorlanadi.

2. Bajariladigan mustaqil ishlarga quyidagi talab qo'yiladi: har bir topshiriq o'quvchining kuchi yetadigan, o'quvchilarga tushunarli bo'lishi, topshiriqlar o'quvchilarni bilim olishga, o'rganilgan bilimlarni tajribada qo'llashga undashi lozim.

3. Mustaqil ishlash jarayonida o'quvchilarga individual munosabatda bo'lish. Ma'lumki, sinfning barcha o'quvchilari bir xil tayyorgarlikka ega bo'lmaydi. Dars jarayonida o'tkaziladigan mustaqil ish o'qituvchining bolalarga individual munosabatda bo'lishini ta'minlashi lozim. O'qituvchi mustaqil ishni topshirgandan so'ng, ulgurmovchi o'quvchilarga yordam beradi. Shuningdek, ishning murakkabroq turini ilg'or o'quvchilarga, yengilroq topshiriqni kam ulguradigan o'quvchilarga berish yo'li bilan ta'lim jarayoni individuallashtiriladi.

4. Mustaqil ishlarni bajarish uchun yetarli vaqt ajratish. Mustaqil ishlarni bajarish uchun ajratilgan vaqt ikki xil omil bilan belgilanadi: mustaqil ish darsning qaysi bosqichida

uyushtirilishiga ko'ra, topshiriqning hajmi, murakkabligiga ko'ra. Mustaqil ishni bajarishda berilgan vaqtdan unumli foydalanish uchun bolalarni ishni bir paytda boshlab, bir paytda tugatishga o'rgatish kerak.

5. Bajarilgan mustaqil ishni tekshirish va baholash. Bajarilgan topshiriqlar quyidagi yo'llar bilan tekshiriladi:

— **jamoaviy tekshirish.** Ishning bajarilishini o'quvchilardan biri aytib turadi, bolalar o'z ishlariga qarab xatolarini tuzatadilar;

— **saylab tekshirish,** bunda o'qituvchi o'zi istagan ishlarni uyga olib ketadi, natijasini kelgusi darsda bayon etadi;

— **o'zaro tekshirish.** O'zaro tekshirish quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi: o'quvchi o'z ishini tayanch manbaga qarab tekshiradi, daftarlarni o'zaro almashtirib tekshirish. Bajarilgan topshiriqlarni o'z vaqtida tekshirish o'quvchilarning mas'uliyatini oshiradi;

— **bilishga undaydigan holat yaratish,** muammoni o'quvchilarga yetkazish, muammoni mustaqil hal qilish orqali ta'limni amalga oshirish yo'li.

Taniqli polyak pedagogi Vinsenti Okon muammoli, dasturlashtirilgan va an'anaviy o'qitishni o'zaro chog'ishtirib, oxirgisining quyidagi kamchiliklarini ajratadi:

— ta'lim jarayonida dastur materiallarini to'liq o'tish birinchi o'rinda turadi. O'quvchi va uning bilimlarini egallash jarayonida orttirgan tajribasi, bolalarning bilimlarni egallash usullari ikkinchi o'ringa tushiriladi;

— o'qituvchining diqqat markazida dastur materiallarini o'tib olish turganligi sababli, odatda, ko'proq bilimlarni dogmatik bayon qilish metodlaridan foydalaniladi, bilimlar aksariyat hollarda tayyor holda beriladi;

— har bir o'quvchining bilimlarni o'zlashtirishda o'ziga xos individual tempi mavjud: ba'zi o'quvchilar o'quv materialini sekin qabul qilsa, ba'zi o'quvchilar tez qabul qiladi. O'qituvchi bilimlarni bayon qilish tempini yo ilg'or o'quvchilarga, yo o'rtamiyona bolalarga moslaydi.

Tanlangan temp sinfdagi barcha o'quvchilar uchun bir xil bo'ladi;

— o'qituvchi ta'limni qanchalik samarali tashkil qilsada, uning natijasini — o'quv materialini qay darajada o'zlashtirganligini o'z vaqtida nazorat qila olmaydi.

Hozirgi paytda maktablarda ta'lim jarayonini tashkil etishda ko'pincha o'quvchilar xotirasiga asoslaniladi. Hanuzgacha o'quvchilarning darslarda tayyor bilimlarni o'zlashtirishi birinchi o'rinda turadi. Bilimlar o'qituvchi tomonidan bayon qilinadi. O'quvchilar tinglaydilar, xotirada saqlaydi, savol-javob paytida eshitgan yoki o'qiganlarini eslab, aytib beradi. Ta'limni shu yo'sinda tashkil etish reproduktiv-qayta eslash faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

3-fasl. Ona tili ta'limida muammoli darslar

O'quvchi tevarak-atrofdagi narsalarni, ularning mohiyatini birdaniga emas, balki asta-sekin o'rganadi. O'qish, kundalik faoliyat, kishilar bilan aloqada bo'lish bolalar oldiga yangi-yangi vazifalar qo'yadi. Bolalar grammatik usullar bilan aqliy faoliyat usullarini puxta o'rganib olishsa, ulardan foydalanish yo'llarini aniq his qilishsa, ularning ish unumi oshadi.

Fan asoslarini o'zlashtirishning ikki tomoni mavjud: o'quv narsalariga oid bilimlarini xotirada to'plash; o'rganilgan bilimlardan amaliyotda foydalanish usullarini egallash. «Ta'lim ratsional tashkil etilganda, — deb yozadi N.A.Menchinskaya, — bu jarayonning ikkala tomoni ham bir xil taraqqiy etadi. Aks holda, bilimlarni to'plash oldin ketib, o'rganilgan bilimlardan amaliyotda foydalanish orqada qolib ketadi». Ma'lum mavzular bo'yicha bilimlarni to'plash va shu bilimlardan amaliyotda foydalanish usullarini egallashda bolalarning o'quv-biluv faoliyati qanday kechadi? Bunday faoliyat qanday komponentlardan tarkib topadi?

Tekshirishlar shuni tasdiqlaydiki, ta'lim jarayonida biror grammatik hodisani o'zlashtirish uchun o'quvchi ko'rsatadigan faoliyat ushbu uzvlardan iborat bo'ladi: o'qituvchi tomonidan qo'yilgan topshiriqlarni anglash uchun ko'rsatiladigan faoliyat; o'quv materialini turli manbalardan idrok etish; idrok etilgan bilimlarni anglash, umumlashtirish; bilimlar bo'yicha dalil to'plash va to'plangan dalillarni tahlil qilish; o'rganilgan nazariy materiallarning amaliy qo'llanilishini egallash. O'qitish jarayonida bu komponentlardan birortasi ishtirok etmasa, ta'limning puxtaligiga putur yetadi. Bolalar o'quv-biluv faoliyatining birinchi uzviga rioya qilmasa, bilimlarni o'zlashtirish jarayonidagi ongliklik ta'minlanmaydi: oxirgi uzv e'tibordan chetda qolsa, ta'limda formalizm paydo bo'ladi. O'rganilgan bilimlar bo'yicha yetarli miqdorda dalillar to'plab, tahlil qilinmasa, o'quvchilar o'zlashtirilgan bilimlarni ikkinchi bir vaziyatga tatbiq etishda qiynaladi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilar faoliyati ma'lum mavzuga oid bilimlarni o'rganish va o'rganilgan bilimlarning nutq faoliyatida qo'llanilishini o'zlashtirish bilan yakunlanadi. Biror mavzuni o'rganish jarayoni tugagach, uning o'zlashtirilishini tekshirish qanday natija beradi? Mavzu ustida yetarli mashq o'tkazilgach, uning natijasi qay darajada bo'ladi? Shu savollarga ko'ra «Sifat» mavzusida eksperiment o'tkazildi. Darslikda sifatning ta'rifi, sifatlarining otga bog'lanib kelishiga oid bilimlar berilgan. Mashg'ulot ushbu umumiy ta'rif asosida o'tkazildi: narsalarning rangini, maza, ta'm bildiruvchi so'zlarga sifat deyiladi.

Mavzu yuqoridagi ta'rif asosida o'rganilgach, mashq o'tkazilmasdan bolalarga sifatlar o'ylab topish va ular ishtirokida gaplar tuzish topshirildi. Topshiriqning natijasi shuni ko'rsatadiki, sinfdagi eng ilg'or o'quvchilar ham vazifani bajarishda ancha qiynalishgan. Ikkinchi soatda sifatlarining yasalishi va yozilishi o'rgatildi. Uchinchi soatda

sifatlarning ta'rifi, yasalishi, yozilishi ustida mashq qilindi. Sifat mavzusi bo'yicha yetarli mashq o'tkazilgach, bolalarga birinchi soatda o'tkazilgan yozma ishlar qaytarildi. Ularga o'z ishlarida yo'l qo'ygan xatolarni tuzatish, sifatlar ishtirokida gap tuzishni davom ettirish tavsiya etildi. O'quvchilarning deyarli hammasi birinchi mashg'ulotda yo'l qo'ygan o'z xatolarini tuzatishgan, sinfdagi past o'zlash-tiruvchi o'quvchilar ham sifatlar ishtirokida uch-to'rttadan gap tuzishgan.

Ko'rinadiki, ma'lum mavzuga doir bilimlar o'rganilgach, shu bilimlarga rioya qilib grammatik topshiriqlarni bajarishda o'quvchilar xatoga yo'l qo'yishlari ham mumkin. Bu o'quvchining bilimlarni yomon o'rganganining oqibati emas, balki o'rganilgan bilim bilan uning nutq faoliyatida qo'llanilishi o'rtasida mustahkam aloqadorlikning hosil qilinmaganligidadir. O'rganilgan bilimlar bilan uning amaliy qo'llanishi o'rtasidagi aloqadorlik mashq qilish yo'li bilan o'rgatiladi.

Ma'lum mavzu bo'yicha bilimlarni o'rganish va o'rganilgan bilimning amaliyotda qo'llanishini egallash jaryonida bolalarning o'quv-biluv faoliyatini boshqarishning uch xil shakli mavjud.

An'anaviy dars tiplari o'quv jarayonini, binobarin, bolalarning o'quv-biluv faoliyatini boshqarishning yetakchi shakli sanaladi. An'anaviy dars tiplari o'quv jarayonining tarkibiy elementlarini va darsning maqsadini tahlil qilish asosida yaratilgan. Bunday dars tiplarida o'quv materialini o'rganish va o'rganilgan bilimlarning amaliyotda qo'llanishini egallash uzoq muddatni talab etadi.

Bolalarning o'quv-biluv faoliyatini boshqarishning ikkinchi shakli o'quv jarayoni mantiqiy tahlil qilish asosida yaratilgan dars tiplaridir. Bunday dars tiplarida o'quv materialini o'rganish va mustahkamlash parallel olib boriladi. Unda dars tiplari va har bir dars tipiga mos keladigan topshiriqlar tanlanadi. Har bir dars tipiga mos

keladigan topshiriqlarni tanlash o'quv materialini o'rganish va o'rganilgan bilimlarning amaliyotda qo'llanishini egallash o'rtasidagi interval qisqaradi. Bu ona tili o'qitish uchun davlat tomonidan ajratilgan vaqt byudjetini tejash imkoniyatlarini beradi.

Muammoli darslar o'quv jarayonini tashkil etishning, bolalar o'quv-biluv faoliyatini boshqarishning yangi — uchinchi shaklidir. Bunday darslarda bolalar yangi o'quv materialini, uning amaliy qo'llanishini ijodiy yo'l bilan o'zlashtiradi. Muammoli darslarda o'rganilayotgan mavzuga oid dalillarni to'plash va shu dalillarni tahlil qilish, bilimlarni o'rganish va mustahkamlash, o'rganilgan bilimlarning amaliy qo'llanishini egallash parallel olib boriladi.

Muammoli darslarda o'quvchi faoliyatining evristik layoqati taraqqiy etadi. O'quvchilar fan sohasida qo'llaniladigan metodlarni o'rganib olishadi. Bunday darslarga ham, an'anaviy dars tiplariga o'xshab qator vazifalar qo'yiladi. Shu bilan birga, muammoli darslar o'ziga xos xususiyatlarga ham ega. «Muammoli o'qitish, — deb yozadi A.M.Matyushkin, — ta'limning boshqa tizimlari va metodlariga tamoman zid emas. Uning xususiyatlari ...ta'lim jarayonining ma'lum bosqichida — yangi bilimlarni o'rganish jarayonida — yangicha faoliyat ko'rsatish shartlari hamda usullarini o'rganish bilan xarakterlanadi».

Muammoli darslarni, psixolog olimlarning fikricha, quyidagi bosqichlar asosida tashkil etgan ma'qul:

— **darsning boshlanishi.** Bu bosqichda bolalarning o'quv materialiga qiziqishlarini oshirishga oid ishlar qilinadi. O'quvchilar oldiga mavzuga doir muammo yoki muammolar qo'yiladi:

— **mavzu bo'yicha qo'yilgan muammolar ustida o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikda ishlashi.** Bu paytda bolalar o'qituvchi savollariga asoslanib, mavzuga doir turli

fikrlarni aytishadi, o'quvchilar aytgan fikrlar jamoa bo'lib tahlil qilinadi. Shu yo'li bilan qo'yilgan muammo yechiladi. Muammoni yechish yo'li bilan o'quvchilar nazariy bilimlarni «o'zlaricha kashf etadilar». Agar zarur bo'lsa, o'qituvchi bolalar chiqargan xulosalarni to'ldiradi:

- o'rganilgan bilimlarni qo'llab, topshiriqlarni bajarish;
- mavzu yuzasidan yakunlovchi xulosa chiqarish.

Muammoli darslarni «Son» (3-sinf) mavzusi misolida ko'zdan kechiraylik: 3-sinfda son bo'yicha ushbu bilimlar o'rganiladi: son narsaning sanog'ini va tartibini bildiradi: narsaning sanog'ini bildirgan sonlar qancha? nechta? so'roqlari, narsaning tartibini bildirgan sonlar nechanchi? so'rog'ini oladi. Shu bilimlarga ko'ra muammolar qo'yiladi.

Muammoli darslarda sinf o'quvchilarining barchasi faol ishtirok etadi. Mavzu bo'yicha dalil to'plash, dalillarni tahlil qilish, tahlil qilingan dalillar asosida xulosa chiqarish, nazariy bilimlarni o'rganish va ularning amaliy qo'llanishini egallash parallel olib boriladi. Bunday darslarda bolalar ijodiy fikr yuritadi. Ammo muammoli darslarning salbiy tomonlari ham bor: ona tili predmetiga oid mavzularning hammasini muammolar qo'yish yo'li bilan o'rgatib bo'lmaydi: muammoli darslarda o'quv materialini o'rgatish va mustahkamlash uchun ko'p vaqt ketadi. Masalan, yuqoridagi darsda yangi o'quv materialini o'rgatish va mustahkamlash uchun 35 daqiqa yaqin vaqt ketdi.

Bolalarning o'quv-biluv faoliyatini boshqarishning yana bir shakli har bir dars tipiga mos keladigan topshiriqlarni tanlash yo'li bilan o'quv materialini o'rganish va o'rganilgan bilimlarning amaliy qo'llanishini egallashni ketma-ket olib borishdir. Quyida 3-sinfda «Son» mavzusini topshiriqlar vositasida o'qitish namunasini keltirib, muammoli o'qitish bilan topshiriqlar vositasida o'qitishni o'zaro chog'ishtiramiz.

Ma'lumki, yangi o'quv materiali ustida ishlash jarayonida uch narsaga alohida e'tibor beriladi: bolalarni

yangi o'quv materialini o'rganishga tayyorlash; yangi o'quv materialini o'rgatish; o'rganilgan o'quv materialini dastlabki mustahkamlash. O'qituvchi ana shu bosqichlar o'rtasidagi aloqadorlikni ta'minlash uchun ko'chma doskaga yozilgan matn ustida quyidagi topshiriqlarni tashkil etdi.

Matn

Biz Alpomish ko'chasidagi o'n ikkinchi uyda yashaymiz. Oilamizda besh kishi bor. Otam shahardagi qirq birinchi maktabda o'qituvchilik qiladi. Ikki ukam bolalar bog'chasiga qatnaydi. Onam to'rtinchi bolalar kasalxonasida hakim(vrach)lik qiladi.

1-topshiriq. Matnni o'qib, oldin narsalarning sanog'ini, keyin tartibini bildirgan so'zlarni o'zi bog'langan ot bilan ko'chiring.

O'quvchilar *besh kishi, ikki ukam, o'n ikkinchi uy, qirq birinchi maktab, to'rtinchi kasalxona* birikmalarini yozishadi.

2-topshiriq. O'zingiz yozgan so'z birikmalari tarkibidagi sonlarning so'rog'ini aniqlang.

O'quvchilar o'qituvchi yordamida sanoq sonlarning qancha?, nechta? so'roqlarini, tartib sonlarning nechanchi? so'rog'ini olishini aniqlashadi. Bolalar bajargan ikkala topshiriq yordamida sonning ta'rifi, ma'no jihatdan turlari, ularning so'roqlari tushuntiriladi, sonlarning otga bog'lanishi uqtiriladi. So'ngra son mavzusi bo'yicha o'rganilgan bilimlarni mustahkamlash va bu bilimlarning amaliyotda qo'llanishini o'rgatish uchun darslik mashqlari oldin og'zaki, keyin esa yozma bajariladi. Shunday qilib, yangi o'quv materialini o'rgatish uchun 15 daqiqa atrofida vaqt ketadi. Berilgan topshiriqlar bolalarni ham yangi mavzuni o'rganishga tayyorlaydi, ham o'quvchilar nutqidagi sonlarni faollashtiradi. Bunday darslarda ham bilimlarni o'rganish va ularning amaliy qo'llanishini egallash parallel olib boriladi. «Son» mavzusida o'tkazilgan bu ikkala

darsni o'zaro chog'ishtirganda quyidagi manzara hosil bo'ladi:

Muammoli darsda o'qituvchi tomonidan qo'yilgan muammolarni yechish, natijalarini induktiv yo'l bilan umumlashtirish bolalarning o'quv-biluv faoliyatining negizini tashkil etadi. Qo'lga kiritilgan natija, ya'ni o'rganilgan bilimlar bola shaxsiy faoliyatining mahsuli sanaladi. O'quvchi empirik yo'l bilan mavzuni o'rganadi. Ikkinchi dars namunasida bolalar o'quv materialini avval empirik yo'l bilan, keyin esa nazariy yo'l bilan o'rganadi. Topshiriqni bajarish paytida bolalar o'quv materialining tarkibi bilan tanishadi, bolalar ongida «Son» tushunchasining umumiy asoslari hosil bo'ladi. Mavzuni tushuntirish paytida o'qituvchi bolalar ongida hosil bo'lgan umumiy bog'lanishlarni grammatik istilohlar vositasida aniqlashtiradi. Bu paytda empirik yo'l bilan o'rganilgan bilimlar «narsaning sanog'i», «narsaning tartibi», «sanoq son», «tartib son» tushunchalari ostida to'planadi. Bunday o'rganiladi. Til hodisalarini tushunchalar vositasida o'rganishda deduksiya asosiy rol o'ynaydi. Tushunchalar vositasida o'qitishga nazariy o'qitish deyiladi. Nazariy o'qitishda vaqt kamroq sarf etiladi. Har bir dars tipiga mos keladigan topshiriqlarni tanlash yo'li bilan ta'lim amalga oshirilganda empirik va nazariy o'qitish o'zaro qo'shiladi.

Ta'lim — o'rganilayotgan narsa-hodisalar mohiyatiga o'quvchilarni rejali, ongli olib kirish yo'lidir. O'rganilayotgan narsalar o'quvchining ongidan, tajribasidan qancha ko'p o'tsa, u shu narsaning mohiyatiga shunchalik chuqur kirib boradi. Ta'limning obyektiv borishi va uning mantiqi o'quvchilar oldiga yangi-yangi vazifalar qo'yadi. Ta'lim jarayonning asosiy harakatlantiruvchi kuchlari o'qituvchi tomonidan qo'yilgan topshiriq va uni bajarish uchun o'quvchilar ko'rsatadigan aqliy hamda jismoniy faoliyat o'rtasidagi ziddiyatlardir.

Ta'lim jarayonidagi ziddiyatlar turli paytda, turli shakllarda namoyon bo'ladi. O'quvchi ba'zan o'qituvchi tomonidan tatbiq etilgan topshiriqlarni bajarish uchun, ba'zan esa o'rganilgan nazariy bilimlar doirasida dalil to'plash va ularni tahlil qilish uchun, yana bir holda o'rganilgan bilimlarning amaliy qo'llanilishini egallash uchun faoliyat ko'rsatadi. Ta'lim jarayonida grammatik topshiriqlarni to'g'ri tashkil etish, ularni ma'lum izchillikda murakkablashtirib borish orqali bu jarayonning dialektik mohiyatiga, binobarin, bolalarning o'quv-biluv faoliyatlarini taraqqiy ettirishga rioya qilinadi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning bilish yo'li bilan katta kishilarning bilishi o'rtasiga keskin chegara qo'yib bo'lmaydi. Olim bilan o'quvchining bilish faoliyati o'rtasidagi farq faoliyat turida emas, balki faoliyatning taraqqiyot darajasidadir. O'quvchida aqliy faoliyat usullari bilan o'quv-biluv faoliyati usullari to'g'risida bilim, malakalar hosil qilinsa, ularni qo'llay olish yo'llari o'rgatilsa, u fan asoslarini ongli, atroficha egallaydi. Ta'lim bolalarning o'quv-biluv faoliyatiga mo'ljallab tashkil etilganda, o'quvchilarga o'quv materialini o'rganish yo'llari o'rgatilganda, katta kishilarning ish metodlari bolalarning o'z ish metodlariga aylanadi. Bu bolalarnig o'quv-biluv faoliyatlarini boshqarish uchun imkoniyatlar yaratadi.

VIII BOB

ONA TILI DARSLARINING TIPOLOGIK TAMOYILLARI VA DARS TIPLARI

Jamiyatimiz yuqori ma'lumotli, fan asoslarini chuqur egallagan, milliy istiqlol ruhida tarbiyalangan, o'z bilimlarini ishlab chiqarishga mohirlik bilan tatbiq qila oladigan kishilarni talab etadi. Bunday kishilarni tarbiyalashda dars muhim rol o'ynaydi. Shu tufayli darsga bo'lgan talab ham o'sib boradi. Darsga qo'yiladigan asosiy talablardan biri ilmiylikdir. Darslarda o'rganiladigan bilimlar mazmuni o'zbek tilshunosligining ilmiy yutuqlarini o'zida aks ettirishi, ta'lim jarayonining maqsadiga hamda bolalarning bilim saviyasiga mos bo'lishi zarur. Ta'limda bularning birontasiga rioya qilinmasa, ona tili mashg'ulotlarining samaradorligiga putur yetadi. O'quvchilarning yoshiga mos kelmaydigan elementar yoki nihoyatda murakkab bilimlar bolalarning til faniga oid qiziqishlariga salbiy ta'sir qiladi. Ona tili darslarida o'qitish metodlari bilan birga, fan sohasida ishlatiladigan usullardan foydalanish mashg'ulotlarning samaradorligini oshiradi. Bolalarga tahlil va qayta qo'sha olish, induktiv va deduktiv xulosalar chiqara bilish, til hodisalarini kuzatish, kuzatilgan hodisalarga oid dalillar to'plash, to'plangan dalillarni taqqoslash yo'llarini o'rgatish o'qituvchining asosiy vazifasidir.

Dars — ijodiy jarayon. Darslarda o'quvchilarning ijodiy faoliyati qancha taraqqiy ettirilsa, ular o'z oldiga qo'yilgan aqliy vazifalarni shuncha qiynalmasdan bajaradilar. Bola topshiriqlarni ishlash sirlarini o'rganib borgan sari, unda ijodiy fikr yuritish qobiliyati shakllana boradi. Ijodiy fikr yuritish o'quvchilarda evristik layoqatni o'stiradi. Darslarni ijodiy tashkil etish, vaqtdan ratsional foydalanish, mashg'ulotlarni operativ o'tkazish o'qituvchidan zo'r

mahorat talab etadi. Dars sinf jamoasining mehnat jarayonidir. Bunda mustaqil ishlar katta ahamiyatga ega bo'lib, ular o'quvchilarda tashabbuskorlik, o'z kuchiga ishonch va dadillikni tarbiyalaydi. Darsning yangi materialni o'rgatish va mustahkamlash bosqichlari quyidagi reja asosida olib boriladi: darsning maqsadini tushuntirish; yangi mavzuga oid dalillik materiallarni tahlil etish; misollardan xulosalar chiqarish; chiqarilgan xulosalarni darslikdagi qoidalarga chog'ishtirish; o'rganilgan qoidaning amaliy qo'llanishi ustida ishlash. Xo'p shunday ekan, ona tilidan dars tiplari qanday ajratiladi? Pedagogik amaliyotda qo'llanayotgan darslar bir-biridan qanday farq qiladi? Ushbu bobda shu masalalar yoritiladi.

1-fasl. Ona tiliga oid darslarning tipologik tamoyillari

Dars inson tafakkuri durdonalarini, fan va texnika, san'at va adabiyot yutuqlarini, Vatanimiz tarixi hamda xalqimizning milliy madaniyatini yoshlarga singdirishning asosiy shaklidir. Dars ta'limning boshqa shakllaridan o'zining tashqi va ichki xususiyatlariga ko'ra farq qiladi. O'quvchilarning doimiy guruhi, qat'iy rejim va dars jadvali, mashg'ulotlarni ma'lum xonada o'tkazish kabilar tashqi xususiyatlarga, darsning maqsadi, o'quvchilarning bilim olishga qiziqishlari, ta'lim materialini his qilish, anglash, tushunish kabilar ichki xususiyatlarga kiradi. Dars ana shu ikki xil xususiyatning o'zaro uyg'unlashuvi zaminida tashkil etiladi.

Keyingi paytlarda dars va uning tashkiliy qurilishida katta o'zgarishlar yuz berdi. Juda ko'p olimlar, metodistlar, ilg'or o'qituvchilar mahalliy va markaziy matbuot sahifalarida dars qurilishini takomillashtirish, ta'limda o'quvchilarning ijodiy faolligini oshirish to'g'risida g'oyat qimmatli fikrlar bildirmoqdalar. Lekin ona tilidan o'tkaziladigan darslarning tashkiliy qurilishi ba'zi bir

nuqsonlardan ham xoli emas. Darslarda yangi o'quv materialini o'rgatish va mustahkamlash jarayoni o'rtasidagi uzilish, vaqtdan ratsional foydalana olmaslik, dars tiplarini aksariyat o'qituvchilarning ajrata bilmasligi kabilar ana shunday nuqsonlar sirasiga kiradi.

Dars tipining nomini bildiruvchi so'z yoki so'z birikmasi o'qituvchi uchun signal vazifasini o'taydi. O'qituvchi uchun tushuncha hamda signal vazifasini o'tayotgan dars tipining nomi, masalan, «yangi bilim berish darsi» iborasi xatoliklarga olib kelmoqda (Oliy o'quv yurtlari uchun pedagogikadan yaratilgan qo'llanmada darslarning birinchi tipi «yangi bilim berish darsi» deb atalgan). Chunki «yangi bilim berish» degan ibora bilan dars tipini ajratadigan o'qituvchi mashg'ulotning asosiy maqsadi qilib yangi bilim berishni belgilaydi-yu, uni mustahkamlashni e'tibordan chetda qoldiradi.

Tajribali o'qituvchilar yangi mavzuni o'rgatishni ikki xil yo'l bilan olib borishadi: o'rganiladigan material oldingi mavzularning birontasiga bog'liq bo'lsa, ishni takrorlashdan boshlaydilar. O'tilgan mavzu takrorlangach, yangi o'quv materialini tushuntiriladi. Agar yangi mavzu oldin o'tilgan fasllarga bog'lanmagan bo'lmasa, to'g'ridan-to'g'ri yangi mavzu tushuntirilaveradi. Ikkala holatda ham yangi o'quv materialini o'tilgach, uni mustahkamlash ustida ish olib boriladi. Yangi materialni o'rgatish darsining asosiy ikkita belgisi bor: **yangi bilimlarni o'rgatish; o'rgatilgan bilimlarni dastlabki mustahkamlash.** Shu xususiyatlariga ko'ra, darsning bu tipini uning boshqa turlaridan farqlaymiz. Demak, yuqoridagi dars tipini «**yangi materialni o'rgatish va mustahkamlash darsi**» deb atamoq maqsadga muvofiq bo'ladi.

Pedagogika darsliklarida darslarning ikkinchi tipi «**Mustahkamlash darsi**» nomi bilan atalgan. Bunday darslarda o'quvchi oldin o'rganilgan materialga ikkinchi marta qaytadi, olgan nazariy bilimlari asosida amaliy

mashqlar bajaradi. Ruhshunoslar «bilimlarni mustahkamlash» iborasi ruhiy jarayonni o'zida to'liq aks ettirmaydi deb, «mustahkamlash» terminiga shubha bilan qaramoqdalar. Bunday mustahkamlash mashg'ulotlarida mashq qilish yo'li bilan o'quvchilarda malaka hosil qilinadi. Shuning uchun darsning bu tipini «mustahkamlash darsi» deb emas, balki uni «o'tilganlarni takrorlash va malaka hosil qilish darsi» deb yuritgan ma'quldir.

Darsning tashkiliy qurilishidagi asosiy kamchiliklardan biri — dars tiplariga berilgan nomlarda bo'lsa, ikkinchisi — darslarning tipologiyasidadir. Didaktika va xususiy metodikaga oid adabiyotlarda dars tiplari turlicha ajratiladi. Pedagogika darsligida «Mashg'ulotning asosiy qismini (dars soatining ko'p qismini) ishg'ol qilgan dars shakli...» dars tiplarini ajratishning asosiy kriteriysi sifatida qabul qilinadi. Ba'zi pedagoglar dars tiplarini tasnif etishda o'qitish metodlarini ko'zda tutadi. Vaqt taqsimoti, o'qitish metodi dars tiplarini ajratishning asosiy tamoyili bo'la olmaydi. 45 daqiqalik vaqtni taqsimlashda o'quv materialining hajmi, murakkabligi, sinf o'quvchilarining tayyorgarlik darajasiga asoslaniladi. Bir metod yordamida o'rgatilgan mavzuni boshqa metod vositasida ham o'rgatish mumkin. Buning uchun o'quv materialining mazmuniga muvofiq, uni o'rgatishni osonlashtiradigan metodni tanlay bilish lozim.

Ayrim mualliflar, masalan, S.V.Ivanov dars tiplarini o'quv-tarbiya jarayonining ichki qurilishidan, uning tarkibidan izlashgan. Fikrimizcha, dars tiplarini ta'lim jarayonini akt, halqalariga ko'ra ajratish mantiqan to'g'ri fikr. Ammo ta'lim jarayoni juda ko'p halqa, aktlardan iborat. Bunday yondashuv dars tiplarining nihoyatda ko'payib ketishiga sabab bo'ladi. Shundan bo'lsa kerak, S.V.Ivanov tasnifida sakkiz xil dars tipi ajratilgan: **kirish darsi; yangi bilimlarni o'zlashtirish darsi; o'rganilgan bilimni amaliyotda qo'llash darsi; malaka hosil qilish darslari;**

mustahkamlash; takrorlash va umumlashtirish darsi; nazorat dars; aralash dars.

Maktablar tajribasida yuqorida sanalgan darslarning hammasi ham qo'llanmaydi. O'rganilgan bilimlarni amaliyotda qo'llash o'tganlarni takrorlash darsining murakkab ko'rinishidir. Binobarin, uni alohida dars tipi sifatida talqin etishga ehtiyoj qolmaydi. Mustahkamlash, takrorlash, umumlashtirish darslarini bir tip ostida birlashtirish prinsip (umda) jihatidan to'g'ri emas. Hozirgi zamon ruhshunosligida o'zlashtirish jarayoni o'quv materialini his etish, anglash, o'rganish, malaka hosil qilish kabi uzvlardan iborat ekanligi isbotlangan. Shunday ekan, yangi bilimlarni o'zlashtirishni alohida dars tipi sifatida ajratish nomaqbul bo'ladi. Chunki o'zlashtirish jarayoni hajm va mazmun jihatidan dars tipiga nisbatan kengroq sohani o'z ichiga oladi. Shularga ko'ra, yuqoridagi tasnif til o'rgatishning mohiyati, maqsadi, vazifalariga mos kelmaydi.

M.A.Danilov va S.G.Shapovalenko dars tiplarini ta'lim jarayoni maqsadiga ko'ra beshga bo'ladi: ta'limdan ko'zlangan barcha vazifalarni amalga oshirish darslari (o'rganish, mustahkamlash, takrorlash, tekshirish, umumlashtirish), yangi materialni idrok etish va dastlabki o'zlashtirish darslari, bilimlarni mustahkamlash, takrorlash, malaka va ko'nikmalar hosil qilish darslari; mustaqil ishlash darslari; bilim va malakalarni umumlashtirish, tizimlashtirish, tekshirish darslari. Lekin bu tasnifda ziddiyat ko'zga tashlanadi. Birinchidan, bu tasnifda ikkinchi. dars tipini «yangi materialni idrok etish va dastlabki o'zlashtirish» deb atalgan. Dars tipini shu shaklda qabul qilsak, unda uchinchi, to'rtinchi, beshinchi dars tiplari o'zlashtirish tushunchasi doirasidan chetda qoladi. Ikkinchidan, mustaqil ish malaka va ko'nikma hosil qilishning, bilimlarni turmushga tatbiq etishning bir vositasidir. Ko'rinadiki, mustaqil ishlarni darsning alohida bitta tipi sifatida ajratishga ehtiyoj

qolmaydi. Uchinchidan, bu tasnifda dars tiplari bir tomonlama, ya'ni ta'limning didaktik maqsadiga ko'ra tasnif qilingan. Bunday tasnif o'quv predmetiga oid o'zaro bog'langan darslar tizimini ishlab chiqish uchun o'zaro o'zaro qiladi. Chunki unda o'quv predmetining xususiyatlari hisobga olinmagan.

A.V.Tekuchev esa dars tiplarini ikki tomondan: ham darsning maqsadiga ko'ra, ham darsning mazmuniga ko'ra tasnif etadi. A.V.Tekuchev tasnifi bo'yicha darslar maqsadiga ko'ra uch xil bo'ladi: yangi bilimni bayon qilish darsi; bilimlarni mustahkamlash darsi; nazorat darslari; mazmuniga ko'ra, darslar to'rt xil bo'ladi: grammatika darslari, orfografiya darslari, punktuatsiya darslari, nutq o'stirish darslari.²¹ Dars tiplarini ajratishda Y.Abdullayev ham shu tamoyilga rioya qilgan.²²

Bizningcha, ona tili darslarini tiplarga ajratishning eng maqbul yo'li yuqoridagi tasnifdir. Ammo bu tasnifning zaif tomoni ham mavjud. Birinchidan, bu tasnifda darslarni tiplarga ajratishning birinchi tamoyili sifatida dars maqsadi olingan. Ta'lim jarayonida qilinadigan har bir ish ma'lum bir maqsad uchun xizmat qiladi. Masalan, o'qituvchi atoqli otlarni tushuntirgandan keyin, ularning imlosini mustahkamlash uchun saylanma diktant o'tkazishi mumkin. Darsning boshlanishida qilingan ishlar atoqli otlarning grammatik xususiyatlarini o'rgatishga oid bo'lsa, darsning keyingi qismida qilingan ishlar orfografiya o'rgatishga doir bo'ladi. Mohiyat jihatidan atoqli otlarning grammatik xususiyatlari va ularning imlosi bo'yicha qilinadigan ishlar bir-biridan farq qiladi. Shunday ekan, yuqoridagi tasnifning birinchi kriteriysi dars tiplarini ajratishda asosiy tamoyil

²¹ А.В.Текучев. Методика русского языка в средней школе. — М.: 1970, второе издание, стр. 132.

²² Y.Abdullayev. Ona tili o'qituvchilarining ish tajribasidan. — T.: 1965, 5-16-bet.

bo'la olmaydi. Ikkinchidan, bu tasnifda maqsadga ko'ra uch xil dars tipi ko'rsatilgan. Ammo asosiy dars tiplaridan biri — umumlashtiruvchi darslar e'tibordan chetda qolgan. Uchinchidan, dars tiplarini ajratish uchun ishlatilgan istilohlar juda ham qulay emas. Masalan, «yangi bilimlarni bayon qilish» iborasi maqsadga muvofiq emas. Bayon qilish — o'qitish metodining nomi. Binobarin, «bayon qilish» iborasi o'rniga «o'rgatish» istilohini ishlatgan ma'qul.

Biz dars tiplarini ajratishda o'quv jarayoni mantiqiga tayanamiz. O'rta maktab ta'limi gumanitar, tabiiy va aniq fanlarni o'z ichiga oladi. Bu fanlarning o'zaro bog'liqligi, aloqadorligi ta'lim mantiqini tashkil etadi. Aynan olingan bir o'quv predmeti (masalan, ona tili) ta'lim mantiqining bir elementi sanaladi. Ta'lim predmeti mantiqini shu fan bo'limlari orasidagi bog'lanish, har bir bo'limda beriladigan ilmiy tushunchalarning o'zaro munosabati tashkil etadi. Ona tilidan atroflicha bilim olish uchun o'quvchilar til fonetikasini o'rganishlari, morfologiyani o'zlashtirish uchun so'zning umumiy xususiyatlarini, ya'ni leksikani, sintaksisga oid bilimlarni egallash uchun morfologiyani bilishlari lozim. Morfologiya bo'limi so'z tarkibi va so'z turkumlari qismlaridan iborat. «So'z tarkibi»ning o'zi ham darslikda bir nechta mavzu-paragraflar (o'zak, negiz, qo'shimchalar) ostida berilgan. Bular o'quv materialini tashkil qiladi.

Ta'lim mantiqi va ta'lim predmeti mantiqi barqaror bo'lib, ular fan va texnika sohasida sezilarli kashfiyotlar bo'lgunga qadar, o'z hajmi hamda mazmunini saqlaydi. Fan va texnika, san'at va adabiyot sohasidagi keyingi yutuqlar ta'lim mazmunini qayta ko'rib chiqish zaruriyatini keltirib chiqardi. Natijada barcha o'quv predmetlari bo'yicha yangi dasturlar va darsliklar yaratildi.

Ta'lim mantiqi, ta'lim predmeti mantiqi iboralari vositasida ta'lim mazmunining o'quv-tarbiya ishlari boshlangan davrgacha bo'lgan holatini ifodalaymiz.

Demak, bu iboralar orqali ta'limning statik holati belgilanadi.

Ta'lim jarayoni o'qituvchi rahbarligida boshqariladi. O'quv materialini o'rganish, o'rganilgan bilimlar asosida malaka hosil qilish va ularni umumlashtirish hamda tekshirishga ketgan vaqt o'quv jarayoni hisoblanadi. O'quv jarayoni mantiqini o'quv material va uni o'zlashtirish psixologiyasi tashkil etadi. Boshqacha aytganda, o'quv jarayoni mantiqi o'quv material mazmuni bilan uni o'zlashtirish psixologiyasining o'zaro bog'lanishidan iborat. Bu haqda M.A. Danilov shunday deb yozadi: «O'quv jarayoni logikasi-obyektiv qonuniyat. U bolalarning o'quv predmeti, uning bo'lim va mavzularini o'rganish boshlangan davrdagi bilim saviyalari, taraqqiyot darajalaridan tortib, to o'quvchilarning bilim va taraqqiyotlariga mos ravishda ta'lim predmeti, uning bo'lim va mavzularini to'liq o'zlashtirgunga qadar bo'lgan izchil harakatini o'z ichiga oladi». Demak, o'quv jarayoni mantiqi deganda, ta'lim mazmunining statikasi emas, aksincha, uning dinamikasi nazarda tutiladi.

O'quv jarayoni mantiqi o'quv jarayoni taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchi bo'lib, u o'quvchilar oldiga qo'yilgan vazifalarda, ularni yechish uchun bolalar ko'rsatadigan aqliy, jismoniy, hissiy intilishlarda o'z aksini topadi. O'quv jarayonida bolalar oldiga qo'yilgan har bir topshiriq faoliyatni talab etadi. Faoliyat ko'rsatish orqali har bir topshiriqda ifodalangan mazmun o'zlashtiriladi. O'quv predmeti bo'yicha o'tkaziladigan darslarning, dars doirasida tashkil etiladigan topshiriqlarning o'zaro aloqadorligiga rioya qilish yo'li bilan o'quv jarayonining dialektik mohiyatiga amal qilinadi.

Ta'limning unumdorligi dars tiplarini aniq belgilashga, ularga qat'iy amal qilishga bog'liq. «Dars tipi u yoki bu o'quv soati uchun asossiz qabul qilingan yorliq emas, aksincha, o'rganilayotgan mavzu doirasida o'zida dialektik

taraqqiyotni aks ettiradigan o'qitish va o'qish, o'rgatish va o'zlashtirish, amalda qo'llash va nazorat qilish bosqichlarining jonli oriyentidir», — deb yozgan edi S.V.Ivanov.

O'quv jarayoni mantiqi dars tiplarini, har bir mashg'ulotda o'tkaziladigan topshiriqlarni izchil tahlil qilishni talab etadi. Bunda o'quv predmeti va uni o'zlashtirish psixologiyasi o'zaro aloqada tekshiriladi. Dars tiplarini ajratishda o'quv jarayoni logikasiga tayanish o'quv predmeti yuzasidan o'tkaziladigan topshiriqlarni, juz'iy dalillarni umumiy tushunchalar bilan yaxlit, o'zaro bog'langan holda olish imkoniyatini beradi.

2-fasl. Ta'lim jarayoni maqsadiga ko'ra dars tiplari

Til mashg'ulotlarini ta'lim jarayoni maqsadiga ko'ra tahlil qilish — o'zlashtirish jarayonini falsafiy, didaktik va psixologik nuqtai nazardan yoritish masalasi bilan uzviy bog'langan. O'quvchi — ijtimoiy individ. U ta'lim jarayonida kishilik jamiyati tomonidan to'plangan bilimlarni o'zlashtiradi. O'quv predmetining mantiqiy strukturasi, shu fan sohasida ishlatilgan ilmiy istilohlar, tushunchalar tizimi o'quvchilar bilish faoliyatining mazmunini tashkil etadi. Ta'lim mazmuni ta'lim maqsadiga ko'ra belgilanadi.

Fan sohasida qilingan har bir kashfiyot abstraksiyalash va umumlashtirish natijasi bo'lganidek, ta'lim jarayonida fan asoslarini egallash ham abstraksiyalash va umumlashtirish mahsuli sanaladi. O'zlashtiriladigan bilimlarning hajmi, mundarijasi, o'rgatish usullari, vositalari o'quv jarayonining tashqi omillaridir. Ta'limning tashqi omillari ichki omillar zaminida (tahlil, sintez, induksiya, deduksiya, taqqoslash va hokazo) amal qiladi. Ichki va tashqi omillarning o'zaro aloqadorligi samarali natijalar beradi.

Didaktika va xususiy metodikaga oid tadqiqotlarda o'quv jarayonining yaxlitligiga e'tibor berilmaydi. Didaktikaga oid adabiyotlarda, ta'lim jarayonining turli

tomonlari, turli o'qitish usullari atroflicha tahlil qilinsa-da, o'quvchilar ongining ichki o'zgarishi, ularning o'quv predmetiga bo'lgan munosabati, ta'limning ichki harakatlantiruvchi kuchlari yaxlitligicha o'rganilmayotganligini e'tirof etishga to'g'ri keladi.

Har qanday yaxlit tizim bo'laklardan, qismlardan iboratdir. Ammo tartibsiz holda olingan, o'zaro bog'lanmagan bo'laklar yaxlit tizimni tashkil eta olmaydi. Yaxlit tizim bir-biri bilan uyg'unlashgan, muvofiqlashgan bo'laklardan tashkil topadi. Obyektning yaxlitligi uchun xizmat qila oladigan bo'lak yaxlit tizimning tarkibiy uzvi hisoblanadi. Muhokama obyekti taraqqiyotda, rivojlanishda qaralib, tarkibiy uzvlar o'zaro aloqada tekshirilganda, bu jarayonning dialektik mohiyati to'g'ri tushuniladi. O'rganilayotgan obyekt, uning tarkibiy elementlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir turlariga, tashkiliy tamoyillarga va omillarga ko'ra o'z mazmunini o'zgartiradi. Obyektning mazmuni unda amal qiladigan qonuniyatlar bilan o'lchanadi. Qonuniyatlar o'rganilgan sari, shu jarayonni ilmiy tashkil etish imkoniyatlari orta boradi.

Fanning yaxlitlik tamoyili ta'lim mazmuni hamda uning tashkiliy shakli bo'lgan darsning ham asosiy tamoyilidir. O'quv predmeti bo'yicha o'rganiladigan bilimlar, o'zlashtiriladigan tushunchalar o'zaro aloqada o'qitilgandagina ta'limning yaxlitligi saqlanadi. Ammo buning o'zigina yetmaydi. O'quv predmeti bo'yicha o'tkaziladigan mashg'ulotlarning o'zaro aloqadorligiga, darslarda o'rganish, mustahkamlash, umumlashtirish jarayonlari . uzviy bog'liqligiga rioya qilish ona tili ta'limining samaradorligini oshirish omillari hisoblanadi. Dars tiplarini aniqlash, ularning o'zaro bog'liqligini ko'rsatish uchun tahlilni o'quv jarayonining maqsadidan boshlaymiz.

Maqsad oldindan anglangan natija bo'lib, unga erishish faoliyatni talab etadi. Oldindan anglangan natijaga erishish uchun ko'rsatiladigan faoliyat — maqsadga muvofiq

faoliyat sanaladi. Maqsadga muvofiq faoliyat moddiy, ma'naviy va ijtimoiy hayotda jamiyatning bundan keyingi taraqqiyotiga mos keladigan yangi mohiyatning paydo bo'lishi, yangilik bilan eskilik o'rtasidagi kurash inson hayotida ma'lum natijaga erishish uchun ko'rsatiladigan faoliyat kabi ko'rinishlarda ro'y beradi. Maqsad va maqsadga muvofiq faoliyat o'zaro uzviy bog'liq bo'ladi.

Ko'zlangan natijaga erishish uchun kishi faoliyat ko'rsatadi. Faoliyat ko'rsatish uchun kishida ma'lum qobiliyatlar shakllangan bo'lmog'i lozim. Maqsad — oldindan anglangan natijaga qarab intilish, faoliyat ko'rsatish, natijaga olib keladigan qobiliyatlarni ishga solish zaminida qo'lga kiritiladi. U kishining xatti-harakatini, uning imkoniyatlarini, qobiliyatini yagona bir maqsadga yetaklaydi.

Inson o'z amaliy faoliyatida obyektiv olamga duch keladi, unga bog'liq bo'ladi, o'z faoliyatini u bilan belgilaydi. Ta'lim jarayonida o'qituvchi va o'quvchilar faoliyati tabiat va jamiyat to'g'risidagi bilimlarga duch keladi. Ta'lim mazmuni o'quvchi va o'qituvchi faoliyatining mazmunini ham belgilaydi. O'quvchilarning bilish faoliyati o'qituvchi tomonidan boshqariladi. Ta'lim jarayonida o'qituvchi faoliyatining predmeti o'quvchilar bo'lib, u insoniyat tomonidan ochilgan qonuniyatlarini bolalar ongiga singdirish uchun faoliyat ko'rsatsa, o'quvchi faoliyatining predmeti maktab dasturida ko'rsatilgan bilimlar bo'lib, u fan asoslarini egallash, shu bilimlarga oid malaka hosil qilish uchun faoliyat ko'rsatadi. O'qituvchi o'z faoliyatida sinalgan, samarador nazariy bilimlardan foydalanadi, u o'z maqsadini aniq his qiladi. Bu maqsadlar dastur va darsliklarda aniq ko'rsatiladi.

Maktab ta'limining maqsadini fan asoslari bilan o'quvchilarni o'slashtirishga qaratilgan. Barcha o'quv predmetlari yagona maqsadga — barkamol insonni tarbiyalashga xizmat qiladi. Bu ta'limning umumiy maqsadi

hisoblanadi. Ta'lim jarayonining umumiy maqsadi nazariy bilim, malaka, o'quvchining aqliy taraqqiyoti, tafakkuri, dunyoqarashi kabi uzvlardan tashkil topadi.

Ta'lim jarayonining umumiy maqsadini tashkil etgan uzvlar o'zaro uzviy bog'langan. Nazariy bilimlarni o'rganmasdan, malakalar hosil qilmasdan o'quvchilarni aqliy jihatdan taraqqiy ettirish mumkin emas. O'quvchilarni aqliy jihatdan taraqqiy ettirmasdan, ularning tafakkurini o'stirmasdan, bolalarda dunyoqarashni shakllantirib bo'lmaydi. Tafakkur — jarayon, xotira uning mahsulidir. Shunday bo'lgach, o'quv jarayonida o'rganiladigan bilim o'quvchining tafakkuridan qancha ko'p o'tsa, o'rganiylayotgan mavzu ustida bolalarning aqliy faoliyati qancha ko'proq tashkil etilsa, bu bilim xotirada shuncha ko'p va uzoq muddat saqlanadi.

Ta'lim jarayoni maqsadini tahlil qilishni yana davom ettirsak, xususiy maqsadni, xususiy maqsadni amalga oshirishda rioya qilinadigan juz'iy maqsadni, juz'iy maqsadning uzvlari yoki yaqin didaktik maqsadni ajratib olish mumkin. Ta'lim jarayonining xususiy maqsadi alohida olingan bir o'quv predmetini o'rgatishdan ko'zlangan maqsaddir. Ta'lim jarayonining juz'iy maqsadi deganda, ma'lum bir o'quv materialini o'rganishdan ko'zlangan maqsadni tushunamiz. Juz'iy maqsad o'quv materialiga ko'ra belgilanadi. Masalan, «Ravishlarning ma'no jihatdan turlari» mavzusini o'tishning maqsadi o'quvchilarga holat, payt, o'rin, daraja-miqdor ravishlarini ajrata olishni, ularning o'zaro farqlari, o'ziga xos xususiyatlarini, ma'nolarini singdirishdir. Ta'lim jarayonidagi juz'iy maqsadlarni amalga oshirish yo'li bilan o'quvchilar bo'lakdan butunga qarab boradilar. O'quv predmeti to'liq o'rganilgach, ularda shu o'quv predmetiga oid ma'lum tushuncha hosil bo'ladi. Demak, ta'lim jarayonining juz'iy maqsadi o'quv predmetining mazmuni, o'quv materialining xususiyatlariga ko'ra belgilanadi.

Ta'lim jarayonining yaqin didaktik maqsadi o'quv materialini o'zlashtirish psixologiyasidan kelib chiqadi. Ta'lim mazmuni doimo harakatda bo'ladi. Bu harakat o'quvchining bir o'quv materialiga turli paytda turlicha munosabatda bo'lishi, turli o'qitish metodlarini qo'llash orqali ro'y beradi. Ba'zi mashg'ulotlarda o'quv materiali o'rgatilsa, ba'zilarida esa o'rganilgan qoidalar asosida malaka hosil qilinadi, ba'zilarida o'rganilgan bilim va malakalar tekshiriladi, o'quv predmetining ma'lum qismi yoki bo'limi yuzasidan olingan bilimlar umumlashtiriladi. O'quv materialini o'rganish, malaka hosil qilish, umumlashtirish, bilim va malakalarni tekshirishni o'quv jarayonining yaqin didaktik maqsadlari hisoblanadi.

O'quvchi ta'lim jarayonida yaqin didaktik maqsaddan umumiy maqsadga qarab boradi. O'quv jarayonining yaqin didaktik maqsadi metodik-pedagogik kategoriya bo'lib, ularning har biri o'quv jarayonining barcha xususiyatlarini o'zida aks ettiradi. Ular dars tiplarini ajratishning dastlabki mezonini sanaladi. Yaqin didaktik maqsadlarni belgilash ko'p jihatdan o'quv jarayoni strukturasiga bog'liq bo'lsa-da, ammo ularga teng bo'lmaydi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilar oldiga intellektual topshiriqlarni qo'yish, bolalarning bu vazifalarni anglashi, ularda o'rganish ishtiyoqining tug'ilishi, o'quvchilarning yangi o'quv materialini turli manbalardan idrok etishi, qo'yilgan muammoni yechish, mustaqil ishlash orqali yangi bilimlarni o'rganishi, ilmiy tushunchalarni shakllantirish, umumlashtirish, fanga oid qonuniyatlarni egallashi, mashq qilish va boshqa yo'llar bilan o'rganilgan bilimlarni mustahkamlash, takomillashtirish, malaka hosil qilishi, bilim va malakalarni amaliyotda qo'llashi va o'qituvchining bilim va malakalarni tekshirishi kabi vazifalar hal qilinadi.

Ta'lim jarayonining yaqin didaktik maqsadini tashkil etgan elementlar ta'limdan ko'zlangan umumiy maqsad uchun xizmat qilish bilan birga, xususiy vazifalarni ham

bajaradi. Masalan, ta'lim jarayonining bilim va malakalarni tekshirish halqasining xususiy vazifalari shulardan iborat: bilim va malakalarni bolalarning qaydarajada o'zlashtirganini tekshirish; ularning bilim va malakalaridagi zaif tomonlarni aniqlash; o'zlashtirilgan tushuncha, hosil qilingan malakalar ustida bundan keyin qilinadigan ishlarni belgilash.

Yuqorida bayon qilingan mulohazalarga asoslanib, o'quv jarayonining to'rt xil yaqin didaktik maqsadini ko'rsatish mumkin: a) o'quv materialini o'rgatish va o'rgatilgan bilimlarni mustahkamlash; b) ularni takrorlash va malaka hosil qilish; d) ma'lum bo'lim yoki mavzu yuzasidan bilim va hosil qilingan malakalarni umumlashtirish; e) ma'lum mavzu yuzasidan bilim va malakalarni tekshirish. O'quv materialini o'rganish va mustahkamlash ta'lim jarayonining dastlabki yaqin didaktik maqsadidir. Bu uzv o'zida ta'lim jarayonining barcha xususiyatlarini aks ettiradi. Fikrimizni dalillash uchun «Qo'shma otlarning yasalishi» mavzusi bo'yicha o'tkazilgan darsning tafsilotini keltiramiz. Darsni jihozlash uchun quyidagi ko'rgazma quroldan foydalanildi.

Qo'shma otlarning yasalishi

Qo'shma otlar- ning yasalishi	Misollar	
	So'zlar	Gaplar
Ot+ot	Ot+quloq	Otquloq — dorivor o'simlik.
	qo'l+arra	Qo'larra — mehnat quroli.
Sifat+ot	ko'k+sulton	Bog'chamizdagi ko'ksultonning
Son+ot	uch+burchak	hosili mo'l bo'ldi.
	ming+oyoq	Uchburchak uchta siniq chiziqdan
		hosil bo'ladi.
		Mingoyoq — zaharli hasharot.
ot+fe'l	o'rin+bosar	O'g'il — otaning o'rinbosari

Mavzuni bolalarning atroflicha o'rganishini ta'minlash maqsadida, dars quyidagi tartibda tashkil etiladi.

Dars bosqichlari

I. Mustaqil ish. Gaplarni ko'chiring, qo'shma so'zlarning tagiga chizing. Bu so'zlarning tarkibini aytib berishga tayyorlaning *Gulzorda itog'iz, karnaygul va boshqa gullar ochilgan. Olapo'choq, qizilhurug', bo'rikalla — qovun turlari.*

II. Yangi mavzuni tushuntirish (o'qituvchi ko'rgazma qurol asosida qo'shma otlarning ot bilan otdan: *ot+quloq*, sifat bilan otdan: *ko'k+sulton*, son bilan otdan: *uch+burchak*, ot bilan fe'ldan: *o'rin+bosar* yasallishini tushuntiradi). O'quvchilar ko'rgazma qurol, o'qituvchining nutqidan yangi materialni idrok etishadi, ular tilimizga xos qonuniyat — kompozitsiya yo'li bilan qo'shma otlarning yasallishini anglab olishadi.

III. Yangi mavzuni mustahkamlash: a) darslikda berilgan qoidalarni o'qish; b) yoddan qo'shma otlarga misollar o'ylab topish; d) saylab yozish (o'quvchilar mashq paytida qo'shma otlarni ajratib yozadilar).

IV. Mavzu yuzasidan o'quvchilar bilimini tekshirish. Mashq bo'yicha so'zlar ko'chiriladi, qo'shma otlarning qanday tuzilganligi qavs ichida ko'rsatiladi: *Yangiyo'l* (sifat+ot).

V. Uyga vazifa berishni tashkil etish.

VI. Bolalar bilimini baholash.

VII. Darsni yakunlash.

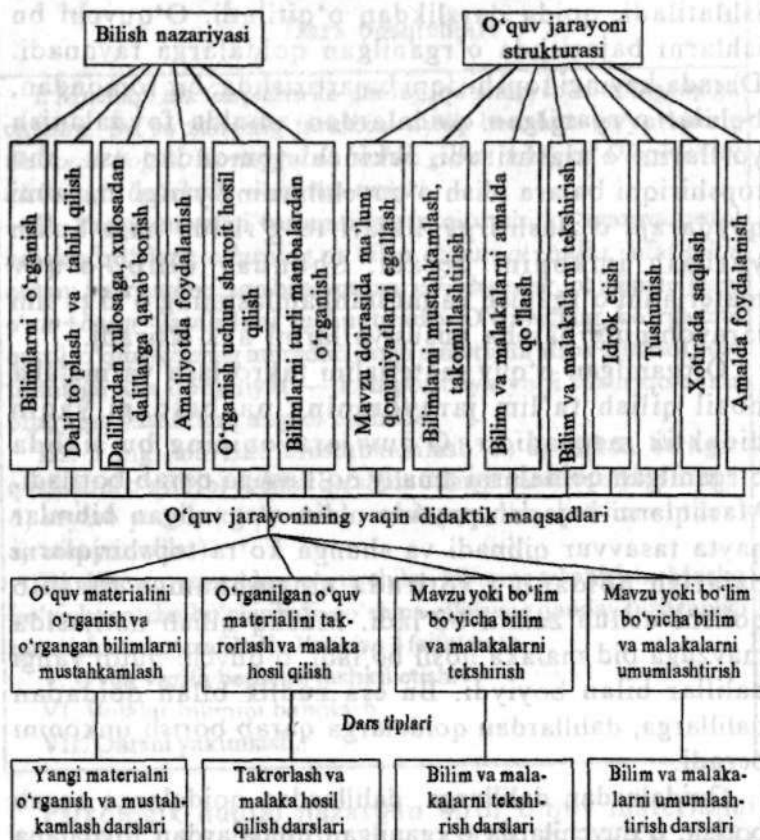
Psixologik nuqtai nazardan biror o'quv materialini o'zlashtirishda bolalarning bilish faoliyati to'rt bosqichni bosib o'tadi: o'quv materialini idrok etish; o'quv materialini, qo'yilgan muammoni tushunish; o'rganilgan bilimlarni xotirada saqlash; xotirada qolgan bilimlarni amaliy faoliyatda ishlatish. Yuqoridagi dars namunasida bolalar yangi bilimlarni ko'rgazma quroldan, darslikdan, o'qituvchi nutqidan idrok etadi. O'quv materialini turli manbalardan (ko'rgazma qurol, darslik, o'qituvchining nutqi) idrok etish yo'li bilan bolalar yangi mavzuga oid bilimlarni tushunib oladilar. O'quv materialini mustahkamlash

maqsadida yoddan misollar yozdiriladi, mashq ishlatiladi, qoida darslikdan o'qitiladi. O'quvchi bu ishlarni bajarishda o'rganilgan qoidalarga tayanadi. Darsda keyingi topshiriqni bajartirishda, bir tomondan, bolalar o'rganilgan qoidalaridan amalda foydalanish yo'llarini o'zlashtiradi, ikkinchi tomondan esa, shu topshiriqni bajara olish o'quvchilarning yangi mavzuni qaydaraja o'zlashtirganliklari to'g'risida ham hukm yuritish imkonini beradi. Shunday qilib, o'quv materialini o'rganish va mustahkamlashning o'zi ta'lim jarayonining barcha xususiyatlarini aks ettiradi.

O'rganilgan o'quv materialini takrorlash va malaka hosil qilish ta'lim jarayonining navbatdagi yaqin didaktik maqsadidir. O'quv jarayonining bu siklida o'rganilgan qoidalarini amaliy qo'llashga qarab boriladi. Mashqlarni bajarish paytida oldin o'rganilgan bilimlar qayta tasavvur qilinadi va shunga ko'ra topshiriqlarni bajarish qoidaning xotirada mustahkam o'rnatilib qolishi uchun zamin bo'ladi. Mashq qilish natijasida mavzuga oid malaka hosil bo'ladi, o'quvchi nutqi yangi dalillar bilan boyiydi. Bu esa zudlik bilan qoidadan dalillarga, dalillardan qoidalarga qarab borish imkonini beradi.

Qoidalaridan dalillarga, dalillardan qoidalarga qarab borish, o'quvchilarda o'rganilgan qoidalaridan foydalana olish iqtidorlarini taraqqiy ettiradi. Ta'lim jarayonining keyingi tashkiliy shakllari, ya'ni bilim va malakalarni tekshirish, umumlashtirish jarayonlarida ham ularga xos barcha xususiyatlar takrorlanadi. Shunday qilib, o'quv jarayonining yaqin didaktik maqsadiga ko'ra, dars tiplari to'rt xil bo'ladi.

O'quv jarayoni maqsadiga ko'ra dars tiplari

3-fasl. O'quv predmeti mazmuniga ko'ra dars tiplari

O'quv predmeti mazmuni jihatidan dars tiplarini ajratish ona tili predmetining maqsad va vazifalari, uning tarkibiy qismlarini belgilash bilan bog'liqdir.

Ona tili predmeti bo'yicha o'quvchilarga tegishli bilim berish va bu bilimlarni malakaga aylantirish, o'quvchilarni

aqliy jihatdan taraqqiy ettirish, ularda o'z nutqiga va o'zgalar nutqiga munosabatini tarkib toptirish — ona tilini o'qitishdan ko'zlangan maqsad hisoblanadi. Ona tili predmeti oldiga quyidagi vazifalar qo'yilgan: 1) o'quvchilarni gap tuzishda nutq tovushi, bo'g'in, so'zlardan o'rinli foydalanish, ularni to'g'ri yozishga o'rgatish; 2) o'quvchilar nutqini turli so'z, sintaktik konstruksiyalar bilan boyitish orqali ularni bog'li nutq tuzishga o'rgatish; 3) o'quvchilarni aqliy, estetik, axloqiy tomondan tarbiyalash va ularda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish; 4) o'quvchilarni o'qishni davom ettirishga tayyorlash. Bu vazifalar tilning fonetik, leksik, grammatik tomonlarini o'zlashtirish zamirida amalga oshiriladi. Maktabda tilning har bir tomonini o'zlashtirishda ikki narsa: maktab dasturi chegarasida nazariy bilim berish, o'rganilgan nazariy bilimlar doirasida nutq malakalarini shakllantirish turadi. Ona tili o'quv predmetidan amalga oshiriladigan ishlarning barchasi o'quvchilarda nutq madaniyatini shakllantirishga bo'ysundiriladi.

Fonetikani o'zlashtirish o'quvchilarning tafakkurini o'stirish bilan bevosita bog'langan. Buning uchun har bir nutq tovushi so'z tarkibida o'rgatiladi. Nutq tovushiga ko'ra, so'z ma'nolarining o'zgarishi ustida mashq qilish (Un-en-in-o'n; il-ich-iz-in-ish), so'zlarni tovush va bo'g'inlarga ko'ra tahlil qilish, berilgan tovush va bo'g'inlar yordamida so'z, so'zlar ishtirokida gap tuzish o'quvchilarda analitik-sintetik faoliyatni tarbiyalaydi.

Nutq tovushlari, ularning o'zaro farqlari ustida mashq qilish natijasida o'quvchilarda, bir tomondan, lingvistik tushuncha shakllansa, ikkinchi tomondan, fonematik eshitish (nutq tovushini so'z tarkibida to'g'ri anglash, fahmlash, eshitish) taraqqiy etadi. Lingvistik tushunchalar haqida to'g'ri tasavvur hosil qilish, fonematik eshitishni taraqqiy ettirish o'quvchilarning til sezgirligini rivojlantiradi. Shunday qilib, fonetikaga oid nazariy bilimlarni o'rganish

jarayonida o'quvchilarda orfoepik, grafik, orfografik malakalar hosil qilinadi.

Ona tili predmetida leksika materiallarini ikki bosqichda o'rgatish ko'zda tutilgan: birinchi bosqichda so'zning ma'nosi, ko'p ma'noli so'zlar, omonim, sinonim, antonim so'zlar, ularning uslubiy imkoniyatlari; ikkinchi bosqichda so'z va istiloh, tilning lug'at boyligi, lug'atning boyish manbalari o'rgatiladi.

Maktabda tilning leksik tomonini o'rgatish dasturda ko'rsatilgan qisqa vaqt bilan chegaralanmaydi. O'quvchi har bir sinfda yangi-yangi o'quv predmetlarini o'rganadi. Fan o'qituvchilari o'quv predmetlariga oid terminlarini tushuntirib beradi. Shu tariqa tilning leksik tomonini o'rganish butun ta'lim jarayonida davom etadi.

Leksik materiallarga bog'liq holda, o'quvchilarda har bir so'zni nutqda to'g'ri qo'llash ko'nikmalari hosil qilinadi. Nutq maqsadiga muvofiq so'z tanlash, har bir so'zni o'z o'rnida ishlatish ustida mashq qilish yo'li bilan o'quvchilarda uslubiy malakalar hosil qilinadi, bog'li nutq tuzish yo'llari o'rgatiladi. Shunday qilib, leksikaga oid nazariy materiallarni o'zlashtirish natijasida, o'quvchilarda nutq malakalari hosil bo'ladi.

Ona tili predmetining «So'z yasash» qismi o'quvchilarni tilning lug'at tarkibini boyitib boruvchi yangi so'zlar yasash usullari bilan tanishtiradi.

Maktab morfologiyasi o'zaro aloqador ikki qismdan iborat: **so'z tarkibi**; **so'z turkumlari**. Birinchi bo'limni o'rganish natijasida, o'quvchilarda so'zning tarkibi haqida tushuncha hosil qilinadi. So'z tarkibi o'rgatilgach, so'z turkumlariga oid materiallar o'zlashtiriladi. So'zlarning leksik-grammatik ma'nolarini, sinonimikasini o'rganish orqali o'quvchilar shu so'zlarni aytish va yozishni, grammatik kategoriyalar (kelishik, egalik, ko'plik, shaxs-son)ni o'rganish orqali gapda so'zlarning o'zgarishi va bog'lanishini bilib oladilar. Shunday qilib, morfologiya

materiallarini o'zlashtirish jarayonida o'quvchilarda orfoepik, orfografik, uslubiy malakalar va bog'li nutq tuzish iqtidorlari shakllanadi.

O'quvchilar boshlang'ich sinfdan boshlab sintaksis elementlari bilan tanishadilar. Yuqori sinflarda esa sintaksisni izchillik asosida o'rganadilar. O'quvchilar sodda va qo'shma gap sintaksisiga oid nazariy bilimlarni o'zlashtirish bilan bir qatorda, gap tuzish, gapni to'g'ri talaffuz etish, gap tarkibida tinish belgilarini to'g'ri ishlatish qoidalarini egallab oladilar. Mana shu asosda, o'quvchilarda uslubiy, punktuatsion va intonatsion malakalar shakllanadi.

**Ona tilining umumiy qurilishini quyidagi
chizmada ko'rish mumkin.**

**Fonetika
Leksika**

So'z tarkibi

**So'z
yasash**

**Mustaqil so'z
turkumlari**

Ot
Sifat
Son
Olmosh
Fe'l
Ravish

Morfologiya

Yordamchi so'zlar

Ko'makchi
Bog'lovchi

Sintaksis

So'z birikmasi

Yuklama

Gap bo'laklari

Undov va taqlid
so'zlar

Sodda gap

Bog'langan
qo'shma gap

Qo'shma gap

Ergash gapli
qo'shma gap

**Murakkab
qo'shma gap**

Bog'lovchisiz
qo'shma gap

Uslubiyat

Ko'rinadiki, ona tili predmeti nihoyatda murakkab tizimdan iborat bo'lib, uning asosini grammatik bilimlar tashkil etadi. Bolalarning grammatikani ongli o'zlashtirishlarini ta'minlash maqsadida fonetika, leksika va so'z yasashga doir nazariy bilimlar ham o'rgatiladi. Bular zaminida tildan o'zlashtiriladigan bilimlar, hosil qilinadigan malakalarning barchasi o'quvchilarda nutq madaniyatini taraqqiy ettirishga xizmat qiladi, ularda og'zaki va yozma nutq malakalarini shakllantiradi.

Tilni o'zlashtirish jarayonida hosil qilinadigan malakalarni ikki guruhga ajratish mumkin. **Birinchisi, jismoniy malaka.** Nutq organlari, qo'l muskullari harakatiga oid malakalar jismoniy malaka hisoblanadi. Bular, o'z navbatida, ikki guruhga bo'linadi: **birinchisi, og'zaki nutqqa doir malakalar:** artikulyatsion malakalar, ovoz kuchi, ton balandligi, nutq tempi, ritmi, ovoz tembriga doir prosodik malakalar; yozma nutqqa doir malakalar. **Ikkinchisi, intellektual malakalar.** Bular, o'z navbatida, uch guruhga bo'linadi: 1) **tushunishga oid malakalar** — leksik va grammatik ma'nolarni ajrata olish; 2) **farqlay olishga oid malakalar** — til uzvlarining fikr anglatish va hissiy vazifalarini baholay olish; 3) **eslay olishga doir malakalar** — til dalillarini ishlatishning an'anaga aylanib qolgan xususiyatlarini egallash.

Maktab ona tili kursining fonetika, so'z yasash, morfologiya qismlarida orfografik malakalar hosil qilinsa, leksika, sintaksis bo'limlarida uslubiy malakalar shakllantiriladi. Shuningdek, sintaktik bilimlar asosida punktuatsion va prosodik malakalar (tovush kuchi, un (ton) balandligi, nutq tempi va ritmi, ovoz tembrini ajratishga oid malakalar) hosil qilinadi. Nutq o'stirish ishlari ona tili predmetining barcha bo'limlariga bog'langan holda olib boriladi. Demak, ona tili predmetining mazmuniga ko'ra quyidagi dars tiplari ajratiladi: **grammatika darslari; fonetika darslari; so'z yasash darslari; leksika darslari; orfografiya darslari; punktuatsiya darslari; nutq o'stirish darslari.**

O'quv predmeti mazmuniga ko'ra, dars tiplarining har biri o'ziga xos xususiyatlarga ega. Buni boshlang'ich sinflarda «Gap» mavzusiga bog'lab o'tkaziladigan nutq o'stirish darslari namunasida ko'raylik. Boshlang'ich sinf o'quvchilari sintaksis elementlari bilan ta'limning ilk kunlaridanoq tanisha boshlaydilar. Bolalar dastlab nutq birligi — gap to'g'risida, gapning bosh harf bilan boshlanib, uning oxiriga nuqta qo'yilishi haqida ma'lumot oladilar. Keyinroq esa gapning mazmuniga ko'ra turlari, ularning intonatsiyasi, gapning bosh va ikkinchi darajali bo'laklari bilan tanishadilar. Bular gap mazmuni va uning tarkibini mustahkam egallashga qaratiladi. «Gap» mavzusi yuzasidan o'tkaziladigan mashg'ulotlarda o'quvchilar gapning so'zlardan tuzilishini, uning kim? yoki nima? haqida aytilganini, gapni tashkil etgan so'zlarning o'zaro bog'langanligi va bu bog'lanishni so'roqlar yordamida aniqlash mumkinligini o'zlashtiradilar. O'quvchi o'z fikrini gap vositasida ro'yobga chiqarish yo'li bilan tilning grammatik qurilishini amaliy o'rganadi. U gap tuza olish malakasini o'rgangan sari bog'li nutq tuzish sirlarini ham egallay boradi.

Boshlang'ich sinflarda ham, yuqori sinflarda ham nutq ustida ishlash usullari to'rt guruhga bo'linadi: **lug'at ustida ishlash; gap tuzishga o'rgatish; bog'li nutq tuzishga o'rgatish, intonatsiya ustida ishlash.** Quyi sinflarda gap ustida ishlashni yig'iq gapdan boshlagan ma'qul. Bunda jonli va jonsiz narsalarga, ularning harakat va holatiga asoslanib ish qilinadi. Yig'iq gap tuzishni o'rgatish orqali, o'quvchilarga bosh kelishik shaklida kelgan fikr subyektini farqlash malakasi singdiriladi.

O'quvchilar yig'iq gap tuzish malakasini hosil qilgach, ularga yig'iq gapni ikkinchi darajali bo'laklar bilan kengaytirishga o'rgatish ishlari boshlanadi. Bu yoyiq gaplar ustida ma'lum vaqtgacha ish olib borilmas ekan degan gap emas, o'quvchilar yoyiq gaplarni ham o'z nutqlarida

ishlataveradilar. Bu yerda fikr nutq o'stirish darslari, nutq o'stirish darslarida olib boriladigan ishlar tizimi xususida boryapti.

Birinchi sinfdan boshlab o'quvchilarga gapni tahlil qilish, gap tarkibidagi so'zlarning so'roqlarini aniqlash kabi malakalar shakllantira boriladi. Quyidagi so'roq gaplarga diqqat qilaylik: *Qush qayerga qo'ndi? Sen qachon uyg'onding?* Bu so'roq gaplarga birinchi sinf o'quvchisi shunday darak gaplar bilan javob qaytaradi: *Qush daraxtga qo'ndi. Men ertalab uyg'ondim.* O'quvchilar savollarga javob qaytarish jarayonida fikr qarashli bo'lgan narsa va uning harakati (qush, men — ega) to'g'risidagi bilim bilan chegaralanib qolmasdan, harakat tushgan obyekt (daraxt), harakat yuz bergan payt (ertalab) to'g'risida ham tasavvur hosil qiladilar. Bunday ishning ahamiyati o'quvchilarni gap tuza olishga, gapning bosh va ikkinchi darajali bo'laklarini amaliy (istilohsiz) farqlashga, narsa va hodisalar o'rtasidagi makon, zamon hamda sabab bog'lanishlarni anglashga o'rgatishdan va nihoyat, o'quvchilar nutqidagi passiv so'zlarni faollashtirishdan iborat.

Bog'li nutqni o'stirishning ham o'ziga xos usullari mavjud. Bular grammatik vazifali hikoyalar, bayon va insholar yozdirish, ish qog'ozlari ustida ishlash, matnni abzatslarga, abzatslarni gaplarga ajratish, shuningdek, ajratilgan matnlar ustida ishlash (mantiqan bog'langan gaplarni yaxlit holiga keltirib, qo'shma gap tuzish) kabi mashqlardan iborat.

4-fasl. Ona tili darslarining tarkibiy qismlari

Dars tipi va ularning turli ko'rinishlari o'z ichida mantiqiy qismlarga bo'linadi. Bularga dars bosqichlari deyiladi. Dars bosqichlari o'quv materialini mazmuniga, uni tushuntirish uchun tanlangan o'qitish metodiga, o'quvchilarning aqliy faoliyati nimaga qaratilganligiga ko'ra belgilanadi. Shunday ekan, ona

tilidan bir-biriga aynan o'xshagan ikkita dars o'tkazish mumkin emas.

Metodik adabiyotlarda yangi o'quv materialini o'rganish, idrok etish, mustahkamlash, takrorlash, uy ishini tekshirish va tayin etish, bolalar bilimini baholash kabilar ona tili darslarining tarkibiy qismlari hisoblanadi. Dars bosqichlarining o'zaro mantiqiy izchilligi dars sifatini oshirishning asosiy omilidir. Dars bosqichlari, o'z navbatida, yana mayda elementlarga bo'linib ketishi mumkin. Buni «dars zvenosi» termini bilan atadik.

I. Yangi o'quv materialini o'rgatish bosqichi. Didaktika va metodikaga oid adabiyotlarda darsning bu bosqichi «yangi materialni izohlash», «yangi bilim berish» iboralari bilan yuritiladi. Izohlash, tushuntirish -o'qitish metodlarining nomi. Shuning uchun darsning bu bosqichini «yangi materialni o'rgatish» istilohi bilan atamoq maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu quyidagi halqalarni o'z ichiga oladi:

O'quvchilarni o'quv materialini tushunishga tayyorlash.

O'quv materialini o'rganishga quyidagicha tayyorgarlik ko'riladi:

a) dars maqsadini bolalarga yetkazish. Qanday dars tipi bo'lishidan qat'iy nazar, mashg'ulot maqsadini bolalarga yetkazish o'qituvchining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Dars maqsadini tushuntirish o'quvchilarning o'rganilayotgan fanga qiziqishlarini oshiradi, ularda o'rganish havasini uyg'otadi;

b) ijodiy yozma ishlar o'tkazish. O'rganilayotgan mavzuga oid faktik materiallar asosida ijodiy yozma ishlarni o'tkazish bolalarni, bir qadar, yangi o'quv materialini o'rganishga tayyorlaydi. Masalan, «Ko'shma sifatlarining yasalishi va yozilishi» mavzusini o'tishda guruhlab yozish usulidan foydalanish mumkin. Buning uchun ushbu sifatli birikmalar ko'chma doskaga yoki kartonga yozib qo'yilgan bo'ladi: *oq ro'mol, kul rang ko'ylak, sarg'ish palto, ochko'z it, havo rang mato, dag'al*

material, ichimlik suv. Bolalar oldin sodda sifatlarni guruhlab yozishadi;

d) mustaqil ishlarni tashkil etish. Mavzuga oid faktik materiallar asosida mustaqil ishlarni tashkil etish ham bolalarni yangi mavzuni o'rganishga tayyorlaydi. Masalan, yuqoridagi mavzu bo'yicha shunday mustaqil ish berish mumkin: Gaplarni o'qing. Sifatlarni topib, sodda sifatlarning tagiga bir marta, qo'shma sifatlarning tagiga ikki marta chizing. (*Bog'imizdagi ertapishar shaftoli gulladi. Odil — yoqimli, mehnatsevar bola. Alpinistlar qorli tog'ning eng yuqori cho'qqisiga chiqdilar*);

e) grammatik tahlil. Masalan, *Bo'ri kuchli, yirtqich va ochko'z hayvondir* gapini grammatik, morfologik tahlil qildirish orqali ham bolalarni yangi o'quv materialini o'rganishga tayyorlash mumkin. Bunda yangi mavzuni tushuntirish gap tarkibidagi «*ochko'z*» so'zini tarkibiga ko'ra tahlil qilishdan boshlanadi;

f) bolalar oldiga muammoli savollar qo'yish. Bunda shunday ish qilinadi:

— Bolalar, siz oldingi darslarda sifat yasovchi qo'shimchalar, ularning yozilishini o'rgangan edingiz. Otdan sifat yasash (*andijon+lik, tuz+siz, tarbiya+viy, devor+iy*), fe'ldan sifat yasash (*maqtan+choq, sez+gir, qaynat+ma, qoch+oq*) yo'llarini bilib olgansiz.

Shundan keyin yangi mavzu doskaga yoziladi («*Qo'shma sifatlarning yasalishi va yozilishi*»). Savollar o'rtaga tashlanadi. Qanday sifatlarga qo'shma sifatlarga deyiladi? Qo'shma sifatlarga qanday yasaladi? Qo'shma sifatlarga qanday yoziladi? Yangi mavzuni tushuntirish shu savollarga javob izlashdan boshlanadi.

II. O'quv materialini idrok etish. O'quv materialini idrok etish o'qituvchining tushuntirishi, izohlashi bilan bog'langan. Darsning bu halqasida o'quvchilar o'qituvchi bilan birga yangi bilimlarni «fikran tahlil va sintez qiladilar», dalillarni o'xshash tomonlariga ko'ra qarama-qarshi qo'yadilar,

chog'ishtiradilar. Bular o'quvchilarning yangi mavzuni atroflicha idrok etishlarini, binobarin, o'quv materialini puxta o'zlashtirishlarini ta'minlaydi.

Til mashg'ulotlarida o'quv materiali darslikdan, ko'rgazma qurollardan, o'qituvchi nutqidan idrok etiladi. O'quv materialini idrok etish jarayonini faollashtirish uchun o'qituvchi o'z nutqini ko'rgazma qurollar, turli didaktik materiallar bilan uyg'unlashtiradi. Shundagina, bolalar o'quv materialini faol idrok etadilar.

O'quv materialini idrok etish jarayonida bilim manbalari o'zaro quyidagi yo'llar bilan uyg'unlashtiriladi.

1. O'quv materialini tushuntirishda **bayon qilish metodi** tanlanganda, o'qituvchi nutqi asosiy bilim manbai sanaladi, ko'rgazma qurol va darslik esa yordamchi vosita funksiyasini bajaradi. Bunda o'quvchilar bilimlarni tayyor holicha o'rganadi. Masalan, «Juft sifatlarning yasalishi va yozilishi» mavzusini olaylik. Mavzuni tushuntirish uchun quyidagi ko'rgazma quroldan foydalaniladi.

Juft sifatlarning yasalishi va yozilishi

Juft sifatlarning yasalishi	Misollar	Juft sifatlarning yozilishi
1. Antonim sifatlarning qo'shilishidan	Olidan baland-past daraxtlar ko'rina boshladi.	Baland-past
2. O'zaro yaqin ma'noli sifatlarning qo'shilishidan	Biz egri-bugri so'qmoqlar orqali toqqa ko'tarildik.	Egri-bugri, ochu yalang'och, yakka-yu yagona
3. Sifatlarning takrorlanishidan	Toshkentda katta-katta parklar, baland-baland binolar ko'p.	baland-baland, katta-katta, pastak-pastak

O'quv materialini bayon qilish metodi asosida tushuntirganda, bolalar bilimlarni, avvalo, o'qituvchi nutqidan idrok etadilar. Idrok etilgan bilimlar ko'rgazma qurol

vositasida yanada konkretlashtiriladi. Bunda o'qituvchi nutqiga katta talab qo'yiladi. U grammatik bilimlarni, shu bilimlarga oid dalillarni ma'lum tartibda aytib beradi. Mavzu quyidagicha tushuntiriladi.

O'zaro qarama-qarshi ma'noli so'zlarga antonimlar deyiladi. *Baland* so'zining ziddi *past*, *katta* so'zining ziddi esa *kichik*. Antonim sifatlarning qo'shilishidan juft sifatlar yasaladi (pauza qilinadi). Bolalar aytilgan fikrlarni ko'rgazma quroldan ko'rishadi.

O'zaro yaqin ma'noli sifatlarning qo'shilishidan ham juft sifatlar yasaladi. Masalan: *yakka va yagona*, *qing'ir va qiyshiq* so'zlari o'zaro yaqin ma'noli sifatlardir. Demak, sinonim sifatlar bir-biriga qo'shilganda, juft sifatlar hosil bo'ladi: *g'adir-budur*, *ola-bula*, *egri-bugri* so'zlari juft sifat (pauza qilinadi). Bolalar aytilgan fikrlarni ko'rgazma quroldan ko'rib olishadi, misollarni o'qishadi. Ba'zan sifatlar takrorlanib keladi: *yosh-yosh yigitlar*, *qari-qari odamlar*, *baland-baland tog'lar*, *chiroyli-chiroyli qushlar*, *oppoq-oppoq paxtalar*. Demak, sifatlarning takrorlanishidan ham juft sifatlar hosil bo'ladi (ko'rgazma qurolga bolalar diqqati tortiladi). Shundan keyin sifatlarning yozilishini tushuntirishga o'tiladi. Mavzu yuzasidan quyidagi umumiy xulosa chiqariladi. Juft sifatlar uch xil yo'l bilan yasaladi: antonim sifatlarning qo'shilishidan, sinonim sifatlarning qo'shilishidan, sifatlarning takrorlanishidan. Juft sifatlar ikki xil yoziladi: juft sifatlar chiziqli bilan yoziladi; juft sifatlar *-u*, *-yu* bilan kelsa, yuklamalardan oldin chiziqli qo'yiladi.

2. O'quv materialini tushuntirishda suhbat metodi tanlanganda, ko'rgazma qurol, darslik asosiy bilim manbai bo'lib qoladi. O'qituvchining nutqi, mavzu bo'yicha o'rta tashlangan savollar yordamchi vosita rolini bajaradi. «Juft sifatlarning yasalishi va yozilishi» mavzusi bo'yicha quyidagicha savollar o'rta tashlanadi.

Birinchi guruh savollar: qanday so'zlarga antonimlar deyiladi? Antonim sifatlarga misollar ayting. Juft sifatlar

qanday yasaladi? Savollar o'rtaga tashlanishi bilan o'quvchilar diqqati ko'rgazma quroldagi yozuvlarga tortiladi. Bolalar ko'rgazma quroldagi misollarga o'xshash so'zlar, gaplar o'ylab topishadi. Savollar yuzasidan juz'iy xulosalar chiqariladi. Qarama-qarshi ma'noli so'zlarga antonimlar deyiladi. *Katta* va *kichik*; *baland* va *past* sifatlari o'zaro qarama-qarshi ma'noli sifatlardir. Xulosalar qo'shiladi: demak, antonim sifatlarning qo'shilishidan juft sifatlar yasaladi.

Ikkinchi guruh savollar: Sinonimlar deb qanday so'zlarga aytiladi? Sinonim sifatlarga misollar o'ylab toping. Juft sifatlar qanday yasaladi? Ko'rgazma quroldagi misollar, gaplarni tahlil qilish yo'li bilan juz'iy xulosalar chiqariladi, birlashtiriladi. Demak, yaqin ma'noli sifatlarning qo'shilishidan juft sifatlar yasaladi.

Uchinchi guruh savollar: *katta-katta xonalar*, *baland-baland binolar* birikmalaridagi sifatlarni tarkibiga ko'ra tahlil qiling. Bolalar tahlil qilish yo'li bilan *katta* va *baland* sifatlarning takrorlanib kelayotganini aniqlashadi. Ko'rgazma quroldagi gaplar, misollar o'qiladi. Umumiy xulosa chiqariladi: demak, sifatlarning takrorlanishidan juft sifatlar yasaladi. Juft sifatlarning yozilishi ham shu yo'sinda o'rgatiladi. Ishning oxirida umumiy va yakuniy xulosalar chiqariladi.

3. O'quv materialini tushuntirishda mustaqil ishlash metodi tanlanganda, darslik asosiy bilim manbai bo'lib qoladi, o'qituvchining mavzu bo'yicha bergan ko'rsatmalari, ko'rgazma qurol yordamchi manba funksiyasini bajaradi. Yuqoridagi mavzuni mustaqil ishlash metodi yordamida o'rgatganda, bolalarga quyidagicha instruksiya beriladi: oldin antonim va sinonim so'zlarning ta'rifini eslang. Sinonim va antonim sifatlarga misollar o'ylab toping. Darslikning tegishli betidagi qoidalarni o'qing. Juft sifatlarning yasaliş yo'llari, ularning yozilishini aniqlang. Har bir qoidaga o'zingiz misollar o'ylab toping.

Darslikdagi qoidalarni ko'rgazma quroldagi dalillarga chog'ishtiring.

4. O'quv materialini faol idrok etishni ta'minlashning samarali yo'li bilim manbalarining (ko'rgazma qurol, o'qituvchi nutqi, darslik) barchasini o'zaro uyg'unlashtirishdir. Bunda ko'rgazma qurol ham, o'qituvchi nutqi ham, darslik ham faol idrok etish vositasiga aylanadi. Masalan, «Juft sifatlarning yasalishi va yozilishi» mavzusini tushuntirishda o'qituvchi quyidagicha ish qiladi: oldin ko'rgazma qurolning birinchi bandidagi yozuvlarga o'quvchilar diqqati tortiladi. Bolalar antonim sifatlarning qo'shilishidan juft sifatning yasalishini, juft sifatlarga doir berilgan misollarni o'qiydilar. Keyin o'qilgan dalillar asosida o'quv materialining shu qismini o'qituvchi tushuntiradi. So'ngra o'qituvchi nutqidan idrok etilgan bilimlar darslikdagi qoidalarga chog'ishtiriladi. Ish o'quv materialining oxirgi bandi o'rganilgunga qadar shu yo'sinda davom ettiriladi. Shunday qilib, o'quv materialini idrok etishning birinchi yo'lida o'qituvchi nutqi bilan ko'rgazma qurol, ikkinchi yo'lida ko'rgazma qurol bilan o'qituvchi savollari, uchinchi yo'lida darslik bilan o'qituvchi instruksiyalari, to'rtinchi yo'lida ko'rgazma qurol, o'qituvchi nutqi, darslik o'zaro bog'lanadi. O'qituvchi sinf o'quvchilarining tayyorgarligini hisobga olib, bu yo'llarning har biridan o'z o'rnida foydalanishi mumkin.

III. Yangi mavzuni mustahkamlash. O'rganilgan materialni mustahkamlash o'quv materialini o'rganish, idrok etish jarayonining tabiiy davomi bo'lgandagina, o'zlashtirilgan material o'quvchilar xotirasida mustahkam o'rnashib qoladi. O'quv materialini o'rganish va mustahkamlash jarayonini, parallel olib borish to'g'risida M.A.Danilov shunday deb yozgan edi: «Ilg'or o'qituvchilar oldingi darslardan tubdan farq qiladigan yangi dars qurilishini kashf etdilar. ...Endi bilimlarni o'rganish va

mustahkamlash yaxlit, ajralmas jarayon hisoblanadi». Buni «Ko'makchi haqida ma'lumot» mavzusi misolida ko'raylik.

O'qituvchi bolalar ishtirokida (*Ukamga kitob oldim. Qo'lda ko'tardi*) gaplarni tahlil qiladi. O'quvchilar diqqati *ukamga, qo'lda* so'zlari tarkibidagi kelishik qo'shimchalariga tortiladi. Bu qo'shimchalar uchun, bilan ko'makchilari bilan almashtirilib, gaplar qayta tuziladi: *Ukam uchun kitob oldim. Qo'l bilan ko'tardi*. Shundan keyin mavzuning maqsadi o'quvchilarga yetkaziladi.

O'rganilgan o'quv materiali o'quv predmetining tarkibiy qismi bo'lib, u o'quvchilarni kelgusi mavzularni o'zlashtirishga tayyorlaydi. Odatda, o'quvchilarda puxta bilim va malaka hosil qilingan darsni samarali o'tkazilgan dars deb ataydilar. Samarador darsning asosiy xususiyati o'quvchi tafakkurini o'stirish uchun qilingan ishlarda, bolalarni ijodiy ishlashga o'rgatishda, nazariy va amaliy topshiriqlarni o'quvchilarning mustaqil muhokama qila olishida ko'rindiki, bular dars bosqichlariga, ularning mantiqiy izchilligiga, darsning didaktik va psixologik jihatdan to'g'ri tashkil qilinganligiga bog'liq.

Darsda o'rganilgan bilimlarning puxtaligi — o'rganish va mustahkamlashning ketma-ketligiga bog'liq. Material o'rganilgan zahotiy oq mustahkamlansa, o'quvchilar uni uzoq muddat esda tutadi. Ba'zi olimlar: «... mustahkamlash darsning doimiy bosqichi emas...» — deb hisoblaydilar. Bu xatodir. O'rganilgan materialni mustahkamlash o'rganish bosqichining qonuniy davomidir. Mustahkamlash jarayonida o'rganilgan bilimlarning amaliy qo'llanishi o'zlashtiriladi, bilimlar nutq amaliyotiga olib kiriladi. O'rganilgan bilimlar mazmuniga mos misollar topish, ularni tahlil qilish, yozma ishlarni bajarish, darslikdagi qoidalarni o'qish, mashqlarni yechish orqali mustahkamlanadi.

IV. Takrorlash — til darslarining eng mas'uliyatli bosqichi sanaladi. Takrorlash ikki yo'l bilan o'tkaziladi: agar

yangi o'quv materiali oldin o'tilgan mavzulardan birontasi bilan mantiqan bog'liq bo'lsa, oldingi mavzu takrorlanib, yangi mavzuni o'rganishga o'tiladi; agar yangi o'quv materiali oldin o'rganilgan mavzu bilan bog'liq bo'lmasa, mashg'ulot yangi o'quv materialini o'rganishdan boshlanadi.

V. O'quvchilarning bilimi va malakalarini tekshirish bosqichi. Bilim va malakalar og'zaki yoki yozma yo'l bilan tekshiriladi. Og'zaki tekshirish usulini ba'zi adabiyotlarda «sinov suhbat» deb yuritiladi. Sinov suhbat o'quvchilar bilimini tekshirishda eng ko'p qo'llanadigan ish turidir. Sinov suhbat paytida o'quvchilar o'qituvchi savoliga doir grammatik ta'riflarni, orfografik va punktuatsion qoidalarini yoddan aytadilar, ta'rif va qoidalarini isbotlash uchun dalillar keltiradilar. Sinov suhbat o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasida mustahkam aloqa o'rnatadi, bolalarning nutqini o'stiradi, ularda aqliy teranlikni tarbiyalaydi. Sinov suhbat paytida beriladigan savollar murakkabligiga ko'ra uch xil bo'ladi: **asosiy savollar:** Gap deb nimaga aytiladi? **Yordamchi savollar:** Gap nimalardan tuziladi? Bu gapda nechta so'z bor? Gapda nima deyilgan? **Yetaklovchi savollar:** evristik suhbat asosida o'quvchi javob qaytarishga qiynalganda beriladi.

Sinov suhbat individual yoki frontal o'tkaziladi. Sinov individual o'tkazilganda, savollar yozilgan tarqatmalardan foydalaniladi. Bolalar savollar to'g'risida o'ylab olgach, og'zaki so'raladi. Frontal tekshirishda savol o'rtaga tashlanadi. O'quvchilar o'ylab olgach, o'qituvchi o'zi istagan boladan so'raydi. Sinov suhbat paytida juda ko'p mayda narsalar bilan o'quvchilarni chalg'itmaslik lozim. O'qituvchi asosiy va ikkinchi darajali narsalarni ajratishi, birinchi navbatda, o'quvchilarning eng muhim dalillar, xulosalar, qoidalarini bilishini tekshirishi kerak.

Darsni tashkil etish, uy vazifasini tekshirish va o'quvchilar bilimini baholash, darsni yakunlash ham til

o'rgatishga oid dars bosqichlarini tashkil qiladi. Har bir dars tipi yuqorida sanalgan bosqichlarning turlicha bog'lanishidan tashkil topadi.

5-fasl. Ona tilidan darslar tizimi

Ona tili predmetining har bir bo'limi, har bir mavzu tilga oid bilimlar tizimidan iborat bo'lib, shu bilimlarni o'zlashtirish orqali o'quvchilar ona tili ta'limidan ko'zlangan maqsadga yaqinlasha boradilar. Dars ona tili ta'limini amalga oshirishning yetakchi shakli sanaladi.

O'qituvchining asosiy vazifalaridan biri ona tili predmetining barcha bo'limlarini tahlil qilish, shu tahlilga ko'ra, o'zaro bog'langan darslar tizimini tuzishdan iborat.

Ona tili darslarining natijasi, bir tomondan, didaktik va metodik prinsiplarga to'g'ri amal qilishga, mavzular mazmuniga mos keladigan faktik materiallar va turli topshiriqlarni tanlashga, o'qitish metodlari, bolalarning aqliy ishlarini aniq belgilashga bog'liq bo'lsa, ikkinchi tomondan, darslarni pedagogik, psixologik jihatdan puxta tashkil etishga, mashg'ulotlarning o'zaro aloqadorligini qat'iy aniqlashga bog'liqdir. Ko'rinadiki, ona tilidan tuziladigan darslar tizimining samaradorligi yangi bilimlarni tushuntirishdan oldin takrorlanadigan bilimlarni hisobga olish, bolalarning faolligi va tashabbuskorligini oshirish, o'quv predmetlari o'rtasidagi aloqa turlari, bundan keyin o'rganiladigan bilimlar uchun zamin tayyorlash, o'quvchilarning bilish imkoniyatlariga mos keladigan ta'lim mazmunini belgilash, ta'limni barkamol insonni tarbiyalash kabi qator omillarga bog'lash bilan o'lchanadi.

Ma'lum bo'lim, mavzu yuzasidan o'zaro bog'langan darslar tizimini yaratishda quyidagi savollarga javob izlanadi: a) bo'lim yoki mavzuning o'quv predmeti tarkibidagi o'rni, bilimlar tizimi, uning g'oyasi; b) nazariy bilimlarni turmushga bog'lash yo'llari; d) o'quvchilarning bilish qobiliyatlarini taraqqiy ettirishni ko'zlab, o'quv

materialiga tavsif berish; e) mavzuning o'quv predmetidagi boshqa bo'limlari va boshqa o'quv predmetlariga munosabati; f) mavzu yuzasidan bilim va malakalarni o'zlashtirishning eng samarador yo'li; g) mavzu bo'yicha o'tkaziladigan ijodiy ishlar; h) mavzu bo'yicha beriladigan uy ishlari va sinfdan tashqari ishlarning mazmuni; i) mavzuni o'rgatishdan ko'zlangan natija (bilim, malaka va bolalarning aqliy taraqqiyoti).

Endi didaktik talablar asosida 5-sinfda «So'z birikmasi» mavzusini o'zlashtirish jarayonini tahlil qilamiz. So'z birikmasini o'rgatish uchun ikki soat vaqt ajratilgan.

Dars tartibi	Dars mavzusi	Dars tipi
1-dars	So'z birikmasi. Tobe va hokim so'z haqida tushuncha berish.	Yangi materialni o'rgatish
2-dars	49-50-mashqlar.	O'tganlarni takrorlash va malaka hosil qilish darsi.

Birinchi mashg'ulot (yangi materialni o'rgatish va mustahkamlash darsi) so'z birikmasining dastlabki uchta belgisi atrofida tashkil etiladi. Mashg'ulotda sintaksis va punktuatsiya to'g'risida kirish suhbatlari o'tkazildi, darslik²³ning 20-betidagi «Bizning Vatanimizda jasur bolalar hech qanday qiyinchilikdan qo'rqmaydilar» gapiga o'quvchilar diqqati jalb qilinib, quyidagi so'z birikmalari ajratiladi: *Bizning Vatanimizda; qiyinchilikdan qo'rqmaydi; Vatanimizda qo'rqmaydi.*

O'quvchilar nutqini so'z birikmalariga oid tayanch materiallar bilan boyitish uchun suhbat quyidagicha davom ettirildi (15 daqiqa).

O'qituvchi qog'oz ko'rsatib, bu nima, deb so'radi.

²³ H.Ne'matov, A.G'ulomov, M.Qodirov, M.Abduraimova. Ona tili (5-sinf uchun darslik). — T.: «O'qituvchi», 2002. 20-22-betlar.

— *Qog'oz*. Keyin sariq, qizil, ko'k rangdagi qog'ozlar ko'rsatildi: sariq qog'oz, qizil qog'oz, ko'k qog'oz. So'ngra bir qancha qalam ko'rsatildi va ularni bitta so'z bilan atash so'raldi: *qalam*. Keyin har bir qalamni ko'rsatib savol berildi: Bu qanday qalam? — Sariq qalam (doskaga *sariq qalam* birikmasi yoziladi). — Bu-chi? — Qizil qalam. — Bunisi-chi? — Qora qalam. Keyin *sariq qalam*, *qizil qalam*, *qora qalam*, *ko'k qalam*, *zangori qalam* birikmalari doskaga yozildi. O'qituvchi bitta qalamni o'rtasidan sindirdi. Bu qanday qalam? Bunisi-chi? Uzun qalam, qisqa qalam. Doskada quyidagi yozuvlar paydo bo'ldi.

Qalam 1) sariq qalam

2) qizil qalam

3) qora qalam

4) ko'k qalam

5) zangori qalam

6) uzun qalam

7) qisqa qalam

Doskadagi yozuvlar atrofida bolalarga quyidagi savollar berildi: Chiziqning chap tomonida nechta so'z yozilgan? Bu qalamni (sariq qalam ko'rsatildi) aniq aytish uchun nechanchi qatordagi yozuv to'g'ri keladi? Bunisi uchun-chi? (ko'k qalam ko'rsatildi) Bunisi uchun-chi? (qisqa qalam ko'rsatildi) Savollarga ushbu javoblar olindi.

— Chiziqning chap tomonida *qalam* deb yozilgan. Bu qalamni aniq aytish uchun 1-qatordagi (sariq qalam) yozuv to'g'ri keladi. Bunisiga 4-qatordagi (ko'k qalam) yozuv to'g'ri keladi. Bunisiga esa 7-qatordagi (qisqa qalam) yozuv to'g'ri keladi.

— Chiziqning chap tomoniga *siyoh* so'zi yozildi. Men nimani yozdim? *Siyoh* so'zini yozdingiz. *Ruchka* so'zini yoza turib, «Yana nima yozdim?» *Ruchka* deb yozdingiz. *Qalam*, *ruchka*, *siyoh* yozuvlarini nima deb ataymiz? So'z deb

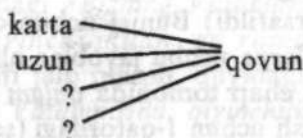
ataymiz (Ba'zi o'quvchilar o'quv qurollari deb ataymiz degan javob berishdi. O'qituvchi bolalarning xatosini tuzatdi). O'ng tomondagi yozuvlar ko'rsatildi: Har bir qatorda nechtdan so'z bor? Ikkitadan. Bu tomondagi yozuvlarni nima deb ataymiz? So'z birikmasi deb ataymiz (Ba'zi bolalar ikkita so'z deb ataymiz mazmunida javob berishdi. Ularning xatosi tuzatildi). So'ngra chap tomondagi yozuvlar ustiga «so'z», o'ng tomondagi yozuvlar ustiga «so'z birikmasi» deb yozildi.

So'z	So'z birikmasi
qalam	sariq qalam
siyoh	qizil qalam
ruchka	qora qalam

Suhbatdan va doskadagi yozuvlardan foydalanib, birinchi xulosa chiqariladi: **so'z birikmasi so'zlarning qo'shilishidan tuziladi.** Xulosani mustahkamlash uchun quyidagi topshiriq berildi (Topshiriq kartonga yozilgan).

1-topshiriq

So'z birikmasi hosil qiling. So'roqlar o'rniga o'zingiz so'z o'ylab yozing.

Bolalar *katta qovun*, *uzun qovun*, *shirin qovun* kabi so'z birikmalarini tuzishdi.

O'quvchilar diqqati darslikdagi 49-mashqqa jalb qilindi. Bolalar *jasur bolalar*, *mohir paxtakor*, *tadbirkor kishi*, *mustaqil O'zbekiston*, *sevimli yozuvchimiz* birikmalarini o'qishdi. So'ngra birikmalar daftariarga yozildi va har bir

birikma tarkibidagi soʻzlarning oldingisi biror soʻroqni oladi(10 daqiqa).

Oʻqituvchi quyidagi birikmalarni doskaga, bolalar daftarlariga yozishdi(5 daqiqa).

Katta kitob, muqovali kitob, qiziqarli kitob, eski kitob, yangi kitob.

Savollar: Birikmalar tarkibida qaysi soʻz takrorlanib kelgan? Kitobni turli tomondan aniqlash uchun qaysi soʻzlar keltirilgan? Savollarga javob olingach, soʻz birikmasining uchinchi belgisi yuzasidan xulosa chiqariladi: **soʻz birikmasi tobe va hokim soʻzga ajraladi; soʻroq hokim soʻzdan tobe soʻzga beriladi.**

qanday?

katta kitob

qanday?

muqovali kitob

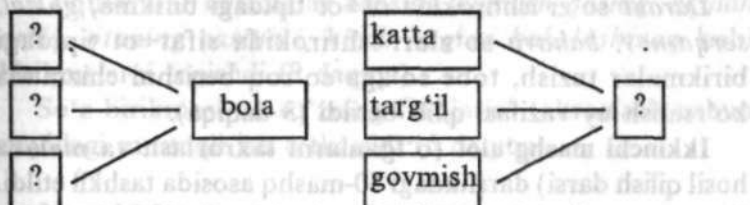
qanday?

qiziqarli kitob

Bu birikmalarda hokim soʻz — *kitob*, tobe soʻzlar — *katta*, *muqovali*, *qiziqarli*. Bu soʻzlar *kitob* soʻzini izohlamogda. Birikma tarkibidagi maʼnosi izohlanayotgan soʻzga **hokim soʻz** (kitob) deyiladi. Bosh soʻzning maʼnosini izohlaydigan soʻzga (*katta*, *qiziqarli*, *muqovali*) **tobe soʻz** deyiladi. Darsda chiqarilgan xulosalarni mustahkamlash uchun quyidagi topshiriqlar bajartirildi (12 daqiqa).

2-topshiriq

Chizmalardan foydalanib, soʻz birikmalari tuzing.

Birinchi va ikkinchi chizmadagi soʻroqlar oʻrniga qanday soʻz topib yozdingiz.

3-topshiriq

So'z birikmalarini ko'chiring. Hokim va tobe so'zning qaysi so'z turkumiga oidligini ustiga yozing.

ot ot

Namuna: aqlning kaliti, Valining ukasi, Vatanning tuprog'i, oltin soat.

4-topshiriq

Ikkala ustundagi yozuvlarni chog'ishtiring. Ularning farqlarini aytib berishga tayyorlaning.

stol	yozuv stoli
ot	chopqir ot
qo'g'irchoq	chiroyli qo'g'irchoq

Ikkinchi topshiriqdagi birinchi chizmani bajarish orqali bolalar *aqli bola, odobli bola, kamtar bola* birikmalarini tuzishdi va so'roqlar o'rniga tobe so'z yozilishini aniqlashdi, ikkinchi chizmani bajarish orqali *katta sigir, targ'il sigir, govmish sigir* birikmalarini tuzishdi va so'roq o'rniga hokim so'z yozilishini izohlashdi. Bu ish yuqorida chiqarilgan xulosalarni bir qadar aniqlashtirdi. Uchinchi topshiriq o'quvchilarning so'z birikmasi bo'yicha bilimlarini kengaytirishga qaratilgan. O'quvchilar so'z birikmasining ot va otdan, sifat va otdan tuzilishini o'rgandilar. To'rtinchi topshiriq orqali so'z bilan so'z birikmasining farqlari ajratildi.

Daraxt so'zi ishtirokida ot+ot tipidagi birikma, *go'zal, serqatnov, bahavo* so'zlari ishtirokida sifat+ot tipidagi birikmalar tuzish, tobe so'zga so'roq berishni chizmada ko'rsatish uy vazifasi qilib berildi (3 daqiqa).

Ikkinchi mashg'ulot (o'tganlarni takrorlash va malaka hosil qilish darsi) darslikdagi 50-mashq asosida tashkil etildi. Dars uy vazifasini tekshirishdan boshlandi (5 daqiqa).

1-o'quvchi: *tol daraxti, jiyda daraxti, archa daraxti, terak daraxti.*

2-o'quvchi: go'zal manzara, serqatnov ko'cha, bahavo joy.

O'quvchilar hokim va tobe so'zlarning qoidasini esladilar, tobe so'zga so'roq berishni chizma orqali ko'rsatdilar (5 daqiqa).

O'qituvchi mavzuni mustahkamlash maqsadida, o'quvchilar diqqatini 50-mashqqa tortadi.

O'quvchilar matnni o'qib, *Qoratog' etaklari, ohori to'kilmagan, arab alifbosida, Samarqandga bordim kabi birikmalar tuzishdi* (5 daqiqa).

Takrorlangan bilimlarni yanada konkretlashtirish uchun quyidagi topshiriq o'tkazildi (10 daqiqa).

1-topshiriq

Quyidagi chizmalarga mos keladigan so'z birikmalari topib yozing (Chizma ko'chma doskaga chizilgan. Bir o'quvchi ishni doskada bajardi).

1. →
2. -dan →
3. -ning →
4. -haqida →

O'quvchilar chizmalar asosida *kumush qoshiq, aqldan ortiq, otaning vasiyati, kitob haqida bahslashmoq* kabi birikmalarni topishdi (8 daqiqa).

So'z birikmasi va so'zning farqlarini takrorlash uchun quyidagi mustaqil ish o'tkazildi (5 daqiqa).

2-topshiriq

Ko'chiring. So'z birikmasining tagiga bir chiziq, so'zlarning tagiga ikki chiziq chizing.

IX BOB

ONA TILIDAN DARS TIPLARI TAVSIFI

1-fasl. Yangi materialni o'rgatish va mustahkamlash darslari

Yangi materialni o'rgatish va mustahkamlash darslari ta'lim jarayonining eng ko'p qismini ishg'ol etadi. Bu dars tipining asosiy vazifasi tilning fonetik, leksik, so'z yasash, grammatik tomonlariga oid qonuniyatlarini, orfoepiya, orfografiya, punktuatsiya, uslubiyatga doir qoidalarni o'quvchilarga o'rgatish va ularni dastlabki mustahkamlashdir.

Bilimlarni o'zlashtirish keng tushunchadir. O'zlashtirish to'g'risida fikr yuritganda, bilimlarni egallashning uch xil darajasini hisobga olmoq kerak: **birinchidan**, bilimlarni idrok etish, ma'nosiga tushunish, xotirada saqlash, **ikkinchidan**, bilimlarni o'xshash sharoitlarda tatbiq eta olish, **uchinchidan**, bilimlarni yangi vaziyatga tatbiq eta olish darajasida o'zlashtirish. Demak, yangi materialni o'rgatish va mustahkamlash darslari faqat tilning turli tomonlariga oid bilimlarni egallash masalalari bilangina bog'liq bo'lmasdan, bilimlarni qay darajada o'zlashtirish muammosi bilan ham uzviy bog'langan. O'quvchi bu darslarda grammatik bilimlarni o'z so'zlari bilan aytib bera bilish, o'rganilgan bilimlarga doir dalil keltira olish, o'rganilgan bilimlarni oldin egallangan bilimlardan ajrata bilish darajasida o'zlashtirishi lozim.

Yangi bilimlarni o'zlashtirish jarayonida quyidagi vazifalar yechiladi:

— o'rganilayotgan grammatik bilimlarning asosiy g'oyasini, maqsadini anglash, shu bilimlarning nutq faoliyatidagi rolini fahmlash;

— mavzuga oid bilimlarning umumiy qurilishini idrok etish, ularning asosiy xususiyatlarini o'rganish;

— o'rganilgan bilimni qayta xotirlash yo'lini, uni amaliyotda qo'llash usulini egallash.

Yangi bilimlarni o'rgatishda deduksiya va induksiya. Tilga oid nazariy materiallar, asosan, ikki xil yo'l bilan o'rgatiladi: yangi bilimlarni deduktiv yo'l bilan o'rgatish; yangi bilimlarni induktiv yo'l bilan o'rgatish. Bularni «Ega va uning ifodalanishi» mavzusi misolida tahlil qilaylik. Mavzuni deduktiv yo'l bilan o'rgatishda, o'quvchilarning gap, gap bo'laklari, gapda so'zlarning bog'lanishi to'g'risidagi bilimlariga tayaniladi. Doskaga biror gap yozib tahlil qilinadi. Masalan, *Botirlar xalq xotirasida hamisha yashaydilar*. Bu gap mazmuniga ko'ra, darak gap ekanligi aytiladi. Gapda so'zlarning bog'lanishi aniqlanadi: *botirlar yashaydilar* — moslashuv; *xalqning xotirasi* — moslashuv; *xotirasida yashaydi* — boshqaruv; *hamisha yashaydi* — bitishuv. Gapni tahlil qilish yo'li bilan gap bo'laklari haqidagi bilim takrorlanadi. Gap tarkibidagi bosh bo'laklar ajratiladi: *Botirlar yashaydilar*. So'roqlar vositasida ega topiladi va uning ta'rifi tushuntiriladi. So'ngra eganing bosh kelishikdagi ot, olmosh, otlashgan so'zlar bilan ifodalanishi bayon qilinadi.

Tilga oid bilimlarni yuqoridagi yo'l bilan bayon qilganda, umumiydan aniqlikka qarab boriladi. Gap, gapda so'zlarning bog'lanishi, gap bo'laklari, bosh bo'laklar va ikkinchi darajali bo'laklar to'g'risidagi bilimlar ega haqidagi bilimlarga nisbatan umumiy sanaladi. Eganing turli so'z turkumlaridan ifodalanishi bo'yicha berilgan bilimlar ega haqidagi umumiy ta'rifga nisbatan juz'iy bo'ladi. Yangi bilimlarni shu yo'l bilan bayon etganda, deduksiyadan induksiya qarab boriladi. Oldin dalillar asosida o'quv materialining umumiy tomonlari izohlanadi. Keyin esa dalillar asosida shu materialning xususiy tomonlari aniqlashtiriladi.

Yangi bilimlarni o'rgatishning ikkinchi yo'li induksiyadir. Bunda oldin o'quv materialining xususiy tomonlari o'rgatiladi, so'ngra uning umumiy tomonlari izohlanadi. Masalan, ega va uning ifodalanishini tushuntirish uchun quyidagi gaplar tahlil qilinadi:

D a r a x t l a r xuddi choyxonaning sahnidagi gulzorga o'xshar edi. Biz bu quvonchli kunlarga osonlik bilan yetib kelmadik. O' n — beshdan katta. O' q i m o q — o'rganmoq. To'g'ri o'zadi, e g r i to'zadi.

Yuqoridagi gaplar tahlil qilinib, har bir gapning egasi topiladi, ularning qaysi so'z turkumi bilan ifodalangani aytiladi, so'roqlari ko'rsatiladi. Tahlil qilingan misollar, chiqarilgan juz'iy xulosalar zaminida eganing umumiy ta'rifi o'rganiladi. O'rganish jarayonida o'quv materialining juz'iy xususiyatlaridan umumiy xususiyatiga qarab boriladi.

Izchillik tamoyiliga qat'iy amal qilish yo'li bilan yangi materialni o'rgatish va mustahkamlash darslarini ijodiy tashkil etishga erishiladi. Yangi materialni tushuntirishda o'quvchilarning oldin o'rgangan bilimlari, hosil qilgan malakalariga tayanish o'quv materialini puxta o'zlashtirishga zamin hozirlaydi. O'rganilayotgan mavzuga aloqador bilimlarni takrorlash yangi bilimlarni faol idrok etishning asosiy omili sanaladi.

O'rganilgan bilimlarni qayta esga olish va undan yangi bilimlarni ongli o'zlashtirish vositasi sifatida foydalanish turli yo'llar bilan amalga oshiriladi: o'rganilgan bilimlarni o'qituvchining o'zi eslatadi va yangi bilimlarni o'zlashtirilgan mavzuning davomi sifatida tushuntiradi; oldin o'tilgan mavzuni o'quvchilardan birontasi eslab aytib beradi, o'qituvchi o'quvchi fikrlariga bog'lab o'z tushuntirishini boshlaydi; o'tilgan mavzu yuzasidan sinf jamoasi bilan suhbat o'tkaziladi, keyin yangi mavzuni tushuntirishga o'tiladi; o'tilgan mavzuga doir mustaqil ish o'tkaziladi, mustaqil ish ustida suhbat o'tkazilgach, yangi mavzuni tushuntiriladi va hokazo.

Yuqorida aytilgan fikrlarning ba'zilarini aniqlashtirish uchun bir ilg'or o'qituvchi tajribasidan yozib olingan ikki soatlik dars fragmentini (darslarning yangi materialni o'rgatish bosqichi keltiriladi) tahlil qilamiz.

1-dars. Sifat haqida ma'lumot. Dars mavzusi doskaga yozilib, maqsadi bolalarga yetkazilgach, o'quvchilar ishtirokida quyidagi she'riy parcha tahlil qilindi.

Oppoq qog'oz — kurash maydoni,

O'tkir qalam — jangda uchqur ot,

Ezgu siyoh — botirlar qoni,

Shu o'y bilan boshlandi ijod.

(G'. G'ulom)

O'quvchilar o'qituvchi rahbarligida parchaning mazmunini aytib berishdi, she'rni o'qish tempi aniqlandi, so'ngra bir o'quvchi she'rni ifodali o'qib berdi. Keyin bolalar sifatlarni aniqlab, o'zi bog'lanib kelgan ot bilan birga ko'chirib yozishda (oppoq qog'oz, o'tkir qalam, uchqur ot, ezgu siyoh) birikma tarkibidagi ot va sifatlarning so'roqlari aniqlandi.

2-dars. Sifat darajalari. Dars ko'chma doskaga yozilgan so'z birikmalarini tahlil qilishdan boshlandi (*qizil qalam, keng yo'l, yassi tosh, ola sigir, shirin qovun, nordon anor, epchil yigit, oq qog'oz, ishchan kishi, sariq soch*). O'quvchilar sifatlarning so'roqlarini aniqlab, ularni quyidagi guruhlariga ajratib yozishdi.

Rang-tus bildiradigan sifatlar	Hajm-shakl bildiradigan sifatlar	Xil-xususiyat bildiradigan sifatlar	Maza-ta'm bildiradigan sifatlar
<i>qizil (qanaga) qalam, ola (qanday) sigir, oq (qanday) kaptar, sariq (qanday) soch</i>	<i>Keng (qanday) yo'l, yassi (qanday) tosh</i>	<i>Epchil (qanday) yigit, ishchan (qanday) kishi</i>	<i>shirin (qanday) qovun, nordon (qanday) anor</i>

Bajarilgan topshiriq asosida sifatning qoidalari, uning gapdagi vazifasi, ma'nolari takrorlandi, so'ngra yangi mavzuni o'rganishga o'tildi. Yangi mavzuni tushuntirishda sifat darajasi, oddiy daraja, orttirma daraja, qiyosiy daraja terminlari atroflicha izohlandi. Mavzuni tushuntirish uchun tanlangan misollar oddiy daraja shaklida doskaga yozildi (*yaxshi, uzun, kichik*). Avval oddiy darajadagi sifatlar qiyosiy darajaga aylantirildi (*yaxshiroq, uzunroq, kichikroq*), so'ngra orttirma daraja hosil qilindi (*eng yaxshi, eng uzun, eng kichik, juda yaxshi, juda uzun, juda kichik*). Shundan keyin quyidagi jadval bo'yicha sifat darajalari, ularning hosil bo'lishi, o'zaro farqlari, sifat darajalarining nutqda qo'llanishi tushuntirildi.

Oddiy daraja	Qiyosiy daraja	Orttirma daraja
1. <i>Oppoq qordir tog'larning toshi.</i> 2. <i>Daryo tiniq, Osmon beg'ubor.</i> 3. <i>Achchiq savol berib, shirin javob kutma.</i>	1. <i>Po'lat temirdan qattiqroq metaldir.</i> 2. <i>Biz kichikroq stulga o'irdik.</i> 3. <i>Chaqqonroq bolalar marraga tez yetib kelishdi.</i>	1. <i>Toshkent eng go'zal shaharlardan biri.</i> 2. <i>Samarqand juda katta shahardir.</i> 3. <i>Maslahatingiz g'oyat o'rinli taklif bo'ldi.</i>

Dars qurilishini belgilash murakkab ish bo'lib, uni konkretlashtirish, ko'p jihatdan o'quv material, o'qitish metodi va o'quvchilarning aqliy faoliyati bilan bog'liq. Yuqoridagi darslarning birinchisi sifat haqida umumiy ma'lumot hosil qilish bilan, ikkinchisi sifatning o'ziga xos belgisi — sifat darajalari to'g'risida tushuncha hosil qilish bilan yakunlandi. Ikkala dars ham til dalillarini tahlil qilishdan boshlandi. Birinchi darsning kirish qismida tahlil qilingan til dalillari o'quvchilarni yangi bilimni ongli o'zlashtirishga tayyorlagan bo'lsa, ikkinchi darsning kirish qismida tahlil uchun berilgan til dalillari o'quvchilarning oldin o'tilgan mavzu bo'yicha olgan bilimlarini tekshirish,

1-dars	2-dars
1. Bolalarni yangi o'quv materialini idrok etish va tushunishga tayyorlash: a) darsning mavzusi, maqsadini bolalarga yetkazish; b) mavzuga oid til dalillarini kuzatish va tahlil qilish.	1. O'tganlarni takrorlash: a) oldingi mavzu yuzasidan berilgan til dalillarini tahlil qilish va sifat haqida chiqarilgan xulosalarni eslash; b) uy vazifasini tekshirish.
2. Yangi o'quv materialini bayon qilish: o'qituvchi kuzatilgan va tahlil qilingan dalillar asosida tushuntirish metodidan foydalanib, o'quv materialini bayon qildi.	2. Yangi mavzuni o'rganishga tayyorlash: a) dars mavzusi va maqsadini bolalarga yetkazish; b) mavzuga oid til dalillarini tahlil qilish.
3. Yangi mavzuni mustahkamlash: a) darslik qoidalarini o'qish; b) o'qituvchi bergan misollarni tahlil etish va o'xshash misollar topish; v) darslikdagi mashqlarni ishlash.	3. Yangi mavzuni bayon qilish (Yangi mavzuni bayon qilishda tushuntirish va mustaqil ishlash metodlaridan foydalanildi): a) sifat darajasi: oddiy daraja, qiyosiy daraja, orttirma daraja terminlari doskaga yozib izohlandi, daftarlarga yozdirildi; b) oddiy darajadagi sifatlardan qiyosiy va orttirma darajadagi sifatlar hosil qilish; v) ko'rgazma quroldagi gaplarni tahlil qilish va sifat darajalarini bayon qilish.
4. Oldingi va yangi mavzu bo'yicha o'quvchilar bilimni tekshirish: <i>o'quvchilar ot, yo'l, mashina, bola otlari bilan keng, qora, chiroyli, aqlli sifatlarini qo'shib, so'z birikmasi hosil qilishdi, so'z birikmalari ishtirokida gaplar tuzishdi. Gaplar tarkibidagi ot va sifatlarning so'rog'i, sintaktik vazifalarini aytishdi.</i>	4. Yangi mavzuni mustahkamlash: a) oddiy darajadagi sifatlardan qiyosiy, orttirma darajadagi sifatlar hosil qilish va ular ishtirokida gap tuzish; b) darslikdagi mashqlarni yechish; v) sifat darajalarining og'zaki va yozma nutqda qo'llanishi ustida ishlash.
5. Dars yuzasidan yakuniy xulosalar chiqarish: sifatlari narsaning belgisini bildiradigan so'z; gap tarkibida ot bilan bog'lanib keladi; qanaqa? qanday? so'roqlarini oladi; gapda aniqlovchi vazifasida keladi.	5. Uy vazifasi topshirish va o'quvchilar bilimni baholash.
6. Uy vazifasi topshirish va o'quvchilar bilimni baholash.	6. Darsni yakunlash.

mustahkamlash maqsadida tashkil etildi. Darslarning ikkalasida ham o'qituvchi deduksiyadan foydalandi; o'quv materialini bayon qilish uchun tushuntirish metodi, o'rganilgan materialni mustahkamlash uchun mustaqil ishlash metodi qo'llanildi. Shularga qaramasdan, darslar turli bosqichlar asosida tashkil etildi. Ikkala darsning tashkiliy qurilishini o'zaro chog'ishtiramiz.

Yangi materialni o'rgatish va mustahkamlash ko'p jihatdan o'qitish metodlaridan samarali foydalanishga ham bog'liqdir.

O'qitish metodlari ta'lim jarayonini boshqarishning ham tashqi, ham ichki tashkiliy vositasi sanaladi. O'qitish metodi tashqi tomondan o'quv material ustida o'qituvchi va o'quvchilarning intellektual faoliyatini o'zaro uyg'unlashtirish vositasi sifatida xizmat qiladi: o'quv materialini o'qituvchi izohlayotgan paytda o'quvchilar tinglaydi; o'qituvchi topshiriq bersa, o'quvchilar bajarishga kirishadi. Mana shu asosda o'quvchilar o'quv materialini o'zlash-tiradilar.

O'qitish metodining ichki tashkiliy qurilishi deganda, aynan olingan o'qitish metodining ichki tarkibi va shu tarkibning o'quv materialiga munosabati anglashiladi. Buning uchun suhbat metodini tahlil qilib ko'raylik.

Yangi o'quv material suhbat metodi orqali o'rgatilganda, mavzuga oid til dalillari kuzatiladi (1); kuzatilgan dalillar o'qituvchi topshirig'iga ko'ra chog'ishtiriladi (2); chog'ishtirish orqali o'qituvchi savoliga javob izlanadi (3); o'quvchilarning javoblari tinglanadi (4); juz'iy xulosalar chiqariladi va ular qayta birlashtirilib, umumiy xulosaga kelinadi (5); chiqarilgan umumiy xulosa, zarur bo'lsa, darslikdagi qoidalarga taqqoslanadi (6) va, nihoyat, o'quvchilar chiqargan xulosalar o'qituvchi tomonidan to'ldiriladi, aniqlashtiriladi (7). Demak, o'quv materialini suhbat metodi yordamida o'rgatganda, o'qituvchi va o'quvchi

faoliyati bir qancha bosqichlarni bosib o'tadi, har bir bosqichda o'quvchi ta'lim materialiga turli maqsadda yondashadi. **1-bosqich:** o'qituvchi kuzatish uchun mavzuga oid faktik materialni beradi, o'quvchi berilgan materialni kuzatadi. **2-bosqich:** o'qituvchi bolalar kuzatgan, his qilgan materialni chog'ishtirishni buyuradi, o'quvchi dalillarni chog'ishtiradi. **3-bosqich:** chog'ishtirish orqali savollarga javob izlash aytiladi, o'quvchi savolga javob izlaydi. **4-bosqich:** o'qituvchi savollarga javob talab qiladi, o'quvchi javob qaytaradi. **5-bosqich:** o'qituvchi juz'iy xulosalarini sintezlashni buyuradi, bolalar umumiy xulosa chiqaradi. **6-bosqich:** o'qituvchi umumiy xulosani darslikdagi qoidalarga taqqoslashni buyuradi, bolalar taqqoslash orqali o'zlari chiqargan xulosaning yutuq va kamchiliklarini anglaydilar. **7-bosqich:** o'qituvchi bolalar chiqargan xulosani to'ldiradi, konkretlashtiradi, o'quvchilar o'qituvchi nutqini tinglashadi. **8-bosqich:** o'qituvchi o'rganilgan qoidaning amaliy qo'llanishini o'rganishga undaydi, o'quvchi turli topshiriqlarni bajarish yo'li bilan o'rganilgan qoidani mustahkamlaydi.

Bayon qilish metodi suhbat metodiga nisbatan boshqacha ko'rinishga ega bo'ladi. **1-bosqich:** o'qituvchi kuzatish uchun daliliy material beradi, bolalar materialni kuzatishadi. **2-bosqich:** o'qituvchi kuzatilgan dalillarni tahlil qila turib, qoidalarni tushuntiradi, bolalar o'qituvchining nutqini tinglaydilar. **3-bosqich:** o'qituvchi o'rganilgan materialning qanchalik puxtaligini bilish uchun savollar beradi, o'quvchilar javob qaytaradilar. **4-bosqich:** o'qituvchi mavzu yuzasidan umumiy xulosa chiqaradi, o'quvchilar tinglashadi. **5-bosqich:** o'qituvchi topshiriqlar beradi, bolalar topshiriqlarni bajarish yo'li bilan mavzuni mustahkamlaydi.

Mustaqil ishlash metodining ham o'ziga xos bosqichlari mavjud: o'quvchilarni qo'yilgan masalani o'rganishga tayyorlash, yo'l-yo'riq berish, mustaqil ishlash, bajarilgan ish ustida suhbat o'tkazish, yakuniy xulosa chiqarish, o'rganilgan qoidaning amaliy qo'llanishi ustida ishlash.

Yangi bilimlarni o'rgatish jarayonida, ko'pincha, o'qitish metodlaridan aralash holda foydalaniladi. Ba'zan suhbat metodi bilan mustaqil ishlash metodi, ba'zan esa bayon qilish metodi bilan mustaqil ishlash metodi o'zaro qo'shiladi.

Muammoli dars ta'limni tashkil etishning yangi shakli hisoblanadi. O'quvchilarning mustaqil aqliy faoliyati bunday darslarning psixologik zamini sanaladi. Muammoli darslarga ham an'anaviy dars tiplariga o'xshab qator pedagogik talablar qo'yiladi: ta'limda ilmiylik, izchillik, o'qitishni turmushga bog'lash va hokazo. Shu bilan birga, muammoli dars o'ziga xos xususiyatlarga ham ega. Muammoli o'qitish ta'limning boshqa turlari va metodlariga tamoman zid emas. Uning asosiy xususiyatlari ta'lim jarayonining ma'lum zvenosida — yangi bilimlarni o'rganish jarayonida, yangicha faoliyat ko'rsatish shartlari va usullarini egallash bilan xarakterlanadi.

Muammoli darslarni quyidagicha rejalashtirish mumkin.

Darsning maqsadi: «Ko'chirma gap va muallif gapi» to'g'risida ma'lumot berish.

1. Yangi mavzuni tushuntirishda o'quvchilarning oldingi bilimlariga asoslaniladi. O'quvchilarga quyidagicha savol va topshiriqlar beriladi: Gapning maqsadiga ko'ra turlarini aytib bering? Darak, so'roq, buyruq gaplarning oxiriga qo'yiladigan tinish belgilarini misollar bilan tushuntiring.

Savollarga javob olingach, yangi mavzuni tushuntirishga o'tiladi.

2. Yangi mavzuni o'rgatish.

a) darsning mavzusi va maqsadini e'lon qilish:

— Bolalar, hozir siz darak gapning oxiriga nuqta, so'roq gapning oxiriga so'roq, buyruq gapning oxiriga undov yoki nuqta qo'yilishini juda to'g'ri aytdingiz. Bugun «Ko'chirma gap»ni o'rganamiz. Agar siz mening savollarimni diqqat bilan tinglab tursangiz, bugungi mavzuni o'zingiz mustaqil o'rganasiz.

3. Kuzatish uchun til dalillari. O'quvchilarga shunday savol beriladi: Biz bugun qanday gapni o'rganamiz?

Sinf doskasiga quyidagi til dalillari yoziladi: Biz bugun «Ko'chirma gap»ni o'rganamiz (dedi o'qituvchi), katta bo'lganingda qanday kasbni egallaysan (deb so'radi bobo). Dalillar jamoa bo'lib muhokama qilinadi, tinish belgilari qo'yiladi. Duskada quyidagi gaplar paydo bo'ladi.

«Biz bugun «Ko'chirma gap»ni o'rganamiz», — dedi o'qituvchi.

«Katta bo'lganingda, — deb so'radi bobo, — qanday kasbni egallaysan?»

Duskaga yozilgan misollar tahlil qilinib, ko'chirma gap, muallif gaplari ajratiladi. Bolalar mustaqil xulosa chiqarishga tayyorlanadi.

4. Mustaqil xulosalar chiqarish.

5. O'qituvchi o'quvchilar chiqargan xulosalarni to'ldiradi, qo'shimchalar kiritadi, ko'chirma gap va muallif gapining farqlarini izohlaydi, o'rinlarini tushuntiradi.

6. Yangi mavzuni mustahkamlash.

O'quv materialini mantiqan bog'langan ulushlarga ajratib o'qitish imkoniyati bo'lsa, bunday mavzularni o'quv elementlari asosida o'rgatish eng samarali usul hisoblanadi. Zero, o'rganilayotgan axborotning hajmi qancha kichik bo'lib, u qancha ko'p tekshirilsa, ta'lim jarayonini shuncha unumli boshqarilishi fanda allaqachon isbotlangan. Shu hodisani sifatlarning otlashishi hodisasi misolida kuzatamiz.

Sifatlarning otlashishi matn bilan bog'liq. Otlashgan sifatlar fikrning ixchamligi, ta'sirchanligini ta'minlaydi. Xalq maqollarida, ko'pincha, otlashgan sifatlar ishlatiladi: Yaxshiga yondash, yomondan qoch. Yaxshi oshini yer, yomon boshini. Yaxshi — odamlarning naqshi.

Otlashgan sifatlar quyidagi xususiyatlarga ega:

— otlashgan sifatlarda ham predmetlik, ham belgi ma'nosi mavjud. Predmetlik ma'nosini ifodalagani uchun kim?, nima? so'roqlarini oladi; otlashgan sifatlardan keyin

gapga ot so'z turkumiga oid so'z kiritilsa, u belgi ma'nosini anglatadi: Masalan, aqli kishi qish g'amini yoz yer, tunlari xo'ragini oz yer;

— otlashgan sifatlar egalik, kelishik qo'shimchalar bilan qo'llanadi, ko'plik -lar qo'shimchasini oladi. Misollar, mardni mehnat bukolmas. Ilg'orlarimizga tenglashing!

— otlashgan sifatlar gapda ega (To'g'ri o'zadi, egri to'zadi), to'ldiruvchi (Yomondan qorovul qo'ysang, yov yetti bo'lur), aniqlovchi (Molning olasi tashida, odamning olasi ichida) vazifasida keladi, shuningdek, gapda undalma bo'lib kela oladi (Ilg'orlar, qoloqlarga ko'maklashing).

Otlashgan sifatlarning asosiy xususiyatlariga ko'ra, mantiqan bog'langan to'rtta o'quv elementi ajratiladi: sifatlarning otlashishi (1); otlashgan sifatlarning so'roqlari (2); otlashgan sifatlarning kelishik, egalik qo'shimchalari bilan qo'llanishi (3); otlashgan sifatlarning gapdagi vazifasi (4).

Darsning mavzusi, maqsadi va uni o'rganish rejasi berilgach, o'quv materialining birinchi qismini o'rgatishga o'tiladi.

1-qism

O'quv materialining birinchi qismi bo'yicha quyidagicha mustaqil ish beriladi.

1-topshiriq

Maqollarni o'qib, egalarini toping. Egani gapdan ajratib, morfologik tahlil qiling. Chap va o'ng tomondagi gaplarning egasi qaysi so'z turkumi bilan ifodalangan?

Botir kishi yov kelganda bilinar.

Chechan kishi bahslashganda bilinar.

Yoki

Botir yov kelganda bilinar.

Chechan bahslashganda bilinar.

Bajarilgan ish yuzasidan suhbat o'tkaziladi, o'quvchilarning xatolari tuzatiladi. So'ngra o'quv materialining birinchi qismi quyidagicha tushuntiriladi.

— yuqoridagi maqollar qo'shma gap shaklida berilgan. Birinchi ko'shma gapning egasi ot bilan ifodalangan. O'ng tomondagi maqolda *kishi* so'zi tushib qolgan. Gapning egalari *botir*, *chechan* so'zlaridir. Bu yerda botir, chechan sifatleri kim? so'rog'ini oladi. Sifatlar otlashadi. Otlashgan sifatlar kim? nima? so'roqlariga javob bo'ladi. Sifatlar otlashganda, gap tarkibidagi bog'lanib kelgan ot tushib qoladi. Birinchi qismni mustahkamlash uchun quyidagicha topshiriq beriladi.

2-topshiriq

Gaplarni o'qib, egasini toping, ularning qaysi so'z turkumlari bilan ifodalanganini ayting. Tushib qolgan otni aniqlang?

Mard mehnatdan qo'rqmaydi,

Nomard uyatdan qo'rqmaydi.

2-qism

O'quv materialining ikkinchi qismi bo'yicha quyidagicha topshiriq beriladi.

3-topshiriq

Gaplarni o'qib, otlashgan sifatlarining qanday qo'shimchalar bilan qo'llanganini aniqlang.

Va'daga vajo — mardning ishi.

Ilg'orlarimiz katta muvaffaqiyatlarga erishdilar.

Bajarilgan topshiriq asosida otlashgan sifatlarining egalik, kelishik, ko'plik qo'shimchalari bilan ishlatilishi tushuntiriladi. Mustahkamlash uchun quyidagi topshiriq o'tkaziladi.

4-topshiriq

«Yaxshi» soʻziga koʻplik (-lar), egalik (-imiz) va kelishik qoʻshimchalarini qoʻshib, otlashgan sifat hosil qiling. Shu otlashgan sifat ishtirokida gap tuzing.

3-qism

Quyidagi maqollar asosida otlashgan sifatlarning gapdagi vazifalari tushuntiriladi.

Mard bir marta oʻladi, qoʻrqoq yuz marta.

Yaxshida gina boʻlmas, yomondan gina ketmas.

Yomonning yaxshisi boʻlguncha, yaxshining yomoni boʻl.

Otlashgan sifatlarning gapdagi vazifalari tushuntirilgach, mustahkamlash uchun quyidagi mustaqil ish tashkil etiladi.

5-topshiriq

«Ilgʻor» soʻzini otlashgan sifat oʻrnida ishlatib, 4 ta gap tuzing. Bu soʻz birinchi gapda ega, ikkinchi gapda toʻldiruvchi, uchinchi gapda aniqlovchi, toʻrtinchi gapda undalma vazifasida kelsin.

Mavzu tushuntirilgach, darslikdagi mashqlar ishlanadi. Oʻquv materiali qismlar boʻyicha oʻrgatilganda, oʻquvchilar uning ichki tuzilishini ongli his etadi. Bunda oʻquv materialini oʻrgatish mustahkamlash va mavzuning qay darajada oʻzlashtirilganligini tekshirish parallel tarzda olib boriladi. Shunday qilib, oʻquv materialini qismlar boʻyicha oʻrgatganda, oʻquvchilar oʻrganilgan bilimlarni qayta xotirlash yoʻlini, uni nutqda qoʻllash metodini (aniqlanmishni tushirish) puxta egallaydi.

Yangi materialni oʻrgatish jarayoni oʻquv materialining xususiyatlaridan kelib chiqib tashkil etiladi. Nazariy material hajm jihatidan keng boʻlmasa, uni qismlarga boʻlmay oʻrgatib, mustahkamlashga oʻtgan maʼqul. Agar oʻquv materiali hajm jihatidan keng boʻlib, uni oʻzaro bogʻlangan qismlarga ajratib oʻrgatish imkoniyati boʻlsa,

qismlar bo'yicha tushuntirish foydali bo'ladi. O'quv materialini o'zaro mantiqan bog'langan qismlarga ajratib o'qitish, o'zlashtirilgan bilimning tarkibini mumkin qadar ongli his qilishga, bu bilimning oldin o'rganilgan bilimlar bilan aloqadorligini fikran tasavvur etishga olib keladi.

Yangi materialni o'rgatish va mustahkamlash darslari o'z ichida turli ko'rinishlarga egadir. Fikr yuritilayotgan dars tipining o'zi ikki turli bo'ladi: o'tilganlar takrorlangach, yangi o'quv materialini o'rgatish bosqichi boshlanadigan dars (adabiyotlarda bunday darslar aralash dars deb yuritiladi); yangi o'quv materialini o'rgatishdan boshlanadigan dars.

Yangi materialni o'rgatish va mustahkamlash darslarini bunday turlarga ajratishning maqsadi, o'qituvchi mavzuni o'tishdan oldin o'rganilgan mavzulardan qay birini takrorlash yoki takrorlamaslikdan uni ogohlantirishdir.

Ta'limda mustaqil ishlardan foydalanish mashg'ulotlarning tashkiliy qurilishiga ham ta'sir etadi. O'quv materialining mazmuni, sinf o'quvchilarining tayyorgarlik darajasi, bolalarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olib, mustaqil ishlar asosida o'tkaziladigan darslarning quyidagi turlaridan foydalanish mumkin.

Darslarning birinchi turida o'rganiladigan grammatik-orfografik qoida, ta'rifning mazmunidan kelib chiqib, mustaqil ish o'tkaziladi; topshiriqning natijasi jamoada tekshiriladi, tahlil qilinadi va unga tayanib, o'quv materiali bayon qilinadi. Darsni shu yo'sinda tashkil etish, bir tomondan, o'zlashtirish paytida o'quvchilarning faolligini oshiradi, ularni yangi o'quv materialini idrok etishga tayyorlaydi, ikkinchi tomondan, o'quvchilalar xotirasini nazariy bilimlar bilan boyitish, o'quv materialini esda qoldirish uchun zamin bo'ladi. Bunday darsda o'qituvchining vazifasi bilimlarni bayon qilish, tushuntirish paytida o'quvchilar faoliyatidan o'tgan faktik materiallarga tayanish, o'rgatilgan materialni mustahkamlash uchun

mustaqil ishlarni tashkil etish va ularning mustaqil ishlashlariga rahbarlik qilish bilan, o'quvchining vazifasi o'qituvchi bergan topshiriqlarni bajarish, tushuntirilgan mavzuni xotirada mustahkam saqlab qolish bilan tavsiflanadi. O'quv materialining mazmuni yaxlit bayon qilishni talab qilganda, o'quvchi uchun notanish va uni o'zlashtirish murakkab bo'lganda, yangi materialni o'rgatish va mustahkamlash darslarining bu ko'rinishidan foydalanadi. Mashg'ulotning umumiy qurilishi shunday ko'rinishga ega bo'ladi: o'quvchilarning mavzuga oid bilimlarini (agar mavzu quyi sinfda ham o'rganilgan bo'lsa) esga tushirish; yangi o'quv materialini faol idrok etishni ta'minlash uchun mavzu mazmuniga mos mustaqil ish tashkil etish; bajarilgan topshiriqni jamoada tahlil qilish va shu asosda yangi qoidalarini bayon etish; yangi mavzuni mustahkamlash.

Darslarning ikkinchi turi o'quvchilarning mustaqil faoliyatidan boshlanadi. O'quvchilar bajargan topshiriq va o'rgangan qoidalar ustida suhbat o'tkaziladi. Suhbat paytida o'quvchilar o'zlarining taxminiy xulosalarini aytishadi. Agar zarur bo'lsa, o'qituvchi qo'shimchalar kiritadi va yakuniy xulosa chiqaradi. Keyin mustahkamlashga o'tiladi. Bunday darsning qurilishi quyidagicha bo'ladi: mavzuni mustaqil o'rganish uchun ko'rsatma berish; o'qituvchi topshiriq'ini bajarish, nazariy materiallarni o'qib chiqish; bajarilgan topshiriq va o'rgatilgan qoidalar yuzasidan suhbat; qo'shimchalar kiritish, umumiy va yakuniy xulosalar chiqarish, mustahkamlash.

Darslarning uchinchi turida o'quv materialining bir qismini o'qituvchi bayon qiladi, bir qismini o'quvchilarning o'zi mustaqil egallashadi. Darsning bu ko'rinishi o'quvchilar xotirasini ham tayyor, umumlashgan bilimlar bilan boyitish, ham ularda darslik va boshqa o'quv qo'llanmalari ustida mustaqil ishlash iqtidorini taraqqiy ettirish mo'ljallab o'tkaziladi. Bunday mashg'ulotlarda tushuntirish va mustaqil ishlash metodlari o'zaro qo'shilgan

holda olib boriladi. Yangi materialni o'rgatish va mustahkamlash darslarining bu ko'rinishi quyidagicha umumiy qurilishga ega bo'ladi: bolalarni yangi o'quv materialini idrok etishga tayyorlash; misollar vositasida nazariy materialning bir qismini tushuntirish; nazariy materialning qolgan qismini mustaqil o'rganishga ko'rsatma berish; mustaqil o'rganish; umumiy va yakuniy xulosa chiqarish, xulosalarni mustahkamlash.

2-fasl. O'tganlarni takrorlash va malaka hosil qilish darslari

Ona tilidan o'rganilgan bilimlarning puxtaligi, ko'p jihatdan, o'qituvchining takrorlash darslarini tashkil qilishiga bog'liq. Bunday darslarda o'quvchi oldin o'rganilgan nazariy bilimlarga, grammatik-orfografik qoidalarga takroriy qaytadi. Bu til dalillarini tahlil qilish, ularni chog'ishtirish zaminida bo'ladi. Mashq paytida o'quvchi o'zi o'rgangan qoida asosida faoliyat ko'rsatadi. Takrorlash darslarida oldin idrok etilgan bilimlar qayta tasavvur etiladi. Shu sababli, ko'p metodistlar takrorlash mashg'ulotlarini o'rganilgan qoidalarni qayta esga tushirish va shu qoidalarni nutqiy amaliyotda qo'llash vositasi deb qarashadi.

Takrorlash darslari, bir tomondan, turli mashqlar yordamida o'quvchilarda o'rganilgan materiallar doirasida malaka hosil qilishga qaratilsa, ikkinchi tomondan, o'quvchilarning bilimlarini aniqlashtirish, kengaytirishga xizmat qiladi. Bunday darsning ruhiy zamini o'quv materialini to'liq o'zlashtirish va malaka hosil qilish bilan xarakterlanadi. Shunga ko'ra, ona tili o'qitishga doir darslarning bu tipini «o'tganlarni takrorlash va malaka hosil qilish darslari» iborasi bilan atash maqsadga muvofiqdir.

Takrorlash maqsadiga ko'ra olti xil bo'ladi:

— o'quv yili boshidagi takrorlash o'quvchilarning oldingi o'quv yillarida o'rgangan bilimlari asosida tashkil etiladi.

Masalan, 5-sinfda boshlang'ich sinfda o'rganilgan bilimlar, 6-sinfda 5-sinfda o'rganilgan bilimlar takrorlanadi. Bu xil takrorlash orqali, oldingi sinflarda o'rganilgan bilim va malakalar tizimli esga tushiriladi. Dasturlarda takrorlash uchun maxsus o'quv soatlari ajratilgan, darsliklarga esa takrorlash uchun maxsus mashqlar kiritilgan;

— o'quv yili oxiridagi yakuniy takrorlash. Bu xil takrorlash vositasida o'quvchilarning bilimlari tartibga solinadi, bilimlardagi nuqsonlar tugatiladi, mavzular yuzasidan umumiy va yakuniy xulosalar chiqariladi;

— oldin o'rganilgan bilimlarni o'quvchilar esiga tushirish uchun takrorlash. Bu xil takrorlash yangi mavzuni o'rganishga tayyorgarlik bosqichi sanaladi. Masalan, «Ega» mavzusini o'tish uchun o'quvchilarning boshlang'ich sinflarda «Ega» mavzusi bo'yicha olgan bilimlarini takrorlab, keyin yangi mavzuni bayon qilishga o'tiladi. Shu yo'l bilan o'rgatilgan va o'rgatilayotgan mavzular o'rtasida izchillik, mantiqiy aloqa hosil qilinadi. Takrorlashning bu xili yangi materialni o'rganish va mustahkamlash darslarida o'tkazilib, yangi mavzuni o'rganishga tayyorgarlik bosqichi hisoblanadi;

— darsda o'rgatilgan yangi o'quv materialini takrorlash. Bu xil takrorlash vaqt nuqtai nazaridan yangi o'quv materiali o'rgatilgan zahotiy oq tashkil etiladi. O'quvchilar yangi bilimlarni o'rganib olgach, shu bilimlarni esga tushirib, til dalillari ustida faoliyat ko'rsatadilar. Takrorlashning bu turi «mustahkamlash» termini bilan yuritiladi. Bu ona tili o'qitishga doir birinchi tip bo'lib, darsning eng asosiy bosqichlaridan biri sanaladi. Mustahkamlash o'rganilgan yangi mavzuning esda chuqurroq saqlanishi, uy topshiriqlarini puxta bajarish, kelgusi soatda takrorlash darslarini ijodiy tashkil etish uchun zamin bo'ladi;

— ona tilidan katta mavzu, bo'lim o'tilgach, o'tkaziladigan takrorlash. Bu xil takrorlash o'quvchilarning bilimlarini tizimlashtirish va umumlashtirish maqsadida

o'tkaziladi. Bu haqda keyingi faslda batafsil fikr yuritiladi;

— ma'lum o'quv materialini o'rganilgach, kelgusi o'quv soatida o'tkaziladigan takrorlash. Bu xil takrorlash o'quv materialini atroflicha o'zlashtirish, ma'lum mavzu doirasida tushuncha hosil qilish, o'rganilgan mavzu doirasida malakalarni shakllantirish, o'quvchilarning bilimlarini qat'iylashtirishga qaratiladi. Unga ma'lum o'quv soati ajratiladi. Bu faslda takrorlashning shu turi to'g'risida fikr yuritiladi.

O'tganlarni takrorlash va malaka hosil qilish darslari yangi materialni o'rgatish darslaridan tubdan farq qiladi. Takrorlash darsidan keyin o'quv predmetining navbatdagi qismini o'rgatish davri boshlanadi. Mashg'ulotlarning birinchisi o'quvchilar anglab yetmagan, ular uchun mavhum bo'lgan til hodisalari ustida o'tkazilsa, ikkinchisi o'quvchilar anglab olgan, ular ongidan bir marta o'tgan qonuniyatlar, qoidalar ustida tashkil qilinadi. Takrorlash darslarida o'quvchilar o'rganilgan, ammo to'lig'icha o'zlashtirilmagan qonun-qoidalarga tayanadi, o'rganilgan bilimlarga rioya qilib faoliyat ko'rsatadi. Demak, bu dars tipining eng xarakterli xususiyati o'quvchilarning fan asoslarini to'liq o'zlashtirishga qaratilganligidadir.

Takrorlash va malaka hosil qilish darslarida ko'proq turli-tuman mashqlardan foydalaniladi. O'rganilgan qonun-qoidalarga oid til dalillari ustida o'quvchilarning faoliyati tashkil etiladi. O'rganilgan qoidalarni fikran xayoldan o'tkazib faoliyat ko'rsatish natijasida o'quvchilarda malaka hosil bo'ladi. Demak, bu dars tipining yana bir belgisi o'quvchilarda malaka hosil qilishdir.

O'tganlarni takrorlash va malaka hosil qilish darslari, nazariy bilimlar o'rganilgach tashkil etiladi. Bu dars tipining eng xarakterli xususiyati uning yangi materialni o'rgatish va mustahkamlash darsining davomi, unga bog'lab tashkil etilishidadir. Quyida 5-sinfda «Otlarning kelishiklar bilan

turlanishi» mavzusi bo'yicha ikki soatlik darsi tafsilotini keltiramiz.

Birinchi dars — yangi materialni o'rganish va mustahkamlash. **Darsning maqsadi:** o'quvchilarning boshlang'ich sinfda otlarning kelishiklar bilan turlanishiga doir o'rgangan bilimlarini yanada kengaytirish. Dastlab, o'quvchilarning boshlang'ich sinflarda kelishiklar mavzusi va otlarning egalik qo'shimchalari bilan turlanishiga oid bilimlarini tekshirish, esga tushirish uchun quyidagicha mustaqil ish tashkil etildi:

Qishlog'imiz, daftarimning, chaqirig'ini, shahrimizda, o'quvchilarimizdan so'zlari diktovka qilib yozdirildi, so'ngra egalik qo'shimchalarining tagiga bir marta kelishik qo'shimchalarining tagiga ikki marta chizish topshirildi. O'quvchilar ishni bajargach, suhbat o'tkazildi, kelishiklarning soni, so'roqlari aniqlandi. So'z tarkibida oldin egalik, keyin kelishik qo'shimchalarining kelishi ta'kidlandi. Shundan keyin yangi mavzuni tushuntirishga o'tildi. Doskaga quyidagi jadvalni ilib, o'quvchilar diqqati maktab so'zi va unga qo'shilgan qo'shimchalarga tortildi.

MAKTAB

Maktab — bilim va tarbiya o'chog'i. Maktabning mulkini ehtiyot qilib saqla! Maktabni sevsang, maqsadingga yetasan. Maktabga qatnaganimdan beri sira dars qoldirganim yo'q. Maktabda o'qiyimiz va hunar o'rganamiz. Maktabdan kelgandan so'ng onamga yordam beraman.

Kelishiklar nomi	Qo'shimchasi	So'roqlari
1. Bosh kelishik	-	kim? nima?
2. Qaratqich kelishigi	-ning	kimning? nimaning?
3. Tushum kelishigi	-ni	kimni? nimani?
4. Jo'nalish kelishigi	-ga (ka, qa)	kimga? nimaga?
5. O'rin-payt kelishigi	-da	kimda? nimada? qayerda?
6. Chiqish kelishigi	-dan	kimdan? nimadan? qayerdan?

Jadvaldagi har bir gapda *maktab* soʻzi qanday qoʻshimcha olganligi aytiladi, keyin kelishiklar aks ettirilgan jadval boʻyicha har bir kelishikka izoh berildi.

Kelishiklar, ularning qoʻshimchalari, soʻroqlari, maʼnolari tushuntirilgach, oʻrganilgan mavzuni mustahkamlash ustida ish qilindi:

1) berilgan soʻzlarni kelishik qoʻshimchalari bilan turlash;

2) izohli yozuv: *Tumanimiz paxta rejasini bajardi* gapini bir oʻquvchi izohlab yozadi, boshqa oʻquvchilar daftarlariga yozishadi. *Tumanimiz* soʻzida *tuman* oʻzagi, *-imiz* — egalik qoʻshimchasi, birinchi shaxs koʻplikda, bosh kelishikda, gapda ega, *tu-ma-ni-miz* shaklida boʻgʻinlarga ajratiladi: *paxta* — qaratqich kelishigida, lekin kelishik qoʻshimchasi tushib qolgan, ikki boʻgʻinli soʻz, birinchi boʻgʻinning oxirida h emas, x yoziladi: *rejasini* — tushum kelishigidagi ot va sh.k.

3) darslik mashqlari ustida ishlash. Soʻngra dars yakunlanib oʻquvchilar bilimi baholandi.

Ikkinchi dars — oʻtganlarni takrorlash va malaka hosil qilish darsi. Bu dars oʻquvchilarga mustaqil ishni bajartirish bilan boshlandi. Oʻquvchilar matnni koʻchirib, *sheʼr*, *xat*, *kino*, *maktab* soʻzlarining qaysi kelishikda ekanligini qavs ichiga yozdilar. Soʻngra bir oʻquvchi oʻzi bajargan ishni oʻqib berdi, boshqalar xatolari boʻlsa, unga qarab tuzatdi. Mustaqil ishning bajarilishi tekshirilgach, kelishiklar ustida suhbat oʻtkazildi, kelishiklarning maʼnolari soʻraldi.

Darslikdagi mashqlarning bir nechitasi jamoa boʻlib, ogʻzaki bajarildi. Otlarning baʼzan qaratqich va tushum kelishiklarida qoʻshimchasiz ishlatilishi, tushum kelishigining qoʻshimchasi, uning qoʻllanishi aytiladi. Bu bilimlar darslik mashqlari boʻyicha yana mustahkamlandi. Oʻquvchilar maqollarni oʻqib, otarning qaysi kelishikda kelganligini aytishdi: *El tinchligini buzgan omon qolmas. Daryo suvini bahor toshirar, odam qadrini mehnat oshirar. El tinchligini, daryo suvini, odam qadrini birikmalarini el tinchligin, daryo*

suvin, odam qadrin shaklida yozish mumkin ekanligi aniqlandi. Bolalar tushum kelishigida kelgan otlarni qisqargan shaklda qo'llab, maqollarni ko'chirib yozishdi: El tinchligin buzgan omon qolmas. Daryo suvin bahor toshirar, odam qadrin mehnat oshirar.

Paxta, dars so'zlarini ikki o'quvchi kelishik qo'shimchalari bilan turlab doskaga, qolgan o'quvchilar o'z daftarlariga yozdi. Keyin quyidagi gaplar yuzasidan mustaqil ish o'tkazildi. Bolalar gaplar tarkibidagi otlarni aniqlab, ularning qaysi kelishikda ekanligini, gapning qaysi bo'lagi vazifasida kelayotganini aytib berishga tayyorlandi. Odam qo'li cho'lni bo'ston qiladi. Xalqimiz qadimdan bog'dorchilikni sevadi.

Ikkinchi darsda bir paytning o'zida otlarning kelishiklar bilan turlanishiga oid bilimlar ham, mavzu yuzasidan hosil qilingan malakalar ham mustahkamlandi. O'quvchilar o'rganilgan bilimlarga rioya qilib, so'zlarni kelishik qo'shimchalari bilan turlab yozishdi, tayanch so'zlar ishtirokida «Maktab issiqxonasi» mavzusida bog'li matn tuzishdi.

Darsda otlarning kelishiklar bilan turlanishiga oid bilimlarni sakkiz variantda mustahkamlandi: 1) darslikdagi mashqni mustaqil bajarish. Bunda o'rganilgan bilimlarga tayanib *she'r, xat, kino, maktab* so'zlarining qaysi kelishikda kelganligi aniqlandi; 2) kelishiklar, ularning so'roqlari, ma'nolari bo'yicha sinov suhbat. O'rganilgan bilimlarni o'qituvchiga aytib berish maqsadida unga qaytish; 3) uy vazifasini tekshirishda *globus* so'zining qaysi kelishikda ekanligini aytib berish yo'li bilan o'rganilgan bilimlarga takroriy qaytish; 4) darslikdagi mashqlarni yechish yo'li bilan o'rganilgan bilimlarni qayta xotirlash; 5) paxta, dars so'zlarini egalik va kelishik qo'shimchalari bilan turlash, egalik va kelishik kategoriyasini o'zaro taqqoslash maqsadida, o'rganilgan bilimlarga rioya qilish; 6) berilgan gaplar tarkibidagi otlarning qaysi kelishikda ekanligi,

gapdagi vazifalarini aniqlash, mavzu yuzasidan bilimlarni kengaytirish maqsadida unga qaytish; 7) o'rganilgan bilimlarga rioya qilib, bog'li nutq tuzish, o'rganilgan bilimlarning amaliy qo'llanishi ustida ishlash; 8) bajarilgan ish yuzasidan suhbat. O'quvchilar bajarilgan ish bo'yicha hisobot berish yo'li bilan o'rganilgan bilimlarga takroriy qaytadi.

Takrorlash darsida tashkil etilgan ishlar rang-barang edi. Ishning eng og'ir turi darsning oxirida tashkil etildi. Darsda mustaqil ish bajarilib, sinov suhbat o'tkazilgach, uy vazifasi tekshirildi. Bu bolalarning uy vazifasini bajarishda yo'l qo'ygan xatolarini payqab olishlariga ko'maklashdi.

O'tganlarni takrorlash va malaka hosil qilish darslari turli-tuman mashqlar asosida tashkil etiladi. O'qituvchi har bir o'quv materiali mazmunini tahlil qilish, mavzu yuzasidan o'tkaziladigan mashq turlarini aniqlab olishi, ulardan zarur o'rinlarda darslik materiallariga qo'shimcha ravishda foydalanishi lozim. Professor G'.Abdurahmonov uyushiq bo'laklarda tinish belgilarining ishlatilishini tahlil qilib, ona tili mashg'ulotlarida quyidagi mashq turlaridan foydalanishni tavsiya qiladi.²⁴

1. Matndagi gaplarning qaysi bo'laklari uyushib kelganligi va ular orasida nima sababdan vergul qo'yilishi yoki qo'yilmasligini aniqlash.

2. Berilgan gaplardagi uyushiq bo'laklarni aniqlash, gapning qaysi bo'lagi uyushib kelayotganini aytish, kerakli tinish belgilarini qo'yib ko'chirish.

3. Sodda gap tarkibidagi uyushiq bo'lak, umumlashtiruvchi so'z kiritish va tinish belgilarini qo'yib yozish.

4. Berilgan sodda gaplarni birlashtirish yo'li bilan uyushiq bo'lakli gap tuzish, tinish belgilarini qo'yib ko'chirish.

²⁴ Abdurahmonov G'. Punktuatsiya o'rgatish metodikasi. - T.: «O'qituvchi», 1968. 66-67-betlar.

5. Berilgan gaplar tarkibidagi takrorlanuvchi bog'lovchilarni yakka bog'lovchilar bilan va aksincha, yakka bog'lovchilarni takrorlanuvchi bog'lovchilar bilan almashtirib yozish, tinish belgilarining ishlatilish yoki ishlatilmaslik sabablarini izohlash.

6. Bog'lovchisiz birikkan uyushiq bo'laklarni turli bog'lovchilar bilan birlashtirish va aksincha, bog'lovchi yordami bilan aloqaga kirishgan bo'laklarning bog'lovchilarini tushirib, ularni bog'lovchisiz uyushiq bo'laklarga aylantirish.

7. Berilgan gaplardagi aniqlovchilarning qaysi biri uyushgan va qaysi biri uyushmaganligini aniqlash, uyushish va uyushmaslik sabablarini izohlash.

8. Berilgan gaplardagi uyushiq bo'laklar va umumlashtiruvchi so'zni aniqlash va tinish belgilarining ishlatilish sabablarini izohlash.

Malaka grammatik bilimlar asosida hosil qilinadi. Bunday murakkab ish tizimli mashqlar orqaligina istalgan natijaga erishish mumkin. Grammatik bilimlar bo'yicha malaka hosil qilish jarayonini «Undalmali gaplar» (boshlang'ich sinf) mavzusi misolida ko'raylik.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari undalmaning ta'rifi, uning gapning boshida, o'rtasida, oxirida kelishini o'rganadilar. Undalmalarda ishlatiladigan tinish belgilarini o'zlashtiradilar.

Undalmalarni o'rganish jarayonida o'quvchilarda ikki xil malaka shakllantiriladi: intellektual malakalar — undalmalarni tushunish va ularni gapning boshqa bo'laklaridan ajrata olishga doir malakalar; muskul harakati malakalari — undalmalarni og'zaki va yozma nutqda qo'llay olishga doir malakalar. Mavzu yuzasidan hosil qilinadigan malakalarni quyidagi jadvalda ko'rsatamiz.

Undalma mavzusi bo'yicha hosil qilinadigan malakalar

Intellectual malakalar	Musku harakati malakalari
1) So'zlovchining nutqi qaratilgan so'z undalma ekanligini anglash; 2) Undalmalarning shaxs va boshqa narsalarni bildirishini tushunish.	1) Undalmalarni gap tarkibida to'g'ri o'qish; 2) Undalmali gaplarni to'g'ri talaffuz etish va yozish; 3) Undalmalarni gap tarkibidagi o'rniga qarab, o'ziga xos ohang bilan o'qish.
1) Gap boshida, o'rtasida, oxirida kelgan undalmalarni ajratish; 2) Gap tarkibidagi darak, so'roq, buyruq, his-hayajon bilan aytiladigan undalmalarni farqlash.	Gap boshida, o'rtasida, oxirida kelgan undalmalarda tinish belgilarini to'g'ri ishlatish.
1) Undalmalarni topish, ularni gapning boshqa bo'laklaridan ajrata olish; 2) Undalmalarni topish metodini o'zlashtirish; 3) Matndan undalmalarni topib ko'rsatish.	1) Gap boshida, o'rtasida, oxirida kelgan undalmalarni to'g'ri o'qish; 2) Berilgan so'zlarni undalma vazifasida ishtirok ettirib, gap tuzish; 3) Og'zaki va yozma nutqda undalmalarni to'g'ri ishlatish; 4) Undamalarni o'ziga xos ohang, temp, ritm bilan o'qish va aytish.
1) Undalma mavzusi bo'yicha o'rganilgan bilimlarni tartib bilan aytib bera olish; 2) Undalmalarning nutqdagi rolini baholay bilish.	1) Undalmalar ishtirokida og'zaki va yozma nutq tuzish; 2) Berilgan matnga undalmalar kiritish va ularni o'qish metodi-kasini aytib berish.

Dars uy vazifasini tekshirish, undalma ustida savol-javob o'tkazishdan boshlanadi.

O'tilganlar takrorlangach, undalmalarni gap tarkibida topish metodi quyidagi misollar vositasida tushuntiriladi: *O'quvchilar, ertaga ekskursiyaga ketamiz. Bolalar, o'quv qurollarini ko'z qorachig'iday asrang! Buvijon, sizni tug'ilgan kuningiz bilan tabriklayman!* Uchta gapda ham undalmalarning bosh kelishikda ekanligi, bu jihatdan undalmaning egaga o'xshashligi ta'kidlanadi. Gaplarning kesimiga qarab, tushirib qoldirilgan ega toptiriladi; birinchi gapning egasi *biz* — birinchi shaxs, ko'plik, kishilik olmoshi; ikkinchi gapning egasi *siz* — ikkinchi shaxs, ko'plik, kishilik olmoshi; uchinchi gapning egasi *men* — birinchi shaxs, birlik, kishilik olmoshi.

Misollardan undalmalarni topish metodiga doir xulosa chiqariladi: undalma gap boshida kelganda, gapning egasi undalmadan keyin keladi; undalma gap o'rtasida, oxirida kelganda, ega undalmadan oldin keladi.

Yuqoridagi xulosa bo'yicha she'riy va nasriy matnlar ko'rib chiqiladi.

She'r

1. *Bu yulduzni, dada, men,
Ko'rgan edim o'tgan kun.*
2. *Onam derdi:-Jonginam,
Budir iqbol yulduzi.*

Nasr

1. Dada, men bu yulduzni o'tgan kun ko'rgan edim.

2. Onam, jonginam, bu iqbol yulduzidir derdi.

Quyidagi gaplar asosida ijodiy diktant o'tkaziladi: *Qaynatilmagan suvni ichmang. Tug'ilgan kuning bilan tabriklayman. Mo'l hosilingiz muborak bo'lsin.*

O'qituvchi gaplarni og'zaki bayon qiladi. O'quvchilar *singlim, bolalar, paxtakorlar* so'zlarini undalma vazifasida ishtirok ettirib, gaplarni yozishadi.

Shunday qilib, dars quyidagicha tashkil etiladi:

I. «Undalma» mavzusi bo'yicha o'rgatilgan bilimlarni xotirlash: 1) uy vazifasini tekshirish; 2) mavzu bo'yicha savol-javob.

II. Gap tarkibidagi undalmalarni topish ustida mashq: 1) gaplarni tahlil qilish, tushib qolgan egalarni aniqlash, undalmalarni topishga oid xulosalar chiqarish; 2) chiqarilgan xulosa asosida mashq qilish.

III. Undalma bo'yicha o'rganilgan bilimlarga rioya qilib, mashq qilish: 1) undalmalarni aniqlash, tinish belgilarini qo'yib ko'chirish; 2) berilgan so'z birikmalarini undalma vazifasida ishtirok ettirib, gap tuzish; 3) undalmali va undalmasiz gaplarning o'qilishini o'zaro taqqoslash, undalmalarni o'qilishiga oid xulosalar chiqarish; 4) berilgan parchadagi undalmalarning o'qish texnikasini aniqlash.

IV. O'quvchilarning bilim va malakalarini tekshirish: ijodiy diktant o'tkazish va uning natijasini tekshirish.

V. Uyga vazifa topshirish.

VI. Bolalar bilimini baholash va darsni yakunlash.

Bu ishlar asosida o'quvchilar gapda undalmalarni topish yo'llarini o'rganadilar, matndan undalmalarni topib ko'rsatish, undalmalarni gapning boshqa bo'laklaridan ajratish malakalarini hosil qiladilar. Undalmalarda tinish belgilarini to'g'ri ishlatish, gapning boshi, o'rtasi, oxirida kelgan undalmalarni o'qishga doir ko'nikmalar hosil qilinadi. Mashg'ulotda har bir topshiriqni bajartirishdan oldin o'rgatilgan qoidalar eslatiladi, bajarilgan topshiriqlar asosida umumiy xulosalar chiqariladi.

Xatolar ustida ishlash mashg'ulotlari ham o'tilganlarni takrorlash va malaka hosil qilish dars tipi doirasiga kiritiladi.

Yozma ishlarni tahlil qilish darslarida o'quvchilarning tipik xatolarini yo'qotish til o'qituvchisining asosiy vazifasi sanaladi. Bunday darslar xilma-xil mashqlar asosida o'tkaziladi, xato yozilgan so'zlarga oid qoidalar mustah-

kamlanadi. Namuna uchun 5-sinfda o'tkazilgan bir soatlik darsning tafsilotini keltiramiz.

5-sinfda tutuq belgi (‘)si o'rganilgach, nazorat diktanti o'tkazildi. Nazorat diktantida o'quvchilar tutuq belgili (‘) so'zlarni xato yozishgan, tarkibida iy, yi (*jiyda, yilqi*), st (*stakan, stul*) birikmalari bo'lgan so'zlarda xatoga yo'l qo'yishgan. O'quvchilarning tipik xatolari aniqlangach, xatolar ustida ishlash darsi quyidagi reja bo'yicha o'tkazildi.

Dars mavzusi: Xatolar ustida ishlash.

Darsning maqsadi: yozma ishni tahlil qilish, tipik orfografik xatolarni yo'qotish, xato yozilgan so'zlarga oid qoidalarini mustahkamlash.

Darsning borishi:

1. O'quvchilarning yozma ishlariga tavsif berish.

2. O'quvchilarning baholarini e'lon qilish.

3. Tipik xatolar ustida ishlash;

a) *palto, stakan, jiyda* so'zlarida yo'l qo'yilgan xatolarni izohlash;

b) shu so'zlarni bo'g'inlarga ajratib yozish;

d) shu so'zlar ishtirokida gaplar tuzish.

4. Xato yozilgan so'zlarga oid qoidalarini darslikdan topib o'qish.

5. Tipik orfografik xatolarni tugatishga oid mustaqil ish.

Buning uchun o'quvchilarga quyidagi tarqatmalar tarqatildi (Tarqatmaning birinchi qismiga mustahkamlanayotgan orfogramma, ikkinchi qismida shu orfogrammaga doir bitta so'z yozib qo'yiladi). Bolalar tarqatmalardagi orfogramma va so'zlarga qarab, o'xshash misollar o'ylab topishadi.

1-tarqatma

1	2	O'xshashlarini topish
st	Stakan	<i>stul, stol, stansiya, stanok</i>

2-tarqatma

1	2	O'xshashlarini topish
yi	Yigirma	Yig'im, yilqi, yigit, yig'ilish, yiroq, yirik

3-tarqatma

1	2	O'xshashlarini topish
'	Ma'no	Ta'na, ta'sir, sur'at, sa'va
	Albom	Lager, tabel, fizkultura

O'quvchilar imlo lug'atidan foydalanib, yuqoridagi tarqatmalarni to'ldirib yozishadi. Bolalarga uyda shu ishni davom ettirish tavsiya qilinadi.

Dars qurilishidan ko'rinadiki, mashg'ulot turli-tuman topshiriqlar, mustaqil ishlar asosida o'tkaziladi. Bu topshiriqlarni bajarishda bolalar o'rganilgan qoidalarni eslaydi, shu qoidalarga oid misollar topishadi. Darsda o'quvchilarning barchasi faol ishtirok etadi. Demak, xatolar ustida ishlash darslarini takrorlash va malaka hosil qilish mashg'ulotlari tipida tashkil etish orqali orfografik qoidalar puxta egallanadi, o'quvchilarda o'rgatilgan qoidalarga oid malakalar shakllanadi.

Grammatik tushunchalarni o'zlashtirishda bir qancha bosqichlarga rioya qilinadi. Oldin grammatik hodisa bilan, uning asosiy belgilari bilan tanishiladi, so'ngra shu hodisaga oid dalillar turli matnlardan izlanadi, keyinchalik esa shu hodisaga oid so'zlar, sintaktik konstruksiyalarni nutqda to'g'ri qo'llash yo'llari o'zlashtiriladi.

Nutq o'stirish mashg'ulotlari o'rganilgan grammatik qonun-qoidalarga bog'lab tashkil etiladi. Shu sababli nutq o'stirish mashg'ulotlarini ham o'tganlarni takrorlash va malaka hosil qilish darslari doirasiga kiritamiz. Quyida o'tgan zamon fe'li o'rganilgach, tashkil etilgan o'tganlarni takrorlash va malaka hosil qilish darsi tafsilotini keltiramiz.

Nutq o‘stirish darsi K.E.Makovskiyning «Momaqal-diroqdan qochayotgan bolalar» («Дети бегущие от грозы») rasm-polotnosi bo‘yicha tashkil etildi. Mashg‘ulotda jamoa bo‘lib, sarlavha tanlandi. O‘quvchilar «Momaqal-diroqdan qochayotgan bolalar», «Qora bulut», «Yomg‘ir», «Momaqal-diroq» sarlavhalarini aytishdi. Bog‘li nutq tuzish uchun «Momaqal-diroq» sarlavhasi tanlandi. Keyin «O‘tgan zamon fe‘li» mavzusi uchun lug‘at belgilandi. Rasm asosida quyidagi o‘tgan zamon fe‘llari ajratildi: esar edi, ochiq edi, eshitildi, qo‘rqib ketishdi, qocha boshlashdi, quchoqlab oldi, yalang oyog‘ edi, xalaqit berardi, etib kelishdi, turardi, o‘tishdi, uzoq edi, yugurardi, to‘xtardi, o‘xshar edi. Insho uchun tuzilgan reja: 1. Vera bilan Masha o‘rmonga ketishdi. 2. Osmonni qora bulut qopladi. 3. Bolalarni qo‘rquv bosdi. 4. Xavfli yakka cho‘p. 5. Qishloq hali uzoq edi. Tanlangan lug‘at va tuzilgan reja bo‘yicha sinf o‘quvchilari og‘zaki gaplar tuzishdi, so‘ngra bog‘li matnda ishlatilgan o‘tgan zamon fe‘llarining tagini chizishdi. O‘quvchilar ishidan namuna keltiramiz.

Momaqal-diroq

Havo ochiq edi. Vera bilan Masha o‘rnidan turishganda, g‘ir-g‘ir shabada esar edi. Hammalari birga choy ichishdi. Ularning ota-onalari bug‘doy o‘rgani ketishdi.

Vera Mashani ko‘tarib, o‘rmonga qo‘ziqorin tergani otlandi. Ular o‘rmonga borganda, havo ochiq edi. Bolalar qo‘ziqorin tera boshladilar.

Birdan osmonni qora bulut qoplay boshladi. Uzoqda yashin chaqnadi. Momaqal-diroqning qo‘rqinchli ovozi eshitildi. Bolalar qo‘rqib ketishdi.

Vera Mashani ko‘tarib qocha boshladi. Masha qo‘rqqa-nidan opasini mahkam quchoqlab oldi. Vera yalang oyoq edi. Oyog‘iga toshlar tegib og‘ritdi. Uning ko‘ylagiga butalar yopishib, yurishga xalaqit berardi. Ular yakka cho‘pga yetib kelishdi. Yakka cho‘p juda xavfli ekan. U

zo'rg'a ilashib turardi. Veraning ko'zi osmonda. U taxminan oyoq bosib ko'rdi. Bolalar cho'pdan o'tishdi.

Hali qishloq uzoq edi. Vera dam yugurardi, dam to'xtardi. U qancha tez yugursa, shuncha sekin yurganga o'xshar edi.

O'tganlarni takrorlash va malaka hosil qilish darslarining qurilishi o'rganilgan bilimlarning umumiy qurilishiga ko'ra belgilanadi. O'rganilgan bilimlar mazmuniga mos mashqlarni, turli topshiriqlarni bajarish natijasida bolalarda turli malakalar shakllanadi. Bunday darslarda o'rgatilgan bilimlar oldin o'zlashtirilgan bilimlarga taqqoslanadi. O'quvchilarda turli-tuman nutq ko'nikmalari hosil qilinadi.

3-fasl. Bilim va malakalarni umumlashtirish darslari

Bilim va malakalarni umumlashtirish darslarida ma'lum mavzu yoki bo'lim bo'yicha o'zlashtirilgan bilimlar qayta tizimga keltiriladi, mavzu yoki bo'lim yuzasidan yakuniy xulosalar chiqariladi. Bunday darslar o'rganilgan bilim, hosil qilingan malakalarni tizimga keltirish, o'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirishning asosiy shakli hisoblanadi.

Ta'lim jarayonida grammatik bilimlar o'zaro bog'langan ikki xil darajada: empirik va tushuncha darajasida umumlashtiriladi. Empirik umumlashtirishda o'rganilayotgan hodisaning his qilingan xususiyatlari o'zaro taqqoslanadi, ikkilamchi belgilar hisobga olinmaydi, o'xshash belgilar umumiy xususiyat sifatida qabul qilinadi. Masalan, 5-sinfda «Otlarning birlik va ko'plikda qo'llanishi» mavzusi o'tilayotganda, birlik (*qalam*) va ko'plik (*qalam+lar*) o'zaro taqqoslanadi. -lar qo'shimchasining boshqa belgilari (hurmat, kesatish, tur ma'nolarini bildirishi) hisobga olinmaydi. -lar shaklining umumiy xususiyati sifatida ko'plik ma'nosi, ko'plikning ziddi sifatida birlik ma'nosi ajratiladi. Mashg'ulot shu belgilar (ko'plik va birlik) atrofida tashkil etiladi.

Ruhshunoslikka oid tadqiqotlardan ma'lumki, bola turli hodisalar, narsalar, ularning belgilarini ma'lum tushuncha ostida to'playdi. Ruhshunoslikda bunday bog'lanish «lokal assotsiatsiya» istilohi bilan yuritiladi. Bolaning turmush tajribasi oshgan sari, u narsalarni aniq ajrata boshlaydi. Bola ongida hosil bo'lgan lokal assotsiatsiya asta-sekin o'z xususiyatini yo'qotadi. Ta'lim jarayonida ham xuddi shu hodisani kuzatish mumkin. O'quvchi biror mavzuni o'rganish paytida, shu mavzuga oid bilimlarni boshqa grammatik hodisalardan farqlay olmaydi, mavzuga doir dalil keltirishda qiynaladi. Mavzu bo'yicha yetarli dalil to'plab, ular tahlil qilingach, o'quvchi mavzuga doir bilimlarni o'z so'zlari bilan erkin ayta oladi, shu mavzu bo'yicha berilgan dalillarni ajrata biladi. O'qituvchining vazifasi shu bog'lanishlarga oid dalillarni tahlil qilish, o'quvchilar bilimini tizimlashtirish, lokal assotsiatsiyalarni umumlashgan bilimlar darajasiga ko'tarishdan iborat. Ko'rinadiki, empirik umumlashtirish tushuncha darajasida umumlashtirishni taqozo etadi. Demak, bilim va malakalarni tizimlashtirish darslarining ruhiy zmini tushuncha darajasida umumlashtirish hisoblanadi.

Tushuncha darajasida umumlashtirishda ma'lum grammatik hodisaning his qilinayotgan konkret belgilari emas, balki uning umumiy xususiyatlari nazarda tutiladi. Bunda asos qilib olingan xususiyat o'rganilgan hodisalarning bir qanchasi uchun mushtarak hisoblanadi. Mashg'ulotlarda, yuqori darajada abstraksiyalashni ta'minlaydigan topshiriqlardan foydalaniladi.

Aqliy operatsiyalar (tahlil, qayta qo'shish va ularning hosilasi — abstraksiyalash, aniqlashtirish, umumlashtirish, taqqoslash, tasniflash) inson aqliy taraqqiyoti darajasining ko'rsatkichi bo'lib, ular kishida shakllangan bilimlar tizimi bilan belgilanadi. Tizimga keltirilgan bilimlar fikrlash jarayonidagi izchillikni ta'minlaydi,

o'rganilayotgan hodisalarning mohiyatini chuqurroq anglashga ko'maklashadi. Masalan, aniqllovchi o'rganilgach, umumlashtirish darsi quyidagi savollar atrofida o'tkaziladi:

1. Sifatlovchi va qaratqich aniqllovchilarning o'xshash tomonlari va farqlari nimalardan iborat?

2. Izohlovchi qaysi tomondan sifatlovchi aniqllovchiga o'xshaydi?

3. Aniqllovchining barcha turlari (sifatlovchi aniqllovchi, qaratqich aniqllovchi, izohlovchi) uchun qanday xususiyat umumiy hisoblanadi?

Mavzu yuzasidan umumiy xulosa chiqarish uchun quyidagi topshiriqlar ustida ish olib boriladi.

1-topshiriq

Gaplarni o'qib, sifatlovchi va qaratqich aniqllovchilarni toping. Ularning farqlarini aytib berishga tayyorlaning.

1. *Po'lat pichoq qinsiz qolmas.* 2. *Ishlaganning yuzi yorug' bo'ladi.* 3. *Daraxtlarning ko'm-ko'm shoxlarida och-sariq gullar miltillab ko'rinar edi.*

2-topshiriq

«O'qigan» so'zini sifatlovchi va qaratqich aniqllovchilar vazifasida keltirib, ikkita gap tuzing. Sifatlovchi va qaratqich aniqllovchilarning umumiy xususiyatini aytib berishga tayyorlaning.

3-topshiriq

Gaplarni o'qib, aniqllovchilarning turlarini aytib berishga tayyorlaning. Sifatlovchi, qaratqich, izohlovchi aniqllovchilarning qanday ifodalanganini tushuntiring.

Ayvon pastida Soli sovuq bilan Juman pismiq qo'l qovushtirib turardi. Egrining soyasi ham egri. Bizning qishlog'imiz tog' yon bag'riga tutashgan. Ko'm-ko'k ko'zli latta qo'g'irchoqning yuzi olmadek qip-qizil edi.

4-topshiriq

Aniqlovchining qaysi so'z turkumlari bilan ifodalanganini aniqlab, gap tarkibidagi o'rnini taqqoslang. Gapning qaysi bo'lagini aniqlayotganini tushuntiring. Aniqlovchilarning uchala turi uchun umumiy xususiyatini ko'rsating.

Oltining yarmi — uch. Ko'm-ko'k dalalar ko'rindi. Vatan — ona so'zi naqadar laziz (Uyg'un).

Yuqoridagi topshiriqlarni bajarish asosida aniqlovchi bo'yicha quyidagi umumiy xulosalar chiqariladi:

1. Sifatlovchi va qaratqich aniqlovchilarning farqlari — sifatlovchi aniqlovchi narsa belgisini anglatib, sifat, son, olmosh, ot, sifatdosha oid so'zlar bilan ifodalansa, qaratqich aniqlovchi narsaga qarashli bo'lgan belgini bildirib, qaratqich kelishigidagi so'zlar bilan ifodalanadi, sifatlovchi va qaratqich aniqlovchilarning o'xshash tomonlari-ular gap tarkibidagi biror bo'lakni aniqlaydi, gap tarkibida o'zlari aniqlagan gap bo'lagidan oldin keladi.

2. Izohlovchi gap tarkibidagi biror bo'lakni aniqlashi bilan sifatlovchi va qaratqich aniqlovchilarga o'xshaydi. Izohlovchi gap tarkibidagi o'rni jihatidan sifatlovchi va qaratqich aniqlovchilardan farq qiladi: izohlovchi ba'zan izohlanmishdan oldin, ba'zan esa keyin keladi.

3. Aniqlovchilarning barcha turlari gap tarkibidagi biror bo'lakni aniqlaydi. Gap bo'laklarini aniqlash aniqlovchilarning barcha turlari uchun umumiy xususiyat hisoblanadi. Chiqarilgan umumiy xulosalar zaminida aniqlovchilarga doir yanada umumiy, oxirgi va yakuniy xulosa chiqariladi.

Gapning biror bo'lagini aniqlaydigan, izohlaydigan yoki biror bo'lakning ikkinchi bo'lakka qarashli ekanligini ko'rsatadigan gap bo'lagiga aniqlovchi deyiladi.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, bilim va malakalarni umumlashtirish darslari darsning boshqa tiplaridan tubdan farq qiladi. Psixologik jihatdan umumlashtirish darslari tushuncha doirasida bilimlarni tizimga keltirish bilan xarakterlanadi. Bunday darslar uchun alohida mashq

tanlanadi, mashg'ulot o'rganilgan tushunchalar, hosil qilingan malakalarni taqqoslash asosida olib boriladi. Bilim va malakalarni umumlashtirish darslarining miqdori o'rgatilgan bilimlar mundarijasiga ko'ra belgilanadi. Masalan, «Ot-so'z turkumi» bo'yicha quyidagi mavzular yuzasidan umumlashtirish darslari tashkil etiladi: otlarning grammatik xususiyatlari, turdosh va atoqli otlar, otlarning birlik va ko'plikda qo'llanishini umumlashtirish — 1 soat; otlarning turlanishi, egalik, kelishik qo'shimchalarining yozilishi — 1 soat; «Ot» so'z turkumi bo'yicha o'rganilgan barcha bilimlarni tizimga solish uchun — 1 soat.

Umumlashtirish darslarida mavzuni o'rgatish paytida beriladigan savollar murakkablashtirib boriladi. Masalan, egalik va kelishik kategoriyalarini o'rgatishda quyidagi savollardan foydalaniladi: Turlanish deb nimaga aytiladi? O'zbek tilida nechta kelishik bor? Qaratqich kelishigining ma'nosi, so'rog'i, qo'shimchasini aytib bering. Qanday qo'shimchalarga egalik qo'shimchasi deyiladi? va hokazo. Shu mavzu yuzasidan bilim va malakalarni umumlashtirish darslarida esa bu savollar yanada murakkablashtiriladi: kelishik va egalik deb nimaga aytiladi? Otlarning egalik va kelishik qo'shimchalari bilan o'zgarishidagi farqlarni ayting. So'z tarkibida egalik va kelishik qo'shimchalarining o'rnini tushuntiring. Turli kelishikdagi otlarning gapdagi vazifalarini ayting.

Bilim va malakalarni umumlashtirish darslarida umumlashtiruvchi jadvallardan, turli-tuman chizmalardan foydalaniladi. Buni «Ko'chirma va o'zlashtirma gap» mavzusi bo'yicha o'tkaziladigan mashg'ulot namunasida ko'raylik.

Dars mavzusi: «Ko'chirma va o'zlashtirma gap».

Darsning maqsadi: 1) ko'chirma va o'zlashtirma gap bo'yicha o'rgatilgan bilimlarni umumlashtirish; 2) ko'chirma va o'zlashtirma gaplarda tinish belgilarining ishlatilishiga doir malakalarni umumlashtirish; 3) ko'chirma va

o'zlashtirma gapli matnlarni o'qish malakalarini mustahkamlash.

Darsning maqsadini bolalarga yetkazish uchun quyidagicha mustaqil ish o'tkaziladi.

Topshiriq: Gaplarni o'qing. Har bir gapga mos keladigan terminlarni o'ylab toping.

«Yer — xazina, suv — gavhar», — dedi jamoa xo'jaligi raisi.

O'qituvchi olti o'quvchining a'lo baho olganini aytdi.

— Gapiring, nega jim bo'lib qoldingiz? — dedi Bo'ston.

— Xayol olib qochdi.

— Qayoqqa?

— Ajoyib shinam boqqa. (S.N.)

Har bir qatordagi gaplarga mos keladigan atamalar (ko'chirma gap, o'zlashtirma gap, dialog) topilgach, darsning maqsadi aytiladi.

— Siz oldingi darslarda ko'chirma gap, o'zlashtirma gap va dialog mavzularini o'rganib, ularda ishlatiladigan tinish belgilarini o'zlashtirgan edingiz. Yuqoridagi topshiriqni bajarish paytida har bir qatorga mos keladigan terminlarni o'ylab topdingiz. Bugungi darsda ko'chirma gap va o'zlashtirma gap mavzulari bo'yicha o'rganilgan bilimlarni tizimga keltiramiz, bunday gaplarni o'qish texnikasi hamda ularda ishlatiladigan tinish belgilari bo'yicha mashq qilamiz.

Darsda o'quvchilarning bilim va malakalarini tizimlashtirish, mustahkamlash uchun quyidagi topshiriqlar o'tkaziladi.

1-topshiriq

Tinish belgilarini qo'yib ko'chiring. Ko'chirma gap va muallif gapini o'qish yo'llarini aniqlang.

1. *Shu yerlarga irrigator bo'lib bora olmaysizmi dedi xaritani ko'rsatib.*

2. *Qorovul do'q qildi: «Ketinglar».*

3. *Odoblilik, mehnatsevarlik dedi o'qituvchi kishining eng yaxshi fazilati.*

4. *Fayziniso opa mavsumda yigirma tonna paxta terib topshiraman deb so'z berdi.*

Topshiriq bajarilgach, o'quvchilar navbat bilan har bir gapni izohlashadi: tinish belgilarini ishlatish sabablari, gapni o'qish texnikasini aytib berishadi.

Birinchi o'quvchi: ko'chirma gap so'roq mazmunida bo'lib, muallif gapidan oldin kelgan. Ko'chirma gap qo'shtirnoqqa olinadi, muallif gapidan oldin tire qo'yiladi. Ko'chirma gapning oxirida ovoz balandlashadi, undan keyin pauza qilinadi. Muallif gapi esa past ovoz bilan o'qiladi.

Ikkinchi o'quvchi: muallif gapi oldin kelgan. Muallif gapidan keyin ikki nuqta qo'yiladi. Ko'chirma gap buyruqni ifoda qilyapti. Ikki nuqtadan keyin qo'shtirnoq ochiladi, ko'chirma gapning oxiriga undov belgisi qo'yilib, qo'shtirnoq yopiladi. Muallif gapi past ovoz bilan o'qiladi, ko'chirma gap baland ovoz bilan o'qiladi va hokazo.

2-topshiriq

Ushbu chizmalarga mos keladigan bittadan gap tuzing. O'zingiz yozgan gaplarning o'qilishi va ularda ishlatilgan tinish belgilarini izohlashga tayyorlaning.

1. «_____?»
2.: «_____!»
3.: «_____»
4. «_____», —

O'quvchilar berilgan chizmalar asosida gaplar o'ylab topishadi. Qo'yilgan tinish belgilarini izohlab, gaplarni o'qish yo'llarini aytib berishadi.

3-topshiriq

O'quvchilarga ikki variantda topshiriq beriladi. Birinchi variant o'quvchilari ko'chirma gaplarni o'zlashtirma, ikkinchi variant o'quvchilari o'zlashtirma gaplarni ko'chirma gapga aylantirib yozishadi.

1- variant uchun misollar

«Maktab tajriba uchastkasiga turli mevali daraxtlar ekdik»,
— dedi o'qituvchi.

«Men, — dedi Zulfiya, — a'lo o'qish uchun butun kuchimni sarf qilaman».

O'qituvchi so'radi: «Muzeysga qilingan ekskursiyadan kimda qanday taassurot qoldi?»

2- variant uchun misollar

Anor o'g'it g'o'zaning tomir-tomirlariga singishi kerakligini aytdi.

O'qituvchi o'z nutqida dunyodagi tinchliksevar xalqlarning tinchlik uchun kurashayotganligini aytdi.

Mashg'ulot o'zlashtirilgan tushunchalarni («ko'chirma gap», «muallif gapi», «o'zlashtirma gap») taqqoslash asosida tashkil etildi. Topshiriqlarni bajarish yo'li bilan ko'chirma va muallif gapida ishlatiladigan tinish belgilariga oid qoidalar mustaqqamlandi. Ko'chirma va muallif gapini o'qish, ko'chirma gapni o'zlashtirma gapga, o'zlashtirma gapni ko'chirma gapga aylantirish yo'llari to'g'risida umumiy xulosalar chiqarildi.

O'quv yili boshi va oxirida o'tkaziladigan takrorlashning o'ziga xos vazifalari bor. Ammo bu xil takrorlashlarning zaminida ham tushuncha darajasida umumlashtirish yotadi. Shu tufayli o'quv yili boshida va oxirida o'tkaziladigan takrorlash mashg'ulotlarini bilim va malakalarni umumlashtirish darslari doirasiga kiritish mumkin. Umumlashtirish darslarini samarali tashkil etish uchun takrorlanadigan materiallar mavzusi oldindan aytib qo'yiladi, o'quvchilar uyda maxsus tayyorgarlik ko'rib keladilar.

4-fasl. Bilim va malakalarni tekshirish darslari

Bilim va malakalarni tekshirish ona tili ta'limining ajralmas qismi hisoblanadi. Bunday darslarda o'quvchilarning bilim va malakalarni qay darajada egallagan-

liklari aniqlanadi, o'tilgan mavzular bo'yicha bundan keyin qilinadigan ishlar belgilanadi, o'quvchilarga o'z bilimlaridagi yetishmovchiliklar ko'rsatiladi. Bilim va malakalardagi nuqsonlarni fahmlash, bolalarga o'z mehnatining natijasini to'g'ri baholashga imkon beradi.

Sinov testlari tizimi

I. Berilgan javoblar orasidan undalmaga berilgan ta'rifning eng to'lig'i va to'g'risini belgilang.

A. Undalma gapning boshi, o'rtasi, oxirida keladi.

B. So'zlovchining nutqi qaratilgan shaxsni ifodalagan so'zga undalma deyiladi.

D. So'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs va narsalarni ifodalagan so'zlarga undalma deyiladi.

E. Undalma gapning o'rtasida kelgan bo'lsa, uning ikki tomoniga vergul qo'yiladi.

II. Berilgan gaplarning qay birida murakkab va shaxsga qaratilgan undalma ishtirok etgan?

A. O'g'lim, dadangning ishi ko'payib ket di.

B. Bahor, ketma bizning bog'lardan.

D. Quyosh, nurlaringni to'ka ber tinmay.

E. Ey aziz bolalar, Vatanga munosib posbon bo'lib yetishing.

III. Keltirilgan qoidalarining qay birida undalmaning o'rni to'liq ko'rsatilgan?

A. Undalma gapning boshida keladi.

B. Undalma gapning boshi, o'rtasi, oxirida keladi.

D. Undalma gapning oxirida keladi.

E. Undalma gapning o'rtasida keladi.

X BOB

ONA TILINI O'QITISHDA TA'LIM TEXNOLOGIYASI

1-fasl. «Ta'lim texnologiyasi» tushunchasi

Mustaqillik yillarida maktab hayotida olamshumul o'zgarishlar yuz berdi. Avvalo, maktab «qizil imperiya»ning uzluksiz asorati va tahdididan ozod bo'ldi, yuqoridan majburan tiqishtiriladigan qoliplardan qutuldi. Maktab erkin nafas olib, mustaqil ijodiy fikrlovchi jamoa maqomiga ega bo'ldi. Yoshlar tarbiyasi va ma'lumoti bilan mashg'ul ijtimoiy institutlar miqdor va sifat jihatidan o'sdi. Kollej, litsey, gimnaziyalar ko'paydi. Ma'lumot va ta'lim mazmunida o'zgarishlar yuz berdi. Yangi dastur, darsliklar chop etila boshlandi.

Maktab hayotiga kirib kelgan, o'qituvchilarning pedagogik fikrlashidan asta-sekin o'rin ola boshlagan pedagogik texnologiya markazida ta'limni optimal loyihalash, belgilangan maqsadga erishish, ta'lim natijasini qabul qilingan davlat ta'lim standartlari (DTS) darajasiga ko'tarish g'oyasi yotadi. Ishlab chiqarish, ekspluatatsion, konstruktiv faoliyatlarda belgilangan maqsadga mos keladigan natijaga erishish xrestomatik (hamma tushunadigan, intiladigan) g'oya sanaladi. Bu g'oya pedagogika fanida ham tan olingan bo'lsa-da, oldindan aniqlangan natijaga erishish vositalari, usullari, tashkiliy shakllari davr talablari asosida o'rganilgan emas. Tasviriy bilimlar bilan «o'z xazinasini» boyitgan pedagogika fanlari davr talablariga, binobarin, hozirgi ta'limni tashkil etish, boshqarish, nazorat etish ehtiyojlariga yaroqsiz bo'lib qoldi. Pedagogik texnologiya ta'limni optimal loyihalash, maqsad

va uni amalga oshirish yo'li bilan natijaga to'liq erishish vositalari, usullari, shakllari, shart-sharoitlari bilan shug'ullanadi.

Hozirgi paytda «pedagogik texnologiya» atamasi ikki ma'noda qo'llanadi.

1. Zamonaviy texnika (EHM, kompyuterlar)ni ta'limga tatbiq etish texnologiyasi. Ta'limni kompyuterlashtirish, o'quv-tarbiya jarayonida audial, audio-vizual asboblardan foydalanish, o'rganiladigan o'quv axborotlarini EHM xotirasiga joylashtirish, mashinalashtirilgan programmali, shuningdek, kompyuterli ta'lim kabi hodisalarni anglash pedagogik texnologiya tushunchasining birinchi ma'nosiga taalluqlidir.

2. Ta'limni yuqori darajada samarali tashkil etish uchun maqsad, vazifalarni aniq belgilash, ta'lim natijasini oldindan qayd etish, o'quv predmetlarini to'liq o'zlash-tirishga erishish uchun zaruriy ta'lim vositalari, shart-sharoitlarini tayyorlash. Bu ma'noda ta'lim texnologiyasi oldindan qayd etilgan, aniq, kafolatlangan natijaga erishish uchun zaruriy tadbirlar tizimini ishlab chiqish va ta'lim jarayonini unga rioya qilib tashkil etishni anglatadi. Ushbu bobda ta'lim texnologiyasi iborasi ikkinchi ma'nosida qo'llanadi.

Hozirgi o'zbek maktabi tiklanish va yangilanish «jarayonini» kechirmoqda. Qayta tiklanish o'tmishdan hozirga, yangilanish hozirdan kelajakka intilish bo'lib, o'tmish va zamonaviy maktab o'rtasida vorislik o'rnatish yo'li bilan yoshlar ma'lumoti, ta'limi va tarbiyasida yuqori ko'rsatkichlarga erishiladi.

Prezident I.A.Karimov rahnamoligida bozor iqtisodiyotiga o'tishning butun dunyo tan olgan modeli ishlab chiqildi. Ta'lim texnologiyasining ham xuddi shunday o'zbekona modeli yaratilishi zarur. Unda o'zbek maktabining uzoq tarixiy o'tmishda to'plagan tajribasi hozirgi maktab tajribasi bilan chatishib uzviy birlik hosil qilmog'i lozim.

Endi maktab jamiyatga ergashib emas, aksincha, undan oldinda borishini tan olish, unga amal qilish payti keldi. Maktab jamiyatni taraqqiy ettirish namunasi bo'lgan taqdirdagina, u jamiyatni yanada rivojlantiruvchi omilga aylanadi. Zero, jamiyatning rivoji maktabni tugatayotgan yoshlarning bilim saviyasi, vatanparvarligi, o'z davlatiga sodiqligiga, ulkan zafarlar tomon dadil qadam tashlashlariga bog'liq.

O'zbekistonda pedagogik texnologiya masalalari, asosan, ta'lim doirasida o'rganilmoqda. «Texnologiya» yunoncha so'z bo'lib, «san'at», «mahorat» ma'nolarini anglatadi. Ilmiy-pedagogik izlanishlarning ta'lim matnida o'tkazilayotgani, maktablarda olib borilayotgan amaliy ishlarning aksariyati ta'lim jarayoni bilan bog'liq ekanligini hisobga olib, kitobda «ta'lim texnologiyasi» iborasini ishlatamiz.

Ta'lim texnologiyasi deb o'quv-tarbiya jarayonida o'quvchi maqomini o'zgartirish, yangilash yo'li bilan ma'lumot mazmunini va uni moddiylashtirish darajalari — o'quv material, o'quv predmetiga pedagogik ishlov berish, o'rganiladigan mavzuni o'quvchilarning real o'quv imkoniyatlariga moslashtirish, ta'lim natijasini qabul qilingan davlat ta'lim standarti darajasiga ko'tarish va baholashga oid usullar, vositalar, ta'limning tashkiliy shakllarini tushunamiz. Ta'lim texnologiyasi o'quv-tarbiya jarayonini boshqarishning hozirgi yetakchi tamoyili (subordinatsiya)ni chegaralaydi, unda koordinatsiya o'qituvchi va o'quvchi faoliyatini o'zaro muvofiqlashtirishning asosiy tamoyiliga aylanadi. Koordinatsiya ta'limni tashkil etish, boshqarish, nazorat etishning bosh tamoyiliga aylanganda o'quvchi ta'lim jarayonining o'qituvchi bilan teng huquqli subyektiga aylanadi, ta'limni o'qituvchi va o'quvchi birgalikda amalga oshiradi, o'qish va o'rganishning o'quvchi uchun qimmatli oshadi.

G'arb mamlakatlaridagi pedagogik texnologiyaning bosh g'oyasi programmalashtirilgan (dasturlashtirilgan) ta'limga borib taqaladi. Programmalashtirilgan ta'lim asoschilaridan biri Berres Frederik Skinnerning ta'kidlashicha, o'quvchilarning o'quv material va uni o'zlashtirishga oid xatti-harakatlari (o'quvchi faoliyati) pog'onalar (ta'lim bosqichlari)ga ajratiladi (1), har bir bosqichda o'quv materialining ma'lum ulushi to'liq o'zlashtiriladi (2), o'quv materialining o'zlashtirilgan ulushi tekshirilib (3), keyingi ulushni o'rganishga o'tiladi. Binobarin, pedagogik texnologiyaning asosiy tamoyili ma'lumot mazmunini to'liq o'zlashtirishdan iborat bo'lib, u dastavval programma-lashtirilgan ta'lim nazariyasi va amaliyoti qobig'ida paydo bo'lgan edi.

2-fasl. Ta'lim texnologiyasining pedagogik asosi

Ta'lim-boshqariladigan jarayon bo'lib, uning natijasi, ko'p jihatdan, tayyorlangan didaktik loyihaga bog'liq. Didaktik loyiha esa ta'lim texnologiyasi mahsuli. O'quvchilarning bilish faoliyatini didaktik loyihaga ko'ra boshqarish ta'lim texnologiyaning pedagogik asosi sanaladi. Har qanday jarayonning boshlanishi va yakuni mavjud bo'lganidek, didaktik loyihani amalga oshirishning ham kirish va chiqish nuqtalari bor. Ikki nuqta orasiga juda ko'p nuqtalarni joylashtirish mumkin bo'lganidek, didaktik loyihani amalga oshirish ibtidosi bilan intihosigacha bo'lgan masofada ta'limning samarali usullari, vositalari juda ko'p. Bu yerda ta'lim texnologiyasi ta'limning samarali shaklini tanlashda o'qituvchiga yordamga keladi. Ta'lim texnologiyasining an'anaviy ta'lim tizimidan farqi shundaki, ta'lim natijasi va uning etalon darajasida bo'lishi doimo o'qituvchi va o'quvchining diqqat markazida turadi: o'qituvchi ta'lim natijasini tez-tez tekshirib, o'quvchilarni, o'zlari erishgan yutuqlardan ogoh qilib turadi; ular esa o'z yutuq va kamchiliklarni anglab, birinchisini (yutuqni) yana

ko'paytirishga, ikkinchisini (kamchilikni) bartaraf etishga intiladi. Bu ta'limning subyektiv qimmatini, binobarin, bola uchun shaxsiy ahamiyatini yanada oshiradi. Bolalar o'qish-o'rganishning zarurligini ta'lim jarayonining haqiqiy subyektiga aylangan paytda anglashadi. Didaktik loyihaga tuzatish va o'zgartishlar kiritish asosida ta'lim jarayonini yana takrorlash ta'lim texnologiyasining o'zigagina xos sifatdir. Ta'lim texnologiyasi kafolatlangan natijaga erishish texnologiyasidir. Uning o'ziga xos belgilari chizmada berildi.

- ta'lim maqsadlarini aniq belgilash (1)
- ta'limni qo'yilgan maqsadga yo'naltirish (2)
- kafolatlangan natijaga intilish (3)
- ta'lim natijasining shaxsiy qiymatini oshirish (4)
- joriy natijalarini baholash (5)
- ta'limning borishiga o'zgartirishlar kiritish (6)
- ta'limga tuzatishlar kiritish (7)
- ta'limni takrorlash va nazorat qilish (8)
- tuzatish va o'zgartirish kiritilgan ta'lim natijasini baholash (9)
- etalon darajasida o'zlashtirish va baholash (10)
- optimallashtirish, ta'limni o'quvchilarning o'zlashtirishiga muvofiqlashtirish (11)

3-fasl. Ta'lim texnologiyasining amaliy asosi

Ta'lim texnologiyasi bo'yicha qilinadigan ishlar ikki qismdan iborat: ta'lim loyihasini tayyorlash; loyihani amalga oshirish. Har bir qism-o'ziga xos amaliy asosga ega.

1. Ta'lim loyihasini tayyorlash. Loyiha o'qituvchi yoki ekspert a'zolari tuza olish (konstruktiv) faoliyatining mahsuli bo'lib, qator umumiy xususiyatlarga ega. U, dastavval, inson ongining antisipirik (oldin payqash, ko'ra bilish) qobiliyati bilan bog'liq. Loyiha asosida o'qituvchi va o'quvchilarning kelajakda birgalikda amalga oshiradigan faoliyati yotadi.

Ta'lim loyihasi ma'lumot mazmunini davlat ta'lim standartlari talablari asosida tahlil etishdan boshlanadi. Tahlil ma'lumot mazmuni elementlari (bilimlar, ko'nikma-malakalar, ijodiy faoliyat tajribasi, munosabatlar) dasturlarda qanday berilganligi, darsliklarda qanday aks ettirilganligiga qaratiladi. So'ngra ta'lim mazmuni (sinfda o'qitish va o'qish uchun darsga olib kirilgan o'quv materiallari mazmuni) o'rganiladi, u yoki bu mavzuni o'rganishdan ko'zda tutilgan maqsad, ta'limning yaqin didaktik maqsadi, o'qituvchi va o'quvchilar maqsadi²⁵, ularni amalga oshirish va hisobga olish varaqalari, beriladigan uy ishlari miqdori, mavzular bo'yicha o'tkaziladigan test savollari, reyting nazorati bosqichlari, etalon darajasida o'zlashtirish usuli (etalon darajasida o'zlashtirgan o'quvchilar bilan ishlash, shuningdek, etalon darajasidan past o'zlashtirgan o'quvchilar bilan ishlash tizimi) oldindan belgilab qo'yiladi. Bu ishlarning barchasi ongda ta'lim modelini yaratishga olib keladi.

Ta'limning harakatchan modelini ongda yaratish ta'lim texnologiyasining asosiy talablaridan biri bo'lib, bu san'atni egallagan o'qituvchi ta'limning borishiga zudlik bilan o'zgartirish, qo'shimcha, tuzatishlar kirita oladi (1), u ta'limni qurish, yana takroriy qurish, zarur bo'lsa yana bir bor qurishni osonlik bilan amalga oshiradi (2), o'quvchilarni har bir mavzuni to'liq o'zlashtirishga yetaklaydi (3), ta'lim mazmunini etalon darajasida va bu darajadan past o'zlashtirgan o'quvchilarni guruhlariga ajrata oladi (4), har bir guruhga mos keladigan ish usulini zudlik bilan tanlay biladi (5), o'quvchilarning qobiliyati, ehtiyoji va qiziqishlariga mos keladigan vositalar tizimi, muammolarni ishlab chiqadi (6), sinf jamoasini gomogen guruhlariga ajratib, ta'limni individuallashtirish (7).

²⁵ Ta'lim maqsadi, vositasi, natijasi, ko'rinishlari bobning keyingi faslida tahlil qilinadi.

ulgurmovchi o'quvchilar bilan qo'shimcha mashg'ulot, qo'shimcha topshiriqlarni bajarish uchun shart-sharoit tayyorlaydi(8).

2. Ta'lim loyihasini amalga oshirish. Ta'lim loyihasi bevosita ta'lim sharoitida amalga oshiriladi. Bu jarayonda quyidagi ishlarga alohida e'tibor qaratiladi:

— o'rganilayotgan mavzu bo'yicha maqsad, vazifalar bilan o'quvchilarni oldindan tanishtirish, muammo, topshiriqlarni, shuningdek, uy vazifalari, mustaqil bajariladigan ishlar, ularni bajarish tartibi, paytini e'lon qilish, mavzuni to'liq o'zlashtirish bo'yicha ko'rsatmalar berish, davlat ta'lim standarti darajasida o'zlashtirish me'yorlarini (bilimlarni o'rganish, tushunish, ko'nikmalarni rivojlantirib malakaga aylantirish, o'zlashtirilgan faoliyat usullarini eslab qolish) aytib berish;

— o'quvchilarni faol, mustaqil faoliyatga rag'batlantirish, bolalar diqqatini bo'lim yoki mavzu mazmuniga tortish, uni qanday o'rganish zarurligini aytib berish, bilishga qiziqish uyg'otish, o'qish-o'rganishga havas, muammolarni bajarishga ehtiyoj uyg'otish. Emotsiya, tafakkur hodisalari (sezish, idrok etish, tushunish, esda olib qolish), bilimlarni o'quv holatlariga tatbiq etish yo'llari orqali mavzu bo'yicha ma'lumotlar to'plash, to'plangan ma'lumotlar yuzasidan joriy nazoratni tashkil etish, mavzuni to'liq o'zlashtirishga oid o'zgartirish, qo'shimcha, tuzatishlarni belgilash;

— bo'lim yoki mavzu bo'yicha to'plangan bilimlar (axborotlar)ga ishlov berish. Ta'limda kutilgan va kutilmagan, rejalashtirilgan va rejalashtirilmagan, favqulodda va tasodifiy hodisalar ham uchrab turadi. Binobarin, o'rganilgan bilimlarga ishlov berish jarayonida ham joriy nazorat natijalariga asoslanib, loyihaga yangi o'zgartirish, qo'shimcha, tuzatishlar kiritiladi, o'quvchilarning davlat ta'lim standartlari darajasiga qanchalik yaqinlashganliklari ham aytib o'tiladi;

— bo'lim yoki mavzu bo'yicha umumiy xulosalarni murakkab o'quv holatlariga tatbiq qilish. Oraliq nazorat natijalariga ko'ra, mavzu yoki bo'lim bo'yicha axborot to'plash, to'plangan axborotlarga ishlov berish jarayonlarida o'quvchilar erishgan yutuqlarni tahlil qilish, o'quvchilarning bilimi, malakasi, ijodiy faoliyat tajribasi, munosabatlaridagi kamchiliklarini ko'rsatish, sinfning har bir o'quvchisiga yakuniy nazoratgacha bajariladigan qo'shimcha topshiriqlarni berish, bolalarni o'quv materiallarini yanada atroflicha o'zlashtirishga rag'batlantirish;

— yakuniy nazoratning asosiy vazifasi bolalarning ma'lumot va ta'lim mazmuni elementlarini davlat ta'lim standartlari darajasida o'zlashtirishlarini aniqlash, standart darajasidan past o'zlashtirgan o'quvchilarni ogohlantirish, qo'shimcha topshiriqlar berish.

4-fasl. Ta'limning maqsadi, vositasi, natijasi

Maqsad — oldindan anglangan, ammo hali qo'lga kiritilmagan natija. Maqsad amalga oshgach, natijaga aylanadi. Natija, o'z navbatida, kelajakda yangi maqsadlar qo'yish, ularga erishish vositasiga aylanadi. Ular barcha ishlab chiqarish, ekspluatatsion, konstruktiv jarayonlarda bo'lganidek, ta'lim jarayonida ham har qadamda tez-tez uchraydi.

Ta'lim — ko'p maqsadli jarayon. Bu maqsadlarni o'quv materiallari, o'qituvchi va o'quvchining o'zaro ta'siri, o'qituvchi faoliyati, o'quvchi faoliyati, ta'lim jarayoni va nihoyat, ta'limning o'zini tahlil qilish yo'llari orqali aniqlash mumkin. Maqsadni, prinsip jihatdan, bu sanalgan kategoriyalarning har biridan kelib chiqqan holda aniqlash to'g'ri yo'l sanaladi. Zero, didaktik hodisalarni bayon qilish darajasida (yana bir bor ta'kidlaymiz: tasvir darajasida emas, bayon qilish darajasida) o'tkazilgan pedagogik izlanishlarda ta'lim maqsadini yuqoridagi kategoriyalar

mohiyatidan kelib chiqib, aniqlash tajribasi istalgancha topiladi.

Ta'lim texnologiyasi hozirgi mavjud pedagogik izlanishlardan nimasi bilan farq qiladi? Ta'lim texnologiyasi pedagogika fanidagi asosiy qarashlardan maqsadni aniq belgilash taktikasi bilan farq qiladi. Demak, shunday ekan, ta'lim texnologiyasi o'quv-tarbiya jarayoni maqsadini aniqlashda ishini nimadan, maqsadning qaysi xili, qaysi ko'rinishidan boshlashni tavsiya qiladi? Bu o'ta murakkab, aytish mumkinki, metodologik savol. Unga ta'lim jarayonidagi maqsadlarni batafsil o'rganmasdan, tartibga tushirmasdan, ta'lim maqsadlari **taksonomiyasini**²⁶ shakllantirmasdan javob qaytarib bo'lmaydi. Negaki, bizning hozirgi — amaldagi pedagogik tajribamizda o'qituvchi faoliyatidan kelib chiqib o'quvchilar maqsadini, ta'lim maqsadi va shu kabilarni aniqlash o'qitish tizimining qon-qoniga singib ketgan. Binobarin, ta'lim texnologiyasi ta'lim maqsadini oydinlashtirish, chegaralash bo'yicha ham ta'lim tizimiga yangicha yondashish prinsipini ishlab chiqishga zamin yaratadi.

Ta'lim maqsadlari taksonomiyasi iyerarxik tuzilib, unda umumiy maqsaddan konkret maqsadga qarab boriladi. Umumiydan konkret maqsadga qarab borish texnologiyasining boshlang'ich va yakuniy nuqtalari mavjud bo'lib, ularda ikki xil, o'zaro daxldor jarayon aks etadi: umumiydan aniq maqsad tomonga harakat — bu ta'limni rejalashtirish jarayonidir; aniq maqsaddan umumiy maqsad tomon siljish — bu ta'limni bevosita amalga oshirish, uni qurish, boshqarish, nazorat qilish jarayoni demakdir. Tahlilni birinchi yo'nalishdan boshlaymiz.

²⁶ Taksonomiya yunoncha «taksis» va «nomos» so'zlarining yig'indisi bo'lib, narsalarni, jumladan, maqsadlarni ham konkret(aniq) maqsadga qarab borish yo'li bilan tartibga keltirish demakdir.

Ta'limning umumiy maqsadi. Umumiy maqsad jamiyatning maktab oldiga qo'ygan ijtimoiy talabiga muvofiq aniqlanadi.

Jonajon mamlakatimiz istiqbolga erishgach, O'zbekistonning yetuk fuqarosini barkamol inson darajasida tarbiyalash maktabning bosh vazifasi bo'lib qoldi. Prezident I.A.Karimovning quyidagi so'zi ta'limning umumiy maqsadini belgilashda asosiy o'lchov bo'ladi: «Biz komil inson darajasida tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor sohasi deb e'lon qilganmiz. Komil inson deganda biz, avvalo, ongi yuksak, mustaqil fikrlay oladigan, xulq-atvori bilan o'zgalarga ibrat bo'ladigan bilimli, ma'rifatli kishilarni tushunamiz»²⁷. Har tomonlama yetuk-barkamol inson tarbiyalash xalqimiz, davlatimizning maktab oldiga qo'ygan umumiy maqsadidir.

Ta'lim texnologiyasining markazida bola shaxsi yotadi. Shaxs tuzilishiga ko'ra murakkab hodisa bo'lib, u faoliyatdagina rivojlanadi. «Barkamol inson» muammosi ham Sharq pedagogikasi oldiga allaqachon qo'yilgan masaladir. Hozirgi paytda bu muammoning ayrim sohalariga oid maxsus izlanishlar ham mavjud. Endigi vazifa ta'lim-tarbiya ishlarini muttasil rivojlantirib, barkamol inson ehtiyojlariga ham moslashtirishdir.

Ta'limning umumpedagogik maqsadi. Pedagogik jarayonning maqsadlarini aniqlash, ularni sobitlashtirish emas, aksincha, maqsadlarni yoshlarning ma'lumoti, rivojlanishi, tarbiyasiga muvofiqlashtirish, binobarin, xalq ta'limi sohasidagi ijtimoiy vazifani hal etishga qaratishdir. Maktablarda o'qitiladigan barcha o'quv predmetlari yagona maqsadga — yetuk, barkamol insonni tarbiyalashga xizmat qiladi. Har bir o'quv predmeti o'ziga oid maqsadni amalga oshirishga yo'nalgan. Masalan, tarixning maqsadi — insoniyat, jamiyatning paydo bo'lishi, taraqqiyot

²⁷ Barkamol avlod orzusi. — T.: «Sharq», 1999. 81-bet.

bosqichlari to'g'risidagi bilimlarni o'rgatish yo'li bilan haqiqiy vatanparvar fuqarolarni yetishtirib chiqarish bo'lsa, ona tilining maqsadi bolalarda nutq madaniyatini tarbiyalashdir. Bu yerda nutq madaniyati keng ma'noda — til va nutqqa oid bilimlar, ko'nikma-malakalar, ijodiy faoliyat tajribasi, tilga munosabatlar majmui ma'nosida qo'llanmoqda.

Hozirgi paytda ta'limning umumpedagogik maqsadi nuqul bir yo'l bilan — ijtimoiy-gumanitar, tabiiy tayyor-garlikka oid o'quv predmetlarini ajratish, chegaralash va ularni o'quv rejalariga kiritish yo'li bilan amalga oshirilmoqda. Ta'limning umumpedagogik maqsadlarini ishlab chiqish, konkretlashtirishning ikkinchi usuli ham mavjud: har bir o'quv predmetini o'qitishning umumiy maqsadini aniqlash va shu asosda u yoki bu o'quv predmeti bo'yicha shakllantiriladigan faoliyat usullarini ajratish va ularni dastur, darsliklarga kiritishdir. Keyingi paytlarda davlat ta'lim standartlarini tayyorlashda, ayrim darslik mualliflari faoliyatida ikkinchi usulga moyillik sezilmoqda.

Ta'limning umumpedagogik maqsadini ikkinchi usul vositasida aniqlash ta'lim texnologiyasi g'oyasiga mos keladi. Ish shu usul bilan tashkil etilganda, har bir o'quv predmetining maqsadi alohida-alohida konkretlashtiriladi (1), o'quv materiallari tarkibida o'zlashtirilishi lozim bo'lgan o'quv elementlari ajratiladi (2), har bir o'quv elementini o'zlashtirish maqsadlari aniqlanadi (3).

O'quv elementi — o'quv materialining didaktiv ishlov berilgan eng kichik birligi. O'quv elementlarining quyidagi xususiyatlari mavjud.

Adekvatlik — o'quv elementining makondagi xususiyati. Har bir o'quv material tarkibida faqat va faqat unga oid o'quv elementi ajratiladi.

Bir-biriga bog'liqlik — o'quv elementining informatik xususiyati. U bir o'quv elementi to'liq o'zlashtirilgach, ikkinchisiga o'tish zarurligini ko'rsatadi.

Bir-birini to'ldirish — o'quv elementining zamondagi xususiyati bo'lib, u keyingi o'quv elementini o'rganish bilan oldingi o'quv elementini o'zlashtirish o'rtasida vaqtli interval ko'rsatkichidir.

O'quv elementining qiyinchiligi uning vazifasidan kelib chiquvchi xususiyati bo'lib, u o'zlashtirish jarayonida bola faoliyati intensivligini — aqlga zo'r berib ishlashini belgilash o'lchovidir.

Optimallik o'quv elementining miqdoriy xususiyati bo'lib, unga ko'ra o'rganilayotgan axborotning torligi yoki kengligi (ko'lami) aniqlanadi.

Ta'limning umumpedagogik maqsadini aniqlashtirishni «Undalma» mavzusida tahlil qilamiz. Bu mavzuni o'qitishning umumpedagogik maqsadi — o'quvchilarga undalmalarni nutqda to'g'ri qo'llay olishni o'rgatishdir. Undalmalarni nutqda qo'llashga o'rgatish uchun 10 ta o'quv elementi ajratiladi. O'quv elementlariga oid maqsadlar jadvalda keltirildi.

Maktabda «Undalma» ni o'qitishning umumpedagogik maqsadi

«Undalma» mavzusi bo'yicha o'quv elementlari	O'quv elementlarini o'rganishning umumpedagogik maqsadlari
1. Undalmaning ta'rifi.	1. Undalmaning so'zlovchi nutqi qaratilgan shaxs yoki narsani bildirgan so'z ekanligini anglash.
2. Sodda undalma	2. Sodda undalmalarni bilish.
3. Murakkab undalma.	3. Murakkab undalmalarni bilish.
4. Shaxsga qaratilgan undalma.	4. Shaxsga qaratilgan undalmalarni bilish.
5. Narsalarga qaratilgan undalma.	5. Narsalarga qaratilgan undalmalarni anglash.

6. Undalmali gaplarda undalmalarni topish.	6. Gap tarkibidagi undalmalarni aniqlashga o'rgatish.
7. Undalmalarning gapdagi o'rni.	7. Gapning boshi, o'rtasi, oxirida undalmalarni qo'llash.
8. Undalmalarda tinish belgilari.	8. Undalmalarda vergul, undov belgisini to'g'ri ishlatish.
9. Undalmali gaplarni o'qish.	9. Gapning boshi, o'rtasi, oxirida kelgan undalmalarni o'qish texnikasini egallash.
10. Undalmali gaplarda egani topish.	10. Undalmali gapda gap egasini aniqlash.

Ta'limning yaqin didaktik maqsadi. Ta'limning yaqin didaktik maqsadi ta'lim xususiyatlariga ko'ra belgilanadi. Ta'lim ikki subyekt — o'qitish va o'qish faoliyatining o'zaro ta'siri, ularning bir-biriga kirishuvidan shakllangan hosila jarayondir. Binobarin, o'qituvchi va o'quvchi faoliyati maqsadlarini belgilamasdan turib, ta'limning yaqin didaktik maqsadini belgilash mushkul. Ikkinchidan, yaqin didaktik maqsadlar o'rganiladigan bilimlar mohiyatiga ham bog'liq.

Ta'limning yaqin didaktik maqsadi ikki xil maqsadning — o'qitish va o'qish maqsadlarining bir-biriga to'g'ri kelishidan (mos kelishidan) shakllanadigan birlikdir. Istalgan o'quv materialini, jumladan, «Undalma» mavzusini ham puxta, sifatli, atroflicha, etalon darajasida o'zlashtirishning to'rt xil yaqin didaktik maqsadi mavjud: o'quv materialini o'rganish va uni dastlabki mustahkamlash; takrorlash va malaka hosil qilish; bilim va malakalarni umumlashtirish; bilim, malakalarni nazorat qilish.

O'qitish maqsadlari. O'qitish mehnatning ijtimoiy taqsimlanishi natijasida o'qituvchi zimmasiga yuklangan vazifadir. Bu faoliyatning o'ziga xos maqsadlari mavjud. O'qitish maqsadlari mohiyati ta'lim jarayonidagi xususiyat-

lari jihatidan ikki guruhga ajratiladi: a) tashkiliy-boshqaruv maqsadlari; b) ta'limni bevosita amalga oshirish maqsadlari.

a) tashkiliy-boshqaruv maqsadlariga quyidagilar kiradi.

1. Ta'limni tashkil etish maqsadi — bu o'quvchi bilan o'quv materialini o'rtasidagi bog'lanishni yuzaga chiqarishga qaratilgan maqsaddir. Tashkiliy maqsad ta'limni rejalashtirish, o'quvchilarning ishlarini tashkil etish, ularni rag'batlantirish yo'llari bilan amalga oshiriladi.

2. Ta'limni boshqarish maqsadi — bu o'quvchining bir faoliyat turidan ikkinchisiga o'tishda va shu asosda o'quv materiallarini o'zlashtirishning quyi darajasidan yuqori darajasiga ko'tarilishga rahbarlikdir.

3. Ta'limni nazorat qilish maqsadi — o'qitish va o'qish faoliyatlari orasidagi teskari aloqani o'rnatishdan ko'zda tutilgan maqsaddir. Teskari aloqaga ko'ra, ta'lim natijasi tahlil etiladi, bolalar faoliyatidagi kemtik joylar aniqlanadi, to'ldiriladi.

a) ta'limni amalga oshirish maqsadlariga quyidagilar kiradi; bolalarni yangi o'quv materialini o'rganishga tayyorlash; b) bilimlarni idrok etishni ta'minlash; bilim va malakalarni mustahkamlash, takrorlash, umumlashtirish; bilim, malakalarning zaif joylarini aniqlash va to'ldirish.

O'quv maqsadlari. O'qish mehnatning ijtimoiy taqsimlanishida o'rganuvchilar zimmasiga yuklangan mehnatdir. O'qitishga o'xshab o'qish mehnatining ham o'ziga xos maqsadlari mavjud. Bolalarning o'quv maqsadlarini oydinlashtirish uchun ularni o'qitish maqsadlari bilan taqqoslash zarur. Bolalarning yangi o'quv materiallarni o'rganishga oid o'qitish maqsadini olaylik. O'qituvchi bu maqsadni amalga oshirish uchun turli usullardan foydalanaadi: agar bugungi mavzu oldin o'tilgan bilimlarga bog'liq bo'lsa, ularni takrorlaydi (1); dalillarni tahlil qilishni so'raydi (2); muammolar qo'yadi (3); topshiriqlarni bajartiradi (4).

Shu yo'llar bilan o'quvchilar yangi mavzuni o'rganishga tayyorlanadi.

«Undalma» mavzusi o'tilganda o'quvchilarni yangi o'quv materialini o'rganishga tayyorlash maqsadida o'qituvchi quyidagi topshiriqdan foydalandi deb tasavvur qiling.

Topshiriq. Namunadan foydalanib, berilgan holatlarga mos keladigan undalmali gaplar tuzing. So'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs va narsalarni aniqlab, undalmaga ta'rif berishga tayyorlaning.

Topshiriq asosida o'qituvchi o'z oldiga yagona maqsad — bolalarni yangi o'quv materialini o'rganishga tayyorlash maqsadini qo'ysa, o'quvchilar o'z oldiga juda ko'p maqsadlarni qo'yib, ularni amalga oshirishadi. Bu maqsadlarni qayd etamiz: undalmali gaplar tuzish (1), shaxsqa qaratilgan undalmali gaplarni aniqlash (2), narsalarga qaratilgan undalmalarni aniqlash (3), dalillardan undalmaning ta'rifini chiqarish (4). Bu to'rt xil maqsadning har biri yanada mayda bo'lakchalardan (maqsadchalardan) iborat. Masalan, 1-maqsadning o'zi oltita gap tuzish yo'li bilan amalga oshadi. Ko'rinadiki, o'qish maqsadlarini yanada maydaroq qismlarga (maqsadchalarga) ajratish juda ko'p takrorlashlarga olib keladi. Shu tufayli ular harakatlar deb belgilandi. O'qitish va o'qish maqsadlarini o'zaro taqqoslash jarayoni quyidagi chizmada ifodalandi.

O'qitish maqsadi	O'quv maqsadlari
Bolalarni «Undalma» mavzusini o'rganishga tayyorlash (1)	Undalmali gaplar tuzish (1)
	Shaxslarga qaratilgan undalmali gaplarni aniqlash (2)
	Narsalarga qaratilgan undalmali gaplarni aniqlash (3)
	Undalmaga ta'rif berish (4)

Ta'limda o'qituvchi amalga oshiradigan bir maqsadga o'quvchilar bir nechta maqsadlarni amalga oshirish yo'li bilan javob qaytaradi. O'qish maqsadlari o'qitish maqsadlariga to'g'ri kelmog'i kerak. Yuqoridagi to'rt maqsad birgalikda «bolalarni Undalma mavzusini o'rganishga tayyorlash» maqsadiga to'g'ri kelmoqda.

Yuqoridagi ta'lim maqsadlarini tasavvur etishning besh xil darajasi ko'rib o'tildi. O'sha aytilganlarga yanada aniqlik kiritish uchun quyidagi chizmaga nazar soling.

Ta'limni tasavvur etish darajalari	Ta'lim maqsadlari	Maqsadning o'lchovi
1. Jamiyat	1. Komil inson	1. Ijtimoiy talab
2. Pedagogik amaliyot	2. O'quv predmetlarni to'liq o'zlashtirish.	2. Ma'lumot mazmunini egallash.
3. Ta'lim jarayoni	3. Ta'limning yaqin didaktik maqsadlari	3. Ijtimoiy institut (ta'lim)da ishtirok etish
4. O'qitish faoliyati	4. Ta'limni tashkil etish, boshqarish, nazorat qilish	4. Ta'limning tuzilishi va borishi
5. O'qish faoliyati	5. O'quv materiallari ustida mustaqil ishlash	5. Etalon darajasidagi bilim, malakalar

O'qish faoliyati maqsadlarini o'rganish qator xulosalarga olib keladi: o'qish o'qitishga nisbatan murakkab faoliyat. O'qitish faoliyatining bir maqsadiga o'qish faoliyatining bir qancha maqsadlari tizimi to'g'ri keladi; ta'lim o'qish maqsadlarini amalga oshirishdan boshlanadi; hozirgi pedagogika «bolalarsiz» fan bo'lib, o'qituvchiga qaratilgan.

Bilish faoliyati, ularning ta'lim subyekti sifatida tasavvur etish yo'li bilan yaratilgan pedagogik nazariya markazida o'quvchi shaxsi yotadi.

Ta'limning qaysi maqsadi ta'lim texnologiyasining boshlang'ich nuqtasi bo'la oladi? Ta'lim texnologiyasini asoslash uchun maqsadning shunday ko'rinishini tanlash kerakki, u amalga oshgach, bola uchun eng yuqori (etalon) darajasidagi natijaga, natija esa kelajakda yangi maqsadlar qo'yish va ularni amalga oshirish vositasiga aylansin.

Bunday talabga ta'limda o'quvchilar oldiga qo'yiladigan maqsadlar javob bera oladi. Ta'limda o'quvchilar oldiga qo'yiladigan maqsadlardan o'quv predmeti yoki uning bir qismi — o'quv materialini o'rganish boshlanadi (1), ularni amalga oshirishdan ta'lim sikllari shakllanadi (2), sikllar o'rtasidagi oraliq natijalarni farqlash imkoniyatlari paydo bo'ladi (3), ta'limda o'quvchilar oldiga qo'yilgan barcha maqsadlarga erishish to'liq o'zlashtirishga olib keladi (4). Hozirgi pedagogik nazariya va unga oid pedagogik amaliyotida o'qituvchi maqsadiga binoan o'quvchi maqsadini aniqlash an'anaga aylangan. Ta'lim texnologiyasi o'quvchilar maqsadiga ko'ra, o'qituvchi maqsadini belgilash zarurligi xususidagi g'oyaga tayanadi.

Ta'lim vositasi. Ta'lim vositalari xilma-xildir. Vosita keng ma'noda inson o'zi bilan mehnati o'rtasiga qo'yadigan narsalardir. Ta'lim jarayonida ikki xil faoliyat mavjud: o'qitish faoliyati; o'qish faoliyati. Binobarin, ularning har biri o'ziga xos vositaga ega.

O'qitish vositalari — o'quv materialini o'rgatishda o'qituvchi o'zi bilan o'quvchilar orasiga qo'yadigan moddiy va moddiylashgan predmetlardir. Moddiy vositalar qatoriga, masalan, boshlang'ich sinflarda predmet darslari o'tilganda, sinfga olib kiriladigan turli sabzavot va mevalar, yuqori sinflarda esa mexanizmlar, ularning detallari kirsa, moddiylashtirilgan buyumlar sirasiga kartochkalar, rasmlar, jadvallar, chizmalar, bosma asosli tarqatma materiallar, EHM xotirasiga kiritilgan dasturlar kiradi. Qizig'i shundaki, o'qituvchi uchun ta'lim vositasi funksiyasini bajaradigan

moddiy va moddiylashgan narsalarning barchasi o'quvchi uchun ta'lim manbai vazifasini bajaradi.

O'qish vositalari — bolalarning o'zida. Bolada shakllangan ijtimoiy tajriba, o'zlashtirilgan bilimlar, malakalar, ijodiy faoliyat va aqliy mehnat usullari o'quvchi uchun vosita vazifasini bajaradi. «Ta'lim vositasi — o'quvchining o'zida» fikriga oydinlik kiritish uchun «Undalma» mavzusida tuzilgan o'quv topshiriqlarini tahlil qilamiz.

1-topshiriq. Namunadan foydalanib, berilgan nutq holatlariga mos keladigan gaplar tuzing. So'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs va narsalarni aniqlab, undalmaga ta'rif berishga tayyorlaning.

Bolalarni tabriklayotgan bobo, cho'kayotgan odam, qushlarga don sepayotgan bola, buvisini tabriklayotgan nevara, ust-boshi ho'l bo'lgan kishining yomg'irga murojaati, shamolga yolvorayotgan odamning gapi.

Namuna: Ey xayol, uzoqlarga olib ketma!

2-topshiriq. Berilgan holatlarga mos keladigan oltita gap tuzdingiz (Bolalar, bilim manbai — kitobni seving. Odamlar, cho'kayapman, qutqaringlar! Hoy qadrdon qushlarim, don yeng. Mehribon buvijon, Sizni tabriklayman! Hoy, yomg'ir, yana shiddat bilan yog'. Ey shamol, salomimni do'stinga yetkaz!). Shu gaplarni qanday qilib ikki guruhga ajratish mumkin?

3-topshiriq. Matnni o'qib, tinish belgilarini qo'yib undalmali misralarni ko'chiring.

Qani ayt, maqsading nimadir sening,

Nega tilkalaysan bag'rimni ohang.

Nechuk kerak bo'ldi senga ko'z yoshim,

Nechuk kerak rubob senga shuncha g'am.

(A.Oripov)

4-topshiriq. Berilgan tayanch so'zlarni undalma vazifasida qatnashtirib, «Bahor» mavzusiga bog'liq hikoya tuzing.

Bahor, lola, yoqimli shabada, qalb.

Keltirilgan topshiriqlarni tahlil qilish yo'li bilan o'qitish maqsadlari, ularga to'g'ri keladigan o'qish maqsadlari, vositalari, natijalarini ajratish mumkin.

O'qitish maqsadlari — bolalarni undalmalarni o'rganishga tayyorlash (1-topshiriq), bolalarni undalmalarga mustaqil ta'rif berishga jalb etish (2-topshiriq), shaxs va narsalarga qaratilgan undalmalarni farqlashga o'rgatish (2-topshiriq), undalma bo'yicha o'rganilgan bilimlarni mustahkamlash (3-topshiriq), undalma bo'yicha o'rganilgan bilimlarni yangi o'quv holatiga tatbiq etish (4-topshiriq).

O'qish maqsadlari -1-topshiriq bo'yicha: undalmali gaplar tuzish (1), shaxsga qaratilgan undalmali gaplarni aniqlash (2), narsalarga qaratilgan undalmali gaplarni aniqlash (3), undalmalarga ta'rif berish (4), 2-topshiriq bo'yicha: tuzilgan gaplarni qayta o'qib chiqish (1), gaplarni ikki guruhga ajratish to'g'risida o'ylash (2), gaplarni ikki guruhga ajratib yozish (3), gaplarni ikki guruhga ajratib yozish tartibini aytib berish (4); 3-topshiriq bo'yicha: she'riy parchani o'qish (1), undalmali misralarni aniqlash (2), undalmali misralarni ko'chirish (3); 4-topshiriq bo'yicha: tayanch so'zlarni undalma vazifasida qatnashtirib gaplar tuzish (1), gaplarni mazmunan bir-biriga bog'lash (2), hikoya tuzish (3).

Yuqoridagi o'qish maqsadlariga oid vositalarni ham ajratamiz: bolalar nutqida undalmali gap qurilmasining mavjudligi — 1-topshiriqni bajarish vositasi, 2-4-topshiriqlarni bajarish vositasi — undalmaning ta'rifi, turlari xususidagi bilimlar, bolalarning o'z faoliyati. Ta'lim natijasi o'quv materialini o'zlashtirish darajalari bilan bog'liq hodisadir.

O'quv materiallarini o'zlashtirishda esga olish (xotirlash) va ijodkorlik bir jarayonning (oldindan qayd etilgan natijaga erishish jarayonining) ikki tomonidir. Qayta eslashdan

boshlangan o'quv faoliyati ijodkorlik bilan, ijodkorlik bilan boshlangan o'quv faoliyati qayta eslash bilan yakunlanishi lozim. Ijodiy faoliyat, qayta eslash yo'llari bilan o'quvchi o'rganilayotgan obyektga yaqinlashadi.

O'quvchining o'rganilayotgan obyektga har bir yaqinlashuvi o'zlashtirilayotgan o'quv materialining yangi tomonlarini, yangi belgilarini his qilish, anglashni ta'minlaydi. Bu ta'lim jarayonidagi kumulyatsiya hodisasidir. Kumulyatsiya hodisasiga ko'ra, o'quvchi oldin o'rganilgan o'quv materialiga takroriy qaytib kelganda, o'z tushunchasi doirasini yangi bilimlar, dalillar, bog'lanishlar bilan boyitadi.

Shunday qilib, ta'lim jarayonida o'quvchi va o'quv materialining o'zaro ta'siri orqali yangi bilim va malakalar shakllanadi, oldin o'rganilgan bilimlar, egallangan malakalar yangi tasavvurlar bilan kengayadi. O'quvchi faoliyatining mahsuli (natijasi) ta'lim jarayonida o'quvchi oldiga qo'yilgan maqsadlarga taqqoslash yo'li bilan o'lchanadi. Shuningdek, erishilgan natija qo'yilgan maqsadga qancha yaqinlashsa, ta'lim shuncha samarador sanaladi. O'quv materiallarini o'zlashtirishning uch xil darajasi va unga mos keladigan uch xil natijani ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

I daraja. O'quv materialining umumiy tuzilishi va uni aytib berish usulini egallash. Bu darajada bolalar o'rganilgan bilimlarni amaliyotga tatbiq eta olish qobiliyatini egallashlari lozim. O'quvchi qoidadan amaliyotga o'tganda va aksincha, amaliyotdan qoidaga qarab borganda mulohaza qilib ish ko'radi, topshiriqlarni sekinlik bilan bajaradi, o'ylab, mulohaza qilib faoliyat ko'rsatish ko'nikmalarning shakllanishiga olib keladi. Bilimlar asosida hosil qilinadigan ko'nikma ta'lim natijasining dastlabki ko'rinishidir.

II daraja. O'quv materiallarining umumiy tuzilishi va uni aytib berish usullarini yanada aniqlashtirish, kengaytirish.

Bu darajada o'rganilgan bilimlar, ularni aytib berish usullari turli o'quv holatlariga tatbiq qilinadi. Tezkorlik bilan qoidadan dalillarga, dalillardan qoidaga o'tish, topshiriqlarni bajarish sur'ati ta'lim jarayoni natijalarini belgilash o'lchovi sanaladi. Faoliyatdagi tezkorlik malakaning sifat belgisidir. Ana shunga ko'ra, o'quv materiallarini o'zlashtirishning bu darajasini malaka darajasida o'zlashtirish deb belgilaymiz. O'zlashtirishning ikkinchi darajasida o'quv materiallarini o'zlashtirish natijasi malakaga mos keladi.

III daraja. O'quv materialining tushuncha darajasini o'zlashtirish. Bu darajada o'quvchi fikrlashdagi mustaqillik, uning o'rganilgan bilimlarga munosabati, o'z-o'zini baholash ta'lim jarayoni natijasini belgilash o'lchovlari hisoblanadi.

5-fasl. Ta'lim etaloni

Barcha sohalarga o'xshab ta'lim etalonini²⁸ ham ta'limni tashkil etish, boshqarish, nazorat etish tarhi, eng yuqori natijaga erishish vositasi sifatida qarash mumkin²⁹.

Hozirgi paytda ta'lim etalonini maqsadga tenglashtirish, binobarin, qo'yilgan o'quv maqsadlari asosida ta'lim etalonini belgilash va baholash moyilligi ustunlik qilmoqda. Bizning fikrimizcha, ta'lim etalonini belgilashda uch narsa (maqsad, vosita, natija) hisobga olinishi zarur. Fikrimizni oydinlashtirish uchun amerikalik didakt olim N.Gronlund

²⁸ «Etalon» fransuzcha so'z bo'lib, namuna, o'lchov birligi, o'lchov asbobi degan ma'nolarni anglatadi. Masalan, og'irlik o'lchovi — kilogramm (kg) xalqaro o'lchov birligidir. U balandligi va diametri 39 mmdan iborat platinadan yasalgan silindirdir.

²⁹ Ushbu matnda «ta'lim etaloni» atamasi shartli ishlatilmoqda. Ta'lim etalonini ta'limni tashkil etish, boshqarish, nazorat qilish tarhi ma'nosida tushunamiz. Shu tufayli uni «dars konspekti» bilan yonma-yon muqoyasa qilib o'rganish, ta'lim etaloni va dars konspektini ta'limni loyihalash vositalari sifatida qarash lozim deb o'ylaymiz.

tuzgan ta'lim etalonini keltiramiz. Buning uchun shunday umumiy o'quv maqsadi belgilanadi: ob-havo xaritasida ramziy belgilarni mustaqil o'rganish.

Yuqoridagi umumiy maqsadni amalga oshirish uchun o'quvchi qator maqsadlarni bajaradi, shu maqsadlarga oid topshiriqlarni mustaqil ishlaydi: ob-havo xaritasida qo'llanadigan ramzlarni o'rganish (shu maqsadga oid topshiriqlarni bajarish — yomg'ir, qor, bulutga oid ramzlarni bilish (1); ob-havo xaritasida qo'llanadigan ramzlarni eslab yozish (2); ob-havo xaritasidagi ramzlarni tanish (3); ramzlardan foydalanib, ob-havo xaritasini o'qish (4); ramzlardan foydalanib, ob-havo xaritasini tuzish (5); berilgan xaritada ramzlardan foydalanib, ob-havo ma'lumotini berish (6).

Etalon sifatida berilgan maqsad — ob-havo xaritasida ramziy belgilarni mustaqil o'rganish amalga oshgach, o'quvchilar berilgan xaritada ramzlardan foydalanib, ob-havo ma'lumotini bera olishni — natijani egallab olishadi. Bu natijaga erishish uchun o'quvchilar bir nechta oraliq maqsadlar (1-5) ni amalga oshirishi, shu maqsadlarga oid topshiriqlarni bajarishlari shart. O'z navbatida topshiriqlar ta'lim vositasi. Shularga ko'ra, ta'lim etalonini quyidagi formula bilan belgilaymiz.

Ta'lim etaloni + maqsad+vosita (topshiriqlar) +natija
--

Ta'lim etalonini tuzish bosqichlari

Birinchi bosqich. O'quv maqsadlarini aniqlash. Quyida o'quv maqsadlari (konglomerati) tartibsiz holatda keltirildi³⁰.

³⁰ «Konglomerat» lotincha so'z bo'lib, tartibsiz to'plab qo'yilgan degan ma'noni anglatadi.

Undalmalarga mustaqil ta'rif berish, undalmali gaplarni o'qish, undalmali gaplarni ikki guruhga ajratish, undalmali gaplar tuzish, sodda undalmalarni tanish, murakkab undalmalarni tanish, undalmalar ishtirokida hikoya tuzish, tayanch so'zlar ishtirokida undalmali gaplar tuzish, matnda shaxsga qaratilgan undalmalarni tanish, matnda narsalarga qaratilgan undalmalarni tanish, undalmali gaplarda egani topish, berilgan holatlarga mos hikoya tuzish, undalmalarning gapdagi o'rinlarini bilish, gap tarkibida undalmalarni to'g'ri o'qish, undalmalarda tinish belgilarni ishlatish, og'zaki va yozma nutqda undalmalarni to'g'ri ishlatish.

Ikkinchi bosqich. O'quv maqsadlarini murakkabligiga ko'ra, guruhlarga ajratish. Buning uchun ekspert komissiyasi a'zolari birgalikda munozara qilib, o'quv faoliyatining bosh maqsadini, bosh maqsadga qaram (ergashadigan) o'quv maqsadlarini, ergash o'quv maqsadlariga olib keladigan, bo'ysunadigan o'quv maqsadlarini aniqlashadi. Bu uch toifadagi maqsadlarning eng keyingisini amalga oshirish ikkinchi toifadagi o'quv maqsadlariga olib keladi. Ikkala toifadagi maqsadlarni amalga oshirish bosh maqsadga yetaklaydi. O'ylangchi, bosh, ikkilamchi, uchinchi toifadagi maqsadlar qaysilar?

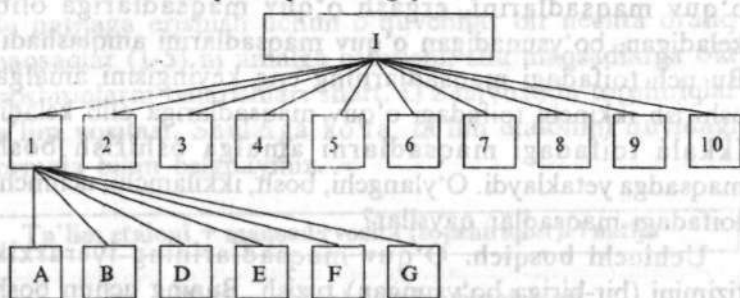
Uchinchi bosqich. O'quv maqsadlarining iyerarxik tizimini (bir-biriga bo'ysungan) tuzish. Buning uchun bosh o'quv maqsadini rim raqami, ikkinchi toifaga mansub o'quv maqsadlarini arab raqamlari, qolgan o'quv maqsadlarini bosh literlar bilan belgilaymiz. Endi yuqorida berilgan o'quv maqsadlarini qayta kuzatish orqali ularni raqamlar bilan belgilab chiqamiz.

I. Og'zaki va yozma nutqda undalmalarni to'g'ri ishlatish.

1. Undalmalarga mustaqil ta'rif berish.
2. Sodda undalmalarni tanish.

3. Murakkab undalmalarni tanish.
4. Matnda shaxsga qaratilgan undalmalarni tanish.
5. Matnda narsalarga qaratilgan undalmalarni tanish.
6. Undalmali gaplarda egani topish.
7. Undalmalarning gapdagi o'rnini bilish (aniqlash).
8. Gap tarkibida undalmalarni to'g'ri o'qish.
9. Undalmalarda tinish belgilarni to'g'ri ishlatish.
10. Undalmalarning uyushib kelishini anglash (masalan, Aziz otajon, munis onajon, kumush to'yingiz bilan tabriklayman).
- A. Undalmali gaplarni o'qish.
- B. Undalmali gaplarni ikki guruhga ajratish.
- D. Undalmali gaplar tuzish.
- E. Undalmalar ishtirokida hikoya tuzish.
- F. Tayanch so'zlar ishtirokida undalmali gaplar tuzish.
- G. Berilgan holatlarga mos hikoya tuzish.

O'quv maqsadlarning iyerarxik tizimi

I rim raqami bilan qayd etilgan o'quv maqsadida «Undalma»ga oid tushuncha, bilim, ko'nikma, malaka, ijodiy faoliyat tajribasi, munosabatlar aks etgan. Uni umumlashtirib, tushunchaga teng o'quv maqsadi deb belgilaymiz.

1-10-raqamlarda berilgan o'quv maqsadlarining har biri bir o'quv elementiga to'g'ri keladi. Ularni o'quv elementlariga teng o'quv maqsadlari deb qayd etamiz.

A-E literi bilan berilgan o'quv maqsadlari faoliyat usullariga to'g'ri keladi. Ularning harakatga teng yoki faoliyat usullariga oid maqsadlar deb qaraymiz. Harakatga teng maqsadlar nihoyatda ko'p-son-sanoqsizdir. Shu yerda bitta tezis — har bir o'quv elementini to'liq va to'g'ri o'zlashtirish, binobarin, DTS talablari darajasida o'rganish uchun A, B, D, E, F, G maqsadlari takrorlanadi. Bir o'quvchi har bir o'quv elementini etalon darajasida o'zlashtirish uchun A, B, D, ikkinchi o'quvchi A, B, D, E, uchinchi o'quvchi A, B, D, E, F harakatlarini qilishi mumkin. Hatto A, B, D, E, F, G harakatlari doirasida maqsadga erishadigan o'quvchilar ham topiladi.

Shunday tasavvur qiling: sinf o'quvchilaridan 10 tasi, har bir o'quv elementini A, B, D harakatlari asosida o'rgandi, 15 kishi A, B, D, E harakatlarini amalga oshirib o'rgandi, 7 kishi barcha harakatlarni bajarib, maqsadga erishdi. Endi xuddi shu yerda ta'limni optimallashtirish prinsipi ishga tushadi: sinf o'quvchilarini guruhlariga ajratish, har bir guruhga mos ish uslubi, vositalarini ishlatish, bolalar o'rtasida o'zaro hamkorlikni tashkil etish, ulgurmovchi o'quvchilarga qo'shimcha vaqt ajratib, alohida mashg'ulot o'tkazish. Ta'lim texnologiyasi optimallashtirish nazariyasi g'oyalari asosida boyitilganda to'liq o'zlashtirishga olib keladi.

To'rtinchi bosqich. Ta'lim etalonini tuzish.

I. «Undalma»larni o'rgatishda yetakchi o'quv maqsadi: og'zaki va yozma nutqda undalmalarni to'g'ri ishlatish.

II. Shart-1) undalmalarga mustaqil ta'rif bera olish; 2) sodda va murakkab undalmalarni ajrata bilish; 3) shaxs va narsalarga qaratilgan undalmalarni farqlay olish; 4) undalmalarda tinish belgilarni to'g'ri ishlatish va to'g'ri o'qiy olish; 5) gapda undalmalarning o'rnini bilish va undalmalardan egani farqlay bilish.

III. Natija-1) undalmaga oid bilimlarni egallash; 2) undalmalarga oid malakalarni berilgan o'quv holatlarda

qo'llash; 3) undalmalar ishtirokida ijodiy hikoya tuzish; 4) undalmalarni boshqa lingvistik hodisalar, masalan, kirish so'z, gap bo'laklaridan farqlash; 5) berilgan yoki tuzilgan matnda undalmalarning nutqdagi ahamiyatini aytib berish.

IV. Natijani o'lchash me'yori va baholash usuli — 1) berilgan miqdordagi o'quv topshiriqlarini (testni) aytilgan vaqt mobaynida bajara olish; 2) bajarilgan topshiriqlar bo'yicha axborot (og'zaki va yozma) tayyorlash; 3) undalma bo'yicha o'z bilimi, malakasi, ijodiy faoliyat tajribasi, o'z munosabatini o'zi baholash.

6-fasl. Test

Testning³¹ eng asosiy, bosh xususiyati uning o'quv materiallarini o'zlashtirish darajasiga validligidir³². Ma'nosidan ko'rinib turibdiki, o'quv materiallarini o'zlashtirishning I-darajasiga — dastlabki natijaga (ko'nikma darajasida o'zlashtirishga) o'zlashtirishning shu xususiyatini hisobga olib tuzilgan testlarga to'g'ri keladi. Malaka yoki tushuncha darajasida o'zlashtirishga yaroqli testlar o'zlashtirishning aynan shu darajalarini hisobga olib tuziladi. Bulardan ko'rinadiki, test tuzish va ular vositasida o'quvchilarning bilimini tekshirishda qator psixodidaktik talablarga rioya qilinadi.

Testning validligi — testda berilgan topshiriqning mazmuni o'quv materialini o'zlashtirishning I darajasi va birinchi darajadagi faoliyat-ko'nikma darajasidagi xatti-harakatlar, II darajasi va ikkinchi darajadagi faoliyat-malaka darajasidagi xatti-harakatlarga, III darajasi va uchinchi darajadagi faoliyat tushuncha darajasidagi xatti-harakatlarga mos bo'lishi lozim. O'zlashtirishning bu uch darajasi va ularga oid faoliyatlarni aniq chegaralash

³¹ «Test» inglizcha so'z bo'lib, sinab ko'rish, tekshirish kabi ma'nolarni anglatadi.

³² Validlik inglizcha «valid» so'zidan olingan bo'lib, «haqiqiy», «yaroqli» degan ma'nolarni anglatadi.

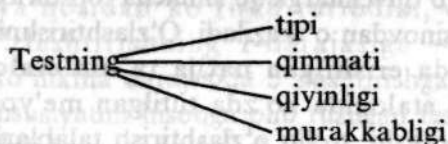
imkoniyatlari mavjud: 1-daraja va unga oid faoliyat paytida bolalar o'ylab, qoida-ta'riflarni eslab, ayrim hollarda xatolar qilib, tuzatishlar kiritib, sekinlik bilan faoliyat ko'rsatishadi. Shu sabablarga ko'ra, u yoki bu testlarni bajarishga nisbatan ko'proq vaqt sarflanadi; 2-daraja va unga oid faoliyat paytida qoida-ta'riflar zudlik bilan esga tushiriladi, o'quv ishlarida tezkorlik boshlanadi, kamchilik va xatolar kamayadi, bilimlarni o'quv holatlariga tatbiq etish avtomatlasha boshlaydi. Shularga ko'ra, test yoki testlar tizimini bajarishga oldingiga nisbatan kamroq vaqt sarflanadi; 3-daraja va unga oid faoliyatda xatolar bo'lmasligi shart. Ammo bolalarning faoliyatida kamchilik, xatolar uchrashi ham tabiiy. Shuni hisobga olib, past o'zlashtirgan o'quvchilarni guruhlariga ajratish, har bir guruhga yoki alohida o'quvchilarga qo'shimcha topshiriqlar berilib, yana bir bor sinovdan o'tkaziladi. O'zlashtirishning eng oxirgi darajasida erishilgan natija ta'lim etaloni darajasida — ta'lim etalonida ko'zda tutilgan me'yoriy talablar darajasida bo'lishi, to'liq o'zlashtirish talablariga mutlaqo mos kelishi lozim.

O'quv materiallarni o'zlashtirish darajalari, faoliyatning uzluksiz rivojlanib borishini hisobga olib, testlarni ham uch toifaga ajratish mumkin: **1-darajadagi test.** Bu toifadagi test joriy nazoratga mos keladi; **2-darajadagi test.** Bunday test oraliq nazorat uchun vosita bo'la oladi; **3-darajadagi test.** Undan yakuniy nazorat paytida foydalanish mumkin. 1-2-darajadagi testlarning natijasi ballar bilan qayd etiladi. Baho qo'yilmaydi. Zero, ular ta'limni davom ettirish, binobarin, ta'limning borishidan o'quvchilarni ogohlantirish (o'zlari yetib kelgan nuqtani fahmlash, o'z bilimlari chegarasini anglash), rag'batlantirish (yana o'z ustimda ishlashim zarur) kabi ichki effektlarga ega bo'ladi. 3-darajadagi testlarning natijasi baholanadi.

Testning aniqligi uning yana bir belgisidir. Test uni bajaradigan o'quvchi uchun tushunarli bo'lishi, unda

bolaning bilimi, tayyorgarlik darajasi, real bilish imkoniyati hisobga olinishi zarur. Testning aniqligiga ko'ra, boshlang'ich sinflarda foydalanadigan testlar yuqori sinflarda bajariladigan testlardan farq qiladi.

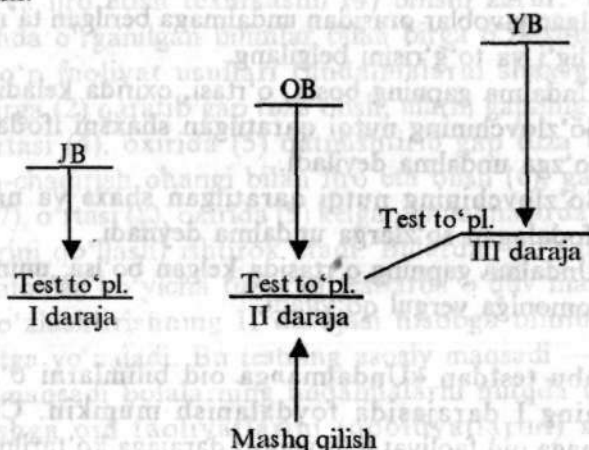
Testning ishonchliligini ham uning yana bir xususiyati sifatida ajratsa bo'ladi. Agar testning bir xil qimmatga egaligi uni bajaruvchi shaxs bilan, uning ruhiyati bilan bog'liq bo'lsa, testning ishonchligi uning o'ziga (testga) daxldordir. Bir xil qimmatga, qiyinchilik va murakkablikka ega test vositasida aniqlangan natija shu tipdagi, qimmatdagi, qiyinlikdagi, murakkablikdagi boshqa bir test vositasida xuddi shunday (oldingiday) natija olinsa, ularning ikkalasi ham ishonchli test hisoblanadi.

O'quv materiallarini o'zlashtirishning barcha darajalariga (I daraja+II daraja+III daraja) mos keladigan uch xil testlar to'plami tuzildi deb tasavvur qiling. Uch xil darajaga moslab tuzilgan testlar to'plamini «zinapoya testlar to'plami» deb qaraymiz. Zinapoya shaklidagi testlar quyidagicha tartibda bajarildi, deylik: oldin I darajaga, keyin II darajaga, oxirida III darajaga oid testlar. Shu tartibda bajarilgan test to'plamlarining oldingisi keyingi to'plamni bajarish uchun vosita bo'ladi. Shu sababli, qiyinligi o'zlashtirish darajasiga qarab oshirib borilgan test to'plamlarini bir paytning o'zida ketma-ket bajarishni «test ustida mashq o'tkazish» deb qarash lozim.

Agar o'quv materiali I darajada o'zlashtirilgach, testlar to'plami shu darajani mo'ljallab tuzilgan bo'lsa, to'plam faqat va faqat shu darajadagi natijalarni tekshirish omili bo'la oladi. Joriy nazoratda xuddi shunday testlar

to'plamidan foydalaniladi. Shunga o'xshash II darajaga ko'tarilgan bilimlarga mo'ljallab tuzilgan testlar to'plami oraliq nazoratga, III darajaga ko'tarilgan bilimlarga mo'ljallab tuzilgan testlar to'plami yakuniy nazoratga mos keladi. Test nazorati natijalarining barchasi qabul qilingan standartga muqoyasa qilib qayd etiladi. Testlar to'plamining qachon mashq qilish omili, qachon nazorat qilish vositasi bo'la olishini quyidagi chizma bo'yicha tasavvur etish mumkin.

Nazorat testlari rang-barang bo'lib, ular alternativ, dalillarga mos termin tanlash, javoblardan to'g'risini tanlash, nuqtalar o'rni-ga mos so'zlarni qo'yish kabi ko'rinishlarga (shakllarga) ega.

Misollar: Alternativ test

Undalmalar 3-shaxsga ham qaratiladimi?

Ha. Yo'q.

(To'g'ri javobning tagiga chizing)

Bunday testlar bir maqsadda tuzilib, bir harakat bilan bajariladi. Ulardagi maqsadga bir topshiriq to'g'ri keladi: berilgan ikki alternativdan bittasi tanlanadi.

Berilgan dalillarga mos istiloh tanlash testi

Berilgan uchala dalilga mos keladigan istilohlarni yozing.

1. Biz, sinf rahbarimiz aytdi, ertaga sayohatga boramiz.
2. Shubhasiz, shu yerda katta bino quriladi.
3. Bolalar, vaqtning qadriga yeting.

Bunday testlar o'rganilgan mavzularga oid dalillarni tanish, tanilgan dalillarga mos keladigan grammatik istilohlarni tanlash yo'li bilan bajariladi.

Ta'riflardan to'lig'i va to'g'risini tanlash testi

Berilgan javoblar orasidan undalmaga berilgan ta'rifning eng to'lig'i va to'g'risini belgilang.

- A. Undalma gapning boshi, o'rtasi, oxirida keladi.
- B. So'zlovchining nutqi qaratilgan shaxsni ifodalagan so'zga undalma deyiladi.
- D. So'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs va narsani ifodalagan so'zlarga undalma deyiladi.
- E. Undalma gapning o'rtasida kelgan bo'lsa, uning ikki tomoniga vergul qo'yiladi.

Ushbu testdan «Undalma»ga oid bilimlarni o'zlashtirishning I darajasida foydalanish mumkin. Chunki undalmaga oid faoliyat hali yuqori darajaga ko'tarilmagan, ko'nikmalar malaka darajasiga yetib kelmagan. Bunday testlar joriy nazorat uchun ball to'plashda ishlatiladi.

O'rganilayotgan bo'lim yoki mavzu bo'yicha bolalarning bilimi yuqoriga ko'tarilgach, testlar ham mazmun va faoliyat jihatdan murakkablashtiriladi. Binobarin, o'quv materiallarini o'zlashtirishning II darajasi yanada murakkab, juda ko'p faoliyat harakatlarini o'ziga qamrab olishi shart. Bunday testlar so'z-etalonni eslab topish va yozish, konstruktiv, u yoki bu tipga mansub masala, mashq, o'quv topshirig'i shakllarida tuziladi.

So'z-etalonni esga tushirib bajariladigan test

Undalmalarni og'zaki va yozma nutqda to'g'ri qo'llash uchun ularning:

- a)
- b)
- d)
- e)

xususiyatlarini bilish zarur.

Yuqoridagi testni bajarish uchun bolalar to'rtta so'z-etalonni: undalmaning kimga va nimaga qaratilganini (1), gapdagi o'rni (2), ularda ishlatiladigan tinish belgilari (3), o'qish va ijro etish texnikasini (4) bilishi zarur. Testni bajarishda o'rganilgan bilimlar bilan birga o'zlashtirilgan juda ko'p faoliyat usullari (undalmalarni shaxsga (1), narsalarga (2) qaratib gap tuza olish, ularni gapning boshi (3), o'rtasi (4), oxirida (5) qatnashtirib gap tuza bilish, undash-chaqirish ohangi bilan ijro eta olish (6), gapning boshi (7), o'rtasi (8), oxirida (9) kelgan undalmalarda tinish belgilarini qo'llash) ishtirok etadi. Bulardan ko'rinadiki, so'z-etalonlar bo'yicha tuzilgan testlarda o'quv materiallarini o'zlashtirishning II darajasi hisobga olinib, ular faoliyatga yo'naladi. Bu testning asosiy maqsadi — bosh o'quv maqsadi bolalarning undalmalarni nutqda to'g'ri qo'llashga oid faoliyatlarini (qobiliyatlarini) sinash (tekshirish)dir. Test ko'p maqsadli va ko'p topshiriqli vazifadir. Bu testni bajarishda ikki xil holatni kuzatamiz:

a) nuqtalar o'rniga qo'yiladigan so'z — etalonlarning o'rnini almashtirish, masalan, «a» punktiga oid javobni (kimga va nimaga qaratilganini) «d» punktiga doir javob (undalmalarda ishlatiladigan tinish belgilari) bilan almashtirish. Bu xavfli emas. Zero, o'quvchining vazifasi to'rtta so'z-etalonni eslab topishdir; b) ikkinchi holat xavfli. Chunki o'quvchi bilmaganligi, esdan chiqarganligi tufayli bir yoki undan ortiq so'z — etalonni qo'llay olmaydi. Binobarin, bunday o'quvchining (bolalarning) bilimi, faoliyati taraqqiyoti o'zlashtirishning II darajasi talablariga javob bera olmaydi. Xuddi shu yerda, ta'limning borishiga qo'shimcha, o'zgartirish, tuzatishlar

kitirildi. Ta'limga kitiriladigan tuzatishlar quyidagilardan iborat.

O'zlashtirishning II darajasida bilim va faoliyat usullarini egallab olgan o'quvchilar o'qish-o'rganishning III darajasi — tushuncha darajasida o'zlashtirish bosqichiga ko'chib, ish boshlashadi. Ularga beriladigan topshiriqlar ham qiyinlashtiriladi, ham murakkablashtiriladi.

O'zlashtirishning II darajasiga ko'tarila olmagan o'quvchilar uchun «oldingi ta'lim» qo'shimcha, tuzatishlar bilan yana bir bor takrorlanadi. Ta'lim bolalarning o'zlashtirish darajasiga qarab, uni takrorlash, takroriy qurish ta'lim texnologiyasining o'zigagina xos xususiyat bo'lib, o'quvchilarning barchasi to'liq o'zlashtirishga yetib kelmaguncha ta'lim qayta-qayta takrorlanadi.

Yuqoridagi ikki abzatsni yana bir bor o'qib, quyidagi tezisni esda olib qolish zarur: ta'limni qayta qurish to'liq o'zlashtirish talabiga bog'liq bo'lib, u differensial ta'limga ehtiyojni yuzaga keltiradi, sinf jamoasini o'zlashtirish darajasiga qarab guruhlariga tabaqalashtirishni taqozo qiladi.

Ta'limda doim bir xil shakldagi testlardan foydalanish o'quvchilarni zeriktiradi. Demak, o'zlashtirish darajasiga qarab, testning tuzilishini ham o'zgartirishga ehtiyoj tug'iladi. Shu maqsadda o'zlashtirishning ikkinchi darajasiga mo'ljallangan konstruktiv testdan ham foydalansa bo'ladi.

O'zlashtirishning II darajasiga mo'ljallangan konstruktiv test

Savol: Undalma deb nimaga aytiladi?

Javob: Undalma deb so'zlovchining nutqi qaratilgan . . . va . . . ifodalagan so'z, so'z birikmalariga aytiladi.

O'zlashtirishning III darajasidagi (tushuncha darajasidagi) testlar qiymati jihatidan etalonga teng bo'ladi. Unda o'quvchining umumiy o'quv maqsadi, oraliq maqsadlar va ularga oid topshiriqlar aks etadi. Shuni hisobga olib, ayrim

mutaxassislar testni etalondan katta, ba'zi birlari esa test va etalonni o'zaro teng deb qarashadi. Aslida esa etalon va testning quyidagi farqlari bor: etalon ta'limdan ko'zlangan maqsadga qarab borish namunasi, test esa erishilgan natijani o'lchash vositasi; test asosida etalon emas, aksincha, tanlangan etalon asosida testlar tuziladi; etalonda o'quv maqsadlarining umumiysidan xususiy ko'rinishlariga qarab borilsa, testda xususiy maqsadlar bo'yicha erishilgan natijalarni tekshirish yo'li bilan umumiy o'quv maqsadlariga erishish natijasi baholanadi. Binobarin, etalon va test bir narsa emas. Bu birinchi. Ikkinchidan, etalon natijaning namunasi, test esa natijani o'lchash omili.

O'zlashtirishning III darajasi uchun tuzilgan testlar mohiyati jihatidan ikki turli bo'ladi: o'quvchilarning qayta eslash (1) va ijodiy faoliyatlariga (2) mo'ljallab tuzilgan testlar. Bu xil testlarning birinchisi bilimlarni sinash, ikkinchisi esa faoliyatning taraqqiyot darajasini sinash vositasi hisoblanadi.

O'zlashtirishning III darajasida bilimlarni sinashga oid test

Berilgan gapda undalmani topib, jadvalni to'ldiring.

Aziz farzandlarim Vatanning har bir qarich yerini kindik qoningiz to'kilgan go'sha deb anglang!

Sodda undalma	Murakkab undalma	Shaxsga qaratilgan undalma	Narsaga qaratilgan undalma	Undalmadan keyin qo'yiladigan tinish belgi- sining o'zini qayd eting	Undalmaning o'rni			Undalmani gapning egasini topib yozing
					Gapning boshida	O'rtasida	Oxirida	

Test uch xil ishora bilan bajariladi: plyus (+), vergul qo'yish, egani so'z bilan yozish. Uning yordamida

undalmaga oid o'quv elementidan 7 tasi sinaladi. Topshiriqning bajarilishi quyidagicha ko'rinishni oladi.

	+	+		,	+		Siz
--	---	---	--	---	---	--	-----

O'zlashtirishning III darajasida faoliyat taraqqiyotini sinashga oid test

Ona tilidan nashr etilgan darsliklarning birida «undalma»ga shunday ta'rif berilgan: so'zlovchining nutqi qaratilgan shaxsni bildirgan so'z undalma deyiladi.

Berilgan gaplarni o'qib, undalmalarni toping. Undalmalarning shaxs va narsaga (kimga va nimaga) qaratilganligini, ularning so'z, so'z birikmasi ekanligini kuzating.

Aziz o'quvchilar bog'u rog'lar, tog'u toshlar, irmoqlaru daryolar, toshloqu qumloqlar, cho'llaru sahrolardan iborat shu o'lka — ona Vatanimiz ekanligini unutmang!

To'xta Oy bunchalar sen xushchiroy!

Muallifning kamchiligini tuzatib, o'zingiz chiqargan xulosani berilgan to'rtburchakka yozing.

Bunday testni o'quv materiallarini o'zlashtirishning III darajasiga ko'tarilgan, ijodiy faoliyati rivojlangan, tanqidiy fikrlay oladigan o'quvchilargina bajara oladi.

O'zlashtirishning III darajasida ham test nazorati natijasiga ko'ra, ta'limni davom ettirishga to'g'ri keladi. O'qituvchi ta'limga tuzatish, o'zgartish, qo'shimchalarni kiritib, uni yana bir bor tashkil etadi. O'quv materiallarini III darajadan past o'zlashtirgan o'quvchilar uchun tuzatilgan, qo'shimchalar kiritilgan shaklda yana bir bor tashkil etishni bu yerda va bundan keyin «takroriy ta'lim» iborasi bilan yuritamiz. Zero, takroriy ta'limda ham oldin ishlab chiqilgan maqsadlar, ko'zlangan natijalar, tayyorlangan etalon, testlar saqlanib qoladi. Takroriy ta'limda quyidagi variantlardan birortasi asosida o'quv-tarbiya ishlari davom ettiriladi.

1-variant. O'quv materiallari, faoliyat usullarini o'zlashtirishning III darajasida egallab olgan o'quvchilarga mavzular yuzasidan o'ta murakkab topshiriqlarni bajartirish, nisbatan past o'zlashtirgan o'quvchilar bilan takroriy ta'lim asosida ishlash. Takroriy ta'lim etalon talablariga ko'ra tashkil etilganini o'quvchilar sezsин. Aks holda, ayrim o'quvchilar o'z shaxsiyatlari «kamsitilayotganday» his qilishlari mumkin. Bu takroriy ta'limning affektiv nuqtai nafari — aspektidir. Shuningdek, takroriy ta'limning DTS (davlat ta'lim standartlari) darajasida bo'lishi lozimligini ham unutmaslik kerak. Bunda qator yo'llardan foydalanish mumkin: a) ta'limni jadallashtirgan tempda tashkil etish va tejalgan o'quv soatlari hisobiga takroriy ta'limni tashkil etish; b) o'quv predmetiga ajratilgan qo'shimcha o'quv soatlari hisobidan ta'limni takrorlash; d) o'qituvchining o'z xohishi, xizmat burchiga sadoqatiga ko'ra, qo'shimcha vaqt ajratib, takroriy ta'limni o'tkazish; e) ota-onalar bilan tuzilgan bitim bo'yicha takroriy ta'limni olib borish.

1-variantda takroriy ta'limni tashkil etishning 4-yo'li («g» punkt) qator munozaralarga sabab bo'lishi mumkin: avvalo, past o'zlashtirish o'quvchining o'ziga (diqqat, irodani to'plab qunt bilan o'qimaslik), ota-onalarga (bolalarning o'quv ishlarini doimiy kuzatib turmaslik, mustaqil o'qish, uy vazifalarini bajarish uchun sharoit yaratib bermaslik), qolaversa, o'qituvchiga (vijdonan dars o'tmaslik, o'quv yilining boshida diagnostik tashxisni bo'sh o'tkazish), bolaning shaxsiy hayotida yuz bergan yangilikka (bolalarning befoyda, hatto zararli bo'lgan ishlar bilan band bo'lishi, bir-birini sevib qolishlari ham mumkin) bog'liq. Bolaning o'zi, ota-onasi o'zlashtirishda past natijaga erishishga sabab bo'lishsa, bitim asosida takroriy ta'limni tashkil etish mumkin. Buning ikki xil ahamiyati bor: ijtimoiy qimmat — o'quvchi, uning ota-onasi bilimlarni DTS doirasida o'zlashtirish zarurligini anglaydi; iqtisodiy qimmat

— o'qituvchining darsdan tashqari mablag'i yo'q. Bitimga ko'ra, ota-onalar to'lovi o'qituvchi uchun qo'shimcha daromad bo'la oladi.

2-variant. O'quv materiali, faoliyat usullarini o'zlashtirishda III darajaga ko'tarilgan (erishgan) o'quvchilarni vaqtincha (mukofot-rag'barlantirish maqsadida) darsdan ozod qilib, bilimlarni nisbatan past o'zlashtirgan o'quvchilar bilan takroriy ta'limni tashkil etish. Bu variantda ham takroriy ta'lim yakunlangach, o'quvchilar test sinovidan o'tkaziladi.

3-variant. O'quv materiallarini to'liq o'zlashtirgan o'quvchilarni nisbatan past o'zlashtirgan bir yoki bir necha o'quvchiga repititor qilib tayinlash. Repititor o'quvchilar o'z o'rtoqlarining o'zlashtirishda III darajaga ko'tarilishlariga ko'maklashadi. Bu o'quvchilar o'rtasida do'stlik, hamkorlikni mustahkamlaydi. Takroriy ta'lim bo'yicha yetarli mashq qilingach, repititor o'quvchilarning taklifiga ko'ra, qayta test sinovi o'tkaziladi.

4-variant. Bo'lim yoki o'quv materiallarini III darajadan past o'zlashtirgan o'quvchilarga qo'shimcha uy topshiriqlari berish, uy topshiriqlarining bajarilishini individual tekshirish, so'ngra test sinovidan o'tkazish.

7-fasl. Reyting nazorati

Respublikamizning oliy o'quv yurtlari reyting³³ nazorati tizimiga o'tib olganiga ancha bo'ldi. Endigi vazifa talabalarning bilimlarini reyting asosida tekshirishning yutuq va kamchiliklarini tahlil etish, jahon andazalariga mos keladigan reyting tizimini ishlab chiqishdan iborat. O'rta umumta'lim maktablariga reyting nazorati endigina kirib kelmoqda, uning ayrim elementlari ilg'or, ijodkor o'qituvchilar faoliyatida ko'rina boshladi. Bu sohadagi

³³ «Reyting» inglizcha so'z bo'lib, baholash, tartib, tasnif degan ma'nolarni ifodalaydi.

dolzarb muammo adashmasdan, chalkashliklarga yo'l qo'ymasdan, mavjud tajribalarni umumlashtirib, maktab reyting tizimini har tomonlama, tubdan asoslashdir. O'qituvchi shuni unutmashligi kerakki, ilmiy asoslangan reyting nazorati ta'lim texnologiyasi va uning bosh g'oyasi — o'quv predmetlarini to'liq o'zlashtirish taktikasi real amal qilgan paytdagina, o'quvchilar o'zlashtirishining xolisona baholash omili bo'la oladi.

Reyting ta'lim nuqtai nazaridan o'quvchilar o'zlashtirishini baholash shkalalarini aniqlashdan boshlanadi. O'rganilayotgan mavzu yoki bo'lim bo'yicha ajratilgan o'quv elementlarini o'zlashtirishga oid ballar shunday o'lchov vazifasini bajaradi. An'anaviy baholash tajribasida esa shunday o'lchov vazifasini 1,2,3,4,5 raqamlari tizimi o'taydi. Baholash o'lchovlari o'rganilayotgan obyektlar — o'quv elementlari majmuini ularning barchasi uchun umumiy sanalgan mohiyatiga (maqsadga) taqsimlash imkoniyatini beradigan usuldir.

Bu ta'rifni «Undalmalarni o'zlashtirish» matnida tahlil qilamiz: undalma bo'yicha o'rganiladigan obyektlar (o'quv elementlari) o'nta; shu o'n o'quv elementi uchun umumiy mohiyat (asosiy o'quv maqsadi) bitta — «undalmalarni og'zaki va yozma nutqda to'g'ri qo'llashni o'rganish». Demak,

$$\text{Und.o'zl.} = \frac{\text{O'quv elementi}}{\text{Asosiy o'quv maqsadi}} = \frac{10}{1} = 10$$

Formuladan ko'rinadiki, o'quvchilar undalmaga oid o'quv elementlarining barchasini o'rganish orqali to'liq o'zlashtirishga yetib kelishadi. Boshqacha aytganda, har bir o'quv elementi o'quvchi faoliyatida o'rtacha 10 martadan takrorlanganda to'liq o'zlashtirishga erishiladi.

Endi har bir o'quv elementini o'rganish me'yorlarini aniqlashga o'tamiz. Buning uchun «Undalma»larga oid birinchi o'quv elementini keltiramiz — »undalmalarga mustaqil ta'rif berish». Qo'shtirnoqqa olingan maqsad ijodiy faoliyatga oid topshiriq asosida amalga oshiriladigan ish bo'lib, unga erishish undalmalarni to'liq o'zlashtirishga tomon qo'yilgan birinchi qadam, xolos. O'quvchi shunday qadamlardan o'ntasini ongli qo'ya olsa, undalmalarni to'liq o'zlashtirishi mumkin. Har bir o'quv elementini o'zlashtirishning o'ziga xos shartlari mavjud. «Undalmalarga mustaqil ta'rif berish» eng kamida ikki shartga bog'liq: undalmalarning shaxsga (1-shart), narsalarga (2-shart) qaratilishini fahmlash. Shu shartlarga rioya qilingan holda o'quvchilar undalmaga ta'rif bera oladi. O'quvchilar chiqargan xulosa — ta'lim natijasi.

Ta'limda u yoki bu natijaga erishish uchun bolalar oraliq maqsadlar, ularga oid topshiriqlarni bajarishadi. Har bir topshiriqni bajarish paytida o'quvchilar ikki yoki undan ortiq maqsad-harakatlarni ijro etishadi. Masalan, murakkab undalmalarni bilish ularni matn tarkibida kuzatish (1), berilgan (tayanch) so'z birikmasi ishtirokida nutq (gap) tuzish (2), murakkab (so'z birikmasi) shakldagi undalmani bir so'z shaklidagi undalmaga taqqoslash (3), matndan so'z birikmasi bilan ifodalangan undalmali gaplarni tanlab yozish (4) kabi to'rt xil harakat bilan amalga oshirildi deb tasavvur qiling. O'quvchi har bir o'quv elementini o'zlashtirishga o'rtacha to'rttadan harakat sarflasa, undalmalarni to'liq o'zlashtirish quyidagicha ko'rinishni oladi.

$$\text{Und. to'liq o'zl.} = \frac{\text{O'quv elementixarakatlar } 10 \times 4}{\text{Asosiy o'quv maqsadi } 10 \times 4} = 1$$

1 bola o'zlashtirishidagi eng yuqori cho'qqi — a'lo o'zlashtirish demakdir.

Shuni unutmashlik kerakki, ta'lim etaloni o'zlashtirishning barcha pillapoyalarida erishilgan natija(lar)ni anglash, o'lchash, taqqoslash, ta'limning borishiga o'zgartirish, tuzatish kiritish, o'quvchilar faoliyatini optimal takrorlashning o'lchov toshidir. Ilmiy-pedagogik asoslangan ta'lim etaloni bo'lmagan joyda ta'lim texnologiyasi to'g'risida ham, reyting nazorati haqida ham gapirish «aravani quruq olib yurishga» o'xshaydi. Ta'lim etaloni ta'lim texnologiyasini qo'llab erishilgan natijalarni qo'yilgan maqsad(lar)ga taqqoslashning o'lchov toshi bo'lsa, reyting ta'limning har bir bosqichida erishilgan natijalarni sinashga oid vositalar, usullar majmuidir. Binobarin, ta'lim etaloni o'zlashtirishning hamma bosqichlarida o'zgarishdan qoladigan sobit o'lchov vositasi, reyting esa o'zlashtirishning har bir bosqichiga ko'ra o'zgarib turadigan usullar, vositalardir. Shundan ko'rinadiki, reyting oldindan puxta o'ylab tuzilgan ta'lim etaloniga chog'ishtirilib, umumiy baho chiqariladi. Chiqarilgan umumiy bahoda mavzu yoki bo'lim bo'yicha o'zlashtirilgan bilim, malaka, ijodiy faoliyat tajribasi, o'rganilgan bilimlarga munosabatlar aks etadi. Umumiy o'quv maqsadini amalga oshirish yo'li bilan erishilgan natija—undalmalarni og'zaki va yozma nutqda to'g'ri qo'llay olish o'quvchining faoliyatiga o'tib, shaxsiy sifatlar ansamblidan o'rin oladi.

Ta'lim etaloni darajasida bilim olish o'zlashtirishning eng yuqori darajasi hisoblanadi. Shu tufayli ta'lim etaloni darajasida o'zlashtirish qator shart-sharoitlarni taqozo etadi.

Ta'lim etaloni darajasida o'qitishning birinchi sharti o'quvchilarning bilim saviyalari, o'qish templari, qobiliyatlari qarang parallel sinflarga ajratish. Buning uchun, masalan, 4-sinfni tugatgach, o'quv yilining boshida o'quvchilarning bilim, malakalari, real o'quv imkoniyatlarini o'rganish maqsadida diagnostik sinov o'tkaziladi. Test natijasi asosida gomogen³⁴ sinflar tashkil etiladi. Gomogen

³⁴ Gomogen — bilim darajalari bir-biriga yaqin, bir xil tempda ishlaydigan o'quvchilar jamoasi.

sinflarda tayyorgarligi bir-biriga nisbatan yaqin bo'lgan o'quvchilar jamoasi o'qiydi.

Bu shartga ko'ra «5», «4», «3» ga o'qiydigan o'quvchilarning gomogen guruhlaridan iborat jamoalari-sinflar shakllanadi. Bunday sinflarning o'quvchilari o'quv yuklamalari, yumushlarini barobar torta oladi. Ammo bunday gomogen o'quvchilar guruhlaridan iborat sinflarni tashkil etishning qiyinchiliklari ham mavjud. Shunday qiyinchiliklardan biri ota-onalarga daxldor. O'z bolasining past o'zlashtiruvchi o'quvchilar guruhiga birlashtirilganini sezgan oila boshliqlari turli «injiqliklar» ham qilishlari mumkin. Bunday holatlarda ota-onalar orasida pedagogik tashviqot ishlarini o'tkazishga, bolalarni gomogen guruhlariga ajratib sinf jamoasini tashkil etish o'quv predmetlarini to'liq o'zlashtirish talabiga ko'ra amalga oshirilayotganini tushuntirishga ehtiyoj tug'iladi.

Ta'lim etaloni darajasida o'qitishni tashkil etishning ikkinchi sharti o'quvchilar bilan tuzilgan bitimlarga ko'ra, o'quv-tarbiya ishlarini tashkil etishdir. Bunday bitimlar har bir o'quv yilining boshida o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida tuziladi. Sinf o'quvchilari o'z xohish-istaklari, real o'quv imkoniyatlarini har tomonlama o'ylab, ta'lim etaloni asosida uchga yoki to'rt va beshga o'qishga rozilik berishadi. Bunda rioya qilinadigan ikkita shart mavjud: o'quvchilar kelishilgan bitimga ko'ra, «3», «4», «5» uchun yetarli ball to'play olishmasa, har uchala holatda ham «qoniqarsiz» baholanadi; agar bitimga ko'ra «3» baho bilan o'qish xohishini bildirgan o'quvchilar to'plagan ballar «3»dan yuqori, «4» baho bilan o'qish xohishini bildirgan o'quvchilar to'plagan ballar «4» dan yuqori bo'lsa, bunday holatlarda ular uchun ta'lim tuzatilgan, to'ldirilgan shaklda yana bir bor takrorlanadi. Shu yo'llar bilan o'quvchilar to'liq o'zlashtirishga ko'tarila boradilar.

O'tkazilish davri (payti)ga qarab, reyting nazoratining uch ko'rinishi farqlanadi: joriy baholash (JB), oraliq

baholash (OB), yakuniy baholash (YB). Nazorat turlari o'zaro uzviy bog'liq, ular bir-birini to'ldiradi. Ularning barchasini birlashtiruvchi narsa—ta'lim etalonidir. Binobarin, nazorat turlarining barchasida erishilgan natijalar o'zlashtirish darajalarini hisobga olgan holda ta'lim etaloniga taqqoslanadi. Bolalar taqqoslash yo'li bilan o'zlarining nimalarni talab darajasida, nimalarni talab darajasidan past o'zlashtirganliklarini ongli his qilishadi, mavzu, bo'lim yuzasidan o'qishni davom ettirish zarurligini payqaydilar. Binobarin, ta'lim texnologiyasida joriy baholash o'quvchini oraliq nazoratga, oraliq nazorat o'z navbatida yakuniy nazoratga yetaklaydi. Amaldagi pedagogik tajribada o'zlashtirish va uning natijasini tekshirish alohida jarayonlar sifatida amal qilsa, ta'lim texnologiyasida reyting nazorati ta'limning o'ziga singib ketadi. Natijada reyting nazoratini tashkil qilmasdan, ta'limni amalga oshirish, o'zlashtirishda olg'a siljish, ta'limni boshqarish mumkin bo'lmay qoladi. O'z-o'zidan reyting ta'lim texnologiyasining tarkibiy qismiga aylanadi.

Joriy baholash ta'limning obyektiv borishi bilan bog'liq bo'lib, yangi o'quv materiallarini o'rganish va mustahkamlash, takrorlash va malaka hosil qilish, bilim va malakalarni umumlashtirish jarayonlarida o'tkaziladi. Shuningdek, uy vazifalari, qo'shimcha topshiriqlar, mustaqil ishlar hamda bolalarning o'z xohish-istaklari bo'yicha qilingan ijodiy ishlar bo'yicha joriy baholash uchun ballar to'planadi. Qanaqa usul hamda vosita bilan ball to'planmasin, u ishlab chiqilgan ta'lim etalonida ko'zda tutilgan me'yorlarga zid bo'lmasligi lozim.

Joriy baholash uchun to'planadigan ballar teskari aloqaga asoslangan bo'lib, u o'quvchilarni o'rganishga rag'batlantirish, u yoki bu o'quv materialini, bo'limni o'zlashtirishda o'zlarining qayerga kelib qolganliklarini anglash, mavzu yoki bo'lim bo'yicha o'rganishni davom ettirish zarurligini sezish, o'z kuchiga ishonch, mavzu

yuzasidan biror ta'rif, aniqlik va qoidani e'tiborsiz qoldirmaslik kabi his tuyg'ularga mo'ljallab olib boriladi. Shu tufayli joriy nazoratda ta'limiylik, shakllantiruvchanlik xususiyatlari ustun bo'ladi. Binobarin, joriy baholash natijalari «4» yoki «5» raqamlari bilan emas, aksincha, mavzu va uning bndlari bo'yicha to'plangan ballar asosida hisobga olinadi. Joriy baholash uchun ballar ham ta'lim etaloni asosida to'plangani tufayli mezoniy xarakterda bo'ladi.

Joriy baholash ballarini ikki yo'l bilan to'plash mumkin: **ballarni o'qituvchining o'zi to'plashi; ballarni o'quvchilarning o'zlariga to'platish.** Ikkinchi yo'l biroz munozarali bo'lsa-da, eng samarali sanaladi. Joriy baholash uchun ball to'plashni o'quvchilarning o'ziga yuklash ularda o'ziga ishonchni, har bir ishni vijdonan bajarish, burchni anglash kabi shaxsiy sifatlarni tarbiyalaydi. Joriy baholash uchun ball to'plashni o'quvchilarning o'ziga yuklash o'qituvchining pedagogik mahoratiga bog'liq. O'qituvchi o'quv predmeti, uning bo'limi yoki mavzularga pedagogik ishlov bera olsa, har bir mashg'ulot va o'quv topshiriqlar maqsadini o'quvchilarga aniq yetkazsa, ta'limni eng yuqori o'zlashtirishga yo'naltira bilsa, ta'limni motivlar, tafakkur va xotira-hodisalari ansambliga mo'ljallab tashkil etsa, har bir o'quvchining o'z-o'zini nazorat qilishi uchun vositalar tayyorlasa, ana o'shandagina joriy baholashning samaradorligi oshadi.

O'quvchilarning o'z-o'zini nazorat qilishiga oid vositalardan biri **nazorat xaritasidir.** Nazorat xaritalari o'zlashtirilayotgan o'quv materiallari, uning birliklari — o'quv elementlari asosida tuziladi. Unda o'zlashtirilayotgan o'quv elementlari, ularni o'rganishga oid o'quv maqsadlari, testga aylantirilgan maqsad, testning javobi, to'plangan ballarga mo'ljallangan grafalar bo'ladi. Testga aylantirilgan maqsadlarga qo'yiladigan ball miqdori o'quvchilarga oldindan aytiladi, testning yechimi (kaliti) o'qituvchida saqlanadi.

Joriy baholash uchun tuzilgan o'z-o'zini nazorat qilish xaritasida o'zlashtirilayotgan mavzu bo'yicha nechta o'quv elementi ajratilgan bo'lsa, shuncha miqdorda o'quvchilarning o'quv maqsadlari, shuncha miqdordagi testga aylantirilgan maqsadlar bo'lishi shart. Zero, testga aylantirilgan maqsadlarning javobini tahlil qilish yo'li bilan har bir o'quvchining qanday natijaga erishganini aniqlash mumkin. O'qituvchi shuni unutmasligi kerakki, o'z-o'zini nazorat xaritasida keltiriladigan testga aylantirilgan maqsad o'rganilgan hodisani tanish (masalan, undalmalarni matn tarkibida tanish) darajasida bo'lishi lozim.

O'z-o'zini nazorat qilish xaritasi

O'zlashtiriladigan o'quv elementlari tartibi	O'quvchining maqsadi	Testga aylantirilgan maqsad	Testning javobi	Qo'yilgan ball
3. Predmetlarga qaratilgan undalmalar	Nutqda narsalarga qaratilgan undalmalarni to'g'ri ishlatish	Narsalarga qaratilgan undalmali gapni ko'rsating: A. V. C. D. E.		

Ta'lim texnologiyasining maktab amaliyotiga kirib kelishi byurokratizmning bir ko'rinishi bo'lmish qog'ozbozlikning ham avj olishiga sabab bo'lmoqda. O'zingiz o'ylab ko'ring: NTV (nazorat topshirig'i varaqasi), KBEV (kamchiliklarni bartaraf etish varaqasi), QTV (qo'shimcha topshiriqlar varaqasi), O'MQ (o'quv-metodik qo'shimchalar), UVV (uy vazifalari varaqasi), TSV (test savollari varaqasi), JBV (joriy baholash varaqasi), OBV (oralik baholash varaqasi), YABV (yakuniy baholash varaqasi)ga o'xshagan varaqalar o'qituvchini asosiy ishdan —

o'quvchilarni to'liq o'zlashtirishga yetaklashdan chalg'itmaydimi, ijodiy ishlar uchun vaqt ajratish imkoniyatlarini chalg'itadi, kamaytiradi!

O'quv-tarbiya jarayoniga ta'lim texnologiyasi bilan kirib kelayotgan qog'ozbozlikni bartaraf qilishning yo'llari ham mavjud. Shunday yo'llardan biri ta'lim xaritasini tuzishdir.

Joriy baholash ta'limning borishi bilan daxldor bo'lib, mavzu bo'yicha axborot to'plash, to'plangan axborotlarga dastlabki ishlov berish, o'rganilgan hodisalarni boshqa hodisalardan farqlash, ularni taniy olish darajasida o'tkaziladi, testga aylantirilgan maqsadlarning murakkabligi, qiyinligi o'rganilgan bilimlarga oid hodisalarni tanish darajasida bo'ladi.

Joriy baholash jarayonida testga aylantirilgan maqsadlar bo'yicha to'plangan ballar asosida sinf jamoasi gomogen guruhlar ajratiladi, guruhlar uchun qiyinligi, murakkabligi hisobga olingan topshiriqlar belgilanadi, ta'limning borishiga qo'shimcha, tuzatishlar kiritiladi. Bular ta'limni yana bir bor takrorlashni osonlashtiradi, o'zlashtirishning navbatdagi darajasi — malaka darajasida o'zlashtirishga imkoniyatlar yaratadi.

Joriy baholash o'zlashtirishning birinchi darajasi (ko'nikma darajasi)da, oraliq baholash esa malaka darajasida o'zlashtirilgan bilimlar asosida o'tkaziladi. Oraliq baholash mohiyati jihatidan o'rganilgan axborotlarga ishlov berish jarayoniga to'g'ri keladi. O'quvchilar o'rganilgan bilimlarga rioya qilib faoliyat ko'rsatishadi, ularni turli o'quv va hayotiy holatlarga tatbiq qilishadi, o'rganilayotgan obyekt(lar)ning yangi-yangi xususiyatlarini kashf etishadi, bilimlarni yangi sharoitlarda sinab ko'rishadi.

Oraliq baholash o'rganilayotgan mavzu yoki bo'lim bo'yicha umumiy xulosalar chiqarish, voqea-hodisalarni tushuncha darajasida o'zlashtirish jarayonlarida ham o'tkaziladi. Shularga ko'ra, oraliq baholashda testga aylantirilgan maqsadning murakkablik, qiyinlik darajasi

oshiriladi. Testga aylantirilgan maqsadlarni o'zaro taqqoslab ko'rish uchun oldingi sahifada keltirilgan jadvalni yana bir bor takrorlaymiz.

1	2	Testga aylantirilgan maqsad	4	5
3.	...	Matnda narsalarga qaratilgan undalmalarni qanday taniysiz? A. Ma'nosiga ko'ra B. Kim? so'rog'iga ko'ra C. So'roqqa ko'ra D. Nima? so'rog'iga ko'ra E. Gapdagi o'rniga ko'ra		

Joriy baholashga o'xshab oraliq baholash ham ta'limning borishi bilan daxldor, shu sababli ular mashg'ulotlarning tarkibida o'tkaziladi, ularga alohida o'quv soatlari ajratilmasligi kerak. Bu ularning o'xshash tomonlaridir. Ammo oraliq baholashning o'zigagina xos xususiyat mavjud. Taqqoslang: joriy baholash to'liq o'zlashtirishning dastlabki bosqichida (mavzu bo'yicha axborotlar to'plash jarayonida) o'tkazilsa, oraliq baholash to'plangan axborotlarga ishlov berish — malaka darajasida o'zlashtirish, shuningdek, mavzu yoki bo'lim bo'yicha umumiy xulosalar chiqarish—tushuncha darajasida o'zlashtirish bosqichlarida o'tkaziladi. «Oraliq baholash» iborasi uning joriy va yakuniy baholash o'rtasida o'tkazilishiga ishora emas, aksincha, bilimlarni yuqori (standart) darajasida o'zlashtirishga yaqinlashganlikka diqqatni qaratishdir.

Hozirgi, endigina shakllanib kelayotgan ta'lim texnologiyasi amaliyotida joriy va oraliq baholashda uy vazifalari, qo'shimcha topshiriqlar, ijodiy ishlarni tekshirish orqali o'zlashtirish ballarini to'plash moyilligi paydo bo'lyapti. Bu ma'qul tendensiya emas. Bizningcha, uy vazifasi, qo'shimcha topshiriqlar, ijodiy ishlar, konstruktiv yumushlarni

ta'limning tashkiliy shakllari sifatida ajratish, maktabda o'tkaziladigan yumushlarga ilova ishlar deb qarash ma'qulga o'xshaydi. Bunday ishlarning natijasi hisobga olinishi zarur. Haqiqiy reyting testga aylantirilgan maqsadlar asosida o'tkazilsa, baholashning samaradorligi yanada oshadi.

Shu yerda yana bir hodisaga tanqidiy munosabat bildirishni joiz deb topdik. Ta'lim texnologiyasi amaliyotida mavzu yoki bo'lim bo'yicha to'planishi lozim bo'lgan ballarning ko'p miqdori joriy va oraliq baholashga, juda oz miqdordagi ballar yakuniy baholashga to'g'ri kelyapti. Bu unchalik to'g'ri emas. Ish shu yo'sinda ketaversa, eskicha protsentomaniya — foizbozlik o'rniga, yangi «ballomaniya» — ballbozlik paydo bo'lmaydimi? Bu birinchi. Ikkinchidan, joriy va oraliq baholash faqat ball to'plash uchun emas, aksincha, o'quvchilarni ogohlantirish, o'zlashtirishda qayerga kelib qolganlarini ularga tushuntirish, ta'limga tuzatishlar kiritish, uni yana bir bor takrorlash kabi tabaqalashgan-differensial ta'limning ehtiyojga aylanganini o'quvchilarga anglatish maqsadlarida o'tkaziladi. Binobarin, joriy va oraliq baholashlarda ta'limiylik ustun bo'ladi.

Yakuniy baholash joriy va oraliq baholashdan butunlay farq qiladi: unga alohida o'quv soati ajratiladi; u o'quvchilar bilim darajasi ta'lim standartlari darajasiga ko'tarilgach o'tkaziladi; unda ta'lim natijasi ta'lim jarayonidan ajratiladi. Ko'rinadiki, yakuniy baholash ta'limning borishi bilan emas, nuqul ta'lim natijasi bilan daxldor hodisadir. Yakuniy baholashda bo'lim yoki mavzu bo'yicha ajratilgan o'quv elementlarining barchasini o'zlashtirish amalga oshirilgan maqsadlarga taqqoslab tahlil etiladi, umumlashgan test yoki testlar tizimi vositasida natija tekshirilib, baholanadi. Shu tufayli uni «nazorat ustiga qurilgan nazorat» deb qarash joizdir.

8-fasl. Ta'limning silsilaviy(sikliy)ligi

Ta'limning silsilaviyligi (sikliyligi) uni qurish, qayta qurish va ehtiyoj tug'ilganda uni takroriy qurish imkoniyatini beradi. Shu tufayli, ta'lim sikllarini batafsilroq tavsifi etishga harakat qilamiz.

Barcha mehnat jarayonlari sikllarga ajratilgan. Sikllari ajratilgan jarayonlarda mehnat ilmiy asosda boshqariladi, ishlab chiqarish uzluksiz, konveyer shaklida takrorlanadi. Har bir takrorlashning oxirida moddiy ne'matlar qabul qilingan standart (etalon) darajasida ishlab chiqariladi. Ta'lim jarayonida ham, shubhasiz, shunday imkoniyatlar mavjud. Har qanday mehnat, shu jumladan, ta'lim ham ma'lum makon va zamon (payt)da amalga oshadi. Shunday bo'lgach, ta'lim ham o'z sikllariga ega.

Adabiyotlarda ta'lim jarayoni xususida gap ketganda, «akt», «bosqich» kabi tushunchalar qo'llanadi. Bu yerda shunday savol tug'iladi: ta'lim jarayoni «aktlari», «bosqichlari» tushunchalari bilan yonma-yon yana bir iborani — «ta'lim jarayoni sikllari» iborasini ishlatishga ehtiyoj bormi? Agar bu tushunchani qo'llash zarurati bo'lsa, unda ta'lim jarayoni sikllarini ta'lim jarayoni aktlari, bosqichlaridan qanday farq etish kerak?

Bu tushunchalar bir-biridan quyidagicha farq qiladi: akt, bosqich umumiydan, ayni holatda ta'lim jarayoni (umumiy)dan uning elementlari — akt, bosqichlari (xususiy)ga qarab borish yo'lidir; sikllar esa teskari — xususiy (akt, bosqich)dan umumiyga qarab borish yo'li. Akt, bosqichlarni sikllarga birlashtirish ta'limni tashkil etish, boshqarish, nazorat etishni ma'lum darajada osonlashtiradi.

Ta'lim o'qitish va o'qish faoliyatlarining o'zaro ta'siri bo'lib, uning vositasida ta'lim subyektlari bir-birini tushunadi, daxldor o'zgarishlar yuz beradi. Daxldor o'zgarishlar (o'qituvchi ta'sirida bolalarda, bolalar ta'sirida o'qituvchida yuz beradigan o'zgarishlar) o'zaro ta'sirning

natijasi, o'qitish va o'qish faoliyatlarining bundan keyingi harakatlari uchun zamin sanaladi.

Ta'limning borishida bir akt (harakat) o'zidan oldingi aktning oqibati, uning yakunlanishi esa keyingi aktning sababi shaklida amal qiladi. Har bir aktning oxirida ma'lum bir natijaga erishiladi. Bu natija (uni mikronatija deb belgilaymiz) o'quvchida yuz bergan miqdoriy o'zgarishlardir. Ta'limda miqdoriy o'zgarishlardan sifat o'zgarishlariga o'tiladi. Bu ta'limning sikliy harakatidir. Sikl — ta'limning ma'lum aktlari majmui, mikronatijalarning yakunidir. Sikllar o'rtasida vaqtli intervallar bor. Bir intervaldan ikkinchisiga harakat — o'qituvchi va o'quvchining o'zaro ta'siridagi yangi holat, sifat o'zgarishidir. Har bir siklda erishilgan natijani makronatija deb belgilaymiz. Makronatijalar ta'limning borishida o'quvchilar bilimida yuz bergan sifat o'zgarishlaridir.

Ta'limning sikllarini asoslash va ajratish o'lchovlari uchta: maqsad, vosita, natija .

Maqsad oldindan anglangan, rejalashtirilgan natija bo'lib, unga erishish ongli yo'nalgan faoliyatni talab etadi.

Maqsad va maqsadga muvofiq faoliyat bir jarayonning (oldindan belgilangan natijaga erishish jarayonining) elementlari sanaladi. Amalga oshgan maqsad natijaga, erishilgan natija esa yangi-yangi maqsadlarni amalga oshirish vositasiga aylanadi.

Ta'lim maqsadi haqida gap ketganda uning besh darajasini va shu darajalarga muvofiq besh xil ko'rinishni qayd etishga to'g'ri keladi: jamiyat darajasida — barkamol insonni tarbiyalash; ta'lim darajasida — ta'limning yaqin didaktik maqsadi; o'qituvchi faoliyat darajasida — ta'limni tashkil etish, boshqarish, nazorat etish maqsadi; o'quvchi faoliyati darajasida — bolalarning umumiy bosh oraliq, harakatga teng o'quv maqsadlari.

An'anaviy pedagogik nazariya va unga oid pedagogik amaliyotda o'qituvchi maqsadidan umumiy maqsadga —

barkamol insonni tarbiyalash maqsadiga qarab boriladi. O'quvchining ta'lim jarayonidagi maqsadi e'tiborsiz qoldiriladi yoki o'qituvchi maqsadidan kelib chiqib, bolalarning o'quv maqsadlarini konkretlashtirishga harakat qilinadi.

Ta'lim texnologiyasida bolalarning o'quv maqsadlaridan o'qituvchining maqsadiga, uni amalga oshirish orqali ta'limning yaqin didaktik maqsadlariga qarab boriladi. Bolalarning o'quv maqsadlari ta'limning sikliyligi, sikllarning shakllanishini belgilovchi asosiy o'lchovlardir. Ta'limni amalga oshirishga oid o'quv maqsadlari tizimini chizma tarzida ko'rsatamiz.

O'quvchilarning o'quv maqsadlari tizimi

O'quvchilarning umumiy (bosh) o'quv maqsadi

Oraliq maqsadlar

Harakatga teng maqsadlar

Chizmadan ko'rinadiki, bola uchun o'qish, o'rganish harakatga teng maqsadlarni amalga oshirishdan boshlanadi. Binobarin, ta'lim sikliyligining ham, ta'lim texnologiyasining ham boshlang'ich (ilk) nuqtasi harakatga teng maqsadlaridir.

An'anaviy ta'lim nazariyasida ko'rgazma qurollar, tarqatmalar, texnik qurilmalar, kompyuter xotirasiga joylashtirilgan axborot, testlar ta'lim vositasi sifatida sharhlanadi. Bu o'qituvchi nuqtai nazaridan to'g'ri, xolos. Ammo bu narsalarning deyarli barchasi (hatto o'qituv-

chining nutqi ham) o'quvchi uchun ta'lim manbai rolini bajaradi. O'quvchi uchun vositalar uning o'zida. Bu fikrni tushunish uchun rim raqamlari bilan belgilangan quyidagi 3 ta abzatsni diqqat bilan o'qib chiqamiz. Misol tariqasida murakkab undalmani o'zlashtirish maqsadlari, vositalarini keltiramiz.

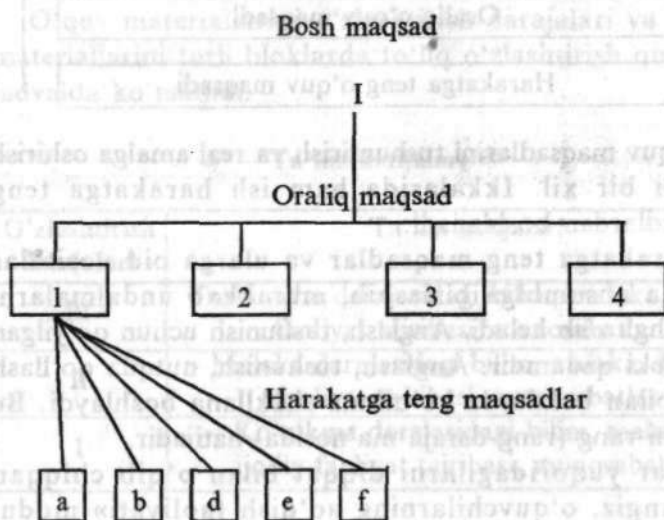
I. Harakatga teng maqsadlar va ularga oid vositalar: matndan murakkab undalmali gapni ajratib yozish — maqsad; ajratib yozish usuli — vosita (a); so'z birikmasi ishtirokida murakkab undalmali gap tuzish — maqsad; gap tuzish harakati — vosita (b); murakkab undalmaning shaxsga yoki narsaga qaratilganini aniqlash — maqsad; kuzatish va tahlil qilish harakatlari — vosita (d); murakkab undalmani gapning boshi, o'rtasi, oxirida ishtirok ettirib gap tuzish — maqsad; uch holatga rioya qilib harakat qilish — vosita (e); murakkab undalmalarda tinish belgilarni ishlatishni bilish — maqsad; tinish belgilarni ishlatish — vosita (f). Ko'rinadiki, harakatga teng maqsadlarning har biriga ma'lum bir vosita to'g'ri keladi. Bu vositalar o'quvchilarning o'zida. Shu vositalarni o'quvchi qancha ongli, to'g'ri tanlay olsa, u o'z oldiga qo'yilgan topshiriqlarni shuncha samarali bajaradi. Bundan kelib chiqadigan xulosa shuki, ta'lim texnologiyasi o'quvchilarga bilim berish bilan birga, ularga o'qiy olish (mustaqil bilim olish) usullarini ham o'rgatishni taqozo etadi.

II. Oraliq maqsadlar va ularga oid vositalar: murakkab undalmalarga oid bilimlarni o'rganish — maqsad, mustaqil o'qish usuli — vosita (1); murakkab undalmani matnda tanish — maqsad, kuzatish, ajratish usullari — vosita (2); murakkab undalmani sodda undalmadan farqlash — maqsad, murakkab va sodda undalmalarni taqqoslash — vosita (3); murakkab undalmalarni nutq amaliyotiga tatbiq etish — maqsad, murakkab undalmaga oid bilimlarni esga tushirish va o'quv holatlarida qo'llash — vosita (4).

Oraliq maqsadlar va ularga oid vositalar mazmun jihatidan boy bo'lib, topshiriqqa teng bo'ladi. Topshiriqlarni bajarishda esa motivlar, tafakkur, oldin o'rganilgan bilimlar, binobarin, xotira, aqliy faoliyat usullari kompleksi ishtirok etadi.

III. Umumiy bosh o'quv maqsadi va unga oid vosita: murakkab undalmalarni nutqda to'g'ri qo'llash — maqsad. Bolalarning o'quv maqsadlarini tahlil etishning bu darajasida vosita izlanmaydi. Zero, bu maqsad erishilgan natijaning o'zidir. Harakatga teng maqsadlar va ularga oid vositalar, oraliq maqsadlar va ularga oid vositalar ta'limdan ko'zlangan natijaga olib keladi.

O'qituvchining natijaga erishishi

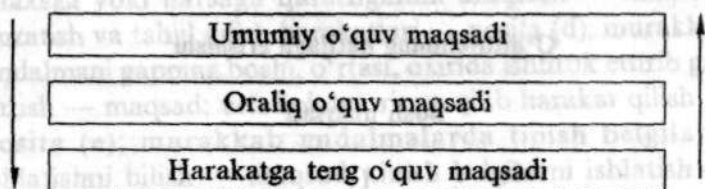

O'quvchi bitta oraliq maqsadga erishish uchun qator vositalarni ishlatib, harakatga teng maqsadlarni amalga oshiradi.

Ta'lim texnologiyasida o'quvchilarga o'z maqsadlarini yetkazish, vositalarni oydinlashtirish o'qituvchining asosiy

vazifalaridan biridir. Bunda o'zaro daxldor ikki hodisani farqlashga to'g'ri keladi: o'quv maqsadlarini qo'yish — bu jarayon umumiy o'quv maqsadidan boshlanib, harakatga teng maqsadlarni izohlashni o'z ichiga oladi. Shu yo'l bilan o'quvchilar o'z maqsadlarini anglashadi; o'quv maqsadlarini tushuntirish — bu jarayon harakatga teng maqsadlardan oraliq maqsadlarga, ulardan umumiy bosh o'quv maqsadiga tomon harakat. Shu yo'l bilan o'quvchilar o'z maqsadlarini tushunishadi. Keyingi holatda o'quv maqsadlarini bevosita amalga oshirish ham o'z aksini topadi.

O'quv maqsadlarini qo'yish va tushuntirish tartibi

O'quv maqsadlarini tushuntirish va real amalga oshirish tartibi bir xil. Ikkalasida ham ish harakatga teng maqsadlardan boshlanadi.

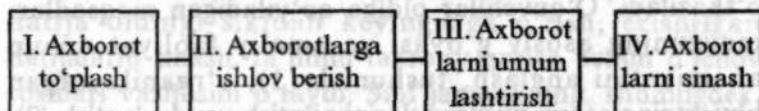
Harakatga teng maqsadlar va ularga oid vositalar yagona ansamblga birlashib, murakkab undalmalarni anglashga olib keladi. Anglash, tushunish uchun qo'yilgan dastlabki qadamdir. Anglash, tushunish, nutqda qo'llash yo'li bilan bolalarda ko'nikma shakllana boshlaydi. Bu birinchi rang (rang-daraja ma'nosida) natijadir.

Agar yuqoridagilarni diqqat bilan o'qib chiqqan bo'lsangiz, o'quvchilarning «o'qish faoliyati» modul xarakterini olganini sezasiz. Modul xarakterini olgan faoliyatning natijasini etalon vositasida o'lchash mumkin. Bunday faoliyat o'zlashtirishning quyi darajasidan yuqori darajasiga ko'tarila oladi, standartlashadi, umumiy qurilishga ega bo'ladi. Shularga muvofiq uni takroriy tashkil etish, unga tuzatish kiritish, tuzatish va

qo'shimchalardan keyin yana bir bor takrorlash imkoniyatlari paydo bo'ladi.

Modul xarakterini olgan o'quvchi faoliyati o'quv materiallarini o'zlashtirishning har bir darajasida yangi sifatlarga o'tib, to'liq o'zlashtirishga olib keladi. O'quvchi faoliyatidagi ana shu sifat o'zgarishlariga qarab, malaka darajasidagi o'zlashtirishni ko'nikma darajasidagi yoki tushuncha darajasidagi o'zlashtirishdan farqlaymiz.

Ta'lim natijasiga qarab, ta'lim texnologiyasi asosida, o'quv-tarbiya jarayonini amalga oshirishning quyidagi chizmada berilgan bloklarni ajratish imkoniyatlari oshadi.

O'quv materiallarini o'zlashtirish darajalari va o'quv materiallarini turli bloklarda to'liq o'zlashtirish quyidagi jadvalda ko'rsatildi.

Ta'lim natijalari

O'zlashtirish darajalari	Ta'lim natijalari
III	Tushuncha darajasidagi bilim, malaka, ijodiy faoliyat tajribasi, munosabatlar
II	Malaka darajasidagi bilim, malaka, ijodiy faoliyat tajribasi, munosabatlar
I	Ko'nikma darajasidagi bilim, malaka, ijodiy faoliyat tajribasi, munosabatlar

O'zlashtirishning eng yuqori darajasida erishilgan natija qabul qilingan standartga teng bo'lib, quyidagi sifatlarga ega.

Bilish — ta'rif, qoida, aniqliklarni, termin va dalillarni, asosiy tushunchalar, usullar, prinsiplarni egallash.

Tushunish — o'z fikrlarini dalillar bilan tasdiqlash, turli chizma, jadval, diagramma, formulalar tuza olish.

Tatbiq etish — tushuncha, dalillarni yangi o'quv va hayotiy holatlarda ishlata olish, masalalarni zudlik bilan bajarish, usul va prinsiplardan ongli foydalanish.

Baholash — o'zining va o'zgalarning faoliyatini baholash, o'rganilgan, o'qilgan bilimlarga munosabat bildirish, tanqidiy baholay olish.

Ta'limning maqsadi, vositasi, natijasini hisobga olib, uning to'rtta sikli ajratiladi.

Dastlabki sikl. Bu siklda mavzuning umumiy qurilishi va uni amaliyotga tatbiq etish usullari egallanadi. Unda yangi bilimlarni o'rganish va dastlabki mustahkamlash ketma-ket o'tkaziladi. O'quvchilar oldiga qo'yiladigan maqsadlar: mavzuning asosiy g'oyasi va amaliy faoliyat uchun ahamiyatini anglash, tushunish (1); o'rganilayotgan obyektning asosiy xususiyatlarini ajratish va idrok etish (2); o'quv materialini aytib berish va uni amaliyotga tatbiq etish usullarini egallash (3). Bu maqsadlarga erishish uchun ta'lim uch xil bosqich ko'rinishida amal qiladi: bolalarni yangi o'quv materialini o'rganishga tayyorlash; yangi bilimlarni idrok etish; idrok etilgan bilimlarni mustahkamlash. Bilimlarni o'z so'zlari bilan aytib bera olish, o'z fikrlarini dalillar bilan isbotlash, tipik topshiriqlarni bajarish ta'lim jarayoni natijasi ko'rsatkichlari sanaladi.

Ikkinchi sikl. Bu o'quv materialining umumiy qurilishini va uni amaliyotga tatbiq etish usullarini takrorlashni o'z ichiga oladi. Bilimlarni turli o'quv holatlarida sinab ko'rish natijasida o'rganilgan bilimlar yanada konkretlashadi, malakalar yanada rivojlanadi, bilimlarning ko'lemi kengayadi, ulardan amaliyotda foydalanish imkoniyatlari oshadi.

Ikkinchi siklda o'quvchilar oldiga o'rganilgan mavzu doirasida dalil to'plash, dalillarni tahlil qilish, bilimlarni yangi-yangi o'quv sharoitlariga tatbiq etish kabi o'quv maqsadlari qo'yiladi. Bu xil maqsadlar amalga oshgan sari bilimlar abstraktlikdan konkretlikka ko'tarila boradi.

Uchinchi sikl. Bunda bilim va malakalar tizimga solinadi, mavzu yuzasidan umumlashgan xulosalar chiqariladi.

Yakunlovchi sikl. Bunda bolalarning bilimi, malakasi, ijodiy faoliyat tajribasi sinovdan o'tkazilib, mavzu yoki bo'limni to'liq o'zlashtirishga oid xulosalar chiqariladi.

Ta'lim jarayoni sikllari bir-biridan farq qiladi. Ulardan istalgan o'quv predmetini o'qitishda foydalaniladi. Har bir siklda o'rganilayotgan bilim, hosil qilinayotgan malakalarning yangi sifatleri ajralib turadi. Bu o'quv materiallari ustida o'qituvchi va o'quvchilarning bajaradigan ishlari mazmunini aniqlash imkoniyatini beradi. Maqsad, vosita, natija oldingi sikldan keyingisiga o'tish, erishilgan natijalarni sinash, ta'limni takroriy qurish uchun o'lchov toshlari vazifasini o'taydi. Sinf jamoasining, shuningdek, har bir o'quvchining sikldan siklga o'tishi o'quv maqsadlarining amalga oshishi erishilgan natijaga ko'ra belgilanadi. O'quvchining bilimi, malakasi, ijodiy faoliyat tajribasi, o'rganilayotgan bilimlarga munosabati sikldan siklga o'tgan sari rivojlanadi, konkretlashadi. Ta'lim sikllari spiralga o'xshaydi. Uning har bir aylanasi ta'limning maqsadi, vositasi, natijasi o'z aksini topadi.

Ta'lim sikli — bu boshlang'ich nuqtaga rivojlangan holda qaytib kelish va yanada rivojlanish uchun undan uzoqlashishidir. Sikliylik ta'limni tasavvur etish, qurish, tuzatish kiritib uni takrorlash, natijalarni sinab ko'rishni osonlashtiradi.

Ta'lim texnologiyasi sohasida ilmiy izlanishlar olib borgan amerikalik olimlar E.Torndayk, B.Skinner, D.Kremning asarlarida ta'limning sikliyligiga rioya qilib, uni tashkil etishga doir qator qoidalar ishlab chiqilgan: 1) zudlik bilan «ta'lim natijasini» bilish qoidasi-joriy nazorat paytida erishilgan natijani o'quvchilarga tezlik bilan yetkazish, ularni o'zlashtirish darajasi bilan tanishtirish; o'qish o'rganishda ularning qayerga kelib qolganliklaridan ogohlantirish; 2) «teng qiymatli» amaliyot qoidasi — ta'lim

tashkil etilgan shart-sharoitga, o'quvchi ko'rsatgan faoliyatga test sinovi paytidagi shart-sharoitning, faoliyatning bab-baravar, bir xil bo'lishi; 3) bir-biriga monand (o'xshash), ammo teng bo'lmagan o'quv holatlarida mashq qildirish qoidasi — oldingi o'quv holatida o'tkazilgan mashqni unga o'xshagan, ammo teng bo'lmagan ikkinchi holatda takrorlash; 4) ijobiy rag'batlantirish qoidasi — o'qiganingda bilar eding, bajarishga (yechishga) yana bir marta harakat qil; qoida (ta'rif)ni yana bir marta o'qib chiqsang, masalani o'zing mustaqil yecha olasan. Bu qoidaga ko'ra, o'quvchilarning xatolari tanqid qilinmaydi, aksincha, rag'batlantiruvchi maslahatlar beriladi.

Yuqoridagi qoidalardan foydalanish, shubhasiz, ta'lim samaradorligining oshishiga olib keladi. Ammo ularda bitta asosiy kamchilik bor: bu qoidalar noijodiy ta'limga, binobarin, o'quvchilar xotirasiga mo'ljallab tuzilgan. Shu tufayli, ular ta'limni ijodiy tashkil etish talablariga javob bera olmaydi. Ta'lim texnologiyasi xususiyatlarini nazarda tutib, yuqoridagi qoidalarni quyidagi talablar bilan to'ldiramiz: 1) ta'limni o'quvchilarning ijodiy va qayta xotirlash faoliyatini optimal qo'shib tashkil etish — ta'lim texnologiyasida xotiradan boshlangan faoliyat ijod bilan, ijod bilan boshlangan faoliyat qayta xotirlash bilan yakunlanishi lozim. Ijodiy va noijodiy ishlarning nisbati 50 : 50% bo'lishi ta'limning samaradorligini oshiradi; 2) sikllarga mos ta'lim. Ijodiy va noijodiy ishlarning 50 : 50% bo'lishi ta'lim vositalari va uning tashkiliy shakllari sikllar mohiyatiga qancha mos bo'lsa, ta'limning samaradorligi va sifati shuncha yaxshilanadi; 3) sikllar, o'rganilayotgan o'quv materiallariga mos o'quv faoliyatini tanlash; 4) o'zlashtirish darajasiga qarab, o'quvchilar faoliyatini murakkablashtirib borish; 5) o'quvchilar faoliyatini tashkil etish, boshqarish, nazorat etishdan ta'lim sikllarini shakllantirish.

9-fasl. Ona tilidan ta'lim turlari

Ta'lim o'ta murakkab jarayon bo'lib, uni o'qitish — o'qituvchi faoliyati, o'qish — o'quvchi faoliyati, o'qituvchi va o'quvchining o'zaro ta'siri (o'qitish $\rightleftharpoons$ o'qish) jihatidan ham tasavvur etish mumkin. Ta'limni ishtirokchilari jihatidan tasavvur etish yo'li bilan unda o'quvchi vaziyatlari ajratiladi.

Ta'limni o'qitish faoliyatiga ko'ra, tasavvur etishda o'qituvchi ta'lim jarayonining subyekt, o'quvchi yoki o'quvchilar jamoasi shu jarayonning predmeti sifatida qaraladi. Ta'limni shu yo'sinda tasavvur qilish va shu tasavvurga ko'ra uni tashkil etish, boshqarish hamda nazorat qilishda o'quvchi maqomi (u ta'lim jarayonining faol ishtirokchisi ekanligi) ma'lum darajada inkor etiladi. I.Gerbartning ta'lim nazariyasi va unga asoslangan an'anaviy ta'lim amaliyoti shu qarash asosida yaratilgan. G'arb mamlakatlarida ishlab chiqilgan pedagogik texnologiya zaminida ham I.Gerbart didaktikasi yotadi.

Ta'limni o'qish faoliyatiga ko'ra tasavvur etishda o'quvchi ta'lim jarayonining subyekt, o'rganilayotgan obyekt (o'quv materiali) bola faoliyatining predmeti ekanligi tan olinadi. Ammo bunday talqinda o'qituvchi maqomi ma'lum darajada chegaralanadi: u ta'lim jarayoni maslahatchisi rolini bajaradi. Ta'lim jarayoni xususiyatlarini shu taxlitda tushuntirishga D.Dyui asos solgan edi. Hozirgi muammoli ta'lim asoslari D.Dyui ta'limotiga borib taqaladi.

Ta'limni o'qitish va o'qish faoliyatlarining o'zaro ta'siri asosida tasavvur etish. Bunday qarashda o'qituvchi va o'quvchi ta'lim jarayoni subyektlari, o'rganilayotgan obyekt (o'quv materiali) ularning har ikkalasi uchun ham faoliyat predmeti ekanligi tan olinadi, shuningdek, o'qitish va o'qish faoliyatlarining har biri uchun vositalar (o'qitish vositalari, o'qish vositalari) e'tirof etiladi. Ta'limni shu yo'sinda

tasavvur etish g'oyasini O.Roziqov asoslagan edi. Ta'limni topshiriqlar tizimi shaklida tashkil etish metodikasi o'zaro ta'sir xususiyatlaridan kelib chiqib bayon qilingan.³⁵

Ko'rinadiki, o'quvchi ta'lim jarayonida uch holatda ishtirok etadi: sust (passiv) vaziyat — o'qituvchi izohlarini, tushuntirishlarini tinglovchi, ko'rsatmalarini ijro etuvchi, talab va topshiriqlarini bajaruvchi. Ta'lim jarayoni shu ko'rinishda tashkil etilganda, o'quv ishlari bolalar xotirasiga mo'ljallanadi; faol vaziyat — bolaning mustaqilligi, faolligi ta'minlangan holat. Bu vaziyatda ta'lim o'quvchi(lar)ning tafakkuriga mo'ljallab tashkil etiladi; o'quvchi o'qituvchi bilan teng huquqqa ega vaziyat. Bunday qarashda o'qituvchi va o'quvchi ta'lim subyektlari sanaladi, o'qituvchi o'z o'quvchisi bilan birga ta'limni quradi, boshqaradi. O'qitish va o'qish faoliyatlarining o'zaro muvofiqlashuvi (koordinatsiya) ta'limni tashkil etish, boshqarish, nazorat etishning yetakchi prinsipiga aylanadi. Ta'lim ham xotiraga, ham tafakkurga mo'ljallab o'tkaziladi.

Ta'lim turlari o'quv materiallariga didaktik ishlov berish, ta'limni xotira yoki tafakkurga mo'ljallab tashkil etish, ta'lim subyektlarining ta'lim jarayonida sust yoki faol ishtiroki natijalariga ko'ra bir-biridan farq qiladi. Ta'lim turlarining o'xshash va farqli tomonlari quyidagi jadvalda berilgan. Jadvaldagi «+» ishorasi bilan u yoki bu belgining mavjudligi, «-» ishorasi bilan shunday belgining yo'qligi qayd etilgan.

³⁵ Roziqov O. Ta'lim jarayoni va uni tadqiq qilishning ba'zi masalalari. O'zbekistonda ijtimoiy fanlar. 1971. №11.

Ta'lim turlari va ularning o'ziga xos belgilari

Ta'lim turlari	Didaktik ishlov berish	Xotiraga mo'ljallanganlik	Mantiqiy fikrlash	Diadektik fikrlash	Ta'limda sust qatnashish	Ta'limda faol qatnashish	Tafakkurga mo'ljallanganlik	Natijalarni tekshirish
Izohli-ko'rgazmali ta'lim	-	+	-	-	+	-	-	+
Muammoli ta'lim	+	-	-	+	-	+	+	+
Topshiriqli ta'lim	+	+	+	+	-	+	+	+
Differensial ta'lim	+	+	+	+	-	+	+	+
Algoritm lashtirilgan ta'lim	+	+	+	-	-	+	+	+
Programma (dastur) lashtirilgan ta'lim	+	+	+	-	-	+	-	+
Kompyuterli ta'lim	+	+	+	+	-	+	+	+

Ta'limning ayrim turlariga izoh berishga o'tamiz.

Izohli-ko'rgazmali ta'lim bolalar xotirasiga mo'ljallab tashkil etiladi. O'qituvchi o'rganilayotgan mavzuga oid bilimlarni o'z so'zlari bilan aytib beradi, zarur o'rinlarda bolalar diqqatini ko'rgazma qurollarga tortadi; o'quvchilar ko'rgazma qurollarni kuzatishib, o'qituvchi tushuntirgan bilimlarni xotirada saqlab qolishadi. Izohli-ko'rgazmali ta'lim «o'qitish o'qishdan katta» qolipi asosida yaratilgan bo'lib, uning bosh prinsipi subordinatsiyadir.

Keyingi yillarda ta'limning bu an'anaviy turini samarali tashkil etish maqsadida, uning tashkiliy tuzilishiga qator o'zgarishlar kiritildi. Bular quyidagilar: mashg'ulotning boshlanishida bolalar oldiga muammo, muammoli savollar qo'yish. Qo'yilgan muammo, savolga javob tariqasida mavzuni bayon etish. Bu ko'rinishda izohli-ko'rgazmali ta'lim muammoli ta'lim bilan o'zaro qo'shiladi (1); o'rganilayotgan mavzu xususiyatlarini hisobga olib, o'quv topshiriqlarini bajartirish. O'quv topshiriqlarining bajarilishini tahlil qilishga bog'lab mavzuni bayon etish. Bu

yerda izohli-ko'rgazmali ta'lim topshiriqli ta'lim bilan o'zaro qo'shiladi (2); o'quv materialining bir qismini — murakkab ulushini o'qituvchi tushuntiradi, nisbatan osonroq qismini bolalarning o'zlari mustaqil o'rganishadi. Bu variantda izohli-ko'rgazmali ta'lim mustaqil ishlar bilan qo'shib o'tkaziladi (3). O'quv topshiriqlari, mashqlarni bajarish, masala va misollarni yechish yo'llari bilan o'rganilgan bilimlar mustahkamlanadi. Test sinovi mustahkamlashdan keyin o'tkaziladi.

Muammoli ta'lim. Bunda o'qitish va o'qish faoliyatlari quyidagicha amal qiladi: o'qituvchi muammolarni bolalar oldiga qo'yadi, bolalar muammoni qabul qilib, unda berilgan dalillarni idrok etishadi (1); o'quvchilarga muammoni tahlil etish, uni yechishga oid farazlarni aytishni taklif etadi; o'quvchilar turli farazlarni aytishadi (2); o'qituvchi aytilgan farazlardan ma'qulini tanlab, muammoni yechishni so'raydi; bolalar farazlardan birini muammoni hal etishga tatbiq qilishadi (3); o'qituvchi muammoning yechimidan xulosa chiqarishni aytadi; bolalar o'z imkoniyatlari doirasida xulosa chiqarishadi (4); o'qituvchi bolalar chiqargan xulosalarni to'ldiradi, aniqlik kiritadi; bolalar o'qituvchi izohlarini tinglab, o'z xulosalarini boyitishadi (5); o'qituvchi chiqarilgan xulosani turli o'quv holatlariga tatbiq qilishni taklif etadi; bolalar turli topshiriqlarni bajarish yo'li bilan chiqarilgan xulosalarni mustahkamlashadi (6). Ta'limning bu turida ham mustahkamlashdan keyin joriy nazorat o'tkaziladi.

Muammoli ta'lim qator afzalliklarga ega. Ta'limning bolalar tafakkuriga mo'ljallanganligi, ularda ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish imkoniyatining ko'pligi muammoli ta'limning o'ziga xos xususiyatlaridir. Ta'limning bu turida qator kamchiliklar ham mavjud: ta'limni muammolarni qo'yish va bajartirish yo'li bilan amalga oshirish ko'p vaqtni oladi; muammoni tushungan o'quvchigina ta'limda faol ishtirok etadi; muammoli ta'lim o'quv-

tarbiya jarayonining faqat bir bosqichi — yangi bilimlarni, yangicha faoliyat usullarini egallash bosqichidagina tashkil etiladi.

Topshiriqli ta'lim muammoli ta'limning zaif tomonlarini bartaraf etishda asosiy omillardan biri hisoblanadi. U ham o'quvchilar tafakkuri, ham xotirasiga mo'ljallab tashkil etiladi. Topshiriqli ta'limning asosida o'quv topshiriqlari yotadi. O'quv topshirig'i o'quv materialining o'zgartirilgan shaklidir. Masalan, boshlang'ich sinflarda «Ot» mavzusi bo'yicha quyidagi ta'rif o'rganiladi: «Shaxs va narsalarning nomini bildirib, kim? yoki nima? so'rog'iga javob bo'ladigan so'zlarga ot deyiladi». Bu o'quv materialini turli shakllarga kiritish uchun quyidagi o'quv topshiriqlari tizimidan foydalaniladi: sinfni yaxshilab kuzating. Ko'zingizga qanday jonli va qanday jonsiz narsalar tashlanyapti? (1); o'zingiz kuzatgan narsalarning nomini yozing (2); o'zingiz yozgan so'zlardan qay biri «kim?» so'rog'iga, qay biri «nima?» so'rog'iga javob bo'ladi? (3); oldin kim? so'rog'iga, keyin «nima?» so'rog'iga javob bo'lgan so'zlarni ikki guruhga ajratib yozing (4).

Bu o'quv topshiriqlari yuqorida keltirilgan o'quv materialining o'zgartirilgan shaklidir. O'quv topshirig'i vositasida ta'lim subyektlari — o'qituvchi va o'quvchi bir-birini tushunadi. Bajarilgan topshiriqlardan quyidagi xulosalar chiqariladi: atrofimizni turli-tuman narsalar o'rab olgan; bu narsalarni predmet deymiz; narsalarning nomini bildirgan so'zlarga ot deyiladi; kishilarni bildirgan otlar «kim?» so'rog'iga javob bo'ladi; kishidan boshqa narsalarni bildirgan otlar «nima?» so'rog'iga javob bo'ladi. Chiqarilgan xulosalardan keyin mustahkamlash bosqichi tashkil etiladi, so'ngra test nazorati o'tkaziladi.

Differensial (tabaqalashgan) ta'lim o'quvchilarning individual xususiyatlariga moslab tashkil etiladigan ta'lim turidir. Undan boshlang'ich sinflardan tortib, oliy o'quv yurtlarida ham foydalaniladi. Tajribali o'qituvchilar

boshlang'ich sinflardayoq ilg'or o'quvchilar uchun murakkab o'quv topshiriqlari, nisbatan bo'shroq bolalar uchun soddalashtirilgan o'quv topshiriqlari tanlab, o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etishadi. Bu differensial ta'limning eng oddiy ko'rinishidir. Differensial ta'lim ikki turli bo'ladi: **ichki differensiatsiya; tashqi differensiatsiya.**

Ichki differensiatsiya bir sinf ichida bolalarni guruhlariga ajratib o'qitishdir. Ichki differensiatsiyada bolalarning bilimi (a'lo, yaxshi, qoniqarli baholarga o'qiydigan o'quvchilar) va ishlash sur'ati (tezkor, o'rtacha, sust) hisobga olinib, ular guruhlariga ajratiladi. Ichki differensial ta'lim sinf jamoasining bir xil dastur, darslik asosida o'qishiga mo'ljallangan bo'lib, guruhlar bajaradigan yumushlar qiyinligi, murakkabligi, oz yoki ko'pligi jihatidan farq qiladi.

Tashqi differensiatsiya bolalarning individual xususiyatlari asosida ularni alohida sinflarga va hatto maktablarga to'plab o'qitishdir. Shu yo'l bilan ixtisoslashgan sinflar, maktablar paydo bo'ladi.

Differensial o'qitish ta'lim texnologiyasini amalga oshirishda eng maqbul tur sanaladi. Unga ko'ra, ta'limga o'zgartirish, tuzatishlar kiritilib, o'qitish takroriy tashkil etiladi. Ta'limning boshqa ko'rinishlariga o'xshab, differensial ta'lim natijasi ham test topshiriqlari tizimi vositasida aniqlanadi.

XI BOB

ONA TILI TA'LIMINI OPTIMALLASHTIRISH

Ta'limni optimallashtirish — o'quv-tarbiya jarayoniga hozirgi qarashlar — konsepsiyalarning barchasini o'zida mujassamlashtirgan integrativ nazariyadir. Bu nazariya, bir tomondan, maktab joylashgan iqtisodiy, madaniy, geografik muhitni hisobga olishni, ikkinchi tomondan esa ta'lim mazmuni, tamoyillari, metodlari, vositalari, tashkiliy shakllaridan unumli foydalanish yo'llarini izlashni taqozo etadi. Binobarin, ta'limni optimallashtirish nazariyasida ikki narsa — ta'limni aynan olingan muhitga muvofiqlashtirish va uni eng samarador variant asosida o'tkazish g'oyalari o'zaro uyg'unlashgan. Shularga asoslanib, ta'limni optimallashtirish nazariyasini pedagogik fikrlashning yangi tipi deb qaraymiz.

Ko'rinadiki, ta'limni optimallashtirish nazariyasining markazida o'quv-tarbiya ishlarini tashkil etish va boshqarishning ma'lum sharoit uchun eng qulay, samarali variantini tanlash yotadi. Optimallashtirish ta'limning samaradorligini oshirish yo'li, samaradorlik esa ta'limni optimallashtirish o'lchovi sanaladi. Demak, o'quv-tarbiya jarayonini o'rganish, uning eng unumdor variantini tanlash, tanlangan variantni amalga oshirishga oid tadbirlarni ishlab chiqish yagona maqsadga — o'quv-tarbiya jarayoni samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

1-fasl. Ta'limni optimallashtirish tushunchasi

Ta'limni «optimallashtirish» tushunchasi lotincha «optimus» so'zidan olingan bo'lib, «eng yaxshi», «eng unumli», «eng maqbul» degan ma'nolarni anglatadi. Binobarin, ta'limni optimallashtirish keng ma'noda ma'lum

sharoit uchun eng samarali variantni tanlash jarayonini anglatadi.

Ta'limni optimallashtirish tushunchasi olimlar tomonidan o'ylab ixtiro qilingan g'oya emas. U har doim inson tabiati, uning xatti-harakati, intilishlari, qiziqishlari, o'z ijtimoiy burchini anglashi kabi ijtimoiy sifatlari bilan daxldor hodisadir. Bozorga kirib eng sifatli mahsulotni xarid qilishga intilish, so'z berilganda tinglovchilar tushunadigan so'z va iboralardan foydalanish, u yoki bu ijtimoiy vazifani bajarishga eng muvofiq yo'lni tanlash uchun harakat qilish insonga har doim hamohangdir.

Ta'limni optimallashtirish, prof. Y.K.Babanskiyning yozishicha, o'qituvchi va o'quvchining vaqt byudjetidan unumli foydalanishini ta'minlaydigan, aynan olingan sharoitga eng mos keladigan ta'limning ilmiy asoslangan variantini tanlashdir.

Ta'limni optimallashtirish bir paytning o'zida ta'lim subyektlarining har ikkalasi — o'qituvchi va o'quvchilar uchun daxldor sanaladi. Masalan, o'quv topshiriqlarini ta'limga tatbiq etish (o'qituvchi faoliyati) o'quv topshiriqlarini bajarish yo'llarini bolalarga o'rgatishni taqozo etadi, o'quv muammolaridan o'rinli foydalanish (o'qituvchi), muammoni bajarish yo'llari, bosqichlari xususida bolalarda tasavvurlarni kengaytirishni talab etadi. Ta'lim jarayonidagi sababiyatli bog'lanishlarni izlash, izohlash yo'llari bilan ta'limning optimal variantini shakllantirishga qarab boriladi.

Ta'limning optimal varianti har bir sinfnig o'z xususiyatlaridan kelib chiqib belgilanadi. Ikkita parallel (masalan, 6 «a», 6 «b» sinf uchun ta'limning bir varianti har doim optimallik talabiga javob bera olmaydi. Chunki sinf o'quvchilari turli tayyorgarlikka ega, ularda darslik va boshqa o'quv qo'llanmalari ustida mustaqil ishlashga oid ko'nikmalar turlicha taraqqiy etgan. Aynan olingan sinf o'quvchilarining tayyorgarlik darajasi, real o'quv

imkoniyatlari asosida tanlangan variant faqat shu sinf o'quvchilari uchun optimal sanaladi.

Ta'limni optimallashtirish yo'li bilan uning samaradorligini oshirish berilgan vaqt doirasida erishilgan natijaga ham bog'liq. Ta'limdan ko'zlangan natija aynan berilgan vaqt doirasida optimal sanaladi. Vaqtni ortiqcha sarflash, u yoki bu mavzu ustida ortiqcha ishlash o'qituvchi va o'quvchilarning jismonan zo'riqishiga olib keladi, kelgusi o'quv soatlari samaradorligiga salbiy ta'sir etadi. Binobarin, me'yoriy vaqt doirasida ta'limning samaradorligini oshirish hamda ko'zlangan natijaga erishish ta'limning optimalligini ko'rsatuvchi belgilar sanaladi.

Ta'limni optimallashtirish u yoki bu ta'lim metodi, vositasiga ortiqcha baho berishni chegaralaydi, barcha sinfda bir xil ishlash va hamma o'quv predmetlarini o'qitishni bir xil qolip asosida tashkil etish tajribasiga barham beradi, o'qituvchi va o'quvchilarning ortiqcha, keraksiz urinishlarining oldini oladi. Ta'limni optimallashtirish shu jihatlari bilan pedagogik mehnatni ilmiy tashkil etish nazariyasining yetakchi prinsipi sanaladi.

2-fasl. Ta'limni optimallashtirish o'lchovlari

Ta'limni optimallashtirish o'lchovlarini aniqlamasdan turib, o'quv-tarbiya ishlarini optimal tashkil etish xususida gapirish mumkin emas. Optimallashtirish doimo ma'lum maqsadga bo'ysunadi. Ma'lum maqsadni ko'zlab (masalan, ta'limning samaradorligini oshirish) ta'limni tashkil etish, ta'lim vositalari, metodlarini tanlash o'quv-tarbiya ishlarining samaradorligini oshirishga olib keladi.

Y.K.Babanskiy qator asarlarida ta'limni optimallashtirish o'lchovlarini asoslagan. U pedagogik hodisalarni tizimli o'rganish yo'li bilan ta'limni optimallashtirishning quyidagicha o'lchovlarini belgilagan edi: ta'lim mazmunini har bir o'quvchining o'z real bilish imkoniyatlari

chegasida o'zlashtirishi, rivojlanishi va tarbiyalanishi; dars va uy ishlariga ajratilgan vaqt hamda gigiyenik talablarga o'qituvchi va o'quvchilarning rioya qilishi.

Ta'limning optimal variantini tanlash, dastavval, ta'limni optimallashtirish o'lchovini belgilashdan boshlanadi. Shunday qilmay turib, optimallashtirish to'g'risida gapirish mumkin emas. Chunki optimallik o'lchovi ta'limning unumdorligi ko'rsatkichi, u yoki bu pedagogik vazifani hal etish mezonidir.

Respublikamiz mustaqilligi sharoitida ta'limni optimallashtirishning bosh o'lchovi o'quv-tarbiya jarayoni samaradorligidir. Samaradorlik ta'limning optimal variantini tanlash mezonini sifatida ikki xil ma'no anglatadi: a) ta'lim jarayonida qo'yilgan maqsad va berilgan vositalar doirasida o'quv predmetlarini o'zlashtirish. Samaradorlikning bu ma'nosi ta'lim jarayonining borishi bilan bog'liq; b) ta'lim jarayonida qo'yilgan maqsad bilan o'quvchilarning o'zlashtirishi orasidagi farq. Samaradorlikning bu ma'nosi ta'lim natijalariga daxldordir.

Samaradorlikning yuqoridagi ma'nolariga asoslanib, ta'limni optimallashtirishning ikki xil belgisi ajratiladi: ta'limni optimallashtirishda rioya qilinadigan belgilar; ta'lim natijasi optimalligini ko'rsatuvchi belgilar.

Ta'limni optimallashtirishda rioya qilinadigan belgilar bilan ta'lim natijasi optimalligini ko'rsatuvchi belgilar o'zaro sabab va natija kategoriyalari sifatida bog'langan. Shularga ko'ra, ta'limni optimallashtirishning quyidagi o'lchovlari ajratiladi.

Ta'limni optimallashtirishning dastlabki o'lchovi berilgan imkoniyatlar (vaqt, ta'lim vositalari va sh.k.) doirasida o'quvchilarni yuqori darajada taraqqiy ettirishni ko'zlab, o'quv-tarbiya jarayonini tashkil etishdir. Ta'limni shu nuqtayi nazardan tashkil etish, shubhasiz, o'qitishning sifatini oshiradi. Unda o'qitish va taraqqiy ettirish parallel olib boriladi.

Ta'limning maqsadi bilan uning natijasi o'rtasidagi farqni qisqartirish o'quv-tarbiya jarayonini optimallashtirishning navbatdagi o'lchovidir. Hozir ta'limning maqsadi bilan uning natijasi o'rtasida mos kelmaslik hollari uchrab turadi. Buning asosiy sababi o'qituvchilar faoliyatida formalizmining mavjudligi, o'quvchilarning ijodiy faoliyatini tashkil etish usuliyotini barcha o'qituvchilarning puxta egallab olmaganliklaridadir. Shu kamchiliklar qancha tez bartaraf etilsa, ta'limning maqsadi bilan uning haqiqiy natijasi o'rtasidagi tafovut shuncha kamayadi.

Ta'limni optimallashtirishning yana bir o'lchovi ta'lim vositalari, metodlarining ta'lim mazmuniga mosligidir. Ta'limning tashkiliy shakllari, metodlari, vositalari ta'lim mazmuniga qancha mos bo'lsa, o'quv-tarbiya ishlari shuncha samarador bo'ladi.

Ta'limni optimallashtirishning yana bir o'lchovi bir paytda ta'lim mazmuni va unga oid faoliyat usullarini egallashdir. Hozirgi maktablarda oldin ma'lum axborotni o'zlashtirish, keyin shu axborotning amalda qo'llanishini egallash odat tusiga kirgan. Bir paytda o'quv material mazmunini va undan amaliyotda foydalanish usullarini egallash, shubhasiz, vaqtni tejashga olib keladi.

3-fasl. Ta'limning optimal varianti

Ta'limning optimal varianti ma'lum sharoit uchun eng samarador variant hisoblanadi. Masalan, o'qituvchi darsni mustaqil ishlash metodi asosida tashkil etdi, deylik. Ta'limda mustaqil ishlash metodidan foydalanilganda uch nuqtayi nazarga rioya qilinadi: o'quvchilarda mustaqil ishlash malakasining rivojlanganligi, mavzuning boshqa o'quv materiallariga nisbatan osonligi, mustaqil ishlash uchun vaqtning yetarliligi. Shu shartlardan birontasi, masalan, o'quvchilarda mustaqil ishlash malakalari yetarli darajada rivojlangan bo'lmasa, ular mavzuni mustaqil o'rganishda

qiynalishadi. Demak, tanlangan variant optimallik talabiga javob bera olmaydi.

Ta'limning optimal variantini tanlashda quyidagi tadbirlar amalga oshiriladi: ta'limning maqsadi, vazifalarini aniqlash; dars tipi, bosqichlarini belgilash; ta'lim vositalari, metodlarining ta'lim maqsadiga mosligini tahlil etish; o'quv topshiriqlarining ta'lim bosqichlariga aloqadorligini o'rganib chiqish; o'quv materialini o'zlashtirish darajasini belgilash. Bu tadbirlar ta'lim boshlangunga qadar hal etiladi. Shularga rioya qilib, o'quv-tarbiya ishlari tashkil etiladi. Demak, optimallashtirish — muhim tadbirlar tizimini ishlab chiqish va uni o'quv-tarbiya jarayoniga tatbiq etishdir. Bu fikrlarni oydinlashtirish uchun «Sifatlarning otlashuvi» mavzusini o'qitish jarayonini tahlil qilamiz.

Mavzu doirasida quyidagi topshiriqlar bajariladi.

1. Maqollarni o'qing. Egani topib, morfologik tahlil qiling. Qaysi maqollarda sifatlar otlashib, *kim? nima?* so'roqlarini olgan.

2. O'qing. Otlashgan sifatlarni topib, ularning so'rog'ini aniqlang. Tushib qolgan otni ayting.

3. O'qing. Otlashgan sifatlarni toping. Gapda otlashgan sifatlarning qanday qo'shimchalar bilan qo'llanganligini ayting.

4. «Yaxshi» so'zi ishtirokida uchta gap tuzing. Birinchi gapda «yaxshi» so'zi ko'plik qo'shimchasi, ikkinchi gapda egalik, uchinchi gapda esa kelishik qo'shimchalari bilan qo'llansin.

5. Berilgan gaplarda otlashgan sifatlar gapning qaysi bo'laklari vazifasida ishtirok etayotganligini tushuntiring.

6. «Ilg'or» so'zi ishtirokida 4 ta gap tuzing. Shu gaplarning birinchisida «ilg'or» so'zi ega, ikkinchi gapda aniqlovchi, uchinchi gapda to'ldiruvchi, to'rtinchi gapda izohlovchi vazifasida ishtirok etsin.

Bu topshiriqlar otlashgan sifatlar predmetlikni ifodalab, *kim? va nima?* so'roqlaridan biriga javob bo'ladi; otlarga

o'xshab egalik, kelishik qo'shimchalari bilan turlanadi; gap tarkibida ega, aniqlovchi, to'ldiruvchi, undalma vazifalarida ishtirok etadi.

Birinchi belgi asosida 1-va 2-, ikkinchi belgi asosida 3-va 4-, uchinchi belgi asosida 5- va 6-topshiriqlar tuzilgan. O'quv materialining asosiy belgilari va ularga oid berilgan o'quv topshiriqlarini hisobga olib, ta'limning quyidagi variantlarini tanlash mumkin.

1-variant. Agar o'quvchilarda mustaqil ishlash ko'nikmalari shakllangan bo'lsa, o'quv materialini mustaqil o'rganish uchun yetarli vaqt bo'lsa, u holda o'qituvchi mavzu mazmunini hisobga olib, uni mustaqil ishlash metodi asosida rejalashtirishi mumkin. Bunda o'quvchilar 1-topshiriqni bajarib, otlashgan sifatlarning birinchi belgisi bo'yicha xulosa chiqarishadi. So'ngra 2-topshiriqni bajarishib, chiqarilgan xulosani mustahkamlashadi. 3-topshiriq bajarilib, otlashgan sifatlarning ikkinchi belgisi bo'yicha xulosa chiqarilgach, 4-topshiriq bajariladi va ikkinchi xulosa mustahkamlanadi. Keyin 5-topshiriq yordamida uchinchi xulosa chiqariladi va u 6-topshiriq vositasida mustahkamlanadi. Shunday qilib, bu variant asosida o'quv materialini o'rganish va mustahkamlash ketma-ket olib boriladi. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarni yuqori darajada taraqqiy ettirishni ko'zlab ta'limni tashkil etishga, vaqtni tejashga olib keladi.

2-variant. Bunda oldin 1-, 3-, 5-topshiriqlar bajariladi.

Ular vositasida sifatlarning otlashishiga oid uchta xulosa chiqariladi. Xulosalarni mustahkamlash uchun 2-, 4-, 6-topshiriqlar yechiladi.

3-variant. Bunda, avvalo, o'qituvchi mavzuni bolalarga tushuntiradi. So'ngra 1-, 3-, 5-topshiriqlardan o'quv materialini mustahkamlash, 2-, 4-, 6-topshiriqlardan esa bilim va malakalarni tekshirish maqsadida foydalaniladi.

4-variant. Bunda 1-, 3-, 5-topshiriqlar asosida o'quvchilarga uch variantda vazifa beriladi. Ish yakunlangach,

har bir variant bo'yicha bajarilgan topshiriq muhokama qililib, xulosa chiqariladi. Variantlar bo'yicha topshiriqlarni bajarishda bolalar guruh-guruh bo'lib ta'limda ishtirok etishsa, har bir topshiriqning natijasini muhokama qilish va xulosa chiqarishda jamoa bo'lib ishtirok etishadi. Xulosani mustahkamlash uchun 2-, 4-, 6-topshiriqlar variantlar asosida bajarishga beriladi. Demak, bu variantda sinf o'quvchilarining guruh va jamoa o'quv ishlari optimal qo'shib olib boriladi.

Shunday qilib, ta'limning optimal variantini tanlash o'qituvchilarda ijodkorlikni rivojlantiradi. O'qituvchi ijodkorligi, o'z navbatida, o'quvchilarda ijodkorlikni tarbiyalaydi. Bu borada tajribalar ortgan sari, ta'limning samaradorligi ham osha boradi.

4-fasl. Ta'lim jarayonini optimallashtirish bosqichlari.

Ta'limni optimallashtirish doimo ma'lum maqsadlarga qaratiladi. Ta'limni optimallashtirish o'quv-tarbiya jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qilishi zarur. Samaradorlik ikki xil belgiga ega: samaradorlikning jarayoniy belgilari — ta'limning maqsadi va uning haqiqiy natijasi o'rtasidagi tafovutni kamaytirish (1); ta'lim vositalari, metodlari, tashkiliy shakllarining o'quv materiallari mazmuniga mosligi (2); ta'limni o'quvchilarning yuqori darajadagi taraqqiyotini ko'zlab tashkil etish (3); bir paytda ta'lim mazmuni va unga oid faoliyat usullarini egallash (4); samaradorlikning natija belgilari — ta'lim natijasining qo'yilgan maqsadga mosligi (1); normativ xarajatlar doirasida ta'limning natijasini yaxshilash (2); o'quv ishlarining sifatini oshirish (3); vaqtdan ratsional foydalanish (4).

Ta'lim jarayonining qayd etilgan to'rt xil belgisini amalga oshirish ta'lim natijasining to'rt xil sifatini yaxshilashga olib keladi. Binobarin, ta'limni optimal-

lashtirish uchun ajratilgan jarayoniy va natija belgilari o'zaro sabab va oqibat shaklida bog'langan. Jarayoniy belgilarga rioya qilib ta'limni tashkil etish, boshqarish rejalashtirilgan natijalarga olib keladi. Ta'limni uning samaradorligini ko'zlab o'tkazishda quyidagi bosqichlarga rioya qilinadi³⁶.

1-bosqich. Bu bosqichda ta'limni optimallashtirishning bir juft belgisi — ta'lim maqsadi va uning haqiqiy natijasi o'rtasidagi tafovutni imkoniyat yetguncha kamaytirish (jarayoniy belgi) va ta'lim natijasining qo'yilgan maqsadga muvofiqligi (ta'limning natija belgisi) alomatlari asos qilib olinadi. Shu alomatlar bo'yicha ta'limni optimallashtirish uchun quyidagi ishlar amalga oshiriladi.

1) o'qituvchilarni (talabalarni ham) ta'lim maqsadini konkretlashtirishga o'rgatish: a) ijtimoiy talab darajasida ta'limning ikki xil maqsadi ajratiladi: umumiy maqsad — yoshlarni barkamol inson qilib tarbiyalash. Barcha o'quv predmetlari shu yagona maqsadga xizmat qiladi; xususiy maqsad — har bir o'quv predmetini o'rganishdan ko'zlangan maqsad; b) o'quv material darajasida ta'limning uch xil maqsadi farqlanadi: ta'lim berish maqsadi; bolalarni aqliy rivojlantirish maqsadi; tarbiyaviy maqsad.

2) o'qituvchilarni (talabalarni ham) o'quv materialini o'zlashtirish darajalari bilan tanishtirish. Maktab o'quvchilari o'quv materialini uch xil darajada o'zlashtiradi: a) o'quv materialini idrok etish, anglash, xotirada saqlash darajasida o'zlashtirish. Bunda ta'limning natijasi o'quvchilarning bilimlarini tanish sharoitlarga tatbiq eta olish ko'nikmalari bilan o'lchanadi; b) o'rganilgan bilimlarni konkretlashtirish. Dalillardan xulosalarga va aksincha, xulosalardan dalillarga zudlik bilan o'ta olish, o'quv topshiriqlarini yechishning tempi bilimlarni o'zlashtirish

³⁶ Bu bosqichlar o'qituvchilarning ta'limni optimallashtirish metodikasini o'rganishlarini tashkil etish, ularning optimallashtirish taktikasini o'zlashtirishlari uchun mashq qilish shaklida berildi.

natijasining ko'rsatkichi hisoblanadi; d) bilimlarni tushuncha darajasida o'zlashtirish. Fikrlashdagi mustaqillik, o'quv materialiga munosabat bildirish, o'rtoqlarining fikrlarini tanqidiy baholash ta'lim natijasining ko'rsatkichlari sanaladi.

Ta'lim maqsadini aniqlashtirish, o'quv materialini o'zlashtirish darajalarini bilish va ularga mos keladigan ta'lim vositalarini tanlash o'qituvchiga bajariladigan ishlarning natijasini oldindan o'ylab olish, o'quv-tarbiya jarayonini optimal tashkil etish imkoniyatini beradi. Bularning barchasi ta'lim maqsadi bilan uning natijasi o'rtasidagi tafovutni ma'lum darajada kamaytirishga sabab bo'ladi.

2-bosqich. Bu bosqichda ta'limning optimal variantini tanlash ikki juft belgi asosida amalga oshiriladi. Boshqacha aytganda, oldingi bosqichda o'qituvchilar o'zlashtirib olgan ikkita belgiga yana bir juft belgi qo'shiladi: ta'lim metodlari, vositalari, tashkiliy shakllarining o'quv materialiga mosligi (jarayoniy belgi) va berilgan me'yorlar darajasida ta'limning sifatini yaxshilash (ta'lim natijasi belgisi). Bu belgilar bo'yicha quyidagi ishlar amalga oshiriladi.

1. Darsliklarni tahlil etish. Tahlilda ushbu savollarga javob izlanadi: darslik bolalarga bilim berish, ularni rivojlantirish, tarbiyalash maqsadlariga javob bera oladimi? Darslikdagi qaysi materiallar bolalar uchun qiyin? Qaysi o'quv materiallarini bolalar mustaqil o'rgana oladi? U yoki bu o'quv materialini o'rganishga qaysi metod mos keladi? Darslikda berilgan mashq, misol, topshiriq, muammolar yetarli? Qaysi mavzuni o'tishda o'lka materiallaridan foydalanish mumkin? Darslikda ortiqcha, ikkinchi darajali narsalar bormi?

2. O'quv materialining asosiy — bosh g'oyasini ajratish. Bunday ish quyidagi tartibda olib boriladi: a) o'quv materiallarini o'qib chiqish va uning ham nazariy, ham

amaliy ahamiyatini aniqlash; b) o'quv materialini mantiqiy qismlarga ajratish, har bir qismni o'rganishdagi asosiy g'oyani belgilash; d) o'quv materialini tushuntirish (o'rganish) tartibini aniqlash; e) mavzu bo'yicha bilimlar va hosil qilinadigan malakalarni ajratish; f) mavzuni o'tish metodini tanlash; g) mavzuga mos savol hamda topshiriqlar tizimini ishlab chiqish; i) predmetlararo aloqa turlarini belgilash. Bularni amalga oshirish bir tomondan, ta'limning optimal variantini tanlashni osonlashtiradi, ikkinchi tomondan esa, berilgan me'yorlar doirasida ta'limning sifatini yaxshilashga olib keladi.

3-bosqich. Bu bosqichda oldin o'zlashtirilgan ikki juft belgiga yana bir juft belgi qo'shiladi: ta'limni o'quvchilarning yuqori darajadagi taraqqiyotini mo'ljallab tashkil etish (jarayoniy belgi) va o'quvchilar bilimining sifatini oshirish (ta'lim natijasi belgisi).

Ta'lim jarayonining uchinchi belgisi — o'quv-tarbiya ishlarini o'quvchilarning yuqori darajadagi taraqqiyotini ko'zlab tashkil etish va boshqarish o'qituvchi faoliyatiga qator o'zgartirishlar kiritishni taqozo etadi: darslarni muammoli tashkil eta olish; ta'limning ta'limiy, rivojlantiruvchi, tarbiyalovchi funksiyalarini bir paytda amalga oshira olish; mustaqil ishlardan foydalana olish metodikasini egallash; ta'limni differensial tashkil eta olish usullarini o'rganish. O'qituvchi faoliyatida shu xarakterli sifatlar rivojlangan sari, o'quvchi faoliyatining ham samaradorligi, ham ulardagi ijodkorlik o'sadi.

Ta'lim jarayonining uchinchi belgisi o'quvchilar faoliyatiga ham o'zgartirishlar kiritishni talab etadi. Shunday o'zgartirishlar sirasiga quyidagilar kiradi: bolalarni mustaqil ishlarni bajarish tartibi bilan tanishtirish; bolalarni aqliy faoliyat usullari (tahlil, sintez, induktiv va deduktiv xulosalar chiqarish, taqqoslash) bilan qurollantirish, ularning xususiyatlari to'g'risidagi tasavvurlarni kengaytirish.

Demak, o'quvchilarning yuqori darajadagi taraqqiyotini ko'zlab ta'limni tashkil etish o'qituvchi faoliyatini ham, o'quvchilar faoliyatini ham qayta qurishni, ularga o'zgartirishlar kiritishni taqozo etadi. Bu o'zgartirishlar ta'lim natijasining sifatini-bilimlarning puxtaligi, har tomonlamaligi, to'liqligi, aniqligi, operativligini oshiradi.

4-bosqich. Bu bosqichda ta'limning optimal variantini tanlashning oldingi bosqichlarida o'zlashtirilgan belgilarga qo'shimcha ravishda yana ikkita belgi ustida ish olib boriladi: o'quv material mazmuni va faoliyat usullarini bir paytda bolalarga o'rgatish (ta'lim jarayoni belgisi), hamda vaqtdan ratsional foydalanish (ta'lim natijasi belgisi), o'quv-tarbiya jarayonida yuqoridagi belgilarni amalga oshirish uchun bolalarga aqliy faoliyat usullari xususiyatlarini o'rgatish davom ettiriladi. Shu bilan birga, bolalarda qilinadigan ishlar bo'yicha reja tuzish, o'z faoliyati mahsulini mustaqil tekshira olish ko'nikmalari taraqqiy ettiriladi. Bularning barchasi o'quvchi faoliyatida operativlikni tarbiyalaydi, narsa-hodisalarni tanqidiy baholay olish iqtidorlarini o'stiradi. Demak, yuqorida bayon etilgan ishlarni bosqichma-bosqich amalga oshirish ta'limning samaradorligini oshirishga olib keladi.

XII BOB

ONA TILINI TA'LIM ETALONI VOSITASIDA LOYIHALASH

Ta'lim etaloni to'g'risidagi ilk tasavvurlar birinchi bor ona tili didaktikasida paydo bo'ldi. Bir guruh olimlar yaratgan didaktik qo'llanmaning maxsus bo'limida ta'lim etaloni xususida xabar berilib, uning pedagogik amaliyotidagi o'rni, o'quv tarbiya jarayonini tashkil etish, boshqarish, nazorat qilishdagi ahamiyati ma'lum darajada oydinlashtirilgan edi³⁷. Mualliflar jamoasi ta'lim etalonini keng qamrovli didaktik hodisa sifatida tavsif qilishgan. Ayrim mutaxassislar ta'lim etaloni va u bo'yicha bajariladigan topshiriqlarni nazarda tutib, «test=topshiriq+etalon» shaklida qarashadi. Bizningcha, ta'lim etaloni test va unga oid topshiriqlardan katta. Chunki bir ta'lim etaloni bo'yicha bir qancha umumiy o'quv maqsadlari, oraliq maqsadlar va ularga muvofiq o'quv topshiriqlari, o'quv materiallarini o'zlashtirishning har bir darajasini sinab ko'rish uchun alohida test to'plamlari qayd etiladi. Ta'limni ta'lim etaloni vositasida loyihalash g'oyasi ham bizning Respublikamizda paydo bo'ldi: modul xarakterini o'quvchi olgan faoliyatining natijasini ta'lim etaloni vositasida o'lchash mumkin. Bunday faoliyat o'zlashtirishning quyi darajasidan yuqori darajasiga ko'tarila oladi, standartlashadi, umumiy qurilishga ega bo'ladi. Ta'lim etalonida bolalarning o'quv maqsadi, shu maqsadga erishish shartlari, maqsadlarni amalga oshirishdan erishiladigan natija, natijani baholash me'yorlari ham beriladi. Ta'lim etaloni va davlat ta'lim standartlarini o'zaro muqoyasa qilib o'rganish muammosi ham o'zbek didaktikasida shakllandi: «Davlat ta'lim standartlari ta'lim etalonining «o'quv faoliyati

³⁷ Таълим технологияси. — Т.: «Ўқитувчи», 1999.

natijasi» bo'limi bilan daxldor hodisa bo'lib, ular etalon tarkibida tahlil qilinadi, etalon vositasida amalga» oshiriladi. Shunday qilib, hozirgi paytda ta'lim etalonini ona tilini loyihalash vositasi sifatida o'rganish uchun ilmiy asoslar mavjud³⁸.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, o'quv-tarbiya jarayonini ta'lim etaloni vositasida loyihalash, tashkil etish, boshqarish, nazorat qilish g'oyasi ilk bor o'zbek didaktikasida paydo bo'ldi. Hozirgi paytda ta'lim etaloni to'g'risidagi tasavvurlarni yanada rivojlantirish uchun yetarli darajada ilmiy asosga egamiz. Mavjud ilmiy asosga tayangan holda ta'lim etaloni xususidagi qarashlarni yanada takomillashtirish (1), ta'lim etaloni tarkibini tahlil etish (2), ta'lim etalon turlarini tasniflash (3), ta'lim etaloni asosida o'quv materialini loyihalash (4), ta'lim davrlarini ta'lim etaloni vositasida loyihalash masalalarini tavsiflash zaruriyati sezilishi tayin.

1-fasl. Ta'lim etaloni va davlat ta'lim standartlari

Ta'lim etaloni vositasida o'qituvchi adashmasdan, mavzu doirasidan chiqmasdan dars o'ta oladi. U o'quvchiga mavzu ustida o'z diqqatini to'plash, aqliga zo'r berib dalillarni tahlil qilish, dalillardan mustaqil xulosalar chiqarish, chiqarilgan xulosani amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlarini ham beradi. Bulardan ko'rinadiki, ta'lim etaloni o'qitish (o'qituvchi faoliyati) va o'qish (o'quvchi faoliyati) faoliyatlarining o'zaro uyg'unlashuvi, o'zaro ta'sirning yuzaga chiqishi, ta'limning ijtimoiy institut sifatida shakllanishga olib keladigan omillardan sanaladi. Ana shularga ko'ra, «ta'lim etalonini» ta'lim maqsadi, ta'lim standarti kabi hodisalarga nisbatan mazmundor, ko'p funksiyali metodik hodisa deb qaraymiz. Ta'lim etaloni va ta'lim standarti bir narsami yoki ular o'zaro daxldor, ammo alohida — alohida hodisalar mi degan savolning tug'ilishi tabiiy.

³⁸ Bu to'g'rida yana qarang: M. Mahmudov. Ona tili ta'limini etalon vositasida loyihalash // O'zbek tili va adabiyoti. 2002. 1-son. 51-54-betlar.

Ta'lim etaloni ta'lim jarayonining tarhi bo'lib, unda u yoki bu mavzuni o'qitish jarayoni, uning mazmuni, ta'lim subyektlari — o'qitish faoliyati va o'qish faoliyatining amal qilish aktlari, bosqichlari, davrlari, ta'limning maqsad, vosita natijalari aks etadi.

Standart (inglizcha — standart, ruscha — norma, o'zbekcha — qolip) qoida, namuna ma'nolarini anglatadi. Har bir o'quv predmetining o'zigagina xos standartlari mavjud. Masalan, o'zbek tilida «atoqli otlar — kishlarning ismi, familiyasi, joy nomlari, badiiy va ilmiy asar, tog' va adirlarning nomini to'g'ri yozish bitta qoida asosida — atoqli otlar bosh harf bilan yoziladi» aniqligiga ko'ra boshqariladi. Agar davlat ta'lim standartlari barcha o'quv narsalariga ko'ra alohida-alohida tanlansa, ta'lim etaloni barcha o'quv narsalari uchun umumiy sanaladi. Binobarin, DTSlar o'zida xususiylikni, ta'lim etaloni umumiylikni aks ettiradi.

Davlat ta'lim standartlari tanlanadi. Ular o'qituvchiga nisbatan mo'ljallanib (oriyentir) vazifasini o'taydi, o'quvchiga nisbatan o'rganish obyekti munosabatida bo'ladi. Shu tufayli DTSlarni «subyekt-obyekt» tizimida qaraymiz. Bu ta'lim standartlarining o'zigagina xos xususiyatdir. Ta'lim etaloni keng tushuncha bo'lib, u ta'limni loyihalash, tashkil etish, boshqarish, nazorat qilish vositasidir. Binobarin, ta'lim etalonini «inson va mehnat vositasi» tizimida qaramoq maqbuldir.

Mazmun va hajm jihatidan ta'lim etaloni boy hodisa. Binobarin, bir etalon tarkibida ta'lim maqsadlari, vositalari, natijalari bilan bir qatorda, davlat ta'lim standartlari ham beriladi. Standart esa o'ziga va faqat o'ziga xos mazmunga ega. Ta'lim etaloni o'zgaruvchan hodisa. U yoki bu mavzuga boshlang'ich sinflar uchun alohida, yuqori sinflar uchun alohida ta'lim etalonlari tuziladi. O'quvchilar sinfdan sinfga o'tgan sari o'quv dasturlari mazmuniga qarab ta'lim etaloni o'zgarib, rivojlanib boradi. Ta'lim standartlari esa nisbatan turg'un bo'ladi. Ular fanda, fan orqali o'quv narsalarida sezilarli kashfiyotlar bo'lgunga qadar o'z turg'unligini saqlaydi.

Ta'lim etaloni o'zlashtirish jarayoniga taalluqli bo'lib, uning vositasida bolalarning to'liq kafolatlangan natija darajasida o'zlashtirishlari ta'minlanadi. DTSlar esa o'zlashtirish obyektlari, binobarin, o'rganish narsalari bo'lib, o'quvchi o'zlashtirish pog'onalaridan (darajalaridan) yuqoriga ko'tarilgan sari, ta'lim etaloni talablariga mos bilim, ko'nikma-malaka, ijodiy faoliyat tajribasi, munosabatlariga ega bo'ladi.

Etalon tuziladi, binobarin, u o'ziga xos qurilishga ega. Standart tanlanadi, binobarin, ularni sanash imkoniyati mavjud.

Ta'lim etaloni ta'limning maqsadi, vositasi, natijasini oldindan qayd etish, ta'lim etaloni mazmunini, shu bilan birga ta'lim standartlarini aniqlash, ta'lim subyektlari faoliyati, ta'lim usullari, prinsiplarini moddiylashtirish yo'llari bilan shakllantiriladi. Ana shu jihatlariga ko'ra, ta'lim etaloni didaktik loyihalash vositasi sanaladi. DTS ma'lumot va ta'lim mazmuni, o'quv predmetlari xususiyatlariga ko'ra aniqlanadi. Shu xususiyatlari jihatidan DTS bolalar o'zlashtirishining majburiyat bilan daxldor uzvi hisoblanadi. Zero, DTSni yoshlarning to'liq o'zlashtirishidan barcha — ota-ona, jamoatchilik, davlat manfaatdordir.

Ta'lim etalonida ta'lim maqsadlari ham ko'zda tutiladi. Ta'lim etalonida ta'lim maqsadlarining quyidagi turlari qayd etiladi.

O'qitish maqsadlari. Ta'lim jarayonida o'qituvchi qator tashkiliy-boshqaruv maqsadlarini amalga oshiradi: **ta'limni tashkil etish maqsadi** — bu o'quvchi bilan o'quv materialini o'rtasidagi aloqani yuzaga chiqarishga yo'nalgan maqsaddir. Tashkiliy maqsad ta'limni rejalashtirish, o'quvchilar faoliyatini bevosita tashkil etish, o'quvchilarni o'qish-o'rganishga rag'batlantirish yo'llari bilan amalga oshiriladi; **ta'limni boshqarish** — bu o'quvchining bir faoliyat turidan ikkinchisiga o'tishiga va shu asosda o'quv materiallarini o'zlashtirishning quyi

darajasidan yuqori darajasiga ko'tarilishiga, o'quvchilarning to'liq o'zlashtirishiga rahbarlikdir; ta'lim natijasini nazorat qilish maqsadi — o'qitish va o'qish maqsadlari o'rtasidagi teskari aloqaga ko'ra, ta'lim natijasi tahlil qilinadi, bolalar faoliyatidagi kemptik joylar aniqlanadi, ta'limning borishi va bolalar o'zlashtirishiga tuzatish, qo'shimcha, aniqliklar kiritiladi.

2-fasl. Ta'lim etalonining tiplari

Har qachon fanda yangi muammo paydo bo'lsa, tadqiqot predmeti doirasida o'rganilayotgan hodisalarni tasnif etishga ehtiyoj tug'iladi. Tasnif asosida o'rganilayotgan hodisaning, ayni holatda ta'lim etalonining turli nuqtai nazarlari ajratiladi. G.Klausning qayd etishicha, ilmiy ishda tadqiqot predmetining turli tomonlari tahlil qilinganda, bir asosga ko'ra o'tkazilgan tasnif ziddiyatli bo'ladi³⁹. Ana shunga ko'ra, ta'lim etaloni tasnifini ko'p asosga binoan o'tkazish ma'qul.

1. Ta'limning borishiga ko'ra ta'lim etaloni turlari. Ta'lim sharoitida o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyati, asosan, ikki yo'l bilan tashkil etiladi: deduktiv yo'l; induktiv yo'l. Ta'limni deduktiv yoki induktiv tashkil etish o'rganiladigan bilimlarning mohiyatiga ham bog'liq.

Maktablarda o'rganiladigan bilimlar mohiyati va shakllanishiga ko'ra uch guruhga ajratiladi: **fenomenologik, analitik-sintetik, aksiomatik bilimlar.**

Fenomenologik bilimlar dalillar bilan ishlashni taqozo qiladigan, dalillar asosida xulosalar chiqarish imkoniyatlari katta bo'lgan o'quv predmetlaridir. Ona tili va chet tillar, matematikaning arifmetikaga oid materiallari fenomenologik bilimlar sanaladi. Masalan, qaratqich (-ning) va tushum (-ni) kelishiklari qo'shimchalarini o'zaro taqqoslash,

³⁹ Клаус Г. Введение в формальную логику. Пер. с немец. Предисловие А.А. Ветрова. — М.: П 1960. стр.184.

ularning ma'nolarini gap tarkibida tahlil qilish, so'roqlarini aniqlash yo'llari bilan o'rganish mumkin.

Maktab ta'limida o'rganilayotgan bilimlarning mohiyati, turi, o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini tashkil etish yo'llarini hisobga olib, ta'lim etalonining quyidagicha turlari farqlandi.

1. Deduktiv etalonlar. Hozirgi maktab amaliyotida ta'limni deduktiv o'tkazish an'anaga aylangan. Ta'limni deduktiv yo'l bilan tashkil etish, boshqarishning qator afzalliklari bor: mavzu yuzasidan axborotlar zudlik bilan to'planadi; axborot to'plashga vaqt oz sarflanadi. Bular o'z navbatida, to'plangan axborotlar ustida ishlash uchun ko'proq vaqt ajratishga imkoniyat yaratadi. Ta'limni deduktiv yo'l bilan o'tkazishning qator zaif tomonlari ham mavjud: bolalar o'quv-biluv faoliyatining evristik (topqirlik) layoqati kam taraqqiy etadi: mustaqillik shaxsiy sifat shaklida to'liq rivojlanmaydi; bilimlarni verbal yo'l bilan egallash ustuvorlik qiladi; ijodiy faoliyat taraqqiyotiga yetarli e'tibor berilmaydi.

2. Induktiv etalonlar. Ta'limni induktiv tashkil etish ijodkor, tajribali o'qituvchilar faoliyatida ko'proq uchraydi. Ta'limni induktiv tashkil etishning qator afzalliklari mavjud: o'quvchilar faoliyatining evristik layoqatini o'stirish, bolalarda mustaqillikni tarbiyalash, o'quvchilarni permanent-uzluksiz ta'limga tayyorlash. Qator afzalliklariga qaramasdan, induktiv ta'limning ham bir qancha zaif tomonlari bor: axborotlarni egallashga ko'p vaqt sarflash, o'quv materiali mazmunidagi asosiy bog'lanishlarga yetarli ahamiyat qilmaslik, bilimlarni o'zlashtirishda tizimlilikka e'tibor bermaslik, o'zini qiziqtirgan dalil atrofida uzoq muddat o'ralashib qolish. Ta'lim etaloni asosida bu kamchiliklarni bartaraf etish imkoniyatlari ham mavjud.

Ta'lim etaloni asosida tashkil etiladigan pedagogik amaliyotda o'qituvchi va o'quvchilar faol ishtirok etishadi,

o'qituvchi ta'lim jarayonida o'quvchilar oldiga topshiriqlar qo'yish, o'quvchilar esa topshiriqlarni bajarib, xulosalar chiqarish, chiqarilgan xulosalarni darslik materiallariga taqqoslash, bilimlarni yangi sharoitlarga ko'chirish yo'llari bilan ishtirok etadi. Mashg'ulotda bilimlarni o'rganish, mustahkamlash, nazorat qilish ketma-ket tashkil etiladi, Eng asosiysi, ta'lim etaloni vositasida ham (dars konspektini eslang) pedagogik amaliyot tashkil etiladi, boshqariladi, nazorat qilinadi.

Ta'limning davomiyligi, ta'limning bosqich va davrlari o'rtasidagi mantiqiy aloqadorlikka binoan, barcha etalonlarni ochiq va yopiq etalonlarga ajratish mumkin.

Ochiq etalon — bu oldin foydalanilgan etalonning davomi, endi tuziladigan etalonning boshlanishi bo'la oladigan ta'lim etaloni demakdir.

Yopiq etalon — bir mavzu yoki bo'lim doirasida foydalaniladigan, boshqa mavzular bo'yicha tuzilgan etalonlar bilan mantiqiy bog'lanmagan etalonlarni yopiq etalon sifatida qaraymiz. Namuna uchun «Undalma» mavzusida tuzilgan etalonnı keltiramiz.

I. Etalonning bosh maqsadi — og'zaki va yozma nutqda undalmalarni to'g'ri ishlatish.

II. Ta'lim natijalari — undalmaning ta'rifi (1); sodda va murakkab undalma (2); shaxs va narsalarga qaratilgan undalmalar (3); undalmalarning gapdagi o'rni (4); undalmalarni o'qish (5); undalmalarda tinish belgilari (6); gapda undalmalarning uyushib kelishi (7); undalmali gaplarda egani topish (8).

III. Natijaga erishish shartlari — ota-onaning bolalarga, boboning nevaralarga nasihatini eslab, gaplar tuzish (1); matndan shaxsga va narsalarga qaratilgan undalmali gaplarni ajratib yozish (2); yozilgan gaplarda so'zlovchining nutqi kimga va nimaga qarata aytilganini aniqlash (3), undalmalarga ta'rif berish (4); berilgan ta'rifni darslikdagi aniqlikka chog'ishtirish (5); berilgan so'zlarni undalma

vazifasida qatnashtirib gap tuzish (6), darslikdagi mashqlardan oldin sodda undalmali, keyin murakkab undalmali gaplarni ajratib yozish (7); undalmali gaplarni o'qish ustida mashq qilish (8); bolalarning ota-onalarga ertalabki salomi to'g'risida gaplar tuzish (9); tuzilgan gaplarda tinish belgilarini qo'yishni tahlil qilish (10); «Bobomning nasihati» mavzusida ijodiy hikoya tuzish (11); darslik va boshqa manbalardan undalmali gaplarga misollar izlab topish (12); izlab topilgan gaplarni undalmalarga ko'ra to'liq tahlil qilish (13).

IV. Natijani o'lchash me'yori va baholash usuli — undalmalar bo'yicha o'rganilgan bilimlarni dalillar bilan sharhlash (1); ijodiy topshiriqlarni bajarish (2); testlar to'plamini aytilgan vaqt ichida yechish (3); o'zi va o'rtoqlari yozgan matnni undalmalarga ko'ra, tahlil qila olish (4); undalma bo'yicha o'rganilgan bilimlarga o'z munosabatini bildirish (5).

Ta'lim turlariga ko'ra ta'lim etalonlari. Ta'lim o'ta murakkab jarayon, uni o'qitish, o'qish hamda bu faoliyatning o'zaro ta'siri jihatidan ham tasavvur etish mumkin. Ta'limni uning ishtirokchilari jihatidan tasavvur etishda o'qituvchi va o'quvchi vaziyatlari aniqlanadi. Ta'lim ishtirokchilarining faol yoki sust vaziyatlariga ko'ra, ta'limning quyidagicha turlari va ularga oid ta'lim etalonlari ishlab chiqiladi.

Izohli ko'rsatmali ta'lim etaloni. Ta'limning bu turi o'quvchilar xotirasiga mo'ljallab tuziladi. Izohli-ko'rgazmali ta'limda o'qituvchi o'rganilayotgan mavzuga oid bilimlarni o'z so'zlari bilan aytib beradi, zarur o'rinlarda bolalar diqqatini ko'rgazma qurollar, mavzuga oid dalillarga tortadi. Ta'limning bu turi bilimlardan, binobarin, davlat ta'lim standartlaridan ular ustida mashq qilishga qarab borish qolipida o'tkaziladi. Ta'lim xotiraga mo'ljallanganligi uchun unda o'qituvchi faol, bolalar sust vaziyatda ishtirok etadi. Masalan, 3-sinfda «O'zak va o'zakdosh so'zlar»

mavzusi o'tiladi. Ta'lim dasturiga muvofiq, o'zakning ta'rifi, o'zakdosh so'zlarga berilgan aniqlik, o'zakdosh so'zlar umumiy qismlarining bir xil yozilishi o'rganiladi. Ta'lim etaloni shu bilimlar mazmunidan kelib chiqib tuziladi.

I. Etalonning bosh maqsadi — o'zak va o'zakdosh so'zlarga oid tushunchalarni o'rgatish.

II. Ta'lim natijasi — o'zakning ta'rifi (1); o'zakdosh so'zlar ta'rifi (2); o'zakdagi so'zlar umumiy qismining bir xil yozilishiga oid qoida (3).

III. Natijaga erishish shartlari — o'qituvchi aytgan dalillarni kuzatish (1); o'qituvchi tushuntirishlarini diqqat bilan tinglash (2); o'zakdosh so'zlarga misollar o'ylab topish (3); darslikdagi mashqlarni bajarish (4).

IV. Natijani o'lchash me'yori va baholash usuli — matndan o'zakdosh so'zlarni saylab yozish (1); berilgan so'zlar orasidan o'zakdosh so'zlarni ajratib yozish (2); o'qituvchi diktovkasi paytida o'zakdosh so'zlarni saylab yozish (3); berilgan so'z ishtirokida o'zakdosh so'zlar tuzish (4).

Izohli-ko'rsatmali ta'limda oldin ta'lim etalonining 2-qismi bo'yicha mashg'ulot tashkil etiladi, bilimlar o'rganiladi, so'ngra mustahkamlashga o'tiladi.

Muammoli ta'lim etaloni. Muammoli ta'limda o'qitish va o'qish faoliyati quyidagicha amal qiladi: o'qituvchi muammolarni bolalar oldiga qo'yadi; bolalar muammoni qabul qilib, unda berilgan dalillarni idrok qiladi (1); o'quvchilarga muammoni tahlil qilish, uni yechishga oid farazlarni aytishni taklif qiladi; bolalar turli farazlarni aytishadi (2); o'qituvchi aytilgan farazlardan ma'qulini tanlashni aytadi, bolalar muammoni hal qilishga yaroqli farazni tanlashadi (3); o'qituvchi bolalardan tanlagan farazni muammoni hal qilishga tatbiq qilishini so'raydi, bolalar tatbiq qiladi (4); o'qituvchi muammoning yechimidan xulosa chiqarishni so'raydi; bolalar o'z kuchlariga yarasha xulosa chiqarishadi (5); o'qituvchi bolalar o'z kuchlariga

yarasha chiqargan xulosani to'ldiradi, aniqlik kiritadi; bolalar o'qituvchi izohlarini tinglashadi (6); o'qituvchi chiqarilgan xulosani turli o'quv holatlariga tatbiq qilishni taklif qiladi; bolalar mustaqil chiqarilgan xulosani mustahkamlashadi.

Muammoli ta'limda ta'limning har ikkala subyekti ham faol ishtirok etadi. Bilimlarni o'zlashtirish amaliy faoliyatdan xulosaga; xulosadan mustahkamlashga qarab borish qolipi asosida tashkil etiladi.

Topshiriqli ta'lim faol ta'limning yana bir turi bo'lib, uning asosida o'quv topshiriqlari yotadi. O'quv topshirig'i o'quv materialining o'zgartirilgan shaklidir. Masalan, 3-sinflar uchun tuzilgan ta'lim etalonining 3-qismini keltiramiz.

Natijaga erishish shartlari — sinf xonasini diqqat bilan kuzating(1), sinfda qanday jonli-jonsiz narsalarni ko'rdingiz? O'zingiz ko'rgan narsalarning nomini yozing (2), o'zingiz yozgan narsalarning nomini kim? va nima? so'roqlariga ko'ra ikki guruhga ajratib yozing (3), birinchi guruhda yozilgan otlar qaysi so'roqqa javob bo'ladi, ikkinchi guruhdagi otlar-chi (4), otlar qanday so'roqlarga javob bo'ladi (5), otga oid so'zlar nimaning nomini bildiradi (6), narsalarning nomini bildirgan so'zlarga nima deb aytiladi (7). Bu o'quv topshiriqlari «Ot» mavzusi bo'yicha o'rganiladigan o'quv materiallarining o'zgartirilgan shaklidir. O'quv topshiriqlari vositasida ta'lim subyektlari — o'qituvchi va o'quvchi bir-birini tushunadi. Ta'lim subyektlarining bir-birini tushunishi maqsadlarni ham o'ziga qamrab oladi, ta'lim vositalarini anglatadi, topshiriqni bajarish orqali natijalar ham his qilinadi. O'qituvchi o'quvchilar chiqargan xulosalarni quyidagicha to'ldiradi: atrofimizni o'rab olgan narsalarni bir so'z bilan «narsa» deb ataymiz. Shaxs va narsalarning nomini bildirgan so'zlarga ot deyiladi. Kim? so'rog'iga javob bo'ladigan so'zlar kishilarni bildiradi. Kishidan boshqa narsalarni

bildirgan otlar nima? so'rog'iga javob bo'ladi Endi bilimlarni mustahkamlash bosqichiga o'tiladi.

Ta'lim etalonlarini differensial ta'lim xususiyatlarini hisobga olib gomogen va geterogen guruhlarga moslab, shuningdek, ta'lim tempiga mo'ljallab retardik (sekin ishlaydigan o'quvchilar) va akselerativ (jadal sur'at bilan ishlaydigan o'quvchilar) guruhlarga ajratish hamda tuzish mumkin.

3-fasl. O'quv materialini ta'lim etaloni vositasida loyihalash tizimi

Didaktik loyihalash o'qitish faoliyatining eng qadimiy tarkibiy qismidir. O'qituvchilik kasbi paydo bo'lgandan buyon u yoki bu haqiqatni o'quvchilarga qanday tushuntiraman, qanday vosita hamda usullardan foydalanib, mashg'ulot o'tkazaman kabi savollar o'qituvchiga o'z faoliyatining alohida nuqtayi nafari — didaktik loyihalashni esga tushirib turadi.

O'qituvchi faoliyatida didaktik loyihalashning juda ko'p usul hamda vositalari mavjud: konspekt, topshiriq, muammo, mashq, tarqatma materiallar, test va shu kabilar vositasida loyihalash faoliyati amalga oshiriladi. O'quv topshiriqlari yordamida o'quv materiallari darslikda berilgan holatdan o'quv-biluv faoliyatini amalga oshirish shakliga olib kelinsa, mashqlar to'plamini tuzish paytida u yoki bu o'quv materialni mazmunini o'xshash o'quv holatlarida takrorlash me'yorlariga rioya qilinadi, O'quv muammolarini tanlashda o'quvchilarning tafakkuri, ijodiy faoliyati mo'ljalga olinsa, testlar to'plamini tayyorlashda esa uning xotirasi, o'zlashtirish natijalari hisobga olinadi. Ta'lim etaloni ham ana shunday vositalardan biridir.

Garchi ta'lim etaloni ham didaktik loyihalash vositalaridan biri bo'lsa-da, uning o'zigagina xos qator xususiyatlari mavjud: an'anaviy loyihalash vositalarida ta'lim subyektlaridan biri o'qituvchi faoliyatining amal qilish

va harakatlanish shakllari hisobga olinsa, ta'lim etalonida o'qitish va o'qish faoliyatining o'zaro ta'siri, ularni akt, bosqich, davr shaklida tashkil etish, boshqarish, nazorat qilish ham aks etadi. Metodik hodisalarni qamrab olish doirasining kengligi jihatidan, ta'lim etaloni kompleks loyihalash vositasi sanaladi, bu birinchidan. Ikkinchidan, ta'lim etalonida o'quv materialining barcha tarkibiy komponentlari — bilim, ko'nikma-malaka, ijodiy faoliyat tajribasi, munosabatlar hamda ularni o'zlashtirish darajalari ko'zda tutiladi. Uchinchidan, ta'lim etaloni tizimli tahlil qilish yo'li bilan tuziladi. Binobarin, unda o'qitish va o'qish maqsadlari ham, o'qitish va o'qish vositalari ham, shuningdek, ta'limdan ko'zlangan natija ham oldindan qayd etiladi. O'qituvchi ta'lim etaloni vositasida o'quv-tarbiya jarayonini loyihalash mahoratini egallab olgan, deb tasavvur qiling. Etalon vositasida ta'lim jarayonini loyihalashni puxta egallab olgan o'qituvchi o'z faoliyatida yangicha ish qila boshlaydi. Ta'lim etaloni yangicha loyihalash imkoniyatidir. Bu imkoniyatga ega bo'lgan o'qituvchi pedagogik amaliyotda hali uchramagan didaktik loyihalarni tayyorlab, pedagogik jarayonning samaradorligini ham oshira biladi.

Didaktik loyihalash jarayonida o'quv materiali loyihalash predmeti sifatida qaraladi. Loyihalash jarayoni tarkibiy qismlarining o'zaro ta'siridan loyihalash predmeti yangi shaklga — ta'lim etaloni holatiga olib kelinadi. Samarador loyiha tayyorlash loyihalash predmetining «optimal texnologik effektini» ta'minlaydigan xususiyatini ajratishni taqozo qiladi.

Ta'lim maqsadlarini aniqlashning qator ko'rinishlari mavjud: a) ta'lim maqsadini o'rganiladigan o'quv material mazmuniga ko'ra aniqlash. Masalan, bugun (yoki hozirgi darsda) «Ot» so'z turkumini o'rganasiz. Ta'lim maqsadini shu yo'sinda izohlash bolalarda bilish, o'rganishga qiziqishni oshirmaydi; b) ta'lim maqsadini o'qituvchi faoliyatiga ko'ra

aniqlash. «Bolalarni «Ot» soʻz turkumining maʼnolari, soʻroqlari bilan tanishtirish». Maqsadni aniqlashning bu koʻrinishida oʻqituvchi bajaradigan ishlar tartibi (oldin otning maʼnolari, keyin soʻroqlari bilan tanishtirish) aniq qayd qilingan boʻlsa-da, oʻquvchilarning oʻquv maqsadlari mavhumligicha qolaveradi; d) taʼlim maqsadini oʻquvchilar bajaradigan ishlar, ularni tarbiyalash, rivojlantirish kategoriyalari orqali aniqlash. «oquvchilarda ifodali oʻqish malakalarini rivojlantirish», «Oʻquvchilarda nutqqa munosabatni tarbiyalash» shaklidagi maqsadlar oʻta umumlashgan boʻlib, ular maqsadlarning maktab darajasiga, oʻquv predmetlari yoki sikl oʻquv predmetlariga mos boʻladi; e) oʻquv maqsadlarini bolalarning xatti-harakatlariga mos yumushlar orqali aniqlash. «Taʼrifni oʻqib, misollar izlab topish», «berilgan soʻzlarni kim? va nima? soʻroqlariga koʻra, ikki guruhga ajratib yozish», «matndan nuqul atoqli otlarni saylab yozish» kabi oʻquv maqsadlari amaliy jihatdan samarali hisoblanadi.

4-fasl. Taʼlim davrlarini loyihalash

Oʻqitish va oʻqish faoliyatlarining oʻzaro taʼsiri, bir-biriga kirishuvidan taʼlimning akt, bosqich, davrlari shakllanadi. Oʻqitish va oʻqish faoliyatlarining oʻzaro taʼsirini hisobga olmasdan, bu ikkala faoliyatning bir-biriga kirishuvini oʻrganmasdan til taʼlimi jarayoni xususida fikr yuritish mumkin emas. Zero, ona tili didaktikasi darajasida taʼlim oʻqitish va oʻqishning birligi, oʻzaro taʼsiri sifatida qaraladi.

Fikrlashni 6-sinflarda atoqli otlarni oʻrganish mavzusi doirasida davom ettiramiz.

Oʻzbek maktabida atoqli otlarni oʻrganish boshlangʻich sinflardan boshlanadi. Boshlangʻich sinf oʻquvchilari kishilarning familiyasi va ismining bosh harfdan boshlab yozilishini, joy — shahar, koʻcha, qishloq nomlarining, shuningdek, hayvonlarga berilgan nomlarning (Ajdar, Targʻil, Mosh, Doʻnan) bosh harf bilan yozilishini bilib

olishadi, sinfdoshlarning ismlarini alfavit tartibida yozishni mashq qilishadi. Yuqori sinflarda birinchi bor o'quvchilar «atoqli otlar» atamasini o'rganishadi. Atoqli otlarning boshlang'ich sinflardan boshlab o'rganilganligini, mavzuning xususiyatlarini hisobga olib, uni induktiv yo'l bilan o'qitish ma'qul.

Atoqli otlarni o'rgatishning bosh maqsadi ularni «nutqda to'g'ri qo'llashdir». Shu maqsadni amalga oshirish uchun atoqli otlarning ta'rifi, atoqli otlarni yozish qoidasi o'rganiladi.

Atoqli otlar bitta davlat ta'lim standarti bo'lib, tarkibiga ko'ra murakkab, tushunilishiga ko'ra oson materialdir. 6-sinf darsligida atoqli otlarga quyidagicha ta'rif berilgan: yakka shaxs, narsa, joy, mahsulot, tashkilot, muassasa nomlarini ifodalab kelgan otlar atoqli otlar deyiladi,

Keltirilgan ta'rifni to'ldirish maqsadida atoqli otlarning imlosiga oid qoida beriladi: atoqli otlar bosh harfdan boshlab yoziladi. Shu orfografik aniqlikka muvofiq kishilarning ismi, familiyasi, otasining ismi (1), daryo, ko'l va boshqa suv havzalari nomining (2), joy — qishloq, ko'cha, shahar nomlarining (3), sahro, cho'l, pasttekisliklar nomining (4), hayvonlarga atab qo'yilgan otlarning (5), badiiy va ilmiy asar sarlavhalarining (6), oynoma va ro'znoma nomlarining (7), davlat nomlari hamda davlat ramzlari — madhiya, gerb, bayroq, qonun nomlarining (8) bosh harfdan boshlab yozilishi ustida mashq qilinadi.

Atoqli otlarning ta'rifi va ularga oid qoidani bolalarning puxta egallashi uchun qator shartlarga rioya qilib, mashg'ulotlar tashkil etiladi.

Mashg'ulotni induktiv yo'l bilan tashkil etish. Bunda quyidagi tartibga rioya qilinadi: bolalar nutqida mavjud atoqli otlarga oid so'zlarni faollashtirish. Buning uchun matnni kuzatish va atoqli otlarni topib ko'rsatish; sinfdoshlarning ism, familiyalarini aytish, kuzatilgan dalillar asosida xulosa chiqarish, shu

xulosani darslikda berilgan ta'rifga chog'ishtirish, yangi ta'rifni berilgan o'quv holatlariga tatbiq qilish kabi usullardan foydalaniladi.

Maktab ta'limida foydalaniladigan o'quv holatlarini besh guruhga ajratib o'rganish mumkin.

— **tahlil qilishga oid o'quv holati.** Berilgan shahar nomlari (Toshkent, Samarqand, Guliston, Navbahor, Shofirkon, Buxoro, Qorako'l, Xiva) orasidan oldin eng qadimiy shaharlar nomini, keyin yangi shaharlar nomini yozish;

— **qayta qo'shishga oid o'quv holati.** Berilgan dalillarni o'qib, bitta umumiy xulosa chiqarish: Tyanshan, Amudaryo, Sirdaryo, Hisor, Oloy, Zarafshon (tog' va daryolarning nomi bosh harf bilan yoziladi);

— **tatbiq etishga oid o'quv holati.** Matndan kichik harf bilan yozilgan atoqli otlarni topib, katta harf bilan yozish;

— **mashq qilishga oid o'quv holati.** Masalan, ikkita bir xil o'quv holati berilgan bo'lsin: sinfdoshlaringizdan beshta o'g'il bolaning ismini yozing; sinfdoshlaringizdan beshta qiz bolaning ismini yozing. Keyingi o'quv holati oldingisiga nisbatan mashq qilish sanaladi;

— **umumlashtirishga oid o'quv holati.** Berilgan dalillar-dan umumiy xulosa chiqarish: shahar nomlari — Toshloq, Urganch; qishloq nomlari — Do'rmon, Chelak; daryo nomlari — Surxondaryo, Qashqadaryo. Demak, atoqli otlarning barchasi bosh harfdan boshlab yoziladi;

— **baholashga oid o'quv holati** (sinfdosh o'rtoqlari yozgan matnni atoqli otlar imlosiga ko'ra baholash).

O'quv holatlari ongda shakllanadi Shu tufayli ular ongni o'rganilayotgan mavzu bilan bog'lashning faol shakli sifatida qaraladi. O'quv holatlari bolalarni o'rganishga rag'batlantirishning yetakchi shakli bo'lib, u o'ziga javobni talab qiladi, bilish ehtiyojlarini uyg'otadi. Tasvir qilingan o'quv holatlariga ko'ra, o'quv topshiriqlari tizimi belgilanadi.

Atoqli otlarning ta'rifi va imlosiga oid bilimlarni o'rganishda quyidagicha o'quv topshiriqlari tizimi bajariladi.

1-topshiriq. Matnni (...) o'qib, kishilarning ismi, familiyalarini ajratib yozing.

2-topshiriq. Sinf dosh o'rtoqlaringizning ism, familiyasini alfavit tartibida yozing.

3-topshiriq. Ukangiz yoki eng yaqin qarindoshingizning chaqalog'iga ism qo'yish jarayonini eslab, qo'yilgan ismni yozing.

4-topshiriq. O'zingiz va qo'shnilarning iti, mushugi, oti, sigiriga qo'yilgan nomlarni aniqlab, ular ishtirokida gaplar tuzing.

5-topshiriq. Matndan (...) hayvonlarga atab qo'yilgan nomlarni ajratib, ularga sharh (Masalan, Ajdar itga qo'yilgan nom bo'lib, ajdarday baquvvat) tayyorlang.

6-topshiriq. Tabiiy xarita bo'yicha sayohat o'tkazib, eng yirik daryolar nomini yozing.

7-topshiriq. Berilgan so'zlar orasidan (...) oldin tabiiy, so'ngra sun'iy ko'llarning nomini yozish.

8-topshiriq. Orol dengizi to'g'risida «Quriyotgan dengiz» mavzusida atoqli otlarni qatnashtirib hikoya yozish.

9-topshiriq. Qarindoshlar yashaydigan qishloqlarning nomini aniqlab, gaplar tuzish.

10-topshiriq. Suv havzalarining nomini yoddan yozish.

11-topshiriq. Shahar ko'chalariga berilgan nomlarni esga tushirib, sharh yozish.

12-topshiriq. O'zbekiston tog'lariga yozma tavsif tayyorlash.

13-topshiriq. O'zbekiston shaharlari va ularning geografik o'rnini tavsiflash.

14-topshiriq. Berilgan so'zlar (...) orasidan oldin eng qadimiy, so'ngra yangi shaharlar nomini yozish.

15-topshiriq. Respublika shaharlari nomini alfavit tartibida esga tushirib yozish.

16-topshiriq. O'qilgan badiiy asar, yodlangan she'rlar nomini alfavit tartibiga keltirish.

17-topshiriq. Sinf kitob javonidagi kitoblar ro'yxatini alfavit tartibida yozish.

18-topshiriq. «Biz obuna bo'lgan ro'znoma, oynomalar» mavzusida matn tuzish.

19-topshiriq. Davlat ramzlari nomini yoddan yozish.

20-topshiriq. Respublika viloyatlari poytaxtlarini xaritadan izlab topish va alfavit tartibidagi ro'yxatini tayyorlash.

Ta'lim loyihasini tayyorlash paytida o'quvchilarning yoshi, tayyorgarlik darajasi va real bilish imkoniyatlari hisobga olinib, o'quv holatlari tasavvur qilinadi. Tasavvur qilingan o'quv holatlariga ko'ra mavzu bo'yicha o'quv topshiriqlari tizimi belgilanadi. O'quv topshiriqlarini bajarish paytida bolalarning real o'quv imkoniyatlariga rioya qilib, o'quv-biluv yumushlari tashkil etiladi, o'quv-biluv faoliyati boshqariladi. Shunday qilib, loyihalash jarayonida bolalarning o'quv-biluv faoliyati tasavvur qilinib, loyihalar tayyorlanadi; loyihani amalga oshirishda o'quvchilarning real bilish imkoniyatlari hisobga olinib, o'quv ishlari tashkil etiladi, boshqariladi.

Ta'lim loyihasida ta'lim natijasini qayd etish vositalarini oldindan belgilash alohida ahamiyatga ega. «Atoqli otlar» mavzusida quyidagi vositalar orqali ta'lim natijalarini o'rganish mumkin: o'qituvchi diktovkasidan atoqli otlarni ajratib, bosh harfdan boshlab yozish; berilgan vaqt doirasida matndan kichik harf bilan yozilgan atoqli otlarni topib, qoidaga ko'ra tuzatib yozish; atoqli otlarning turlariga (masalan, daryolarning nomi, ko'llarning nomi) o'qituvchi aytgan miqdorda misollar topib yozish; tuzilgan matnni atoqli otlar jihatidan tahlil qilish; berilgan vaqt doirasida test to'plamini bajarish.

Keltirilgan tavsifga ko'ra, ta'lim aktlari, bosqichlari, davrlariga amal qilinganini kuzatamiz.

Ta'limning harakatidagi eng kichik birligi aktdir. Ta'lim aktining qator xususiyatlari mavjud: uni bundan keyin

mayda bo'laklarga ajratish mumkin emas. Misol uchun ushbu aktni tahlil qilamiz: matnni o'qib, kishilarning ismi, familiyalarini ajratib yozish. Ta'lim akti yaxlit holida ma'lum bir natijaga teng bo'ladi.

Akt, bosqichlardan ta'lim davrlari shakllanishini kuzatish maqsadida ta'lim etalonini keltiramiz.

Ta'lim etaloni

I. Etalonning bosh maqsadi — nutqda atoqli otlarni to'g'ri ishlatish.

II. Ta'lim natijalari — atoqli otlarning ta'rifi (1); atoqli otlarni yozish qoidasi (2); bosh harfdan boshlab yoziladigan so'zlar — kishilarning ismi, familiyasi, otasining ismi (3), daryo, ko'l va boshqa suv havzalarining yozilishi (4); joy nomlari — qishloq, ko'cha, shahar nomlari (5); tog', pasttekisliklar, cho'l va sahrolar nomining yozilishi (6); badiiy va ilmiy asarlar, oynoma, ro'znomalarning nomi (7); davlatlar nomining aytilishi, yozilishi, shuningdek, davlat ramzlari — madhiya, gerb, bayroq, qonun nomlari (8).

III. Natijaga erishish shartlari: matndan kishilarning ism, familiyalarini saylab yozish (1), sinfdoshlarning ism, familiyalarini alfavit tartibida yozish (2), yangi chaqaloqqa nom berish sahnasini jonlantirish (3), it, mushuk, sigir va otga nom berish (4), atoqli otlarga ta'rif berish (5), matndan hayvonlarga berilgan nomlarni ajratib yozish (6), geografik xarita bo'ylab sayohat — daryolarni izlab topish va nomlarini yozish (7), tabiiy va sun'iy ko'llarning nomini ikki guruhga ajratib yozish (8), atoqli otlarning yozilishiga oid qoidani chiqarish (9), «Quriyotgan dengiz» mavzusida hikoya tuzish (10), qarindoshlar yashaydigan qishloqlar nomini qatnashtirib gaplar tuzish (11), suv havzalarining nomini yoddan yozish (12), shahar ko'chalariga berilgan nomlarni sharhlash (13), O'zbekiston tog'lariga yozma tavsif tayyorlash (14), O'zbekiston shaharlarining nomlarini xaritadan izlab topish va gaplar tuzish (15), berilgan so'zlar orasidan oldin eng qadimiy shaharlar, keyin yangi shaharlar

nomini ikki guruhga ajratib yozish (16), Respublika shaharlari nomini alfavit tartibiga keltirish (17), sinfdoshlar o'qigan badiiy asarlar, yodlagan she'rlar ro'yxatini tuzish (18), sinf kitob javonidagi kitoblar ro'yxatini alfavit tartibida tuzish (19), sinf o'quvchilari obuna bo'lgan ro'znoma, oynomalarni so'rab bilish va gaplar tuzish (20), davlat ramzlarining nomlarini esga tushirib, «Davlat ramzlari» mavzusida matn tuzish (21), Respublika viloyatlarining markaziy shaharlarini xaritadan izlab topish va «Bizning o'lka» mavzusida hikoya yoki insho yozish (22).

IV. Erishilgan natijani o'lchash me'yori va baholash usuli: kafolatlangan natija talabiga ko'ra a) o'qituvchi diktovkasida uchragan atoqli otlarni to'g'ri yozish; b) berilgan vaqt ichida matnni o'qib, kichik harf bilan yozilgan atoqli otlarni tuzatib yozish; d) atoqli otlar va ularning turlariga o'qituvchi talab qilgan miqdorda misollar o'ylab topish; e) o'zi, o'zgalar yozgan matnni atoqli otlarning yozilishiga ko'ra sharhlash; f) nazorat testlar to'plamini berilgan vaqt doirasida bajarish. Keltirilgan etalon vositasida ta'lim davrlarining shakllanishini kuzatamiz.

Ta'limning ilk davri — o'quv materialini obrazini ongda shakllantirish bilan xarakterlanadi. Bu natijaga erishish uchun to'qqizta ta'lim akti tashkil etiladi: 1-3-aktlar mavzuni o'rganishga tayyorgarlik bosqichi sanaladi. Bolalar nutqida atoqli otlarga oid dalillar faollashadi. Shu dalillarga ko'ra, dastlabki xulosa chiqariladi: yakka shaxs, narsa-joy, tashkilot va muassasa nomlarini ifodalab kelgan otlar atoqli ot deyiladi. Dalillar qayta kuzatilib, atoqli otlarni yozish qoidasi aniqlanadi: atoqli otlar bosh harf bilan yoziladi.

Chiqarilgan xulosalar darslikdagi ta'rif, qoidalarga taqqoslanadi. Endi bilimlarni mustahkamlash bosqichi boshlanadi. Buning uchun 4-9-aktlar tashkil etiladi, darslik mashqlari bajariladi. Ta'limning ilk davri aktlarning rivojlanib, ta'lim bosqichiga aylanishi, ongda atoqli otlarning konkret obrazi shakllanishi, dalillardan xulosa chiqarish,

chiqarilgan xulosani mustahkamlash bosqichlari bir-biriga o'tib, ta'limning dastlabki davri shakllanishiga olib keladi. Ta'lim natijasini o'qituvchi ham, o'quvchi ham seza boshlaydi. Natijani — ongda atoqli otlar obrazini hosil qilish, shu obrazga oid tasavvurlarni sezish, anglash ta'lim davrida yuz beradi.

Ta'limning navbatdagi davri ongda shakllangan obrazni berilgan o'quv holatlariga tatbiq etish bilan daxldor. O'quvchilar «Quriyotgan dengiz» mavzusida hikoya tuzish (10-akt), qarindoshlar yashaydigan qishloqlarning nomlarini qatnashtirib gaplar yozish (11-akt), suv havzalarining nomini yoddan aytish (12-akt), shahar ko'chalarining nomini sharhlash (13-akt), O'zbekiston tog'lariga yozma tavsif tayyorlash (14-akt), O'zbekiston shaharlarining nomini xaritadan izlab topish (15-akt), O'zbekiston shaharlari nomini qadimiy va yangi shaharlarga ajratib, guruhlarga bo'lish (16-akt) jarayonlarida atoqli otlarning ta'rifi, ularni yozish qoidasi berilgan o'quv holatlariga tatbiq qilinadi. Bilimlarni tatbiq qilish natijasi o'laroq, malakalar tarkib topadi, bola faoliyatida tezkorlik boshlanadi. Binobarin, ta'limning bu davrida o'zaro daxldor ikki hodisani kuzatamiz: Biri, ko'nikmalarning avtomatlashuvi. Bu ko'nikmaning rivojlanib malakaga aylanishi demakdir; Ikkinchisi, ongning yangi dalillar bilan boyishi. Bu kumilyatsiya hodisasi bo'lib, bilimlar rivojlanishi, faoliyatning takomillashuvi bilan xarakterlanadi.

Ta'limning uchinchi davrida yanada murakkab, qiyin o'quv holatlari tashkil etiladi: respublika shaharlarining nomini alfavit tartibida yozish (17-akt), sinfdoshlar o'qigan badiiy asar, yodlagan she'rlar ro'yxatini tuzish (18-akt), sinf kitob javonidagi asarlarning alfavit tartibini tayyorlash (19-akt), sinf o'quvchilari obuna bo'lgan ro'znoma, oynomalar ro'yxatini tuzish (20-akt), davlat ramzlarining nomlarini yozish (21-akt), respublika viloyatlarining poytaxtlarini xaritadan izlab topib, «Bizning o'lka»

mavzusida insho yozish (22-akt). Bu aktlar 2-davrda amalga oshirilgan aktlarga nisbatan xiyla qiyin bo'lib, bolalarning tushuncha darajasida fikrlashini ta'minlaydi. Tushuncha darajasida o'zlashtirgan o'quvchi uchun bilim shaxsiy mulkka aylanadi.

Ta'limning so'nggi davrida erishilgan natijalar tekshiriladi. Bilimlarni tekshirish vositalari etalonda berilgan. Shunday qilib, ta'lim davrlari spiralga o'xshaydi. Spiralning har bir aylanasi ta'lim mazmuni, maqsadi, vositasi takrorlanib, o'quvchilarni etalonda ko'zda tutilgan natijaga olib keladi. Ta'lim natijasi o'quvchi faoliyatida tekshiriladi.

Ta'lim etaloni murakkab metodik hodisa bo'lib, o'ziga xos mohiyat va qurilishga ega. O'ziga xos mohiyat hamda qurilishga ega har qanday pedagogik hodisa alohida tadqiqot o'tkazishni taqozo qiladi. Pedagogik tahlil yo'li bilan ta'lim etalonining ta'limni loyihalash jarayonidagi funksiyalari oydinlashtirildi, ularning mantiqiy va didaktik qurilishi bayon qilindi. Ta'lim etaloni o'ziga xos qurilishga ega bo'lganidek, uning o'zigagina xos tiplari — ko'rinishlar ham mavjud. Induktiv va deduktiv etalonlar, ochiq va yopiq etalonlar, izohli ko'rsatmali va faol ta'limga mo'ljallangan etalonlar, gomogen va geterogen, shuningdek, retardik va akselerativ ta'lim etalonlari mavjud.

Ta'lim etaloni — didaktikada yangi hodisa. U keng masshtabda, barcha o'quv predmetlari bo'yicha tadqiqotlar o'tkazishni taqozo qiladi. Dastlabki erishilgan natijalarga ko'ra, ta'lim etalonini an'anaviy loyihalash vositalaridan farqli o'laroq, ta'lim jarayonini ilmiy asosda yaxlit loyihalash vositasi sifatida baholash mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. ABDULLAYEV Y. Eski maktabda xat-savod o'rgatish. — T.: 1960.
2. ABDULLAYEVA Q. Birinchi sinfda nutq o'stirish. — T.: «O'qituvchi», 1980.
3. ABDULLAYEVA Q. Savod o'rgatish. — T.: 1983.
4. ABDULLAYEVA Q., RAHMONOVA S. Ona tili darslari (usuliy qo'llanma). — T.: 1999.
5. AZIZOVA A. G. Uchinchi sinfda ona tili darslari. — T.: 1982.
6. AZIZOVA A.G., IKROMOVA R. To'rtinchi sinfda ona tili darslari. — T.: «O'qituvchi», 1984.
7. ASHRAPOVA T., ODILOVA M. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. — T.: 1984.
8. ASHRAPOVA T., HOTAMOV N. Uchinchi sinfda o'qish darslari. — T.: 1983.
9. AHMEDOVA N. Boshlang'ich sinflarda nutq o'stirish usullari. (Ta'lim jarayonida nutq madaniyatini takomillashtirish masalalari. «O'zbek tili» Doimiy Anjumani beshinchi yig'ilishi tezislari to'plami (1999-yil 29-30 aprel). — T.: «Sharq», 1999.
10. Birinchi sinfda o'qitish. — T.: «O'qituvchi», 1978.
11. Guldasta (Boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari o'qish). Tuzuvchi: Jo'rayeva K. — T.: «O'qituvchi», 1972.
12. JO'RAYEV K. Ifodali o'qish va hikoya qilish. — T.: «O'qituvchi», 1968.
13. JO'RAYEV K. To'rtinchi-yettinchi sinflarda ifodali o'qish metodikasi. — T.: «O'qituvchi», 1970.
14. ЛЬБОВ М., ПАМЗАЕВА Т. Методика обучения русскому языку в начальных классах. — М.: «Просвещение», 1987.
15. IKROMOVA R. Grammatika, imlo va nutq o'stirishdan tarqatma materiallar. — T.: «O'qituvchi», 1993.
16. IMOMXO'JAYEV S., ZUNNUNOV A. Ifodali o'qish asoslari. — T.: 1978.
17. MAHMUDOV M.H. Ta'lim etaloni. — Buxoro. 1999.
18. MAHMUDOV M.H. Ta'limni didaktik loyihalash prinsiplari. — T.: A.Qodiriy nomidagi xalq nashriyoti, 2002.

19. MIRZAYEVA I. Boshlang'ich sinflarda xalq og'zaki ijodini o'rganish. — T.: 1979.
20. MIRZAYEVA A. Boshlang'ich sinflar uchun orfografik so'z mazmuni. — T.: 1985.
21. ORIPOVQ., OBIDOVA M. Ifodali o'qish. — T.: «O'qituvchi», 1982.
22. ПИДКАСИСТИЙ Р.И. Самостоятельная познавательная деятельность школьников в обучении. — М.: 1980.
23. ПОЛЕЙ И.Р. Очерки по методике русского языка. — М.: 1965.
24. РАЗЫКОВ О.Р. Основы применения системы учебных задач в обучении. — Т.: 1981.
25. ROZIQOV O.R. O'zbek tilidan dars tiplari. — T.: 1976.
26. СМЕРНОВА З.А. Руководство творческой познавательной деятельности учащихся при закреплении учебного материала. — М.: 1980.
27. QOSIMOVA K. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi. — T.: 1985.
28. QOSIMOVA K. va boshqalar. Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi fani dasturi. — T.: 1996.
29. QOSIMOVA K. Boshlang'ich sinflarda imlosi qiyin so'zlarni o'rgatish. — T.: 1964.
30. QOSIMOVA K. 4-sinfda ona tili darslari. — T.: 1978.
31. QOSIMOVA K., UBAYDULLAYEVA N. 2-sinfda ona tili darslari. — T.: 1987.
32. Ta'lim taraqqiyoti jurnali 7-maxsus son. Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi (Boshlang'ich ta'lim). — T.: 1999.
33. Ta'lim taraqqiyoti jurnali 1-maxsus son. Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi (Ona tili). — T.: 1999.
34. TOSHTEMIROVA M. Ona tili darslarida o'quvchilarning nutq madaniyatini shakllantirish. Ta'lim jarayonida nutq madaniyatini takomillashtirish masalalari. «O'zbek tili» Doimiy Anjumani beshinchi yig'ilish tezislari to'plami (1999-yil 29-30 aprel). — T.: «Sharq», 1999.
35. XUDOYBERGANOVA M. Uchinchi sinfda ona tili darslari. — T.: 1988.
36. XUDOYBERGANOVA M. Ikkinchi sinfda ona tili darslari. — T.: 1977.
37. XO'JAYEV A. Izohli metodikaning ba'zi masalalari. — T.: 1968.

V BOB	ONA TILIDAN TA'LIM METODLARI	
	1-fasl. Ta'lim metodlari va ularning tarkibi	101
	2-fasl. Ta'lim metodlari tasnifi	105
	3-fasl. O'zaro ta'sirni tashkil etish va boshqarish metodlari tavsifi	109
	4-fasl. O'zaro ta'sir natijasini nazorat etish metodlari	117
	5-fasl. Ona tilining o'ziga xos ta'lim metodlari	121
VIBOB	LINGVISTIK MASHQLAR	
	1-fasl. Lingvistik mashqlar ta'rifi	128
	2-fasl. Lingvistik mashqlarning tarkibi	133
	3-fasl. Lingvistik mashqlarning tiplari	141
	4-fasl. Lingvistik mashqlar tizimi	155
	5-fasl. Lingvistik mashqlar tizimini ta'limga tatbiq etish ..	167
	6-fasl. Mashq qilish jarayoni	175
VII BOB	ONA TILI DARSLARIDA MUSTAQIL ISHLARNING O'RNI	
	1-fasl. Ona tilidan o'tkaziladigan mustaqil ishlar tizimi	190
	2-fasl. O'quvchilarning mustaqil ishlariga rahbarlik qilish	199
	3-fasl. Ona tili ta'limida muammoli darslar	202
VIII BOB	ONA TILI DARSLARINING TIPOLOGIK TAMOIYILLARI VA DARS TIPLARI	
	1-fasl. Ona tiliga oid darslarning tipologik tamoyillari	211
	2-fasl. Ta'lim jarayoni maqsadiga ko'ra dars tiplari	218
	3-fasl. O'quv predmeti mazmuniga ko'ra dars tiplari	226
	4-fasl. Ona tili darslarining tarkibiy qismlari	232
	5-fasl. Ona tilidan darslar tizimi	241
IX BOB	ONA TILIDAN DARS TIPLARI TAVSIFI	
	1-fasl. Yangi materialni o'rgatish va mustahkamlash darslari	249
	2-fasl. O'tganlarni takrorlash va malaka hosil qilish darslari	264
	3-fasl. Bilim va malakalarni umumlashtirish darslari	278
	4-fasl. Bilim va malakalarni tekshirish darslari	285

X BOB	ONA TILINI O'QITISHDA TA'LIM TEXNOLOGIYASI	
	1-fasl. «Ta'lim texnologiyasi» tushunchasi	287
	2-fasl. Ta'lim texnologiyasining pedagogik asosi	290
	3-fasl. Ta'lim texnologiyasining amaliy asosi	291
	4-fasl. Ta'limning maqsadi, vositasi, natijasi	294
	5-fasl. Ta'lim etaloni	307
	6-fasl. Test	312
	7-fasl. Reyting nazorati	322
	8-fasl. Ta'limning silsilaviy(sikliy)ligi	333
	9-fasl. Ona tilidan ta'lim turlari	343
XI BOB	ONA TILI TA'LIMINI OPTIMALLASHTIRISH	
	1-fasl. Ta'limni optimallashtirish tushunchasi	349
	2-fasl. Ta'limni optimallashtirish o'lchovlari	351
	3-fasl. Ta'limning optimal varianti	353
	4-fasl. Ta'lim jarayonini optimallashtirish bosqichlari	356
XII BOB	ONA TILINI TA'LIM ETALONI VOSITASIDA	
	LOYIHALASH	
	1-fasl. Ta'lim etaloni va davlat ta'lim standartlari	362
	2-fasl. Ta'lim etalonining tiplari	365
	3-fasl. O'quv materialini ta'lim etaloni vositasida loyihalash tizimi	371
	4-fasl. Ta'lim davrlarini loyihalash	373
	FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	382

O'quv-uslubiy nashr

**OCHIL ROZIQOV, MELS MAHMUDOV
BAHTIYOR ADIZOV, ALIJON HAMROYEV**

**ONA TILI
DIDAKTIKASI**

Darslik

Muharrir Gavhar MIRZAYEVA
Badiiy muharrir Bahridin BOZOROV
Tex. muharrir Yelena DEMCHENKO
Musahhah Dilrabo MINGBOYEVA
Kompyuterda sahifalovchi Nodir RAHIMOV

IB № 4118

Bosishga 16.12.2005 y.da ruxsat etildi. Bichimi 84x108 1/32.

Bosma to bog'i 12,125. Shartli bosma to bog'i 21,20.

Adadi 3000 nusxa. Bahosi kelishgan narxda.

Buyurtma № 247.

«Yangi asr avlodi» nashriyot-matbaa markazida tayyorlandi.

«Yoshlar matbuoti» bosmaxonasida bosildi.

700113 Toshkent, Chilonzor-8, Qatortol ko'chasi, 60.

OCHIL ROZIQOV

1938-yil 30-dekabrda tug'ilgan. Ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish, ta'limni optimallashtirish va o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini takomillashtirish muammosi bo'yicha izlanishlar olib bormoqda. 5 ta monografiya, 10 ta risola va 100 dan ortiq ilmiy maqolalar muallifi.

MELS MAHMUDOV

1944-yil 22-noyabrda tug'ilgan. Ta'lim jarayonini loyihalash va davrlashtirish, o'qitishni ta'lim etaloni asosida tashkil etish yo'nalishi bo'yicha 2 ta monografiya, 5 ta risola nashr qildirgan. 90 dan ortiq ilmiy maqolalar muallifi.

BAXTIYOR ADIZOV

1960-yil 16-noyabrda tavallud topgan. Boshlang'ich ta'limni ijodiy tashkil etishning asoslari bo'yicha izlanishlar olib bormoqda. 2 ta risola va 50 dan ortiq ilmiy maqolalar muallifi.

ALIJON HAMROYEV

1974-yil 23-aprelda tavallud topgan. Boshlang'ich sinf ona tili ta'limini ijodiy tashkil etish muammosi bo'yicha izlanish olib bormoqda. Uslubiy qo'llanma va 30 dan ortiq ilmiy maqolalar muallifi.

